

અર્પણ

મહારા પ્રમુખ મિત્રોને

આભાર સાથે

## નિવેદન

“ગુજરાત” માસિકની ઉત્પત્તિ સાથે ‘સ્મરણમુકુર’નો જન્મ છે. તન્ત્રી રા. કન્હયાલાલ મુનશીએ મૂળે કહ્યું: ગુજરાતના પાછલા પાંચ છ દસકાની રસમય મૂર્તિયોનો પરિચય કરાવનારી લેખ ૧૧ હમને આપો. કલ્પના મૂળે સમી. હું સમત થયો. એ લેખમાળાનો જયો એક લઘુ ગ્રન્થ જેટલો થવાની સાથે પુસ્તકરૂપમાં મહારા બન્ધુઓને ચરણે મમપૂર્ણું.

આ પ્રકારના લેખો આપણા પ્રાન્તમાં અપરિચિત વસ્તુ હોવાથી મહારા લેખોએ વિન વિન અભિપ્રાયોને જન્મ આપ્યો છે. અરુચિ જેને ચર્ધ હોય ત્હેને એટલું જ હું કહીશ કે ખટરસની સામગ્રીના બધા રસની કદર કરવા માટે વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયની જરૂર છે. આ દષ્ટિ બાબૂ ઉપર રાખીને કહું છું કે આ ચિત્રોનાં દર્શન કરવા કરાવવામાં કોઈ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને આધાત કરવાનો હિદેશ મ્હારે અણુમાત્ર હતો નહિં. છતાં કોઈને ક્ષોભ થયો હોય તો હું નિરુપાય છું.

“ગુજરાત”ના અંકોમાં આ લેખો જેવા હતા ત્હેવા ને ત્હેવા જ આ પુસ્તકમાં બહુ ભાગે આપ્યા છે. અપવાદ માત્ર બે સ્થળે છે: (૧) ભાણકારકર વિશેના લેખમાં કૃષ્ણાણ લક્ષમણ નૂળકરનો પ્રસંગ (પૃષ્ઠ ૧૮૭ મે); (૨) દલપતરામ અને નર્મદ વિશેના લેખમાં પૃષ્ઠ ૧૦૩ જામાંની પુટનોટ;— આ બે ઉમેરા પાછળથી કર્યા છે.

આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે અગ્રહ કરવામાં 'સાહિત્ય પ્રેસ'ની અરધારણ્ય મદદ મળે મળી છે. આવડું પુસ્તક બે માસની અંદર તૈયાર કરી પ્રેસમાંથી બહાર પાડવું એ રમતની વાત નહોતી. રાત્રિદિવસ છાપવા કરવાનું કામ ચાલુ રાખીને આ સિદ્ધિ આણુવા માટે પ્રેસના પ્રિન્ટર તથા કંપોઝિટરોનો આભાર માનું છું. અને એ સર્વ કાર્યની પછાડી પ્રેરકબળની સબળશક્તિ અને શુદ્ધિની યોજના કરનારા પ્રેસના વ્યવસ્થાપક રા. લાલશંકર પ્રજ્ઞરામભટ્ટની અથાગ મહેનત તથા સહકારિતાનું મૂલ્ય આકળુ અશક્ય છે. માત્ર ઉપકાર માનીને જ વિરમુછું.

વાંદરા,  
તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૯૨૬. }

નરસિંહરાવ સોળાનાથ

## અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ.
૧ મસ્તાવના ... ..	૧
૨ બોળાનાથ અને મિત્રમંડળ ... ..	૮
૩ બોળાનાથ સારાભાઈ ... ..	૧૬
૪ રક્ષાબાલ ઓઠાલાલ ... ..	૨૩
૫ મલીપતરામ રૂપરામ ... ..	૩૬
૬ ગોપાળરાવ હરિ દેરામુખ ... ..	૪૭
૭ લાલચંકર ભિખારાંકર ... ..	૫૬
૮ અડધા સૈકામાં ગુજરાતની સ્ત્રી જાતિમાં રૂપાંતર ... ..	૬૦
૯ નવલરામ અને અંબાલાલ ... ..	૭૪
૧૦ સત્યેન્દ્રનાથ ટાંગેર... ..	૮૭
૧૧ કવિ દલપતરામ અને નર્મદ કવિ ... ..	૯૭
૧૨ નફરાકર તુલસીરાંકર તથા દુર્ગારામ મંછારામ ... ..	૧૦૭
૧૩ મનસુખરામ સૂર્યરામ ... ..	૧૧૫
૧૪ રક્ષાબાઈ હાથરામ ... ..	૧૨૩
૧૫ મણિબાઈ જસબાઈ... ..	૧૩૦
૧૬ ઓઠાલાલ સેવકરામ, હરેદાસ ત્રિહારીદાસ, મેલીનાલ લાલબાઈ, જવેરીલાલ જી. યાજ્ઞિક... ..	૧૩૮
૧૭ મણિચંકર રતનજી બહુ ... ..	૧૪૮

## વિષય

૧૮ રામી મળલાલ કાવિદાસ	.	...	..	૧૬૧
૧૯ હરદેવરામ માસ્તર	.	...	.	૧૬૫
૨૦ શંકર ધાડુર ૧ પંડિત	.		..	૧૭૩
૨૧ રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર	.	.	..	૧૮૨
૨૨ મણેશ ગોપાળ પંડિત			.	૧૯૨
૨૩ શેઠ વીરચંદ્ર દીપચંદ્ર	.		...	૧૯૮
૨૪ હરિલાલ હર્ષદરાય તથા બીમરાવ ભોળાનાથ	.		...	૨૦૩
૨૫ મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદી	.	.	..	૨૧૭
૨૬ લલમલાલ કેસવલાલ	...		...	૨૨૧
૨૭ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી	.		.	૨૩૩
૨૮ નારાયણ હેમચંદ્ર	.	.	..	૨૪૧
૨૯ કેશવક સંગીતાચાર્યો	..		..	૨૫૭
૩૦ હાજી મહમ્મદ	...	.	...	૨૮૫
૩૧ નસિનકાન્ત તથા સી. લર્મિલા	.		...	૨૯૭

# રમ રણ મુકુર

( પ્રસ્તાવના. )

“આ મુકુર માંદિં અનન્ત દોગે રૂપની સંસૃત્ય.”

ગુજરાતનાં પાછલાં પચાસ વર્ષમાં જે જે પ્રતિબિમ્બ મહારા રમરણ ! ઉપર પડ્યાં છે તે ચિત્રો વાચકવર્ગે આગળ ખડાં કરવાની આજ્ઞા થવાથી આ પ્રયાસ આરમ્ભુંછું. આમ આગાને અનુસરીને થનારી કૃતિમાં સ્વયંભૂ કૃતિનાં ગુણલક્ષણ ના આવે તો હોય મહારો નહિં, આજ્ઞા કરનારનો.

મુકુર અર્થાત્ આરસો અમુક કોણ રાખીને ધરવાથી પોતાનું પ્રતિબિમ્બ ટાળી સકાય, અન્ય જનોનાં, પદાર્થોનાં, પ્રતિબિમ્બો ઝીલી સકાય. આ પ્રકારની કલા હું બનતા લગી સાધીશ. પણ આ પ્રસંગે અને જરૂર પ્રગટ થતાં દર્પણકોણ હું જરા દૂરવીશ અને મહારુ પ્રતિબિમ્બ પણ અન્યસંપદ-માં પ્રગટ થશે,—તો તે માટે વાચક ક્ષમા કરશે એમ આશા છે. વસ્તુતઃ કોણ

પણ મનુષ્ય આત્મસંપર્કની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ત ઉપરિચિત્ત કરી મઠે એ મુઘ્ધા અમલવનીય છે પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી કે, પણ આ પ્રકારના સ્મરણપ્રતિબિમ્બોમા આત્મ એક સ્વરૂપે રહેજ. આ જગત્તા સર્વ અનુભવો, હેમાનુ સર્વ પરમર્શરૂપ જ્ઞાન, આત્મસ્વરૂપ જ હોય એ તત્ત્વ દર્શનની વાત બાળુએ મૂકીશું પરંતુ પરલક્ષી ચિત્ત ચીત્તગામા પણ આત્મલક્ષક ઉપર પડેલા બિમ્બનુજ પ્રદર્શન થાય, એવે આત્મલક્ષી દર્શનથી છૂટવું જ અશક્યવત્ છે

દર્પણની સદામે દર્પણ ગોઠવીને એકમાત્ર નાખીશું તો એકની પાછળ બીજું એમ અનેકાનેક પ્રતિબિમ્બોની પરપગ જણાશે—એ અનુભવ ધણાને થયો હશે અખા બગને આ દૃષ્ટાન્ત આપી માયામા પ્રતિબિમ્બ પરપરા પ્રગટ થાય છે તે માટે નીચેની પકિતયો કરીએ —

“ન્યમ દર્પણ મૂકીએ સદામસદામા તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમા  
તે અન્યોઅન્યે અનત થાએ ને દૃષ્ટ પોહોએ એકમા  
અનત બાસે સદામ સાદામા એકના ઉદયમા એક,  
સિદ્ધાન્તને તે ઈમ જાણે કદુ વસ્તુવિવેક  
આદર્શ નિર્મલ આત્મધણુ પરબ્રહ્મ સ્થાની તેહ,  
ત્યાહા અમ આછી અણુમતી બાઈ આવી બાસી તેહ  
અમ મધે ઉપાધ્ય બોહોલી તેહ જાણે અદ્વૈત્ય  
ન્યમ મુકુર માહે અનત દીગે રૂપની સમૃત્ય

(અખેગીતા, કંડુ ૨૨, કી ૬, ૮, ૯, ૧૦)

આ દૃષ્ટાન્તમાના મુકુર તથા હેમાની પ્રતિબિમ્બમાના અને હું જે, સ્મરણમુકુરમાં દર્શન કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયો છું તે બેની વચ્ચે ટેટ્યોક બેદ છે અજ્ઞ (અર્થાત્ માયા)ના મુકુરમા તો એક બિમ્બરૂપ જ્ઞાનના અનેક વિવિધ પ્રકારનાં રૂપો પ્રગટ થતા કલાએ મ્હામરહામા ગોઠવેલા મુકુરમા એક જ બિમ્બના અને એક જ પ્રકારના પ્રતિબિમ્બોની પરપરા પ્રગટ થાયછે, મ્હારા સ્મરણમુકુરમા અનેક બિમ્બોની અનેક પ્રતિબિમ્બ વડે “અનત થાશે રૂપની સસૃલ” આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં રાખીને રૂપકની મર્યાદા બની નહિ, એટલી વિનતિ વાચકમન્દુને કરુ છું

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું ગુજરાત! અર્થાત્ મહારા બાલપણથી માંડીને આજ સુધીના સમયમાં મહારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોની ચિત્રમાલ આલેખવાનું માથે લઉં છું તે વખતે એ કામના મહત્વનો અને મહારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સહજ ઉદ્ભાવ થાય છે કે

તિતીર્થુર્દુસ્તર મોહાદુહપેનાસ્મિ સમ્રમ્.

વળી, હું ગુજરાતની મહાર ધણાં વર્ષે લટક્યો છું; હજી પણ તળ ગુજરાતથી દૂર વસું છું, તો ગુજરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મને ખરો કે નહિં ?

ગમે તેમ હો, પણ એ કારણો આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણું છું. હું ગુજરાતની મહાર રહ્યો તે સમયમાં પણ ગુજરાતી મટ્યો નથી; ગુજરાતનાં સંચલનો, જાણવાજોગ વ્યક્તિયો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સક્યો છું. તેમ જ ગુજરાતની મહાર “બૃહદ્ ગુજરાત” પણ છે એમ મહારા મિત્ર રા. મ. ક. ઠાકોર કહે છે. તો તે બૃહદ્ ગુજરાતમાં ગુજરાતી તેમ જ ગુજરાતને બસર કરનારી મૂર્તિયોનો પણ “ગુજરાત”માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મહારા હૃદયમાં ગુજરાતને લઈને હું ક્યો છું તેમ મહારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાંકને ગુજરાતી અપૂર્વ અર્થમાં બનાવવાનો ચમત્કાર કરી ક્યો છું. આમ ગુજરાત શબ્દનો કાર્ષક અર્થવિચાર કરવા માટે પ્રગલ્ભ થયેલો બોલું છું.

આ ચિત્રમાલામાં કેટલાંક ચિત્રો જૂતકાલની દૂર, દૂર, સદૂર પથાદબૂમિ-માં પડવાથી વખતે જાંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધસ્પષ્ટ રેખાવાળાં ઊધારે, ટેલાંક રપટરેખ પ્રગટશે. એ સર્વ વાત ગુણરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સહન રી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાય છે;—જેને હમે દુઃખમાં “મા” કહીને બોલાવતા હેતું ચિત્ર. એ ‘મા’ તે સ્ત્રી નહિં, પુરુષ



હતા. પ્રભુરામ નામે વીસનગરા નાગર હતા મહારા પિતાનો પણ બાલ્યકાળ તહેણે જોયેલો, હેવા એ કુટુંબના જૂના આશ્રિત, કુટુંબમંડળના અંતરમ બુદ્ધમાના એ હતા મહે તો હેમને જુદા જ દીડેલા, ધોળી પાધડી, સૂકુ ખારેક જેવું મુખ, શરીરે, લાકડીથી દઢ બિંબા રહી સકે ને ચાલી સકે એટલા, જર્જર, એ જુદાની છબી મહારી નગર આગળ સજીવ બિંબી છે મહારા બાલ્યકાળમા ગુજરાતી નિશાળે હું જતો ત્યારે મહારી જોડે રોજ આવે, નિશાળનો ઘટ વાગે ને હું પચાસ કદમ દૂર હોઉં ને વખતે દફતર “મા” ના હાથમા મૂકીને હું ગમરડી મારીને ઘટ પૂરો થતા પહેલા કલામ-મા હાખલ થઈને પ્રકુત થાઉં, ઠચૂક, ઠચૂક, કરતા “મા” આવાને દફતર આવે, પછી નિશાળના એટલા ઉપર દૂટિયુ વાળીને “મા” બેસી રહે કપ્હાર સૂધી એ મહારા અગરક્ષક રહ્યા તે સ્મરણમાથી બૂસાર્થ ગયું છે એક પ્રકાર સ્પુરણ પામેછે સાંજે મહારા દાદાએ બાધેથી હવેલીની આગલી મેડીમા કોચ ઉપર હું પડું, કોચની નજીકની જ બારીના ઉંમર ઉપર ‘મા’ લાકડી પકડીને કે આડી નાખીને બેઠેલા હોય, એક પણ ખાતા હોય, કોચ અને બારીની વચ્ચેના કમાડને હું રમતમા લાત મારું, કમાડ વાગે ને “મા” જાગે, હું શરમાઉં, બાવક મતિયે ક્ષમા માગું તે પહેલા તો ક્ષમા મળી પણ ચૂકી હોય

“મા”નું એક બીજું ચિત્ર પ્રગટેછે મહારાથી ચાર વર્ષ ન્દાના મહાર બન્ધુ કૃષ્ણરામ ઘોડિયામા જૂલતા હતા, ત્યારે ‘મા’ ધૂમરડી ઘાયે અં હાવરડા ગાય નહિ, પુકારે, સ્ત્રીજનોચિત હાવરડા નહિ, પુરુષયોગ્ય હાવરડા “અજો...જો...જો જોઃ હાલો, બાળુડા બાઈને હાવો!”

“મા” ને માટે મહારા પિતામહના વખતથી સ્વતંત્ર ઘર હતું ઘર “મા” અને (એ પ્રભુરામ મહેતાના પત્ની) ‘મહેતી’, અને હેમનાં એક ગા એટલા રહેતા મહેતી આરમ્ભથી જ સન્તાનહીન હતા ગાય સાથે એ ઘોડી પણ ધરના પાછતા ભાગમા બધાતી એ ઘોડી ઉપર બેસીને ‘મા’ હમારા ધનામી ગામ નિકાલ સૂધી—જણુ ગાઉની—મુસાફરી કરતા; ગામ-શીમમાના આત્માવાડિયામાથી જે આંખો સરસમા સરસ ફળ્યો હોય



મહાત્મા

“આ મહારો વાવેલો આખો” કહીને હેના કુળ પોતે વેડાવી લે એમ દરસાવ  
“મા”નો આખો બદલાય અને હેના સ્વામિત્વનું legal fiction નહિ પણ  
moral fiction પ્રબળ બને. એ સ્વામિત્વ વિશે કોઈ પણ શંકા કાઢતું જ  
નહિ, છતાં ‘મા’ ખોખારા કરીને કહેતા—“આ મહારો આખો !” આ  
ચિત્ર હવે મુકુર ફેરવીને ખસેડી દઉં છું

## (૪)

હવે જરાક ખૂણો બદલીને મુકુર ધરુણું, તો કોણ પ્રગટ થાયછે મા !  
મહારી મા ! મહારી જનની ! મહેને છ વર્ષનો મૂકીને જે પ્રભુના દરબારમાં  
હાજર થઈ તે મહારી જનની ! હેની સ્મરણમુકુરમાં છપ્પી ઝાપ્પી તો નહિ  
પડે, પરંતુ પ્રસંગો અપસંખ્ય હોઈ એ ચિત્રમાં વિરિધતા નહિ પ્રગટ  
હેમા મહારો દોષ નથી, તેમ મહારી માતાનો પણ દોષ નથી “નમેરા કાળ”ને  
જ દોષ દઉં ?

છ વર્ષની મહારી ઉંમર હતી તે વખતે હું નમાયો થયો, એટલે મુખ્ય  
ચિત્રરખાઓ ગણીગાડી આવશે માનવપ્રાણીની સ્મરણધના વિલક્ષણ છે  
બાલ્યકાળ પછીના પ્રસંગો સ્મૃતિપ્રમાથી લુપ્ત થાય અને શૈશવાવસ્થાના,  
ને ત્હેના પણ આરમ્ભના પ્રસંગોની છાપ દૃઢ પડે—હેવું બહુવાગ બનેછે આ  
રીતે મહારી દોઢ બે વર્ષની, બહુ તો ત્રણ વર્ષની, ઉંમરનું ચિત્ર સ્પષ્ટરેખ હું  
જેઉં છું હમારા ધરના ચોકમાં હમે બાળકો રમતા હોઈએ, સંખ્યાકાળનો  
અર્ધાન્ધકાર પ્રમળ થવા માડ્યો હોય, ધરની ખડકીમાં પગલાં સભળાય,  
તરત હું દોડતો ખડકી અને ચોકની પડાળી વચ્ચેના બારણામાં જઈને જોતો  
રહું, મહારી “મ’મા”ની પ્રિય, રમ્ય, મૂર્તિ ખડકીના અન્ધકારમાં પણ  
સુદૃશ્ય ઉભી થાય, અને વત્સવતાભર્યા સ્મિતમય વદનથી નિદાળતી “મ’મા”  
ની કાંટે હું ઉદ્ધાસભર વળગી પડું ! આ પ્રકારનો પ્રસંગ નિત્યનો બનાવ  
હતો, છતાં એ અનુપમ મુખપ્રસંગમાં નિત્ય નવીનતા જ રિકસતી શાથી ?  
પ્રભુ જાણે ! પ્રભુ એકલો શું મામ જાણે ? માતાના પુત્રો સર્વ કોઈ જાણી  
સકે ના જાણી સકે તે ભાગ્યહીન !

મહારી માતા શરીરના બાધાર્મા કાઈક નાબૂક હતી, બિંધાઈમાં વચલા

વડની, મુખગોલામાં માધુર્ય, સૌન્દર્ય, અને સસયમ ઉદાસ વિલક્ષણ આકર્ષણ પૂરતા હતા આ ચિત્ર મ્હારી કંપનાનું નથી, પ્રેમના પક્ષપાતનું નથી, પણ રનેહાળ પુત્રના સત્યા સ્મરણમુકુરમાં સ્થપાયલા પ્રતિમિમરૂપે પ્રગટ થયેલું છે કાને મોતીના કાટા, નાકે કીમતી, પાણીનાર મોતીનો કાટો (હાલ તો નવી ફેશનની જડ પ્હેરનારીઓ જાણતી પણ નહિ હોય, હવે કાટો), કાઈક ન્હાના કપાળ ઉપર નીચા હોબેલા વાળથી દેખાવમાં વિનીતતા દીપાવનારી રચના, ગળામાં મોતીની મેર હાથમાં મોતીની તેમ જ સુનાની ચીપોથી મટેલી ચૂડીઓ ઘેરા કાથિલા રંગનું કસમી ટ્રારનું લૂગડું,—આ સર્વ અશોધી સજ્જ થયેલી મનુર મૂર્તિ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાય છે તે સાથે જ ત્રણ વર્ષનો બાળક બની જઈલું, અને “મંમા!” કહીને હેને કંઠે લટકી પડેલું ચિત્રકાર! હું કુશલ હોય તો રેખાચિત્ર દોરી લે, રંગ પછી પૂરજે, મ્હારી માના મુખની દીપ્તિ અને મ્હાગ મુખ ઉપરનો બાબોલાસ ત્હારી પાંછી વડે ઉમેરીને સજ્જ ચિત્ર રચજે હું તો મ્હારી અસમર્થ લેખની નીચે મૂકી દઉં છું

મુકુરમાં બે એક અલ્પ પ્રતિમિમો ધરી આવે છે

મ્હારી મ્હોની બહેન અને એક હમારી એવડી જ ફાર્મની હીકરી મ્હને આગળ કરીને મંમા કને મોકલેડે, ‘મંમા! ઉહા!’ ‘મંમા! ઉહા!’ એટલું જ હું ઠણકતો બોલું છું, મંમા સમજેડે, ત્રીજા પ્હોરનો વખત થવાથી જ્યો બિનાડીને બધાને ખાવાનો મગજનો લાડુ આપે છે, હું દરેક હાથમાં અકકેડી લાડુડી લઈ વારાફરતી એક આખીને આખી મ્હોમાં, એમ જને સ્વાદા કરી જઈ છું.—આ ચિત્ર ખૂબી જાય છે વળી એક દિવસ અમદાવાદમાં નગરશેઠનો બગનો સમાજહાલાને બતાવવા ગયા ત્હા મ્હારી મ્હોની બહેનનો બાળક પુત્ર એકાએક અન્તકાળની સમીપ આવ્યો, અને ઉતાવળા પાછા ઘેર આરિયે છિને, મેનામાં મંમા જોડે હું એકલો બેઠો છું,—બીજા બધાં ગાડીઓમાં બેઠેના, મંમાના મુખમાંથી “શ્રી રણછોડરાય!” “શ્રી હંકારનાથ!” એટલું જ નામોચ્ચારણું નિશ્વાસો સાથે થવા કરે છે હું ત્રણ ચાર વર્ષનો બાળક કશું સમજનો નથી હવે સમજું છું, અમ્મા! મ્હને શા માટે મમજણો થવા દીધો!

૧૧

વળી ચિત્ર બદલાયછે એક કુટુંબનો નોકર દુર રહી મહેને રમાડવાના હેતુથી પણ અનિષ્ટ વર્ષો કરેછે, મંમા શાન્ત રીતે મહારુ ધ્યાન અન્યત્ર ખેંચેછે, કુમાર્ગ તરફ નિમુખ કરી સન્માર્ગ તરફ સમુખ કરનારી—‘ધર્મિયર કરુણા ખરે ! મહેને એ માડુંસ્વરૂપે સિમત કરી પ્રીતિભરે ભરે આનિગન શુ એ !’

અને, ખરે, મહારાથી અજણી રહીનેજ, મહારા અખંડ જીવનમ મંમાનો આત્મા મહેને સદા વીંગી લેતો, અઘૌકિક વાતાવરણમા દોર્યે જતો, આજ જણાયછે હુ મહારુ વ્યક્ત સ્વરૂપ ભૂલી જાઉં છુ કનારોદ્દામ જેવી, પણ આધ્યાત્મિક કોષ સક્રિયને બળે ચોતરફ વીંટાઈ વળતા કોષ અવશ્ય સાગરજળમા ડૂબી જાઉં છુ મંમા દિવ્ય લોકમા રહેલી મહેને ઉત્સર્ગમા લઈને બાથમા પકડી રાખેછે, અને અચક્ત દશામા વ્યક્ત સ્વરૂપે પ્રગટ થાયછે એકાએક મહારી જનની મગી જઈ અહલુન પરિવર્તન—દિવ્ય પરિવર્તન—ને બળે સહસા જગજ્જનની પ્રગટ થઈને મહેને સમ્પ્રેક્ષી લેછે, અમૃતસ્વરૂપને આત્માના ઊડાણમા અનુભવુ છુ “જગજ્જનની !” એમ પુકારુ છુ, ને પાછી મંમા પ્રગટ થાય છે મંમા ! મહેને ત્યારા ઉછગર્મા સદા રાખ્ય ! આપુ ? “જમ્હારે જગજ્જનની આરા કરે ત્યારે” !—અરે ! હુ શુ કામ જાગ્યો ?

—ઈતિ પ્રસ્તાવના—

વાંદરા, ૫-૪-૨૨

( ૨ )

## સ્વ. ભોળાનાથ અને ભિત્રમંડળ

જગોને જોઈ તો જગત ઊણું સહી  
સ્વપ્નલીલા બધી સત્ય લોપી

હું શું કામ જાગ્યો ?—આ ઉદગાર મહેં કર્યો ખરો. પણ જે આદેશને મ્હારે પૂર્ણ કરવાનો છે, તે માટે સત્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિ છોડીને પણ જગતની દૃઢ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યા વિના છૂટકો નથી. સ્મરણમુકુરની રૂપસંસૃતિ વાચકની સમક્ષ, તે વિના, મૂકાય એમ નથી. વાચકજન્યુ ! ત્હને હાઝરાત ભરનાર કદી કોઈ મળ્યો હતો ? એકાદ દર્પણમાં સ્થિર નયને જોઈ રહેવાની એ ત્હને આરા કરે પછી પૂછે—“શું દેખાયછે ?”; “કાંઈ નહિ.” “કાંઈ નહિ ?” જો, જો, પેણું શું આવેછે ? જટાધારી ખાવો ?” —એટલે ખરે, જટાધારી ખાવો દેખાશે, દર્પણને બદલે સફેદ કામળ ઉપર શાહીની ચતુષ્કોણ આકૃતિમાં શાહી ભરી દર્પને એ કાળા પ્રવાહી ચોરસમાં સ્થિર જોવાનું પણ કરાવાયછે. અને એ ખેલાડીની પ્રધાન ઇચ્છાશક્તિના બળથી અને સૂચકતાની કળથી જોનારની આગળ વિવિધ મૂર્તિયો, વૃત્તાન્તો, એ ખડાં કરાવેછે; જોનારનું ઇચ્છાશક્તિનું બળ બતાવનારના એ બળ કરતાં આણું હોવું જોઈયે. મ્હારી ઇચ્છાશક્તિનું બળ વાચકના એ બળ કરતાં વધારે પ્રભુત્વવાળું હશે, તો હું પણ આ સ્મરણમુકુરમાં એ રીતે અનેક મૂર્તિયો, વૃત્તાન્તો, પ્રત્યક્ષ કરાવી સકીશ; અને

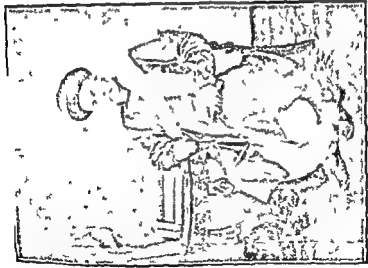
કંઈ ભૂતાવળ કારમી મુકુરમાં લેણી કહું

# મહાપતરામ ઉપરામ

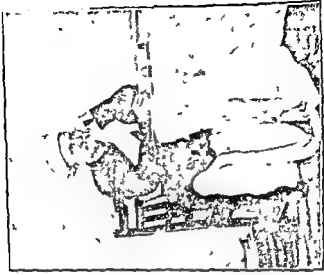


# દત્ત હાલાલ હાલાલ





गोपाळराव दशभुज



सालगांडू अभियागंडू



એમ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સફળ કરીશ, જૂતકાળમા વર્તમાન હતા તેવા જૂત જનોની આવલી, વર્તમાનકાળમા જે વ્યક્તિયો છે તેમનામા જૂતકાળમા સ્થાપી રખાય હેવા લક્ષણોના બનેલા જૂત શરીરોની આવવી,—હેની જૂતાંગ ઊભી કરીશ

## (૨)

આપણી મુજરાતની રગમૂમિ ઉપર એક રિવાજ મુશ્કેલ જોવામા આવે છે, નાટકને અતે નાટકનાં બધાં પાત્રોનું ‘અપ’ રગમૂમિ ઉપર ભેગું કરવામા આવેડે, આમ બધી વાનીઓની યાગ મિત્રમૂમિ પ્રેક્ષક મંડળમાની બધી વ્યક્તિયોની તૃપ્તિને અથે ઘગવવામા આવેડે એથી કાઈક ઉંડો ક્રમ આફરીને આ ‘અમલમુકુર’ના પાત્રોનું મમમ અપ—મમમ નહિ તો મુખ્ય પાત્રોનું અપ—મુકુરમા પ્રગટ કરવાનું મન મ્હને થાયછે એ ‘અપની મધ્યમૂર્તિ’, મ્હારા પદપાતને બળ લક્ષિતાવને મનાવે એકજ મળવેડે

મુજ પૂજ્ય પિતાતણી મૂર્તિ રહે

ધરી નિલ ફરે દુ પદેજ પદે

એ વચન—આજથી પાત્રીમ વાં ઉપર ઉચ્ચારેલું વચન—જો સત્ય હોય, —અને સત્ય છેજ —તો એ મૂર્તિ જ આ અપના કેન્દ્રમ્થાને આવશે પ્રિય વાયક! જો મુકુરમા એ બન્ધ મૂર્તિ ખડી થઈ તું એ મુખપ્રાકૃતિમા શું જુવે છે ? કરણુરસનું ચિહ્ન, છતાં દિવ્ય શક્તિનું પ્રતિચિન્ન—હેની અંદર પાથડી, અને અન્ય સાદા પણ ઉચ્ચ વર્ગના વસ્ત્રોથી માદાઈતી સાથે ઉદાત્ત ગુણુ દર્શાવનાર પરિચિનિમા મુખમુદ્રા ઉપર પ્રગટ થતું અલૌકિક, પ્રાચીન જીવન તું, દીર્ઘ તપથી મચિન થયેલું તેજ ત્હને નથી જણાતું? જીવનના આરમ્ભ સમયમા જે કોધરિપુને વશ હતા, તે હિતર કાળમાં જાગૃચેત જિને કાષ એ છુદ્ધ મહાત્માના ઉપદેશને અક્ષરશ અનુસરનાર આ સમર્થ પક્ષિની મુખરેખાઓમા શાન્તિની દીપ્તિમા એ કોધરિપુની કાળી રેખાઓ કેવી વિનુમ્ન થઈ ગઈછે! એ રિપુની સ્થામ પદપક્ષિ આ મુખરેખાઓમા કદિ પણ જણાયછે? નિપુણ સામુદ્રિકશાસ્ત્રીને એ પદપક્ષિ જાખી જાખી જણાય તો કોણ જણે

પત્નીનું, જીવનના કદાચ પ્રસંગમાં, દીર્ઘ પરિચયમાંથી જીવનયુગ્મનો સબન્ધ દૃઢ થવાથી એ સબધનો નિઃકેદ દુઃખમય નિશેષ બને હોવા પ્રસંગમાં, અવસાન, તે આઘાત ખમવાનું સામર્થ્ય ધર્મબળથી મળીને જીવનપ્રયાણમાં થોડોક સમય આગળ વધ્યા ના વધ્યા અને તરણ પુત્રનું અકાલ મરણ, દુઃસહ એ આઘાત, વળી ધર્મભાનનાની સતત સક્રિય સેવાના સાધનથી સપાદન કરેલી દિવ્ય ગતિને ફરી ક્ષુબ્ધ ડરાવનારો બીજો પ્રસંગ—જ્યેષ્ઠ પુત્રનું મરણ,—આ વિષમ આઘાતોએ આ દિવ્ય શ્રદ્ધાપૂર્ણ મુખમુદ્રા ઉપર કાંઈક ગમ્ભીર રેખાઓ આપેલી ત્રિય વાયકા! ત્હને શું જણાતી નથી? જના એ ગમ્ભીર રેખાઓને ઢાકી દેતી બીજી રેખાઓ બતાવું નિરંતરનો ધીર આનંદી મલાન, માનવગણના સ્વભાવલક્ષણોમાંથી રમૂજ અગો એવી કાઢી તે રમૂજથી જોડાની અને દેખાડવાની શક્તિ, બાલકો સાથે બાલક, તરુણ સાથે તરુણ, આનંદી સાથે આનંદી, બનવાની અસાધારણ નટકવા,—નટકવા નહિ, સમભાવજનિત શુદ્ધ તદ્દપતાની શક્તિ,—આ શક્તિએ એ મુખમુદ્રા ઉપર દિવ્ય સ્મિતમય રેખાઓ અકિત કરેલી જો, હંમેશા પ્રભુની કૃપાનો, આનંદસ્વરૂપ પિતાનો, નિજય જણાયછે પ્રિયજનોના શબ્દ ઉપર પગ મૂકીને જીવનસઆમર્થ્ય પ્રયાણ કરીને દુર્ગમઘણ કરવાની શક્તિ પ્રગટ કરનારી રેખાઓ એ લગ્ય મુખમુદ્રામાં હું દેખું છું ને ત્હને દેખાડું છું,—[હું હવે સમજું છું કે મ્હારામાં એ શક્તિ, મ્હારા જીવનના વિષમ પ્રસંગોમાં ટકાવનારી શક્તિ મ્હને કમ્હાથી મળી,—ડગાનલ ઊંડો ધરી સિન્ધુવહરી હમવવી—એ કળા પણ મ્હને કમ્હાથી પ્રાપ્ત થઈ તે હવે સમજું છું ]

આ અસાધારણ ધર્મબળ ધારણ કરનાર ભોળાનાથ સારાભાઈની મૂર્તિનું દર્શન મ્હારા મુકરમાં આજે નિશેષ રીતે કરાવું. હું કહી ગયો છું કે મ્હારી છ વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે મ્હારી માતા પ્રભુના દરબારમાં હાજર થઈ ગુજરાતી નિરાણમાં હું લણવા જતો હતો. ત્હા એક વાણિયા શેઠિયા કુટુંબના મ્હારા સહાધ્યાથીએ મ્હને પૂછ્યું “ત્હમારા બાપા ફરીથી પયણુરો કની?”—આ હેની દુઃખમાં ભાગ લેવાની પદ્ધતિથી મ્હારા બલક

હૃદયને જે આઘાત થયો તે શી રીતે દર્શાવું ? મ્હને ક્રોધ ચડ્યો તે મ્હે પહરાણે શમાયો. મ્હને તે વખતે ખમર નહિ કે મરણથી ના હારતા એક પછી બીજી એમ પત્નીઓ કરતી એ અમુક વાલિયા વર્ગમાં રૂઢ માર્ગ થઈ ગયેલાં છે. કેટલાક વર્ષ પછી અન્ય પ્રસંગે મ્હારા પિતાએ, ખ્હાર ફરવા ગયેલા પાછા આવ્યા ત્હારે, વાત કરી કે આજ ફવાણા શેઠ રસ્તામાં મળ્યા, હેમની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ અને નની સ્ત્રી કર્યા બાપત પૂછ્યું : ‘શેઠ ! આ બીજી કે ત્રીજી ?’ એટલે શેઠ, કાઈકે પરાશ્મ અને કુળના ગૌરવના અભિમાનથી જોરથી મોત્યા ‘અરે, શેઠ ! આ તો સાતમી—સાતમી !’ આ જે વર્ગની ભાનના તે વગનો બાપક મ્હારો જોડિયો ઉપરતી પેટે મ્હને મ્હારી માતાના મરણ માટે આશ્વાસન આપે એ સ્નાભાપિત જ હતું પણ મ્હારું નિર્દોષ હૃદય એ ખમી સક્યું નહિ મ્હારા પિતા, મ્હારી માતાના સ્વર્ગવાસ પછી, લગભગ ત્રીસ વરસ નિધુ જીવન ગાળીને સ્વર્ગવાસી થયા એ જીવન માં હેમને ધર્મજો, અને ઉત્તરોત્તર વધતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિયો વડે, જે સરલતા મળી છે તે નિચારતા એ જીવન તરફ માન અને આશ્ચર્યના ભાવ ગુરે છે

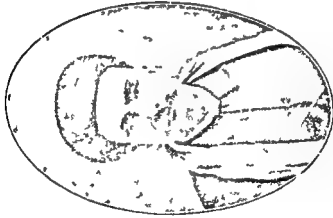
### (૩)

એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ અમદાવાદમાં ‘ધર્મસભા’ નામની ન્હાની સરખી સરથા જોબી કરવાની સાથે હતો. એ સભાની કાર્યધુરા ધાગણ કરવામાં મ્હારા પિતાને હેમના બાળમિત્ર સ્વ રણુકોડલાલ છોટાલાલ સહકારી હતા. એ નિરલ ગુણુરાળી વ્યક્તિની મૂર્તિ એકાએક મુકુરમાં પ્રગટ થાય છે. આરમ્ભમાં કહ્યું તે ‘ત્રિપ’ હવે મુકુરમાં અક્તિ થતું જુવો, ભોજાનાથ રાસભાઈ—ધર્મની મૂર્તિ પછી તીક્ષ્ણ નયનો,—ઝીણા, ભૂરા ચૂદા અગ્નિ જેવા ચગકતા નયનો, સ્વલ્લ, મન્દ, શરીર અવ્યવસ્થિત, અણુધડ વસ્ત્રોની કાઈક ક્ષુદ્રતાને ઢાકી નાખનારી પ્રતાપી મુખચર્યા, વખનો વખત દૂર જોવાના ચસમાં અથવા આધળા કાચના છોટાછોટા આખો ઉપરથી, નાક ઉપર કે કપાળ ઉપર ખરોડીને ઠેરવતા વાદવિરાદની ઉસ્કેરણીના જોસમાં ઘાટા પાડતા રમ્બાના લોકોના કાન વીંધનારા, ધર્મસભામાં જોડેલા રણુકોડલાલનું સ્વરૂપ પ્રથમ આવેખાય છે. વળી બીજી મૂર્તિ,

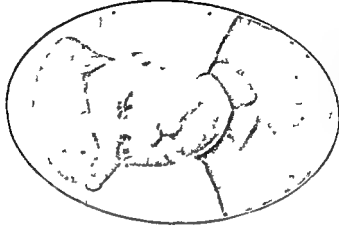
મુકુરમાં અંકિત થઈ; મહીપતરામ રૂપરામ; પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્પત્તિકાળ  
 થી મારા પિતાને સતત અને સમર્થ, ઉત્સાહભેર અને અંતઃકરણથી મં  
 કરનારા હેમના જન્મણા હાથ જેવા એ મહીપતરામ; આધી દહીનું શરીર  
 મુખમુદ્રા અંચળા આપ્યો અને રેખાઓની વિચિત્ર રચનાને લીધે પ્રય  
 દર્શને નજવા માણસનો ભાસ આપતી, પણ બારીકાઈથી જોતાં દૃઢતા, આગ્રહ  
 તીવ્ર બુદ્ધિ, ધૃત્યાદિ બળોની રેખાઓ પ્રગટ થતાં વ્યક્તિત્વના સામર્થ્યવાળા;  
 હેવા મહીપતરામની છબી જુવો આ ત્રણ મૂર્તિયોની પાછળ કોણુ કોણુ  
 છે?—લાલશંકર ઉમિયારા કર, ચચલ સંચલનવાળા, અસ્થિર જણાતા આ  
 થી તેમ ને તેમથી આમ ધૂમનારા, ગણિતશાસ્ત્રની પ્રવીણતા જે બુદ્ધિશક્તિ  
 મળેલી તે શક્તિ જીવનમાં અનેક રૂપે સહાયતામાં લેઈ પ્રવૃત્ત થનારા; ઉત્સા  
 થી, ઊભરાર્થ જતા ઉત્સાદથી, નિરંતર કાર્યપ્રવૃત્તિ કરનારા, ભોળાનાથ  
 પ્રાર્થનાસમાજના બીજા સ્તંભરૂપ, લાલરા કરની છબી પ્રગટ થઈ વ  
 જુઓ, પેલા કોણુ દેખાયછે? ગોપાળરાવ હુરિ દેરામુખ ગુજરાતમાં અમ  
 દારી જીવન લગલગ આપું ગાળીને વેસમાં અને ઉચ્ચારમાં નહિ, બા  
 ભાષામાં તથા જીવનના બાસંગમાં ગુજરાતી બની ગયેલા એ ગદ્યરચનુ મુ  
 ખિઅ જુદી જ જાતની વ્યક્તિતા બતાવેછે: ગૌરવર્ણ અને માંજરી આંખ  
 —કોઠણુરથ બ્રાહ્મણનાં વિદેશી બીજ સૂચક એ લક્ષણો મુખમુદ્રામાં પ્ર  
 થાયછે, અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને આત્મપ્રધાનની દૃઢતા એ મુખમુ  
 માં મુદ્રિત જણાય છે; જે ઓઠ ખીડેલા છતાં હેની એક ખૂણાની સદ  
 વક્તામાં રગૂજનો રસ સમજાવતી અને ભોગવવાની શક્તિ લક્ષ્યાલક્ષ્ય રિ  
 વડે દીપે છે. અને આ મુખ્ય મંડળ—ભોળાનાથ, રણુછેડલાલ, મહીપતરા  
 લાલશંકર, ગોપાળરાવ, એ મુખ્ય મંડળ—આ ૫૩ખામાં જે મૂર્તિયો પાછ  
 થી પ્રગટેછે; અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને નવલરામ લક્ષ્મીગમ; બ  
 વિદ્યાખાતામાં કાચમ છાપ મકી ગયેલા, વિદ્યાદેવીની લિખ લિખ રીતે એ  
 કરનારા; એક સમયે માંસારિક મુધારાના પ્રચારમાં પૂર ઉત્સાહથી સર્વ  
 ભાગ લઈ ઉપરના મંડળને ખરા સહાયક બનેલા; એ જેમાંથી એક  
 પ્રવૃત્તિ—નવલરામની—ચિન્તકની ગમ્મીરતાવાળી, હેમની એક ઉત્પત્તિ  
 એક નીચી રહેલી ભમરમાં સંબળરૂપે છપાયેલી છે; બીજા અંબાલાલમાં



नवलराम लक्ष्मीराम



અખાલાલ સાફરલાલ



નરસિંહજી નરસિંહજીજી

પ્રકારની, કાઈક સખત નિયમસયમના પૂજક ને પ્રવર્તકના લક્ષણ દર્શાવતી, Stoicism જેવી પ્રકૃતિ દ્વં રેખાઓમાં જણાયછે, હોહના ખૂણાનું અર્થ પ્રકટ સિમત પણ રમૂજનું નહિ પણ કાઈક જગતને ઉપહાસથી જોનાર હોય એમ જણાયછે, છતાં હૃદયના ઉદાર ગુણો એ રેખાઓમાંથી વખતો વખત ડોકિયા કરતા હું દેખું છું, વાચકવૃન્દને પણ સમલાવથી જોશે તો, આ ગુણો પ્રસક્ત થશે

### (૪)

આ ચિત્ર—આ રૂપ—નિપુત્ર યાયછે અને વળી હાજરાતની કળાથી મીલુ ન્હાનું રૂપ બતાવુછું વચમાં મ્હારા પિતા અને આજીવ્યાનું નંદશ કરતું અંશ કર, દુર્ગારામ મંછારામ, પાછળ માખી માખી અકાયલી મૂર્તિવાળો કવિ નર્મદ, અને સૂરતમાં જે વર્ષો મ્હારા પિતાએ નોકરીને પ્રસંગે ગાળ્યા તે મમયમાં ખાવાપીનાનું શોકીન સૂરતનું નાગર અને નાયસ્થ વર્ષનું કાઈક મહળ, કાઈક ગમ્મીર જીવનવ્યવહારથી વિમુખ આનંદી એ મહળ જણાય છે — એક પ્રસંગ યાદ આવેછે મ્હારા ન્હાના બંધુની વસગાહ્ય નિમિત્તે સૂરતના મિત્રમહળને જપાકત આપીછે બધા આવ્યા એક મિત્ર (નામની જરૂર નથી એક મિત્ર) નથી અગરો શોકનું કારણ બતાવુ, મ્હારા પિતાએ ખાસ તેડી લાવવાને એક ધરના અગત સગાને મોકલ્યો, મહા મહેનતે અમથા તો મ્હો બતાવી ગયો મ્હોએ ના કહેજો — એમ સમજાવીને એ સૂરતી મિત્રને આપ્યા મ્હારા પિતાએ અને ખીજાએ બંન્ને આગ્રહ કર્યો, એટલે નિરુપાય થયા અને અમથા પાવી જનાર મિત્ર બગનમાં સતાડેલું સોળું (પીતામ્બર) જમવા બેસતો હોવાને કાઢ્યું અને ન્હાવાને ગયા ખાવાપીવાનું શોકીન મહળ તે આ !

દુર્ગારામ અને નંદશ કરના સ્વરૂપો જુદા જ પ્રકારના હતા તે સર્વે ચિત્રોનું છૂટક દર્શન કરીશું ત્યારે જોવાશે હવે તો મુકુર ઉપર ફૂક મારું છું, પ્રથમનું રૂપ તો લુપ્ત થયું હતું આ ન્હાનું રૂપ પણ ઊડી જાયછે, અને જુવો, માત્ર મ્હારા પિતાની છબી મુકુરમાં ચિત્તિબત થઈ રહેછે હું

દર્શન કરુ છું અને અનેકાનેક વૃત્તાન્તો ઉપસ્થિત થાયછે, મુકુરમા, દૂર દૂરના પ્રતિમુકુરમા, મૂર્તિપૂજક ભોળાનાથ સારાભાઈ દેખાયછે, ભસ્મ, ત્રિપુક, રુદ્રાક્ષની માળા આચમની પવાલુ ત્રાજટ સાથે મહાદેવની પૂજા કરવાને બેઠેલી એ મૂર્તિ જોઉં છું, ત્યારે અન્ધશ્રદ્ધાની નહિ, પણ વિલક્ષણ ઊંડી, ઊંધી છતાં ઊંડી, શ્રદ્ધાની દીપ્તિ એ મુખમુદ્રા ઉપર દેખુ છું

મન પત્ર ને શ્રદ્ધાની લેખણી,  
બક્તિરંગે લખે ત્યારે દાસ,  
રાખી વિશ્વાસ,

પધારો આ અવસરે "

એમ અંબામાતાને લગ્નપ્રસંગે કોકોત્રી મોકલનાર ભોળાનાથની શ્રદ્ધા તે અન્ધ શ્રદ્ધા કમ હોય? કેમકે

'દીનદાસ ત્યારે હું માણ,  
હેતુ કહેતા આવ્યા અસ્માત,  
અખે સાક્ષાત,

પધાર્યો આ અવસરે "

એમ અંબાજીને પ્રલક્ષણ દેખનાર ભક્તકવિના હૃદયના ઊંડાણમા ઊતરીને જીવે, એ અન્ધ શ્રદ્ધા તો નહિ જ 'અખે અખિલ બ્રહ્માણ્ડ વિરાભેછો'—એમ નિમત્રણનો આરભ કરનાર જડ મૂર્તિનો પૂજક સભવે જ નહિ

(૫)

એ જ ભોળાનાથ દસકા એ દસકામા મૂર્તિપૂજાને અસાન વર્ગનો અધમ માર્ગ માનનારા "પરા લકિતની લેહ મુને લાગી" એમ લાગણીવાળા, ઊંચા ક્રમે ચઢેલા ભોળાનાથનું દર્શન આપણને જુદા જ પ્રદેશમા લઈ જાયછે. આવણુ માસમા રોજ રાત્રે પાંચિ વેશ્વરની પૂજા બ્રાહ્મણોની ગર્જના વચ્ચે થતી, જે'મા હું પણ મહારા બાલ્યકાળમા મહારો વારો આવતા ભાગ લેતો, અને પૂજાને અંતે મોદકનું ભોજન લેવામા બ્રાહ્મણો જેટલો જ આનંદ હું મેળવતો,—એ ચિત્રો બધા સરી જાયછે, અને ધરમાં એકાન્ત



સ્થળમાં સ્નાનશુદ્ધ, શ્વેત વસ્ત્રધારી મહારા પિતા, આરસની પાત્ર સ્નામી મુકેલી તે ઉપર અગરજાતી, પુષ્પ વગેરે સામગ્રી-કેવળ સૌન્દર્યદ્વારા આત્મા-ને વિશુદ્ધ વાતાવરણમાં વીંટનારી સામગ્રી-વચ્ચે, નિરાકાર પ્રભુનાં વિલક્ષણ ભક્તિભજો મ્યાનદર્શનમાં નિમગ્ન જોઈએ; આર્થનામાજાનાં પોતાનાં ભજનો ગમ્ભીર પણ સંગીતબદ્ધ સ્વરે ગાતા સાંભળું; હેવટે કુટુમ્બના જૂના ગરૈયા, ફનેદલાલ, ગાંધર્વ લોકની વ્યક્તિ વ્યક્તિની લુહી તરેહની બાંધેલી પણ સર્વમાં એક ચપટો આકાર રાખનારી પાઘડી પહેરેલા, થોમિયાથી અધર્મિકરાગ બનેલા, હાથમાં તંબૂરો લઈને સ્લામે બેઠાછે ને પ્રાર્થનાનાં ગીનો હેમના કુશલ અવાજે ગાયછે: આ ગુપ્ત, પવિત્ર સ્થળમાં, પેશીને દર્શન કરવાની ધન્ય દશા મળે તે વાચકજન્યુ! સ્મરણમુકુરમાં એ ચિત્ર ઝીલીને તદને પણ પ્રાપ્ત કરાવું તો હું સદૃશાગ્ર ગણીશ.

આરમ્ભમાં દૈવ મૂર્તિપૂજક અને અતે શુદ્ધ અમૂર્ત પૂજના આગ્રહી એ બે એકાએક ક્રમાન્તર નહોતાં; મહારા પિતાના બાળમિત્ર રણછોડલાલ છોટાલાલની લક્ષમણથી Blair's Sermonsનું પુસ્તક મહારા પિતાએ વાંચ્યું; અને ક્રિશ્ચન ધર્મ ઉપર તો આજુમાત્ર એ ના વળ્યા; પરંતુ ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપ તરફ હેમની યોનદષ્ટિ બિંદી; અને રણછોડલાલ હેવટે સૂધી મૂર્તિપૂજના દિમાયતી રહ્યા, ત્યારે ભોળાનાથ અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસનાના દૈવ સેવક થઈ એ માર્ગનું સત્ય સ્વરૂપ લેકિમાં પ્રચરિત કરનારી પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક, ચાલક, અને અંતકાળ સૂધી એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ બનીને રહ્યા. આ અંતિમ ઉચ્ચ ક્રમે આવવાની પૂર્વે, સ્વૈચ્છિક મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કરી, માત્ર વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિ વૈદિક ક્રિયાઓનો વચસો ક્રમ સ્વીકારીને અતે નિરાકાર ઈશ્વરની શુદ્ધ પૂજા તરફ એઓ આવ્યા. જે સત્યદર્શન ધાર્મિક વિષયમાં યથું, તે જ દર્શન, અને હવે જ ક્યોએ, સામાજિક સુધારામાં પણ મહારા પિતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. આ સર્વ વાતના વીગતવાર વર્ણનનો અહિં પ્રસંગ નથી. આજ તો મહારા પિતાનું દર્શન આ રીતે જ અને આટલું જ ખસ છે. હેમના જીવનના છૂટક પ્રસંગોનું, જીવનચરિત્રમાં ના આવેલા ન્હાના પ્રસંગોનું, દર્શન હવે પછી કરીશ ને કરાવીશ.

( ૩ )

## સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ

‘ ભોળાનાથ મારાભાઈનું જીવન ચરિત ’ પ્રસિદ્ધ થયે ત્રણ દસકા થઈ ગયાછે. એ પુસ્તકમાં ‘એઓનું સ્વરૂપચિત્ર જોટલું આનું છે’ હોતો સ્પષ્ટ કરીને અહિં પુનરુક્તિ હું નહિં કરું. અર્થાત્ તે એ વ્યક્તિના ચિત્રની આજ લગી અજ્ઞાત રહીને મૂઢ રહેલી સ્વરૂપરેખા હું આંકીશ અને વૃત્તાન્તો કહીશ.

મહારા બાલ્યકાળનું એક સ્મરણ: મહારા પિતા ખેડના પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન હતા તે વખતે આગળાડીનો ‘અનિષ્ટ’ સંપર્ક અમદાવાદને થયેલો નહોતો. દર રવિવાર મહારા પિતા અમદાવાદમાં ગાળતા; અમદાવાદથી ખેડા બાર માઊ; શનીવારની સાંજે એક લાંબા ‘પરેમ્યુલેટર’માં મળેને બેસાડેલો હું પોતાને જોઉં છું; અમદાવાદના રાયપુરા દરવાજા બહાર કામેશ્વર મહાદેવના ઓટલા આગળ એ ‘બાબાગાડી’ ઊભી છે; સન્ધ્યાકાળની અર્ધસંદિગ્ધ શાન્તિમાં, દિવસ અને રાત્રિના જળપરાજવની સંદિગ્ધ દશામાં, દૂરથી, દૂરથી, પેલો હૃદયને—મહારા બાલક હૃદયને—ઉત્સાસ પ્રેરતો ધં—ધં—ધં—નાદ સંભળાયછે; સગરામમાં મહારા પિતા ખેડેથી આવેછે, તે સગરામના ગંબીર, ઉમદા, બળદનીકોટમાં લટકતાં ચંગ (ધટ) નો એ નાદ. (એ નાદ હજી હું સાંભળું છું અને હૃદય પ્રવૃક્ષ બનેછે.) સગરામ મહારી ‘બાબાગાડી’ પાસે ઊભું રહેછે; અને તરત મળેને કોઈ અંદર બેસાડી દેછે; આઠ દહાડે પિતાના દર્શનથી અસાધારણ આનન્દ અનુભવું; આટલી મહારી ન્દાની મુસાફરીથી પણ એ આનન્દ પુષ્ટ થાયછે; સગરામમાં પિતાની સાથે ઘેર જાઉં છું. દરેક શરિયારે આ દૃશ્ય જાળવ્યું હતું.



ભોજાનાથ સારાભાઈ

હવે હું મ્હેટો થયો છું બાર અને મોળ વર્ષની હમરનો ગાળો હવે છે, ૫  
મહને મહારા પિતાએ પિતૃગુણ સ્થાન આપ્યું છે, હેનો વિનિયોગ હમને જ  
સહાયજીત થનામાં હું કરું છું ‘પ્રાર્થનામાળા’ મહારા પિતાની છ મથ છે,  
રોજ જમવા બેઠા હોઈએ તે વખતે રક્ષામે ખડકીના બારણામાં ‘યુનાઈટેડ  
પ્રિટિંગ પ્રેસ માધી એક વાણિયો મુક શીટ લઈને આવેલો બડબ હાથમાં  
લાલુ ધરીને બેઠો રહ્યો છે, હું ચીઠાઉં છું, મુક તપાસવાનું કામ મહારે માથે  
છે, નિરાતે જમવા પણ નથી દેતો એ ‘જમલી’ આ ‘પ્રાર્થનામાળા’ના  
પદોમાં કવચિત્-વિરલ પ્રસંગે-છન્દમાં દોષ જણાતા મહારા પિતાને બતાવું  
છું સૌજન્યથી આનન્દથી, ભૂત્ય સુધારે છે શિષ્ય આટલે જ અશેયુર બને છે  
તેથી એઓને આનન્દ જ થાય છે, તે કહે છે—પ્રાપ્તે જીવોઽશ્વે વર્ષે પુત્ર મિત્ર  
વદાચરત્ ॥

હવે હું ખેડામાં ગામ ખંદારના એક ટેકરી ઉપર આવેલા બગનામાં  
મહારા પિતાની નાથે રહેનો, મુકુરમાં પ્રગટ થાઉં છું મહારા પિતા રોજ  
પહેરડામાં બેઠીને મહને અને મહારી બહેનને જગાડીને બગવાના વિશાળ  
‘કામ્પાઉન્ડ’માં ઝાપા સૂધી દસ બાર વખત આગ ફેરવે છે, હમને સાથે લઈને  
ચાલે છે પ્રાતઃકાળમાં બેઠીને તાજગી મેળવવાનું સુખ થોડાક જ જણતા હશે  
આ અભ્યાસ માધ્યકાળમાંથી જ મહને પાડેનો તેથી મહને અનેકાનેક લાભ  
થયા છે, તનને, મનને, -ધનને તો પરોક્ષ રીતે મળ્યાય તો મળ્યાય પિતા મગના  
માં જાય છે, હમે જાડીના ઝાડ કોમ્પાઉન્ડમાં બેઠેલાની નીચે પડેલી કોઠની સામે  
લઈને ખાંધે છે, કોઈ જોતું તો નથી?—મુકુરમાંથી આ ચિત્ર લુપ્ત કરું છું

મુ બાઈનું ‘છન્દુપ્રકાશ’ પત્ર ટપાલવાળાની ટપાલમાં આપ્યું, બેઠીને  
મહને મહારા પિતા આપે છે, મરાઠી આવડે ના આવડે તો પણ મહારે એ  
વાચવું અને હેમણે સાલજવું, આમ મરાઠીના શિક્ષણનો આરંભ કર્યો  
લાલ આગળ જતા અણધાર્યો થયો, દક્ષિણમાં સરકારી નોકરીને અગે હું  
ગયો ત્હારે મરાઠીનો અભ્યાસ સુગમ થયો, તેમ જ મુંબાઈમાં હું આવીને  
રહ્યો તે વખતે ધાનીને કે મરાઠા શાક વેચનારને કે હેવાને “ના” નો ઉત્તર

દેવા માટે મરાડી જાણનારા મિત્રને હું જોલાવીને ન્હોતો મ્હેતો કે—“—ભાઈ! આ માણસને ના કહે ને”

ફારસીનો અભ્યાસ હમારા કુટુંબમાંથી નાખૂદ ના થાય એમ મ્હારા પિતાને ઉકટ ઇચ્છા હતી હેમના પિતા તો ફારસીના ઉત્તમ અભ્યાસી હતા, ફારસી કરિતા કગતા મ્હારા પિતા ફારસીમાં પ્રવીણ સાગી પેટે હતા આ ભાપાનું જ્ઞાન વશમાં પ્રવાહિત રહે એ ઇચ્છાથી મ્હને—સ્કૂલમાં સનૂત ક શીખતો હતો તે ઉપરાંત—ઘેર ખાનગી મમયમાં ફારસી શીખવવાને એક મુનશી આવતા મુનગી જોદરઅલી કુટુંબના જૂના મિત્ર,—અધ્યાપ્તિત જેવા—હતા એટલે હેમનો વજર હમે રાખતા નહિ તેથી કાઈક, કાઈક ફારસી ની નિષિમાં અનાચ્ચતાના દૂધણને પોપક અશો સિદ્ધ છે તેથી, કાઈક મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસથી આખુલ્લની રીતની નીરસ હતી તેથી, ‘આમદન’, ‘કરીમા’ (થોડેક મૂંઝીજ) અને ‘હિકાયાત-મ-સતીફ’ (થોડીક વાર્તાઓ સ્ત્રી) એવેથી જ અટકીને મ્હારો અભ્યાસ બંધ પડ્યો, મ્હારા પિતાનો આમદ કમી ના થયો, મ્હારા એક બે ભત્રીજાએ અને એક ભાણેજે, એ ભાપાનો સાધારણ અભ્યાસ કર્યો મ્હારો ભાણેજ ‘કરીમા’ શીખતો હતો તે વખતે મ્હારા પિતાએ પૂછ્યું ‘મકુન તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર’ (“અચ્ચિર જીવન ઉપર આધાર ના રાખીશ”) આ પશ્ચિનો અર્થ શો ? તરત ઉત્તર મળ્યો:—‘ઉમર ઉપર અશીકું કરીને સર્વ જલુ નહિ ” આ દશ્ય અભારે મ્હારી નજર સમક્ષ ખડું થાયછે, મ્હારા પિતા બધાની માથે પેટ ભરીને હસવામાં શામિલ થાયછે

મ્હારા પિતા કનેથી મળેલી અનેક રમૂજ વાતો—વણીખરી સાચી બનેલી વાતો, anecdotes ના દુચકાદપ વાતો—બધી એકઠી કરુ તો રસમય સમ્રહ થાય એટલો જથ્થો બને અહિ ત્હેને માટે સ્થાન નથી બે એક કહેવાનું મન થાયછે હેમણે આપેલા વર્ણનનેજ ચિત્રમાં મૂકે એમાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે વખતમાં અમદાવાદમાં પ્રથમ વર્તમાન-પત્ર પ્રગટ થયું,—‘અમદાવાદ સમાચાર’ કે એ નામ હતું, બુધવારે પ્રગટ

ય તુ તેથી એ પત્રનું નામ “બુધવારિયુ” પડ્યું હતું—એ એટલે સુધી કે તે પછી જે કોઈ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયા તે બધાને માટે ‘વર્તમાનપત્ર’ ના સાધારણ અર્થમાં ‘બુધવારિયુ’ એ સામાન્ય નામનો શબ્દ થઈ ગયો હતો. મહારા પિતાની ડોટમાં એ કારકૂનો ટપાલની રાહ ભેટા છે, ટપાલ આની, દરેકના પોતપોતાના ‘બુધવારિયા’ આપ્યા (એકજ પત્રની પ્રતો), પાણી પીવાની ઓમડીમાં બને ઉત્સાહભેર ભય છે, અને એક વાચે છે ને બીજો પોતાની પ્રત તપાસે છે, અને “વાહ! સખે શબ્દ બરોબર છે, સગારે બૂધ્ય નથી, ત્હારી ને મહારી નકલ બરોબર છે”—એમ આશ્ચર્ય તથા માનનો ભાવ દર્શાવતા બને પાછા ભય છે, બુધવારિયા મેળવી બેસાથી આમ સતોષ અપૂર્વ મેળવનારા આ કારકૂનોના પ્રતિરૂપ આ જમાનામાં નહિ મળે.

એ બનાવ પછી ધણે વર્ષે મહારા પિતા ડોટમાં એક કામનો ફેસલો આપવાને તૈયાર થયા તે વખતે સ્કામે બે પક્ષના વકીલોની તકરારે સભાગાર રહી છે, આખર ફેસલો આપ્યો, એક વકીલ જીત્યો, બીજો હાર્યો એમ જ બને કની? હાર્યો તે વકીલ મહારા પિતાના આશ્રયથી શી કારકૂનીમાંથી ચઢતે ચઢતે—અસલ ગુજરાતીમાં વકીલની પરીક્ષાઓ અપાતી હતી તે આપીને—વકીલ થયેયો, તે જરાક ધરના માણસ જેવો પરિચયનાળો એટલે ડોટમાં ઉચિત વર્તણૂક ભૂલી જઈને બોલે છે—“અરે સાહેબ! આમ ફેસલો આપો છો! શું ગાડા બાડ થયા?” મહારા પિતા શાન્ત મન રાખી, આ બનાવમાના હારવરસના સ્વરૂપનું જ દર્શન કરી, ઠંડા રહીને, જરાક રિમત કરીને કહે છે “ના, હું ગાડો નથી થયો.”

એક ધોળકાના દોળદારની—સાચી બનેલી વાત—મહારા પિતાને મુખે સાંભળેલી અમર થવા લાયક છે, મહારા લખાણથી તેમ થશે કે નહિ તે પ્રશ્ન નથી, પરંતુ મુખપર પરાથી યાચ તે કરતા લેખમાં સ્થપાયાથી જેટલી વિશેષ સ્થિરતા મળે તેટલી તો સાધીશુ અસલના વખતમાં ધોળકામાં એક મુસલમાન દોળદાર સાહેબ પોતાના ધરના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા કુકડો

પીએછે; લોકાનાં ટોળાં—વાણિયાઓનાં—અબોટિયાં પ્હેરેલા, ઉપર કદોરાથી અબોટિયાં કબજે રાખેલાં હેવા, હાથમાં પતરાળાં, પાણીના કળશિયા, લઈ જનારા, વાણિયાનાં ટોળાં રસ્તે યઈને જાયછે; ફોજદાર સાહેબનું કુત્રદલ જાયું; “અંખે જમાલ! એ સખતોક કહાં જિમનેકું જાતે દે?” જમાલ:- “ઓ તો, હુઝૂર, ગિરધર શેઠેકે વહાં બડા “વરા” દે વહાં ખાનેકું જાતે દે.”—“હાં! જખ તો વહાં ‘પાટ’ હોગી, નહિ?” (પાટનાલ જમે ત્યારે સંભાવિત મૃત્યુએ, જોવાને મ્હોટી પાટય ઉપર બેસવાને રિવાજ જાણનારા આ શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ સમજશે.)—“લેકિન, અપનકું ધઝન કયું નહિં દિયા લલા?—શાયદ જૂલ ગયા હોગા, લેકિન અપન ઉસકું ધઝત દેનેકું જાના ચાહિયે. ચયો” ફોજદાર સાહેબ અને બે એક સિપાઇયો આવતા જોઈ ગિરધરશેઠ માન આપવાને બેઠયા; આવો આવો, ફોજદાર સાહેબ!” કહી ગાદી તકિયે—પાટય ઉપર—બેસાડ્યા. એ વર્ગના રિવાજ પ્રમથે નાલમાં ખીરસવાનાં પકવાનની ટોપલીઓ, પાટે બેઠેલાને બતાવવાને માટે લાવવામાં આવી. નાંતીલાઓએ જોઈને પકવાન વખાણ્યા ફોજદાર સાહેબ કને ટોપલી આવી એટલે—“અંખે જમાલ! જા; મકાનેકું એ મીઠાઈ કરી ટોપલી લે જા; ઓર બીજીકું બોલના કે હમ તો જિમનેકું વહાં ઈ બેઠ જાઇએ” —બિચારા ગિરધરશેઠ! પકવાનની ટોપલી ફોજદાર સાહેબને ઘેર રવાના કરી અને તે ઉપર ફોજદાર સાહેબ માટે હામ મંડાવીને હેમને જમાડ્યા.

‘મનોરંજક દુયકા’ લખવાને હું બેઠો નથી, એટલે આટલેથી બસ.—પણ એક બનાવ યાદ આવેછે; હુઝૂરપરા નામની નાગરની શાખા છે; એ વર્ગ અસલ અમદાવાદમાં નાગરોને ઘેર રસોઈ કરવાને આવેલો; તે એટલે સુધી કે ‘હુઝૂરપરા’ શબ્દનો વાંચ્યાર્થ જ ‘રસોઈયો’ એમ થઈ ગયેલું. કાલક્રમે એ વર્ગમાંના કેટલાક સારી પદવીએ, ધંધામાં, ચઢ્યા, તે પછી પણ એ વર્ગની ગંધ છૂટી નહોતી. જોકારનો ઉચ્ચાર રકાર કરવાની એ વર્ગની એક ખાસિયત હતી; ‘યાળી,’ ‘પાળી,’ ઇત્યાદિ હુઝૂરપરાના મુખમાં ‘ચારી,’ ‘પારી,’ ઇત્યાદિ રૂપે પ્રગટ થાય. આ જોકારનો રકાર

ટાળવો એ કુંઘરપરા મગીને વડનગરા થવાનું ચિહ્ન મનાવું એક બિચી પદ્મીએ પોચેસો કુંઘરપરા મિત્ર મહારા પિતા કને મળવા આવેયો, ત્હેને મુખે આ વડનગરા બનવાના પ્રયાસનું સ્મૃત્ત સ્વરૂપ સાલળીને, બીજે દહાડે એ મિત્રને બોલાવીને કુટુંબના પુત્રપુત્રીઓ પાત્રપાત્રીઓ—એ મડળમા મહારા પિતા એ મિત્રને લાવ્યા, પછી પૂછ્યું—“—લાઈ ત્હમને ગળામા ફરદ થયેલું ત્હેની હકીકત કહો ને, શાથી મર્યું ?”—મિત્ર—એ તો સાહેબ મ્હને ગળામા ‘ચોળિયા’ થયા હતા તે હેવા દૂખતા હતા”—છં છં ‘ચોરિયા’ કહે તો કુંઘરપરા ગણાય—માટે આ વિપરીત રાખ્દસરકાર ! હમે બધા ખરાલો હસવું રોડી રાખતા બેઠા—પછી એ મિત્ર વદાય થયા

ધણીનાર સામાન્ય અશિક્ષિત—અર્થાત્ અર્ધશિક્ષિત—નાણિયા મહારા પિતા કને આવતા ત્હારે અનેક સ્મૃત્ત બનાવ બનતા, એક હેવો આવ્યો “સાહેબ ! મ્હારે એક ફરમાવવાનું છે” ( બિચારો નમ્રતાનો વાયક ધણીને એ શબ્દ બોલ્યો ) મહારા પિતા ઠાવકું મ્હો રાખીને, માહિથી ગૂઢ રિમત હમેજ જોઈ સક્રિયે તેમ, બોલ્યા—“ફરમાવો, શું છે ?”

એક દિવસ એક શેર—કુટુંબના જૂના પરિચિત મિત્ર—મળવા આવ્યા વાતે વાતે પોતાની ગૃહ-વ્યવસ્થાની એક વાત બોલ્યા—‘લોગાનાથભાઈ ! હું રોજ બે ગળા લાવું છું એક ખાઉં છું, અડધું મ્હારી માને આપું છું, ને અડધું વધે છે તે દાન્યમા ન ખાઉં છું, એટલે છોકરા ને રડો બધાને મળે”—(ગડો—પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાઓની વહઓ એ કહેવાની જરૂર છે ?)—આ ગેઠ લક્ષાધિપતિ હતા એ કહેવાની જરૂર તો છે જ

મહારા પિતાનો અલ્પાવ અલ્પન્ત restless શારીરિક અપલવૃત્તિવાળો હતો. ધરમા કદી એક સ્થાને પામ્ય તો શું બે મિનિટ પણ, બેશી રહેતા નહિ, આ ખડમાથી આ ખડમા—લખનાની પેટી પણ જતે બિચકી લાવીને—આવે, પુરથી ઉપરથી હોંચકે ને હોંચકા ઉપરથી ખાટલા ઉપર, કોચ ઉપર, અનેક સ્થળે બેસે, અને કુટુંબ મડળી જોડે સુખસાર્તા કરે હોંચકા હેમને બહુ જ પ્રિય હતો હોંચકા પ્રત્યે પ્રેમ મ્હારો પણ એટલો જ હતો. એ



કારણથી હોયમની સ્પર્ધાનુ ચિત્ર 'મુકુર'મા દેખુ છું મહોટાભાઈ (મદારા પિતાને હમે મહોટાભાઈ કહેતા, મહોટાભાઈ) ખાટય, ટીચકા, ઉપરથી હેમની ચ ચવવૃત્તિને અનુરોધે ઊઠ્યા, ફરવા લાગ્યા, તરત હુ ફૂદીને ખાસ્ય ઉપર ચઢ્યો ને દોચકા ખાવા લાગ્યો મહોટાભાઈ પાછા આવ્યા, મદને ઊઠાડ્યો, હુ ઊઠ્યો, એ બેકા એ પાછા ઊઠ્યા, હુ પાછો ચઢી બેઠો, વળી મદને ઊઠાડ્યો, આ 'સિનેમા' ચિત્ર મુકુરમા નલક્ષ થાયછે અને હુ આનન્દથી, પિતાની સાદાઈ તરફ પ્રજ્વલાવથી પ્રભુ થાઉં છું



રણછોડલાલ ડોશલાલ

[૫૮ ૨૩]

( ૪ )

## સ્વ. રણછોડલાલ ઇંટાલાલ

ઈટલાલ વાચકો અધીરા થયાછે: કુટુંબનાં ચિત્રો તો બહુ થયાં; હવે “સાક્ષરો” નું ચિત્રદર્શન કર્યારે કરાવશે ? એમ ફરિયાદ સાંભળું છું. આ સંજ્ઞાનાં ઈંટલાલે જ સ્મરણ આપું છું કે પાછલાં પચાસ વર્ષની ચિત્રાવલિ ઉદ્દિષ્ટ હોય, ત્યાં આ ઉતાવળભરી અધીરાઈ ન્યાયયુક્ત ના ગણાય; તેમ જ મહારી આરંભની પ્રતિજ્ઞા જોશે તો જણાશે કે “સાક્ષરો” જ મહારા આલેખનવિષય ગણ્યા નહોતા; અને આ મુકુરદર્શનમાં પરલક્ષીઅંશ અને આત્મલક્ષી અંશનું મિશ્રણ અનિવાર્ય છે. બસ; હવે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં આવું. માત્ર એક સામાન્ય ચેતવણી આપી મૂકું: મુકુરમાં દર્શન થયાનાં જ પ્રતિબિંબોનું આલેખન આવવાનું છે એટલે મુકુરમાં આ ચિત્ર આવ્યું, પેલું દર્શન થયું, એમ વારંવાર હવે પુનરુક્તિ નહિં કરું; વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં જેમ એક સૂત્ર તે પછીનાં સૂત્રોમાં સર્વાશે લાગૂ પડેછે તેને અધિકારસૂત્ર કહેછે, તેમ આ “સ્મરણમુકુર” માં “મુકુરમાં દીકું” એ વચન અધિકાર-સૂત્રરૂપે વાચકે સમજી લેવું.

સમય—આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગ;

સ્થળ—હાંઆ પટેલની પોલ; હોળાનાથ સારાભાઈનું ઘર; આગલી મેડી. (હોળાનાથ કુટુંબગંડળમાં બેઠાછે; પોતે હાંચકા ઉપર છે.)

નજીમિયા—(નીચે દેવડી ઉપરથી છના ગ્સ્તે ચઢીને, મેડીના બારણા આગળ ઊભા રહી, પાકા વળી, લાભો હાથ દરી, મુખ બનાવટી ગમ્બીર રાખી, ભોળાનાથને કહેછે) ગભરાશો નહિ, પેપો આવ્યોછે ”

પેપો=રણુછોડલાલ છોટાલાલ અમદાવાદને સુતગની મિલનેા ઉદ્યોગ પ્રથમ સ્થાપીને, યુનિસિપાલિટીમા પ્રેસિડન્ટની પદવી લેઈને અનેક આરોગ્યાદિકને પોપક સુધારા દાખલ કરી નાગરોમા ઉચ્ચ પદવી આપનાર રણુછોડલાલ છોટાલાલ, ભોળાનાથના બાળમિત્ર પાછળથી સી આઈ ઈ પદ પામેલા, પુત્રપૌત્રને અદળક ધન આપનારા જે ને યશિલામે હેમના પૌત્ર સર ચીનુભાઈ બારોનેટની અસાધારણ પદવી મેળવી સક્યા, તે રણુછોડલાલ છોટાલાલ રોજ સાઝ થતા પ્હેલા રણુછોડભાઈને આવવા બેસવાનું સ્થાન ભોળાનાથનું ઘર ઢલાકના કલાક સુધી અનેક તકરોરો, ચર્ચાઓમા ઘાટાઘાટ પાડી, નાકરો વગેરેને કટાણો આવેડે તે રણુછોડભાઈ કદી જાણતા નહિ હેમને તેડવા આવનાર જ્ઞાનસ લઈને નીચે ઓટલા ઉપર નીરાત્યે ઊંધે, નજીમિયા અશીશુની ત્હેગમા આવી ઉપર દિવાનખાના મા થતી ઘાટાઘાટમા પોકાર બેળે: ‘એ તો આવ્યો તે ગૂઢ ને ગગળ લઈને ચઢાડવાનો ’ ઇ ઇ

નજીમિયા જૂના નોકરનું ઉપર કરેલું વિનોદવચન સાંભળી હસતા હસતા ભોળાનાથ આગલી મેડીમાથી દીવાનખાનાની મેડીમા જાયછે, ત્હા દુનાળામા બપોરથી આવી ગાદી તકિયે અડિંગી બેટેલા એન્ડ જોશી, સાંકળેશ્વર આશારામ, વદ્દ, કાળાવર્ણની કુચોલાયલી ચાળડીવાળું મુખ ધારણ કરનારા, ધોળી પાવડી (દક્ષણી ઘાટની) બાજુ ઉપર મૂકી કલાક બે ત્રણની ઊંધ બેઠે બેઠે લઈને તાબ ચમેલા હાજર છે, રણુછોડભાઈને તકિયે સ્થાન આપેછે, બીજા ટેટલાક મિત્રો ક્રમે ક્રમે આવેછે મહીપતરામ વિલાયત જઈ પાછા આવ્યા ત્હેમને નાલમા લેવા કે એ પાતકીનો નિતાન્ત બદિષ્કાર કરવો એ ચર્ચા નાલજલમાં ચાત્યાથી પ્રશ્ન સમુદ્રગમનનો બહુ જોસબેર મડળમા ચર્ચાયછે, રણુછોડભાઈ હેમની ઠાવડી વાણી અને શૈલીથી કહેછે “ જુઓ ત્હા (=વિલાયતમાં) ઘઉં મળેછે, ચોખ્ખા મળેછે, દૂધ

મળેછે; શા માટે હિન્દુ પોતાનો ખાવાપીવાનો ધર્મ સાચવી ના સકે ?” આ સામાન્ય સત્ત્વને વસ્તુસ્થિતિની કસોટીથી તપાસવાનો સંભવ ઉડાવીનેજ દલીલોખસાવાયછે. ક્રાધ્ધવાર વળી ધર્મનાં વિવિધ તત્ત્વોની ચર્ચા થાયછે. હેમાં પણ રણુછોડલાલ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ, સાચી તેમજ ખોટી દલીલોમાં કરીને સ્થામાનાં મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પાડેછે.

વળી દૃશ્ય ખંદલાયછે. એજ દીવાનખાનામાં બપોરને વખતે મહારા ન્હાના બાઈની જોડે મહારા એક દૂરના મામા કૂતરાં લસાવવાની રમત કરેછે અને સાંકળેશ્વર જોશી જાંઘમાં ખલેલ થવાથી જાડી ચીકથી, અંબળાઈને, મહારા મામાને ખીજેછે; “આ શી છોકરવાદ !” એમ કહી પાછા નિદ્રાદેવીને શરણુ થાયછે. દીવ્યજી જાંઘાં રાખી બેઠા બેઠા જાંઘતા જોશી સાંકળેશ્વરની છખી પાડી લીધી હોત તો ઠીક થાત. આ સાંકળેશ્વર જોશીનું ઓળખાણ વાચકને કરાવુંઃ ગણિતમાં, જ્યોતિષમાં, મારા પ્રવીણ; ધરમાં સ્ત્રીના કંઠાસથી કંઠાળીને હમારે ઘેગ આવતાઃ એકવાર પત્નીએ હેમને ઓરડામાં પૂરી મૂક્યા તે જ્ઞાન્ત પણ નિખાલસ રીતે કહેતાઃ “પછી હમને તો પૂર્યા.” (પોતાના વિશે એ માનાર્થે બહુવચનનો નિયમ પાળતા હતા). હેમણે એક બહુ આતુરવાળી રચનાનું ઘડિયાળ બનાવ્યું

સાંકળેશ્વર નામ જોડે અંકલેશ્વર નામના ખનિસામીપ્ય ઉપગથી કોઇપણે આ વાત જોડી કાઢી હશે કે સાચી હશે તે હું કહી સકતો નથી; પરંતુ વાત કુદુબમંડળમા ચાલી આવી છે; અને માચી ના હોય તો પણ સાચી હોવી જોઈએ હોવી એ વાત છે

સાંકળેશ્વર જોશી શેતરજ રમવામા કુગળ હતા નિલનિયમ પ્રમાણે ઊઘી ઊડીને બેઠા છે, -એ જ દીવાનખાનામા ત્હા હમંદારા કુદુબના જૂના મુનશી ગોહરઅલી-સૈયદ વચના, મ્હને કારસી શીખવવાનો પ્રયાસ જોણે કરેલા તે-આવી પ્હોચે છે શેતરજ રમવામા એ મુનશી પણ હોમીલા જોશી અને મુનશી રમવા બેઠા ગોહરઅલીએ ખુસ્શા દિવથી પ્રતિજ્ઞા કરી, "દેખો ભાઈ! હમ જૂઠું તો બોલિંગે!"-આ અમાધારણ પ્રમાણિકતાવાળી પ્રતિજ્ઞા પછી રમત શરૂ થાય છે, મ્હારા પેલા દૂરના મામા, જે જોશીને ચીઠવવામા આનન્દ માનતા તે, મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ (આપણા ભોગીન્દરાવ દીવટિયાના પિતા), બધા શેતરજની રમતના રસિયા આસપાસ જોવા બેઠા છે. જોશી જોડે કરાર એ કે જે મ્હોરોને આંગળી અડકાડી તે ચાલવું જ જોઈએ આ નિયમ પાળતા જોશીને વસમું પડે છે. પેલા મામા અને રતનલાલ જોશીને અડાવે છે, ત્હમે આંગળી અડકાડી, ચાલવું જ પડશે ગોહરઅલીને તો "જૂઠું બોલિંગે" એ જ સૂત્ર પૂન્ય એટલે ફરી જાય છે, અને અંતે હારવા ઉપર બાજી આવે છે એટલે બાજી ઉછાળી નાંખીને હો, હો, હો, હો ઘાંટા પાડીને જીતી જાય છે સાંકળેશ્વર મનમા ચીઠાય છે, અબજાઈને કાર્ક બોલે છે બાજી બંધ થાય છે.

ત્હાં આપણા રણુછોડભાઈ આવે છે. અને શેતરજ રમવાને કોઈપણ સાંકળેશ્વર જોડે, તો કોઈપણ ગોહરઅલી જોડે, કે કોઈપણ રતનલાલ જોડે એમ બાજી રમવા શાન્તિથી બેમે છે તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી રણુછોડભાઈ બહુવાર જોતે છે. પણ વખતે રતનલાલની શુદ્ધિગતિથી હારે છે, તો "આ હમારી બૂલ થઈ; આ ચાલ નહોતી ચાલવી;" વગેરે બચાવ કરે છે, અને મૂછો દાંત વડે ચાવતા ચાવતા, શબ્દો અડધા ગળતા, અડધા ઉદ્ગારમાં કાઢતા, તકિયે પાછા બેસે છે.

હવે સ્થળકાળ બદલાય છે. રણુછોડભાઈએ મિલનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો ત્યારથી નગરમાં હેમને “રણુછોડ રહેંદિયો” એ નામથી લોકો ઓળખતા હતા. ગાંધીજીનો રહેંદિયો એ નહિ; પણ અશ્વિનજીથી ચાલતો વિદેશી યન્ત્ર સામગ્રીનો રહેંદિયો. રણુછોડભાઈ આ વખતે હયાત હોત તો એ કિયો રહેંદિયો સ્વીકારત? (એક પ્રસંગપ્રાપ્ત, પણ અપ્રાસંગિક બાસતી વાત નોંધું? રણુછોડલાલ કપૂરચંદ નામના એક ગૃહસ્થને લોકો રણુછોડ કપૂરિયો કહેતા. એકવાર ખીખપુરમાં આવેલા ‘ગોલ ગુમજ’માં મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને એક મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય એ સ્થળની અળયખી બરેલી નાદધટના જોવા ગયા; વિશાળ ધુમ્મટને એક છેડે જિભા રહી ઝીણું સ્વરે બોલે તે ખીજે છેડે સ્પષ્ટ સંભળાય એમ ઘટના છે. કૃષ્ણરાવ એક છેડે જિભા, વરજભાઈ ખીજે છેડે જિભા; વરજભાઈને કહ્યું કાંઈ બોલો; વરજભાઈ બોલ્યા: “રણુછોડ રહેંદિયો;—રણુછોડ કપૂરિયો;—ને રણુછોડ રંગીલો; \* ત્રણ રણુછોડ છે!” નામની રફતા માટે સહજ આ વાત કરી). મિલનો ઉદ્યોગ શરૂ કરતા પહેલાં રણુછોડભાઈ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં પોલિટિકલ ખાતામાં અમલદાર હતા. નોકરીમાં પણ પોતાની શક્તિથી ડાપ પાડી. પણ “ભાવિતણા જ પ્રભાવે” હાંચના આરોપને લીધે નોકરી બોઈ. એ પ્રસંગે જમ્હારે આ આરોપની તપાસ ચાલતી હતી ત્યારે રણુછોડભાઈના મન ઉપર અસંત ખ્વાનિ, વિચારમાં જ લીન રાખે હેવી મૂઠાવસ્થા વગેરે ભાવોએ હેવું જોર કરેલું કે ખેડમાં મહારા પિતાને ઘેર આવેલા તે ન્હાવા બેઠે તે વખતે ફૂંડીમાં લોટો બોળીને પાણી શરીર ઉપર નાંખતે નાંખતે અધવચ અટકે, લોટો વાંકા ને વાંકા રહે, અને રણુછોડભાઈ શૂન્ય મનથી જોવા કરે. હલ્લના અન્તર્યામીનું અને વ્યવહારનાં કૃત્યોનું યુદ્ધ કેવું ચાલતુ હશે તે કલ્પી સકારો. બાકી મહારા પિતા કહેતા કે રણુછોડભાઈ એમ દલીલ બતાવતા કે રાજા રજવાડામાં મૂર્ખ અસાન રાજાઓ કને ધન પડી રહે, હેનો સદુપયોગ એ કરી પણ ના જાય, તેના કરતાં આપણી કને એ ધન હોય તો વધારે સારું.

\* “આખા લીમડાખા એક ડાળ મીઠું કે રણુછોડ રંગીલો” એ હાકોરના રણુછોડરાય વિરોની પદિકા લેાડ૩૬ છે.

ગમે તેમ હે। પણ આ અનિદ ભામતા બનાવના પરિણામ અઘાત રીતે ગુજરાતને લાભકારી નીવડ્યા રણછોડભાઈએ મિલનો ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો અને આજ અમદાવાદ જે એ ઉદ્યોગમાં ધસમસતું ચાલે છે તે એ રણછોડભાઈના અભણતા થયેલા રખાવનનું શુભ પરિણામ છે “Out of evil cometh good, અશુભમાંથી શુભ ફળે છે” રણછોડભાઈની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, દૂર દર્શિતા, ઝીણામાં ઝીણી વીગતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, ઇત્યાદિ અસાધાગ્ય શક્તિના લક્ષણો આ સમયથી હેમના અતકાળ સુધી પ્રગટ થતા આવ્યા મિલનું સાચાકામ ક્રિયા સર્વની વીગત આરમ્ભથી તે અત સુધી એઓ મિલ જોવા આવનારને હેવી રીતે સમજાવતા કે હેમની ઝીણવટ અને શક્તિ થી બધા છક થતા મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે અમદાવાદની અપૂર્ણ મવા રણછોડભાઈની તતી એ નિર્નિવાદ છે, પરંતુ એ મેનામાં હેમણે વાપરેલા બુદ્ધિશક્તિ ધૈર્ય ઇત્યાદિ ગુણો બધાના જાણનામાં નહિ તેમ અમદાવાદમાં અગાઉ દરસાલ કોલેરાનો રોગ આવતો જ સ્વચ્છ પાણી રણછોડભાઈની દૂરદર્શિતાથી આવ્યું ત્યારથી એ રોગ નાબૂદ થયો એ પાણીની યોજના તેમજ ગટરોની યોજના બનેનો નિકટ સબધ હોઈ તે માટે એક expert (સાન્નિપુણ પડિત) ને બોલાવ્યો હતો, પરંતુ એ પડિત પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરે તે પહે તેની જોડે હેના જ વિધયની ચર્ચા કરવામાં, હેની બૂઝ્યો બતાવવામાં, હેનો મત ફેરવવામાં, એ વિધયની પોતાની સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને બુદ્ધિશક્તિને યોગે પ્રવીણતા આશ્ચર્યકારક પ્રગટ થઈ હતી દરેક વિધયમાં આ ગુણગથી રણછોડભાઈ દીપતા હતા

આ યોજનાઓ મ્હામે આરમ્ભમાં અમદાવાદના નગરજનો બહુ જ વિરોધરૂપિ દર્શાવતા હતા ભોમને ચલાવનારા ખાનગી શત્રુઓ પણ હતા નગરવાસીઓના મન પોતાની યોજના તરફ વળે એ હેતુથી અમદાવાદમાં કાળુપુરના રસ્તા ઉપર આવેલા ટકરાળના કોમ્પાઉન્ડમાં મ્હોની જાહેર સલા બરી તેમાં લાપણ કરવાને રણછોડભાઈએ શરૂ કર્યું ન કયુ અને ઉશ્કેરી મૂકવા લોકોએ રમખાણ મચાવ્યું, લાપણમાં ભગ પાડ્યો, હોહા કરી મૂકી, અને રણછોડભાઈને માર પડ્યો એમ લખ જણાવતા હેમને હેમના



જુદામમા ખેસાડીને, જાણ્યામા પોલીસની મદદથી, ઘેર વદાય ઝરી દીધા પણ ઉરકેરાયલા લોકોએ કાકરા, પથરા જુદામ ઉપર પણ ફેંક્યા રણછોડભાઈને ઈર્જા ના થઈ, માત્ર જનમડળ કે'વુ ઉકેરયાવુ હતુ તે આ પુષ્પવૃષ્ટિને બતાવી આપ્યુ અને આખરે પાણી રનમ્છ આણવા માટે એ જ લોકો કેટલાક વડે પછી રણછોડભાઈને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા "ઝીણો ખરો," એ હેમની શુદ્ધિશક્તિ માટે અમદાવાદના વાણિયાઓનું ખે શબ્દમા પૂરેતુ પ્રમાણપત્ર અનેકનાર સાબળેતુ છે

આ ઝીણુના જીવનના નિત્યવ્યવહારમા બહુ વાર અનિ ચીકાશથી વપરાતી હતી ધરમા કેળ માફુ પડે અને દાકતર આની તપાશી દવા લખવા માટે એટલે ભોગ એ મિયારા દાકતરના ' આ દવાથી આ અસર થશે ને તે દવાથી તે અમર થશે આ દવાનો આટલો તોડો નાખશે તે ઠીક નહિ, ઇલાહિ ચીકણો વાદનિનાદ રણછોડભાઈ કરતા અનબન, હેમા પણ હેમનુ જ્ઞાન શુદ્ધિ ઇલાહિ જણાઈ આવતા કાચોપોચો દાકતર દમાઈ જતો, જખરદસ્ત દાકતર હેમને ચૂપ રાખતો ' હમારા કામમા ત્હમે શુ જાહે? એ શબ્દો વપરાયા એટલે દનીનના કાર નધ થના માણસ માફુ પડેડે મરી જાયછે, તે પણ પોતાની ખાવાપીવા રંગેરમા ભૂ રથી જ એ સિદ્ધાન્ત રણછોડભાઈનો હતો, અને એ માન્યતાને અનિશયરૂપમા એઓ ખેચી જતા હતા લોકો હેમને આ માટે હસતા હતા

આ ચતુર એકવાર ચૂક્યા હતા શુદ્ધિને હૃદયવૃત્તિયે જીતી હતી હેવો સમય એ હતો ઉપર સરકારી નોકરીમાથી દૂર કર્યાની વાત કહી તે પ્રસંગે એક ધૂતારાએ રણછોડભાઈને કશુ ત્હમને પાછી નોકરી આપવાનો સરકારે ફૂકમ કર્યો'છે, એમ કહીને એક બનાવગી સરકારકરાર બતાવેા રણછોડભાઈ છેતગયા ધૂતારાને ઈનામ આપ્યુ અને પાછળથી જણાય કે આ તૂત હતુ

ખાલ્લ દેખાવમા રણછોડભાઈ ગમ્ભીર જીવનના ન્હાના સ્રોતમા પગ ના ખેળનારા, જણાતા હતા, તેથી કાઈને એમ લાગે કે હેમનામા રમૂજની વૃત્તિ હશે નહિ અથવા કેળવાઈ નહિ હોય પણ તેમ ન્હોતુ માત્ર જીવનનુ

મમર્ષણ જે કામમા કરેનું હોમા એ હેવા વિલીન થતા કે મૂળના પ્રમંગળ હેમની આડે આવતા નરોતા બાકી એક પ્રસંગ નોધવા જેવો યાદ આવેછે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની મીટિંગ ભરાર્થ હતી, પ્રમુખસ્થાને રણછોડભાઈ પોતાની પદ્ધતિને યોગે બેઠા હતા, એ મેમ્બરો હેમની કને આ-યા, એક કહે— જુવો સાટેળા આ સખમે મ્હને Loutier (લોટર) કહ્યો ' ' બીજાએ ઉશ્કેર ધને મ્હુ—“સાટેળા ! હેલો મ્હને લોટર કહ્યો !”

શાન્ત ગરબીર મુખચર્ચારાખી રણછોડભાઈ બોલ્યા શુ કામ લઢી મરે છો ? હમારે મન ત્હમે બને સગ્ખા છો ' આ વચનમા ઝીણી મજાટકોગ ઉદ્દિષ્ટ નહિ હોય એમ કહેવાને હું નૈયાર નથી

બુદ્ધિની કળવણી રણછોડભાઈએ હેવી તો સુક્ષ્મરૂપે કરી હતી કે નિત્યવ્યવહાર વાર્તાલાપ ધ્યાદિમા બોલવા કરવાની ચોકસાઈમા એ કદી ચૂકતા નહીં † એકવાર હમારે ઘેરથી સાઝે છૂટા પડને હેમણે પૂછ્યું બાબારાનભાઈ હાલ કિયે ગામ છે ?” હમારામાથી ડાઘકે કહ્યું માણસા છે, ત્હાથી સગરામમા બેશીને કાલે આવશે” એટલે કહે “સગરામમા ગેના ? આગગાડી છે ને ?” તે તો મેસાણા માપુસા નહિ એ હેમનું રખસન ચડુ હતુ સખ્યતાથી મ્હુ કહ્યું ‘ રેલવે સ્ટેશન તો મેમાણા છે કની ?’ તરત રણછોડભાઈનો હાથ પોતાના ગાલ ઉપર પડયો, “આ શુ હું બૂલ્યો ?” એમ ચોકસાઈના બક્તને પોતાને ક્ષમા ના કરવાની વૃત્તિ પ્રગળ થવાની સાથે પોતાને સગ્ખ પોતે કરી

મહારા પિતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમા રણછોડભાઈ આદ્યસહકારી હતા ધર્મ સભા નામની સરથા સ્થાપવામા એ બને મુખ્ય ચાલક હતા. ખાડિયામા એક ન્હાના ડહેલાના બાયતળિયામા એ ન્હાની સભા મળતી ધર્મના વિષય ના વાદવિવાદ થતા, હેમા રણછોડભાઈનો ઘાટો બહુ બળથી બહાર પડતો

† મહારા પિતા કહેતા કે રણછોડભાઈને પૂછિયે કે “કેમ બાઈ સાહેબા ઘેરથી આવ્યા ?” તો વરત જવાબ ના દે, ક્ષણભર થોભે, પછી કહે “હે ?- હા-પેરથી આવ્યા,” એ ક્ષણભર અવકાશમા ગુપ્ત મનન કરી લે કે રાા હેતુથી આ મમ પૂજ્યો હશે

હતો, ઉત્તરકાળમાં જે અતિમન્દ સ્વરે બોલતા, જાહેર સભામાં જિભા થઈ બાવણુ કરે ત્યારે જે'નું બોલવું છેક પાસે બેઠેલા શિવાય કોઈ સાંભળી ના સકે, તે આરમ્ભકાળમાં ઘાટા પાડનારા હજે તે કોઈ માની પણ ના સકે એ ધર્મસભા મરી ગઈ, મરી ના ગઈ, શુષ્ક ચર્યાચી સતોષ સોળાનાથને ના થયો, પ્રભુ જોડે નિકટ સખન્ધ સ્થાપનારી લક્ષ્મિની ભૂખ પ્રગટ થઈ અને ધર્મસભાની ચિતાની રાખમાંથી “પ્રાર્થના સમાજ” પ્રગટ થઈ, સજ્જનરૂપે આવી એ પ્રવૃત્તિમાં પણ રણછોડલાલે આરમ્ભના વર્ગોમાં બહુ ઉત્સાહથી સહાયતા આપી હતી પરંતુ મૂર્તિપૂજા વિશે રણછોડલાલ અને સોળાનાથ એ બેની વચ્ચે સખળ મતભેદ હોવાને પગિણામે ખરું એક્ય એ બેનું એ કામમાં જામ્યું નહિ એક મોઝમ હેવી ગઈ કે પ્રાર્થનામંદિરની વેદી ઉપરથી એક રવિવારે રણછોડલાલ મૂર્તિપૂજાપદ્ધતિ મડન કરે, તો ખીજે રવિવારે સોળાનાથ ખડન કરે, એમ દ્વન્દ્વસુદ્ધ વામો વખત ચાલ્યું છેવટે ક્રમે ક્રમે, રણછોડલાલની સહાયકવૃત્તિ શિથિલ થઈ અને પ્રાર્થના-સમાજની ઉપાસનાઓમાં આવનાનું ઓછું થઈ ગયું, ના, આવે ખરા, પણ આરતિ ગાતી હોય તે વખતે ઉપાસનાના કાર્યક્રમને અતે, પધારે, એટલે સૂધી કે કોઈક વાર તો “જયદેવ ! જયદેવ !” શબ્દોચ્ચાર ઝેલ્લી કડીને અતે થાય અને રહામે દ્વારમાં રણછોડલાલની સ્થૂલ આકૃતિ આવેખાય “ભાઈ સાહેબ !” “હમે મોડા પડ્યા !” એ શબ્દો ઉચ્ચારતી, જે હાથ વડે પ્રથમ અર્ધવર્તુલની રેખા આકરી અતે તાબોટા પાડવાનો અવાજ લગભગ થાય હેવી રીતે દાયેલીઓ બેડાય, અને એ રીતે નમસ્કાર કરતી, સુખડના જિભા દીલાથી અકિત કપાળવાળી, ખભા ઉપર શાલ નાખેલી, કરમજી પાવડી પહેરેલી, કાથિયા રંગનો ડગલો પહેરેલી, એ મૂર્તિ નયનસમક્ષ અત્યારે જોડાઈ

થયું ઉપાસનામાં આટલી પુલની પાખડી અર્પાને રણછોડલાલ મદારા પિતાની સાથે પ્રાર્થનામંદિરમાંથી નીકળે, હમારો જગનો નજીક જ બે મિનિટને છેડે છે તે તરફ ન્હાનું સરખું મડલ (દમારુ કુદું'મડળ, કોઈક મિત્રો—એલે મડળ) ધીમે ધીમે ચાલે રણછોડલાલ વાતના વાતોએ ચઢ્યાછે, (કોઈક ચર્યામાં ચીકણીદલીતો રણછોડલાલ ચૂ

બગવાની બહાર સડક ઉપર મડળ બેસી છે; ન્હાના બાળક કંટાળીને બગવા-  
મા જતા રહ્યો છે; મ્હારા પિતાને પણ બૂખ લાગી છે અને વાતમા શિથિલ બાગ  
લેને લેતે આખરે “પણ, પ...ણ—” એ રણછોડભાઈના લંબાવેલા  
શબ્દથી હેમને તોડી પાડીને એકદમ જ “વારું: લાઈ સાહેબ!” કહી  
નમસ્કાર કરી રણછોડભાઈને રસ્સા આપે છે “ગાડી! ગાડી!” એમ દીન  
કરણ સ્વરે રણછોડભાઈ પાછળ આવતી ગાડીને માધે છે, ને આમ મિત્રભાવ-  
ના રતેહબળે રમૂજ અપમાન ખમીને ચાલ્યા જાય છે, એ ચિત્ર પણ અત્યાગે  
નયનસમક્ષ હું જોઉં છું.

રણછોડભાઈની કબજામાં હેમના મિત્રવર્ગમા પ્રખ્યાત હતી  
લક્ષ્મણપતિ થયા છતાં લાખા સમય સુધી જૂનું સગરામ, સસ્તો ઘોડો  
અને અદર હાથ ખોસવાની લાખી આરામપટ્ટીઓમા બે હાથ લગીને  
જાલનું રક્ષણ કરતા બહાવરા જેવા બેઠેલા, માદાઈ જોડે ઉમદાઈ નહિ પણ  
મૂજપણનો ભાસ આપતા વસ્ત્રોમાથી તીવ્ર નયનદારમાથી ભુલ્લિનેજ ઝગના  
રણછોડભાઈનું ચિત્ર જૂનો પત્થર ખડું કરે છે ડચુક અર્થે કોનોટ અમદા-  
વાદ આવ્યો તે વખતે હેના ઇન્તેક્યાલ માટે રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવેલા  
મડળમા રણછોડભાઈ હતા હેમનો મેલા જેવો, ઉપડી ગયેલા રંગનો,  
જૂની કાથિયા મનાતો કોટ જોઈને તે તરફ આગળી કરીને કનેક્ટરે  
(જણ્યામા મિસ્તર રીડે) કહ્યું “Ranchhodlal! what wretched  
coat you have come in!” ચૂચવાયલા, મથરાયલા, સ્વરે રણછોડ-  
ભાઈ બોલ્યા: “It is not mine, er-er-it is Chiray's” (હેમના  
પૈત્રનો કોટ પણ હેમને બેસતો હતો) જૂના બાવમિત્રની સાથે પણ કદી  
ભોજનસંબંધ રાખી મિત્રતા કેળવવાનું હેમને સૂઝતું નહોતું ભુક્તે ભોજ્યતે  
ચંચ એ અન્યોન્યતાસંબંધને મેલીને મ્હારા પિતા પ્હરોણાગતમાં અસન્ત  
પ્રખ્યાત હતા છતાં રણછોડભાઈને કદી નિમન્ત્રણ કરી ભોજન માટે  
ભાલાવતા નહોતા એક અપવાદનો પ્રસંગ યાદ આવે છે મ્હારા પિતા  
પેનશન ઉપર આવ્યા પછી કેટલોક વખત રોજ રાત્રે રણછોડભાઈને બગચે  
નદીકિનારાની સારી હવાનો લાભ લેવાને સૂતા હતા (બગચો એકાદ ભાડે

લેવાનો હતો તે મળતા સુધી, રાત્રે દશમી રણુઝોડભાઈને ઘેર જન્મતા, મહારા પિતા, મહારો કનિષ્ઠ બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને “મકુન્ન તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર” વાળો મહારો લાણેજ, એ ત્રણ જણ જન્મતા અને સૂતા પણ મહારો જડો લાણેજ તો જાણે એ બાજરીની ચાનકી, વાડકી દૂધ, ને ચાર કારેલાના કડકાની ખૂમ પાડતો ખૂખ્યો જ રહેતો, પણ મહારા નિયતાહારી પિતા પણ એ તપશ્ચર્યા ભોગવતા હતા

પરંતુ મહારે ખરોણાગતની ભિમિ ખરા અન્ન કરણુમાથી પ્રગળી હતી ત્યારે રણુઝોડભાઈએ મધ્ય વર્ષની કળૂસાઈધોઈવાળી હતી, હેવો પ્રસંગ એક જ વાર બન્ધો એ ખરું મહને ઈ સ ૧૮૮૪ મા સ્ટેચ્યુટરી સિનિય સર્વિસમા પ્રવેશ મળ્યો ત્યારે આપોઆપ આનન્દના જોસમા રણુઝોડ ભાઈએ નદીકિનારાને બગે મહોટી જ્યાંકત આપી મો બમેનુ મડગ જમના મેકુ હશે, ભોજનસામગ્રી વગેરે સર્વ રચના અમીરાઈ દર્શાવનારી હતી કળૂસાઈની છમી તો કહિ જતી ગઈ

રણુઝોડભાઈની કળૂસાઈમા હલકાઈ નહોતી, પણ કાઈક એકબસરા પણાનો અને સ્વાથ નિમગ્નતાનો ગન્ધ લાગનો હતો છતાં, કળૂસાઈ અને સ્વાથના લક્ષણો જોડે નિરોધ ના આનતો હોય હેવા પ્રસંગોમા હેમનુ હૃદય ક્રોમળમાય સાચો ક્રોમળલાન, દ્રવતુ હતુ મહારા પિતાની અન્તકાળની ભારે માદગી એકાએક રુધિરવાન્તિ થઈને શર થઈ તે વખતે તુ એ અણુધાર્યા સમાચારનો તાર મળતા સોનાપુર જિનાના દૂર લાગમાથી ત કાગ નીડળી ને મુખ્યાર્થથી અમદાવાદ આવ્યો, મહારે નવેક વાગે મેન ટ્રેનમાથી ઊતર્યો, સ્ટેશન ઉપર મદાગે એક મિન મહને લેવાને આવેલો તહેણે કહેવી હકીકતથી આશ્વાસન કાઈક મહને મળ્યુ હતુ, અને તત્કાળ લયમાથી મહોટાભાઈ બચ્ચાએ, માત્ર પચારીનશ થોડોક વખત રહેવુ પડશે એમ જણ્યુ હતુ છતાં કુ ઘેર આવ્યો, દાદરામાથી ઉપરના ખડમા ઊભો, તો એ ખડમા અનેક સગાંબાના, કુટુંબમડળ વેરાઈને બેઠેલા દીડા, સર્વના મુખ ઉપર ગ્લાનિની છાયા હતી, હુ ખડમા પેડો ના પેડો,

ઉપરનું દૃશ્ય જોના કાણુવાર જોભો, તરત જ રહામેના કોચ ઉપરથી જીડીને રણુછોડાભાઈ મ્હારી પાસે આવ્યા, લખાવેલા બે હાથ, સ્નેહવાત્સલ્ય ઝરતુ વદન, અને “ હવે સા...રું છે, હવે સા...રું છે” એ હેમનુ આદર્શતાભયે વચન,—આ જોઈને હું એકદમ મગમગો થઈ જઈ, મનને સયમમા ના રાખી સહી, પામેના કોચ ઉપર અસહાય જેવો બેસી ગયો રણુછોડાભાઈની આ હૃદયની આદર્શતાનું સ્વરૂપ અમૂલ્ય લાગ્યું.

અમભાવ, sympathy નો આદર્શ ગુણ રણુછોડાભાઈમા સર્વ લેકિા જોઈ સમ્પ્રતા નહિ હેમનુ જીવનકાલ, મિત્રનો ધધો એક બાળુ અને મ્યુનિ સિપાલિગીનો તન્ત્ર ખીજી માળુ એ બનેથી પૂર્ણ જીવનકાર્ય એ ગુણને વિરોધી તો નહિ, પણ અપોષક થયું હતું તેથી એ ગુણુ ઢંગાઈ ગયો હતો એ જ સમમાત્ર બુદ્ધિવિષયક ક્ષેત્રમા કવિતાના પ્રદેશને આદ્ર બનાવી સકે છે તે સ્મરણુમા રાખતા, કવિતાનો વિષય પણ રણુછોડાભાઈને અગ્રિય હશે એમ કોઈને ભાસ થના જેવું હતું કેવળ જ્ઞાનવિષયક ચર્ચામા જ હેમને રસ પડતો હતો એક પ્રસંગે હેમની કવિત્વ તરફની સૂક્ષ્મ અને ભાવભરી દષ્ટિ અદ્ભુત રૂપે પ્રગટ થઈ હતી પ્રાચનામંદિરમા ઉપાસના ચત્રાનતા ઉપદેશનો વિભાગ શરૂ કરતે રણુછોડાભાઈએ પ્રાર્થનામાળાના ૩૦ મા અકમાની ગીતિ વિષયરૂપે હાથમા લીધી, (રણુછોડાભાઈ જૂના જમાનાની અપૂર્ણ ભાસતી, પણ આત્મજળથી પ્રાપ્ત કરેલી ધરગથ્ય કેળવણીનો પાક હતા, સરકૃત, ફારસી, અંગ્રેજી જાતે જ સપાદન કરેલા હતા).

અદ્ભુત આ પ્રજ્ઞાવડે વિપુલ કીર્તિ વ્યાપી જેઠ એકતણી,

મહાન તે પ્રભુશરણે આવી બકતો જોભા સુદીન બની.

એમ આરંભ થતું સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાનું પદ રણુછોડાભાઈએ સમજાવી વિવેચન કરવાનું શરૂ કર્યું હેમા રહેલા કવિતારસ, ભક્તિસ્વરૂપ,—વગેરે સર્વનું હેતુ તો સૂક્ષ્મદર્શી અવનોકન હેમણે કર્યું કે રણુછોડાભાઈની બુદ્ધિ, હૃદયગુણ, અને ભક્તિપરાયણતા એ ગુણો નવે જ સ્વરૂપે ઓતાજનોને પ્રતીત થયા.

ગહન ગગન કુહર વિશે ચમછી રહો ગણુ અસંખ્ય તારાનો,  
ગંભીરભાવભરિયાં દુઝ કીર્તિતણાં કરે સ્તવનગાનો;  
સ્તવનમાન વળી ગાતાં વિવિધ સ્વરે પંખીડાં હપકાણે,  
સંખ્યાસમયે સિન્ધુ ઉપકાર ગભીર ગાનનો દાણે.

આ સ્તુતિગાનોનું સુંદર દૃશ્ય રણછોડભાષ્યે કલાદર્શી ગુણથી ભક્તજન-  
ની સમક્ષ ખડું કર્યું તે વખતે એમજ થયું કે આ સ્તુતિગાન કરનારા તારા,  
પંખીગણ, અને સાન્ધ્ય સિન્ધુ, એ દિવ્ય સ્વરૂપોમાંની જ કોષકે વ્યક્તિ  
“ઉપકાર ગભીર ગાનનો દાણે” છે. અને સ્તુતિનો ભાગ બાળૂ ઉપર ખસતાં

સ્તુતિવિધિ નવ ઠંઠે ભણું, ભણું હું ભક્તિ એક પ્રેમભરી.

એ ભક્તિનું અંગ પ્રગટ કર્યું તે વખતે “હો ભક્તિસુધા ભવાગ્નિ-  
બલશમની” એ અન્તિમ પ્રાર્થનમાં ભક્તસમાજનાં હૃદય લીન થયાં. એ  
અદ્ભુત ઉપાસના સાંભળનારાના હૃદયમાં અને ખડાર એક જ સ્થિતિ થઈ:

“સાનન્દાશ્ચર્યભર્યા ધરી રહિયે મૌન હે કલાસિન્ધુ”

રણછોડભાઈને સંબોધીને હું પણ કહું છું;

“સાનન્દાશ્ચર્યભર્યા ધરી રહું હું મૌન હે કલાસિન્ધુ!”

(૫)

## સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

રણછોડલાલ છોટાલાલ પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં ભોળાનાથને સહકારી હતા તે માત્ર આરમ્ભકાળમાં જ, અને હૃદયનાં ઉડાણમાંથી નહિ, પણ ઉપર ઉપરથી જ હતા. ભોળાનાથના બાળમિત્ર તરીકેના સંબંધને લીધે જ એ કાર્યમાં ફેટલોક સમય સાથે વળગી રહ્યા; અતે એ કાર્ય જોડેના સંબંધ સિધ્ધિ કર્યો. કારણ કહી ચૂક્યો જ છું; એઓ હૃદયથી મૂર્તિપૂજક હોવાને લીધે પ્રાર્થનાસમાજના મૂળ પાયારૂપ સિદ્ધાન્ત-અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસના-હેમને અમાન્ય જ હોય. ધાર્મિક સુધારાના મહાકાર્યમાં ખરી સહાયતા તો ભોળાનાથના જોડે કાંઈક મોડા સમયમાં સંપર્કમાં એક દઢ આગ્રહી વીર તરફથી મળી હતી. એ પુરુષ તે મહીપતરામ રૂપરામ. મહીપતરામનું ઝોળખાણ તદ્દમને શી રીતે કરાવું? એક જૂનાગઢી નાગર ગૃહસ્થ પોતાના કાઠિયાવાડી બન્ધુને એઓનું ઝોળખાણ કરાવ્યું હતું તે રીતે કરાવું? વડોદરામાં એક પ્રસંગે મહીપતરામ મ્હારા વડીલ બન્ધુ ભીમરાવને ઘેર પહોંચ્યા હતા; સાંજે ધરના ઓટલા ઉપર ભીમરાવ, મહીપતરામ અને બીજા એક બે મિત્રો બેઠા હતા; હેમાં પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થ પણ હતા. એઓને ભીમરાવે મહીપતરામનું ઝોળખાણ કરાવ્યું, તરત જ એ ગૃહસ્થ બાલી જિહ્વા: “આ મહીપતરામ કે? આપણી નાલમાં ઘોળ ધાલ્યો હતો તેજ આ મહીપતરામ?—ઓ—શંકરભાઈ! આમ આવો, મહીપતરામ જોવા હોય તો, આપણી નાલમાં ઘોળ ધાલ્યો તો તે મહીપતરામ જોવા હોય તો.”





મહીપતરામ કેપરામ નીલકંઠ

[પૃષ્ઠ ૩૬]

મહીપતરામ એક શબ્દ પણ ખોટ્યા નહિ અને આ ગૃહસ્થની દાવી ધૃષ્ટ વર્તણૂકથી અશુભ્ય રહ્યા. યુવાન વયમાંના કોઈ સ્વભાવને ધાર્મિક ભાવનાના સેવનથી મહીપતરામ એ સમયમાં જીતી સક્યા હતા. ભોળાનાથના હવનવિકાસમાં પણ કોઈ ઉપર વિજય મેળવ્યાનું દર્શન આપણે પાછળ કરી ગયા છિયે આ મિત્રોની શાન્તિસપત્તિ કરતા વિલક્ષણ સ્વરૂપની શાન્તિ ત્રીજા મિત્ર રણછોડભાઈમાં સ્વભાવલક્ષણ રૂપે સ્થપાઈ હતી એકવાર ભરૂચમાં એક ખલાસીએ પુઝળ અપમાનવચનો કહ્યા હતા, તે વખતે 'મૂખ' છે' એટલું જ વચન શાન્ત ભાવે બોલીને એએ બેસી રહ્યા બીજા એક વાર અમદાવાદમાં બેસતા વર્ષને દહાડે એક વણિક શેઠિયે મુખારકબાદીની મુલાકાત માટે આવ્યો, મિલની વ્યવસ્થાને સખન્ધે એ શેઠિયે રણછોડભાઈનો કદે વિરોધી હતો, હેલે તો આવતા વાત રણછોડભાઈ ઉપર અસખ્ય ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, રણછોડભાઈ શબ્દ પણ ખોટ્યા વિના શાન્ત બેસી રહ્યા ભોળાનાથ, મહીપતરામ, અને રણછોડભાઈની શાન્તિ જુદા જુદા સ્વરૂપની હતી, પ્રથમના બેની શાન્તિ આરંભ કાળના કોઈરિપુને જીતીને સપાદન કરેલી હતી, તેમાં ભોળાનાથની શાન્તિનું બીજા કાઈક વિશાળ હૃદયગતિથી પોષાઈને વિકસિત થયું હતું, મહીપતરામની શાન્તિ સમયના માનસિક બળથી પ્રાપ્ત થયેલી હોઈ, દંડતાના ગુણથી સચવાયેલી હતી, ભોળાનાથની હૃદયની આર્દ્રતાને સ્થાને મહીપતરામનામાં દંડ માનસિક વ્યાપારે શાન્તિનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, રણછોડભાઈની શાન્તિ આ બેથી જુદા જ લક્ષણબધારણથી રૂપિત થઈ હતી, હૃદયની ઉદાર ભાવના અથવા દંડ માનસિક વ્યાપાર એ બળ કાઈક અપ્રધાન રહીને રણછોડભાઈની શાન્તિમાં નિગૂઢ રૂપે વ્યવહારદષ્ટિની લાભનાલભુલના—જે શૂરતાના ગુણની વિરોધિની છે હેવી તુલના—પ્રવર્તતી હશે એમ ભાસ થતો હતો.

પણ આપણે જરાક બહુ આડા ગયા. પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થે ઉચ્ચારેલા વચનમાંથી મહીપતરામને ઓળખાવવાનું સાધન, એ ગૃહસ્થની ધૃષ્ટતા આદર્યા વિના જ, આપણે કાઢી સકીશું સામાજિક સુધારાનું એક અગ સમુદ્રપ્રયાણ હતું તે સાહસ નાગરી નાલમાં સહુથી પ્રથમ મહીપતરામે

ઈ સ ૧૮૬૦ માં આદ્ય અને વિલાયતથી કાપ સિદ્ધિ કરીને મહીપતરામ પાછા આ દેશમાં આવ્યા પછી ઈ. સ ૧૮૬૫-૬૬ માં ભોજાનાથે સૂરતના કેટલાક નાગર મિત્રોને સાથે લઈને મહીપતરામ જોડે ભોજનવ્યવહાર કર્યો, અને પરિણામે સૂરત અને અમદાવાદની નાગરી નાલમાં ભાગે ઝગડો ધર થયો. મહીપતરામ સાથેની મિત્રતા ભોજાનાથની સાથે આ 'નાલમાં ઘોળ ઘસાયો' તે વખતથી આરંભ પામી, ઝગડો સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો. તે વર્ષોમાં દૃઢ મિત્રતા વિરોધ જન્મી, અને ઈ સ ૧૮૭૧ માં પ્રાથના-સમાજની સ્થાપનાથી ખાડીને ભોજાનાથનું ઈ સ ૧૮૮૬ માં અવસાન થયું ત્યાં સુધી ધાર્મિક તેમજ સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં અને જણાના સહકારને યોગે એ મિત્રતા પરિપક્વ થઈ

ઈ. સ ૧૮૯૦ માં મહીપતરામના સમુદ્રપ્રવાસની નોંધ લેતા ભોજાનાથે પોતાની રોજનીશીમાં મહીપતરામને 'હિમત બહાદુર' એમ વિશેષણ આપ્યું. એ જ વર્ષમાં એપ્રિલ માસના 'ધુદિપ્રકાશમાં એ બહાદુરીના કામની પ્રશંસા કરનારી કવિતામાં કવિ દલપતરામે ગાયું કે

નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હનમ  
ઢંબત તે સાચી કરી રાખી મહીપતરામ

વિલાયતથી મહીપતરામ પાછા આવ્યા તે પ્રસંગ વિશેની કવિતામાં

મોટું એલે કીધું કામ, મોટું દેશે મોટું માન,  
મેઘા મેઘા મહીપતરામ મહીપતરામને

એ ધ્રુવ પકિતોવડે મહીપતરામનો મહિમા અને વીરતા કવિ દલપતરામે યથાર્થ રીતે વખાણ્યા

એ વીરતાની ક્રોમાંટી દૂર નહોતી વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી, હાલ કલ્પનામાં પણ ના આવે એટલી કનડગત નાલવાળાઓ તરફથી મહીપતરામને થવા માંડી; અને આખરે એ એક વર્ષ પછી હેમણે દેહશુદ્ધિ-ક્રમ કર્યું અને સૂરતની નાલે હેમનો સંપ્રદ કર્યો. આ બનાવની

૨૧

માથે જ મુધાપક્ષના પત્રોએ હો હા કરી મૂકી અને મહીપતરામના ઉપર ફિટકારના વચનો વરસાવ્યા ઈ તા ૧૮૬૭ ના “કાઝિયા” પત્રમાં (૧૫ મી નોવેમ્બરના અકમાં) દલપતરામની ગ્યેથી ૧૮૬૦ ની મૃતિની પકિતોને ઉદ્દેશીને નમંદાસ કરે દોહરો છાપ્યો:

નામર નર હારે નહિ હારે હોય હનમ  
ઈત્યાદિક ફેરવ હવે કાલ્યા દલપતરામ

આ સર્વ હોહાના ઉત્તરમાં મહીપતરામે છપાવ્યું કે મો કાઈ મહારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાયશ્ચિત્ત કયું નથી દેલાદિ, એટલે પાછા હેમને નાતે હાથમાં લીધા, મનની માન્યતા વિનાનું પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યથા, માટે હેમને નાલખદાર મૂક્યા તેથી વળી બીજી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું હાલ સ્મરણ કાઈક મિથિ ન છે પણ એમ કાઈક યાદ આવે છે કે આ બીજી પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું નહિ અને મહીપતરામ નાલખદાર જ રહ્યા તે છેવટે ઈ સ ૧૮૭૧-૭૨ ના શુભારમાં છેવટનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ નાલખા હેમના કુટુંબનો અને અમુક મર્યાદામાં હેમનો સમ્રાદ થયો, વીરમતમાં આ લગ પડ્યો તે પડ્યો હેમને જ માટે આમદથી સત્પક્ષને વળગી રહેનારા ભોળાનાથે પ્રાયશ્ચિત્ત છેવટ સૂધી ના કર્યું અને અમદાવાદની નાલ જોડે ઈ સ ૧૮૮૨ મા સમાધાન થયું તે વખતે ભોળાનાથને જાણ ના કરતા હેમના જ્યેષ્ઠ પુત્રે અને હેમના પક્ષના મીઝા મિત્રોએ હાટશ્ચરને પગે લાગનાની શરત પણ માન્ય કરી તે પ્રમાણે કૃતિ કરી તે વાતની ભોળાનાથને મોડેથી ખમર પડી ત્યારે એ અસતુષ્ટ થયા અને મનને ઝાલિ ઉપજી મહીપતરામ સૂરતમાં પોતાની તકરારનો નિર્ણય કરાવી આવ્યા તે પ્રસંગે ભોળાનાથને સૂરતથી પત્ર લખ્યો કે મહારુ અહિં પતિ ગય છે માટે તેમ કરનાનો છું તે જાણીને ભોળાનાથે મહીપતરામને નાલમાં જવાની છૂટ આપી પણ પોતે અચન રહ્યા સાત સાત વર્ષ સૂધી વળગી રહેલા ભોળાનાથને મહીપતરામે આમ બેહતા મૂક્યા-એમ ભોળાનાથના મન ઉપર વિરુદ્ધભાવ ઉપજાવનાર મિત્રો વિજય ના પામ્યા, મહીપતરામ તરફ ભોળાનાથનું હૃદય મિત્રભાવથી દબળ ગયું

મહીપતરામની આ કૃતિયોમા વીરતાનો સાગ જણાયછે, તે એ મમગની સુધારાના પક્ષની ઉત્સાહપૂરની સ્થિતિ જેતા આશ્રય આપે એમ નથી. હાલ પણ સુધારાની ભાવનાના દૃઢ પૂજકો એજ દષ્ટિ ગમ્યને પ્રાયશ્ચિત્ત તરફ કેવળ સાટા (bargain) જેવી દષ્ટિ રાખનારા હાલના કેટલાક સન્નજનો એ ભાવનાનું સ્વરૂપ જોઈ નહિ જ સકે, તે માટે ખેડ થાય, આશ્રય પણ થાય, પણ ઉપાય નથી અસ્તુ આટલો ટેકા હિંદો દાવો ગુણમનિપાતે નિમજ્જતીન્દો. કિરણેલ્લિગાદક એમ સનોપ માટે સ્થાન કે કેમકે તે પછી મહીપતરામની સામાજિક તથા ધાર્મિક મુદ્દારા વિશે પ્રવૃત્તિ ભક્તિ અને આચરણબળથી, પૂર જોસથી વધતી ગઈ છે સ ૧૮૬૫ માં પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું ૧૮૭૧ માં છેનટનું કર્યું, પણ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ સ ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસમા થઈ ત્યારથી ૧૮૯૦-૯૧ મધ્ય મહીપતરામની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર જદિગત થઈ છે સ ૧૮૮૬ ના મે માસમા લોખાનાથનું અવસાન થયું, તે પછી પ્રાર્થનાસમાજના નાર્યનો દ્વિગુણ ભાર મહીપતરામને પૂર્ણ બળથી વહ્યો, પણ તે પાંચ વર્ષ સુધીજ, ૧૮૯૧ ના મે માસમા આ ભક્ત-નર્ગની સુર્યમાળામાના મુખ્ય ગ્રહોમાનો એક એ ગ્રહ પણ અસ્ત પામ્યો, “અસ્ત થયો ગ્રહ આદિ જોયો પણ બીજો હામે,” એમ આશ્વાસન ભક્તવૃન્દે લીધું

અવસાન સમીપ હતું તેથી કે કોણ જાણે કેમ, મહીપતરામની વીરતામા એક વધારે મોટી ક્ષતિ થઈ સ ૧૮૮૦ માં થઈ ૧૮૮૯-૯૦ ના નાતાલમા ખુબ્બાઈમા થીઇઝ્ટિક ડોનકરન્સને પ્રસંગે દા. આત્મારામ પાંડુરગને ઘેર એ મહાનના સર્વ પુરુષોને પ્રીતિભોજનમા નિમન્ત્રણ થયું, બધા સાથે ખેશીને વેદમી, દૂધ, શાક, ભાત, વગેરે સર્વ રમોઈ મામત્રા આરોગ્યા આ ‘શબ્દમેળા’ને પરિણામે અમદાવાદ અને સૂરતની નાગરી નાત્યમા તકરાર જોઈ સૂરતની નાગરી નાત્યે મહીપતરામનો ખુવાસો પૂછ્યો, જેખી ખુવાસો આપ્યો, ત્હેમા એમ બચાવ હતો કે મ્હારે નો દાકતરને ત્યાં જવું હતું, અને જમવાને વાગ હતી, તેથી “માત્ર દૂધ પીને” હું તો ચાલ્યો ગયો વસ્તુસ્થિતિથી નિરુદ્ધ આ વચન હતું સુધિધિરે અશ્વત્થામા દણાયા વિશે

કરેલા સત્યવ્રતના લગ્ન જોડે આ પ્રસંગને સરખાવાશે ? યુધિષ્ઠિરને સંબન્ધે જે પરિસ્થિતિ હતી તે અહિં હતી ? તેટલે ઉંચ રૂપે હતી ? આ બંને કરણ પ્રસંગની સરખામણી સુજોને જ સોપીશુ અવ્યક્તમત્રવીરાજન્ હત કુજર હત્યુત એમ અરુપદ વાણીમા પણ યુધિષ્ઠિર અસલ જોલ્યા, અને 'પોતાને વિશ્વાસથી વળગેલા અસખ્ય બન્ધુઓ-સ્વજનો અને અકારણ મિત્રો-ના જીવ બચાવવા' એ હૃદયની લાગણી, અને સત્યનિષ્ઠા એ સુહૃદનો નિશ્ચય એ બે બળોની વચ્ચે આવેલા ધર્મરાજની કરણ-શાનું ચિત્ર મહાભારતના મહાકરિયે અનુપમ કૌશલથી આલેખ્યું છે અને એ ચિત્રનું પ્રતિબિંબ રા આજુ દશ કર ધ્રુવે પોતાની મધુર કલામય વાણીવડે પ્રગટ કર્યું છે, તેવું ચિત્ર-કરણદશામા હૃદયની લાગણીના પક્ષનું સમર્થન કરાવનારું ચિત્ર-આ "માત્ર દૂધ"ના પ્રસંગને સંબન્ધે આલેખી સકાશે કે કેમ ? યુધિષ્ઠિરના અસલચરિત્રના પ્રસક્ષ પરિણામ-સૂચક ચિહ્ન તરીકે અસાર સૂધી જમીનથી આગ આગળ ઊંચો ચાલતો ધર્મરાજનો રથ જમીનને અડક્યો-એ બનાવને પ્રતિરૂપ આ 'માત્ર દૂધ'ના પ્રસંગને અગે શો બનાવ જડશે ?

આ પ્રસંગ ઉપરથી મહીપતરામને અન્યાય આપવાનો નથી હેમના જીવનમા નિર્ભયતા પોતાને હાનિ થાય છતાં નિર્ભય રીતે, સલ કહેવાની ટેવ, દલાદિ ગુણો સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા જાણ્યાછે સગકારી નોકરીમા છતાં મ્યુનિસિપાલિટીમા પોતે મેમ્બર હતા તે વખતમા હેમની નિર્ભય અને અલ્પપ્રિય કૃતિ અને વાણી તે સમયના લોકોથી અજાણી નથી સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજની એક લેડી સુપરિટેન્ડન્ટની જીલમી વર્તણૂક સંબન્ધે તપાસનું કામ મહીપતરામને મોખાયું હતું તે વખતે એ બાઈને "તું જૂઠું જોલી ?" એમ દુપડે દેનાર મહીપતરામનામા બાયલાપણુ કોણુ જોશે ?

વિલાયત ગયા અને પાછા આવ્યા પછી તરત મહારા પિતાને મહીપતરામ જોડે પરિચય રાશ થયો હતો પરંતુ મહારુ સર્વથી પ્રથમનું સ્મરણુ તો મહારી પાચેક વર્ષની ઉંમર વખતનું અસારે નવન આગળ પ્રગટ થાયછે હમે અજ્ઞાન બાળકે મહીપતરામની અનાકર્ષક ગાલ આકૃતિ અને વિલાયત જઈ

આવેલા એ કૃતિ બેનો સયોગ કરીને હેમને નિર્દોષભાવે “વિલાયતી વાંદરું” કહેતાં. આ સ્મરણથી હવે હસવા સાથે લાજ પણ આવેછે. અત્યારે હેમના અનેક ઉમદા ગુણોથી—લાંબા કાળના નિકટ પરિચયથી—મ્હારા હૃદયમાં તેમને વિશે સંમાનયુક્ત પ્રીતિની લાગણી સ્થપાઈછે તે લાગણી એ બાલ્યકાળના બાલિશ વિનોદવચનને ઠપકો આપેછે. પણ એ જ સમયમાં પુલ્કન્હેલો હું મ્હારા પિતાની સાથે ડાહ્યાભાઈની વાડીમાં નોર્મલ સ્કૂલ અને એ સ્કૂલના અધ્યક્ષ મહીપતરામનો નિવાસ ફનો ન્હાં ગયો ત્હકાર એ મૂર્તિ દીકી; અને તેમણે મ્હને એક લાકડાની બંદૂક આપી, હેમાંની ચાંપ દાખીને અંદરની સોટી દૂર ફેંકાવી બતાવી, તે પ્રસંગ સ્મરણમાં આલેખાયલો પ્રગટ થતાં અપૂર્વ ભાવ પ્રગટ થાયછે. હું આનંદથી બંદૂક ઘેર લાગ્યો, અને તે વખતે તો હું એમ જ ગણુનો ફનો કે મહીપતરામ હેવી રમકડાંની બંદૂક વેચનારા કોઠ હશે.

મહીપતરામના કેટલાક અતિ—આશ્ચર્ય અંગત અભિપ્રાયોનો દોષ પ્રાચીના-સમાજના મંડળના બધા શુદ્ધથો ઉપર ચઢાવી દેવાની ટેવ લોકમતને હતી. સરકારી શુક કમિટીના સેક્રેટરી તરીકેની લાંબી કારકિર્દીમાં મહીપતરામ અનીતિમય પુસ્તકાદિ સ્હામે ચાલુ વાંધા દર્શાવતાં બહુ વાર અતિશુદ્ધિના દાસ થઈજઈને બીજે છોડે જતા હતા. લોકોમાં માન્યતા હેવી હતી કે ‘પ્રેમ’ શબ્દથી એઓ ભડકતા હતા અને એ શબ્દ આવ્યો તો તે પુસ્તક નામજૂર કરતા હતા. આ વાત જો કે સર્વાંગે સત્ય ન્હોતી તથાપિ મૂળ પાયે ખોટી ન્હોતી. ભોળાનાથ શુક કમિટીમાં મેમ્બર હતા, અને એઓ મહીપતરામની હાવી વૃત્તિથી તદ્દન લિપ્ત, રસદર્શનની યોગ્ય સમનોક્તના સાચવનારી, વૃત્તિને અનુસરીને હમેશાં મત નોંધતા હતા. આ સ્થિતિને પરિણામે એ બે મિત્રો વચ્ચે થયેલાં અભિપ્રાયનાં યુદ્ધ શુકકમિટીની જૂની કામોમાં જોઈ સકાય તો રમૂજ સાથે બોધ મળે એમ છે. આ મતયુદ્ધને પરિણામે, ભોળાનાથના મત પ્રમાણે બીજા મેમ્બરો મત આપે એ અનિષ્ઠ યોગ ટાળવાના હેતુથી મહીપતરામે સરકયુલરથી અનુક્રમે મત મેળવવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને પ્રત્યેક મેમ્બર કને છૂટો છૂટો અભિપ્રાય મેળવવાનો ક્રમ દાખલ

કર્થો ભોજાનાથ એ યુક્તિ સમજી ગયા, પણ મહીપતરામની કૃતિ પોતાના હકની મર્યાદાની અદર હોવાથી વાધો ક્રોધ લીધો નહિ

મહીપતરામને સસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું, પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિને યોગે ભોજાનાથના સસર્ગથી એ દિશામાં પણ સરકાર હેમને સારા પ્રાપ્ત થયા હતા [નસ્કૃતમય ગુજરાતીના અભ્યાસારી મ. મુખરામ સુપરંશમ મહીપતરામના સસ્કૃતના અજ્ઞાનને ઉપહાસ કરવાને કહેતા કે—વિભાવતથી આવ્યા પછી મહીપતરામને ‘મન્ધા’ એ ગળદને ઉચ્ચાર પણ આવડતો નહોતો અને મજા’ એમ બોલતા હતા —આ ઉપહાસ કરનાર એ પડિતને ખમર નહોતી કે ‘મન્ધા’ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ‘સજા’ એ કાશીના નાગરોમાં તેમ જ મૂરનાના નાગરોમાં (ખાસ શ્રીને બ્રાહ્મણોમાં) અતિ પ્રચલિત હતું ] આમ છતાં સસ્કૃત ભાષાના મર્યાદિત જ્ઞાન પરિણામે કેટલાક રમુજ પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા હતા પ્રાર્થના મંદિરનીવેદી ઉપરથી ગાયત્રી મંત્રોના શબ્દો વાચતા મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ એ વાક્યમાં મર્ગોને બદલે નિયમસર મર્ગો એમ મહીપતરામ ઉચ્ચારતા હતા, અને ભોજાનાથ રમૂજથી સાબળતા હતા બીજો દાખલો ‘પ્રાર્થનામંત્ર’ તરફથી પ્રગટ થતી કેટલીક પ્રસિદ્ધિમાં સિદ્ધાન્તવાચન તરીકે મૂકેલા પ્રાર્થનામાળાના એક શ્લોકમાં નીતિ સ્વર્ગમ નિયમો સઘળા પઠ્યા એ પકિત ભોજાનાથની રચેલી રેરનીને સ્વર્ગમ ને બદલે સદ્ગર્મ એમ મહીપતરામ મૂકયે જતા હતા, ‘સ્વર્ધર્મ’ એટલે તો, અનત પ્રસાદે તો એમ કીર્તનમાં ઉપદેશસૂત્ર તરીકે લીધેલું વચન ‘પાળો નિજ નિજ ધર્મ, એમ પોતપોતાનો દરેક પથ ચર્ચળય એમ મહીપતરામના મનમાં વાધો હતો, પ્રસ્તુત પકિતમાં એ ગળદને સ્થાને ‘સદ્ધર્મ’ શબ્દ મૂકવાથી થતો છટાભાગ મહીપતરામને અદસ્ય હતો પણ ભોજાનાથના પદનિધાયક શ્રવણને ખૂચતો હતો તેથી ભોજાનાથના પ્રુક્ષીટમાં ‘સ્વધર્મ’ એમ સુધરે અને મહીપતરામ પાછા ‘સદ્ધર્મ’ એમ ફરવે આખરે થાકીને ભોજાનાથે નીતિ સ્વર્ગમ ને બદલે સદ્ગર્મ નીતિ એમ ગોઠવી બનેના વાધા ટાળ્યા ત્રીજો દાખલો સામાન્ય રૂપનો છે સસ્કૃત શબ્દોને સમ્યક્ હસ્વ દીર્ઘાદિકની શુદ્ધાશુદ્ધિમાં મહીપતરામને હાથે વિચિત્ર ગડબડગોટા થઈ



ગયેલા હેમના હસ્તનેખેમા દેખાવ દેતા, ઉદાહરતણુ તરીકે 'નીયમ' એમ અશુદ્ધ પ્રથમ લખેલુ હોય ત્હેમા દીર્ઘ 'ની' છેકી નાખી ક્ષસ્વ 'નિ' મૂકે અને વળી ખાછે તે છેકી પ્રથમનો અશુદ્ધ અક્ષર જ લખે

સાદી સરલ, ગુજરાતી ભાષાસૈનીની દ્વિમાયત મહીપતરામ પૃથ્વીબાળી કરતા હતા અને પોતાના મતનો વિનિરોગ કરનામા 'કેડે' છતાંદિ અનાગરિક શબ્દો હેમની શૈલીના ચિન્હરૂપ મન્યા હતા ભાષણો વ્યાખ્યાનો વગેરેમા દૃષ્ટાન્તાદિકમા સરકૃત સાહિત્ય વગેરેનો આશ્રય મરવાને બંને સામાન્ય સાદા, નિત્ય જીવનમાથી સામગ્રી મહીપતરામ હમેશા લેના હતા હેમના પ્રાથનામંત્રિમા થતા વ્યાખ્યાનો વિગે એ જલો એમ કહેતુ કે કાંઈયા, ડોશી વાણિયા મુનાગ મુજાર વગેરેનો ઉત્તેખ આવે નહિ તો મહીપતરામનુ વ્યાખ્યાન નહિ આ વિનોદવચનમા કાંઈ અત્યુક્તિ દર્શો નિરાધારતા છેક ન્હોતી સાદી શૈલી તરફની મહીપતરામની ભક્તિને અંગે આવતા દૃષ્ટો હેમને વિચારશૈલીમા રહેલા આવેશ અને જોસની લીધે ધણી વાર દબાઈ જતા મ્હને બરોબર યાદ છે, સ્થાનિક સ્વરામ્ય પ્રજાને મળના સંબંધી કાવદો થવાના સચલનને પ્રસંગે અમદાવાદમા શેઠ પ્રેમાભાઈના વડાના વિશાળ કામ્પાઉન્ડમા એક મળવર જાહેર સભા મળી હતી (હાલના સમયની દસ દન વીસ વીમ હજાર માણુમેના જેવી ગળવર તો નહિ, પરંતુ તે સમયના પ્રમાણુમા એ ભારે મ્હોળી સભા હતી) તે સભામા મેદાનમા લોકોના ટોળા વચ્ચે ચારે બાજુ ફરીને ઉત્સાહના સમળ આવેશથી ભાષાની લોકોના મન ઉપર મમળ છાપ પાડનારી છટાથી, ભાષણ કરતી મહીપતરામની ધ્યાન ખેંચનારી મૂર્તિ મહારી નજર આગળ તદ્દપ ખડી થયેલી અસારે જોઉંછુ

સાદી શૈલીના ભક્ત છતા અતિ સરકૃતમય અને વૃથાગમરી ના હોય હેની સરકારી શૈલી તરફ મહીપતરામ વૈરભાવ રાખતા ન્હોતા હાના પ્રમાણુમા ત્રણ પ્રસંગો મ્હને યાદ આવેછે પ્હેનો પ્રસંગ - ઈ સ ૧૮૮૨ મા લીમરાવના મેઘદૂત ઉપર અવનોડન 'ધ્રુવપ્રકાશ' મા પ્રગટ કરવાના

ઉદ્દેશથી હું મહીપતરામને હેમની ઓફિસની રૂમમાં મળ્યો: મહારો લેખ હેમના હાથમાં આપ્યો; આરમ્ભનાં ઘણાંએક પાનાં ખ્યાન દર્શને એ વાંચી ગયા; શો ઉત્તર મળશે તે માટે મ્હારુ હૃદય ધડકતું હતું; “હાવાં જ લખાણો હમારે જોઈએ છિયે,” એમ ઉત્સાહથી જોલીને પોતાનો અસાધારણ આનન્દ એઓએ જણાવ્યો; અવલોકન સ્વીકાર્યું, વિશેષ લંબાણવાળું હોવાથી ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના વધારા તરીકે કડકે કડકે પ્રગટ કરવાની યોજના પર્મદ કરી અને આ લખાણના બદલામાં વર્નાકયુક્ત સોસાઈટીનો મ્હને લાઇફ મેમ્બર બતાવ્યો. બીજો પ્રમંગ: ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૮ માં અમદાવાદ પ્રાર્થનામંદિરમાં ‘અદ્વૈત’ વિશે વ્યાખ્યાન મ્હેં કર્યું; પોતાની શૈલીથી તદ્દન ભિન્ન શૈલીનું એ વ્યાખ્યાન એકાગ્ર ચિત્તે, આનન્દભાવે, મહીપતરામ સાંભળી રહ્યા; અને ઉપાસના વિસર્જન થવાની સાથે જ, વેદી ઉપરથી હું ‘જીતરુંધ્ર’ એટલામાં મ્હારા હાથમાંથી વ્યાખ્યાનનાં કાગળિયાં મહીપતરામે, ‘જ્ઞાન સુધા’ માં પ્રગટ કરવા માટે, ઝડપી લીધાં, અને અસાધારણ સતોષ બતાવ્યો. ત્રીજો પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તરફથી પ્રગટ થયેલું ‘મુખ્યાવબોધ ઔક્રિતિક’ મ્હારા ઉપર મોકલીને ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ માટે એ પુસ્તકનું અવલોકન હેમણે માગ્યું તે સંબંધના પત્રમાં હેમણે ઇશારો કર્યો હતો કે—આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ નહિ પણ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણની પ્રવેશિકા જેવું જણાયછે. આ ઇશારાને આધારે એ પુસ્તકનું સ્વરૂપ મ્હેં તપાસ્યું અને એઓના મનને મળતા આવીને તે મનનુ સમર્થન કરનારુ અવલોકન સવિસ્તર લખીને મોકલ્યું (શાળાપત્રના બે ત્રણ અંકોમાં એ પ્રગટ થયેલું છે) એ અવલોકનનો સ્વીકાર કરતાં લખેલા મહીપતરામના પત્રમાં મ્હને મુખ્યારકબાદી આપવાની સાથે પોતાનાથી ભિન્ન શૈલીના લેખકની કદર કરનારી ઉદારભાવના પ્રગટ થતી હતી.

સરકારી નોકરીને મંબન્ધે મહીપતરામની કેળવણી ખાતાની મેવા અપ્રતિમ હતી; કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પોતાના વ્યવમાય તરફ ઉદ્ધાસભર્યો મોહ એ બે બળને પરિણામે એ મેવા અપૂર્વ બની. પરંતુ એટલેથી જ હેમની જીવનપ્રગતિ અટકી હોત તો ગુજરાતની પ્રગતિના ઇતિહાસમાં હેમનું નામ

કાઈક ઓછા દીપ્તિથી નોંધાત એ ઇતિહાસમા વિગેષ પ્રકાશથી હેમની કીર્તિ ટકશે તે ધર્મ ને સમાજને અગે હેમણે અર્પેલા જીવનને લીધે જ ભોજાનાથ અને મહીપતરામ એ બે પ્રાર્થનાસમાજના મુખ્ય સ્તંભ હતા, તે સમયમા પ્રવર્તતી મૂર્તિપૂજાદિક અધોગતિમાથી દેશમન્દુઓને જોયે ચઢાવવા એ લક્ષ્ય આ બે સમયનાયકોએ દષ્ટિમા અચલ રાખ્યું હતું તથાધિ મૂર્તિ પૂજાને વિશે એ બે સહકારીઓની વૃત્તિરીતિ બિન્ન લિન્ન હોઈ, લોગે ઉપર અસર મિત બિન્ન થઈ હતી નથી ધરતા અવતાર નથી પ્રભુની પ્રતિમા," અમ્હારી અરિચારી કે પ્રભુની પ્રતિમા માને' હિંદુ સ્વર્ણ સ્વરો કહેનાર ભોજાનાથની પ્રાર્થનામાળાને ઉપયોગ કેટલાક મૂર્તિ પૂજાને પણ પોતાની નિત્યોપાસનાને અગે કરતા હતા અને ભોજાનાથની નોકરદિ નિરુદ્ધ કૃતિયો માટે મહીપતરામ ભોજાનાથને બગાડે છે એમ લોકો દોષ પરમાર્થો ટોળી દેતા, ત્યારે મહીપતરામના વચનાદિક એ લોકોને મૂર્તિપૂજાની અયોગ્ય નિંદા રૂપે જ ભાગતા, જો કે મૂર્તિપૂજા નિન્દા ગણવા છતાં મૂર્તિપૂજા તરફ બંધુભાવ અને પ્રેમ શિથિલ ના રહેવા એ ભાવના પ્રાર્થનાસમાજોએ કદી તણ નથી આ સ્થિતિમા મહીપતરામને લોકસર્વ તરફથી મળેલા અનેક અન્યાયોમાનો એક પ્રસંગ ગ્રૂજ હોવાથી નોંધુછું પ્રાર્થનામંદિર મા વ્યાખ્યાન કરતી વખતે એક વેળા મૂર્તિપૂજાને વિષય અર્થતા પોતાના બાપના વખતમા ધરમા મૂર્તિની પૂજા થતી હતી તે વાતનો સ્પર્શ કરીને મહીપતરામે ડગલાના ગૂઝામાથી લાલજની મૂર્તિ કાઢી, શ્રોતાજનની મમક્ષ એ મૂર્તિ હાથમા ધરીને, આમનેમ ફેરવીને, બોલ્યા કે આ લાલજને હમે સ્નાન કરાવતા ગંધપુષ્પાદિક અર્પતા, નૈવેદ્ય ધરાવતા, દત્તાદિક અગ્નિજન જેવા કૃત્ત કરતા હતા આ બનાવથી શ્રોતાજનોમાના કેટલાક ભાગને કાંઈક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે પરંતુ મંદિરની બહારના જગતમા આ વાત અત્યુક્તિના અવકાશથી અનકૂત થઈને વિચિત્રરૂપે ફેલાઈ "મહીપતરામે પ્રાર્થનામંદિરમા લાલજને લટકાવ્યા! માર માર્યો!"

આ ઉપર કાંઈપણ ટીકાની જરૂર નથી એટલું જ કહીશું કે "જમતની રીતિ છે હેવી!"



ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

[૫૪ ૨૭]

(૬)

## ૨૯. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ લોળાનાથની સાથે પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયેલા હતા છતાં જૂટા હતા પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો પણ આપતા, અને ઘેર મૂર્તિપૂજા પણ કરતા હતા આ જાનતમાં રણુઠોડવાવ છોટાનાથની સાથે ગોપાળરાવની સમાનતા હતી છતાં કુરુક મેડો એ હોનો કે રણુઠોડવાવ મૂર્તિપૂજા ઉપર હૃદયથી શ્રદ્ધા રાખતા હતા ત્યારે ગોપાળરાવને મૂર્તિપૂજા ઉપર અથના કરતા ઉપર પણ શ્રદ્ધા હતી કે એમ એ અગમ્ય હતું નડિયાદમાં પોતાના સરકારી કામને સંબંધે ગોપાળરાવ મહિનામાં એકવાર જતા હતા હેના એક પ્રસંગે નડિયાદમાં પોતાને ઊતારે ગોપાળરાવ પૂજા કરવા બેઠા હતા, તે વખતે ધી વેચનારો આ ચો, ધી તોળવા માડ્યું, ખાલી તપેલીની ધડી બાધવા માટે રહામાં કાટલા વેચનારે મૂક્યા ત્યેમ અમુક વજનના કાટલાની ખોટય પડી વેચનારો આમ તેમ કાકરો પથરો મોઢવા માટે ફાફા મારવા લાગ્યો, તરત ગોપાળરાવે પૂજના દેવોમાથી શાંભિઆમ ઉપાડીને ધડીના કાટલા બેગો મૂક્યો । ગોપાળરાવને મન મૂર્તિ અને પથરા સરવે સરખા જ હતા હેમને મન આખો વિશ્વચત્ર એક રમૂજ આપનાર રમઝુ જ હોય એમ હેમની મનની વૃત્તિસ્થિતિ લાગતી હતી મનુજસમૂહના વિચાર, વર્તન પ્રયાસ, સફળતા, નિષ્ફળતા, સુખ દુઃખ સર્વ બનાવો હેમના પગતળે ચર્ધ ને ચાલ્યા જતા પ્રવાહ રૂપ હોઈએ પ્રવાહથી પોતે અસ્પૃષ્ટ હોય, છતાં એ સર્વ તમાશામાં રમૂજ સાથે સમભાવનું પણ મિશ્રણ પોતે કરતા હોય એમ હેમના હોઠના વાકા વળેલા એક ખૂણા

મા રમી રહેતુ રિમન બતાવી દેતુ હતું મહીપતરામે 'લાવજીને લટકાવ્યા' તેથી હાહાકાર થયો, ગોપાળરાવે શાનિઆમને ત્રાજવામાં લટકાવ્યા છતાં કોઈ પશુ ચર્ચા કરી નહિ પેલો બનાવ જાહેર મંડળમાં બન્યો હતો, અને આ બનાવ ખાનગીમાં, ઘરના ખૂણામાં, બન્યો હતો એ એક કારણ હતુ ખરુ, પરતુ મ્હોદુ કારણ બીજુ હતું મહીપતરામે કોઈ પશુ માથે ધરઠોડ કરે હેવા નહોતા, જે'તુ મનમાં હેતુ મુખમાં—એ વર્ગના સીધા માણસ મહીપતરામે હતા, ત્યારે ગોપાળરાવ મધા લિત્ત લિત્ત નિચારના માણસોને અનુકૂળ થઈ જાય, અને સર્વને પ્રસન્ન કરે હેવી જનજની પદ્ધતિ મેવનારા હતા

ગોપાળરાવના નામથી આ જમોનાના પણ પેઢિા અજ્ઞપણ જ હશે માટે કાર્ણક હેમનુ ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર છે એ દક્ષણી હતા છતાં ગુજરાતી હતા દક્ષિણમાં આરમ્ભકાળમાં જીવન ગાળી ઉત્તરકાળમાં અમદાવાદની સ્મૃત્યકોઝ કોર્નના જર્જ તરીકે ગોપાળરાવે લાખી અને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરનારી કાગડિઈ બોમરી હતી દક્ષિણમાં ઇનામ-કમિસનખ તામાં જિયો દરજ્જો હેમણે બોમર્યો હતો તે સમયમાં દક્ષિણના લોકોમાં એ ઘણા અપ્રિય થયા હતા, ઇનામનારોના હડ ખોટા કરવાને માટે, પુરાના સારુ રજુ કરેલી સનહો ગોપાળરાવે બાળી ન ખાવી એમ હેમના ઉપર યોકનાયકાનો આરોપ હતો આ વાત સાચી હતો કે કેમ તે હી સકાતુ નથી ખરા ન્યાયથી અસંતુષ્ટ થયેના લોકો ઘણીવાર ખોટા આરોપો મૂકેછે એ વાત અનુભવનિદ્ધ છે

ગમે તેમ હો, પણ ગુજરાતમાં તો ગોપાળરાવે લોકપ્રીતિ સારી સંપાદન કરી હતી એ ગુજરાતી જ બની ગયા હતા ગુજરાતી બાપા પણ માતૃભાષા જેની સરલતાથી બોલતા હતા પ્રાચ્ય નામન્દિરમાં વ્યાખ્યાન કરવાને જિભેલા ગોપાળરાવની મૂર્તિ અત્યારે પ્રસન્ન દેખુછું, દક્ષણી પાંચડી કાર્ણક વાકી પ્હેરેલી તે નીચે આછી રિખાઓવાળુ કપાળ, કાર્ણક જિયી જતી લમ્બરો, નિચાર તથા વાણીને અવશ રાખી સ્વેચ્છાથી રમાડવાની શક્તિ પ્રગટ કરતી મુખચર્ચા, આ સર્વ તદ્દપ મ્હારા નયન આગળ આવેખામ્છે, શ્રોતામંડળ

તરફ લક્ષ જ ના હોય તેમ, પોતે જાણે સ્વગત જ વાક્યો ઉચ્ચારતા હોય તેમ, અથવા તો મન્દિરના ખંડમાં મડિલી ખુરશીઓ જોડે વાતો કરતા હોય તેમ, વિચારમાળા, વાણીની કડકા કડકા ગાઠિલી દોરીમાં મણકા પરોવેલી માળા, ફેરવ્યે જતા ગોપાળરાવને નહોતી વિષયની ખોલ્ય, નહોતી રચનાની કળાની જરૂર, કે નહોતી આલંકારિક વાણીની અપેક્ષા. હેમના જ્ઞાનકોશમાં ભરતખંડના ધર્મ-ધતિહાસની સામગ્રી એટલી ભરપૂર હતી કે ગમે તે વખત વ્યાખ્યાન, વગર તૈયારીએ, ગળાડાવી સકે. “શ્રુતિકાળ ગયો પછે, પછે” ઉપનિષદો, પછે બ્રાહ્મણકાળ આવ્યો, પછે સુતનો સમય, પછે ધતિહાસ પુરાણ, તંત્ર,” ઇત્યાદિક ચર્ચાઓ ગમે તેમ ગળાડાવ્યે જતા ગોપાળરાવ શ્રોતાઓને કંટાળો નહે તો આપતા તેમ આકર્ષણ પણ નહોતા કરતા. પ્રાર્થનામાળામાની ગદ્ય પ્રાર્થના ઉપાસના ચલાવનારે વાંચવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે ગોપાળરાવજી પુસ્તક ઉઘાડેછે, અને ફાસ્ટ ટ્રેનની સીધી ગતિથી ગદ્ય પ્રાર્થના, ભાડુતી પાઠ વાંચનાર બ્રાહ્મણોની પેઠે, ગળાડાવી જતા હું અસારે હેમને સાંભળું છું. ઈશ્વર, ભક્તિ, ઉપામના, એ સર્વ વસ્તુઓ તરફ, અખિલ જગત તરફ સરિમત ઉપેક્ષાથી દષ્ટિ નાંખનાર તટસ્થ દ્રષ્ટાને અનુરૂપ જ આ વૃત્તિ વાણી અને વર્તન હતાં.

ઉપામનાદિક વિધિ તરફ આ પ્રકારની ઉપેક્ષાવૃત્તિ છતાં ગોપાળરાવનો સાદો સરલ સ્વભાવ, સામાન્ય જન તરફ અનાડમ્બર સમભાવવાળું વર્તન, વગેરે ગુણો હેમને જનસમુદાયમાં અસંત પ્રિય બનાવનારા હતા. સહવારમાં રાજ એક શુદ્ધરવારીઆ ટદ્દ ઉપર બેશીને અમદાવાદ રોડેરની બહાર આવેલાં મહાદેવની ધર્મશાળા વગેરે સ્થાનકોમાં જર્મ સાધુ, ખાખી, વેરાગીઓ જોડે અનેક પ્રકારની વાતો કરતા બેઠેલા ગોપાળરાવ; પાછા ઘેર આવતે ટદ્દની જોડે ચાલનારો છોકરો નોકર થાકી જાય એટલે પોતાની પાછળ ટદ્દ ઉપર હેને બેસાડીને ઘેર લાવનાર ગોપાળરાવ; પ્હોડે ટંટે નદીમાં સ્નાન કરવા ગયેલા હોય ત્હારે બ્રાહ્મણો, બૈરાં, છોકરાં. બધાં સાથે સમાન ભાવે વાતો ગપાટા મારતા ગોપાળરાવ; અને સ્મોલકોઝ કોર્ટમાં ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા, ફકમનામુ લખવાને હાથમાં લીધેલી કલમ જળરદસ્તીથી પકડી રાખનારા,

“અરે સાહેબ આ શો જીવન કરાછો ?” એમ બોલી ઘોઘાટ વડે કોટને શેર બનર બનારી દેનારા વકીનો તરફ શાન્ત અશુબ્ધ વૃત્તિથી સ્મિત કરીને સ્થિર નયને જોઈ રહેતા ગોપાળરાવ, આ બધા ગોપાળરાવ અનેક છતાં એક, અને એક છતાં અનેક હતા.

એક દિવસ મ્હારા પિતા ‘રાવસાહેબ’ને ઓટલે પાલ્ય ઉપર બેઠા હતા,—‘રાવસાહેબ’ની સાથે હેમનું મકાન ભદ્રકાળીની પૂર્વે આવેલા મેદાનમાં હાલ મિડન સ્કૂલ છે અને પૂર્વે હાઇ સ્કૂલ હતી તે મકાનની સ્થાને હવે ‘રાવસાહેબ’ની બેઠક ઓટલા ઉપર કે બહાર પાલ્ય ઉપર બેઠા ગેહી મ્હારા પિતાએ પીનાનું પાણી માગ્યું નોકર ચાકર તો ઘરમાં દૂર હશે તરત જ રાવસાહેબે રસ્તે જતી એક બાઈને બૂમ પાડી, “વીજળી! જરા અંદર જઈને પીવાનું પાણી લોટા ભરીને લાવો ને” આ વીજળી હેમની નદીએ નિલ્લ સ્નાન વખતની બહેનપણી હતી, ભદ્રકાળીના દરશણ કરીને આવતી હતી વીજળી પાણી લાવી ધસાદિ થઈ ગયું વીજળીને આમ જોઈને મ્હારા પિતાને નવાઈ લાગી કે આ આપણા પરિચિત પુરોહિત ગોવિન્દજી પંડ્યાની સ્ત્રી અહિં આમ પરિચિત કે’ની. સારાશ એ કે ‘રાવસાહેબ’નું મિત્રમંડળ વિવિધ, વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક હતું આ રીતના હેમના સાદા જીવનમાં મેળવેલા જનસમુદાયના પરિચયથી ગોપાળરાવ માનવલક્ષણાદિના સક્ષમ અને ઊંડા અભ્યાસી થયા હતા, અને એ અભ્યાસ હેમણે ખાસ લક્ષ્ય તરીકે સ્થાપીને ન્હોતો કર્યો, એ તો હેમના જીવનમાં આસોચસ્વાસ જેવી જ, ઇચ્છાથી અપ્રેરિત ક્રિયા હતી.

શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈના અમુક ઉપકાર તથા ગોપાળરાવ હતા તેથી કાઈક અશે, અને કાઈક અશે પોતાના અક્ષોબ્ય સ્વભાવને પરિણામે, એ શેઠના ઉપહાસવચનો ગોપાળરાવ સ્મિત સાથે સાંભળી રહેતા “આ વળી રાવસાહેબે નવું તૂત જીભુ કર્યું છે—સત્યમેવજયતે ક્કક્કક્કક્ક!!” એમ કહી પ્રાર્થનામંદિરના શિખર ઉપરના પ્વજર્મા અકિત કરેલા શબ્દોને ઉદ્દેશી પ્વજના પવનમાં થતા ફરકવાની નકલ કરીને પ્રાર્થનાસમાજનો ઉપહાસ દલપતભાઈ કરતા અને મૌનથી, સ્મિતથી શાન્તિથી ગોપાળરાવને સાંભળી



રહેતા દર્શાવનારું ચિત્ર કોણ દોરશે ? પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ગોપાળરાવનું હેતુ મમત્વ પણ એાછું જ હતું કે હેમને આ વચનથી સ્નાનસૂતક લાગે. એ મૂર્તિ પૂજતા હતા છતાં મૂર્તિપૂજક નહોતા, પ્રાર્થનાસમાજના આઘ ચાલકોમાંના છતાં એ સંસ્થાના પણ ઉપલક્ષ્યા જ ભક્ત-હેતી એ ગૃહસ્થની સ્થિતિ હતી.

એકંદર બિન જવાબદારીથી જીવનના સર્વ પ્રસંગોને જોનારા ફિલસૂફ ગોપાળરાવ હતા. એ હેમની વૃત્તિ ન્હાના મ્હોટા અનેક પ્રસંગોમાં-ધણે અંશે ન્હાના પ્રસંગોમાં-પ્રગટ થઈને રમૂજ જ ઉત્પન્ન કરતી હતી. ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ ગોપાળરાવને મળવા આવ્યા, તો ઘરમાં ખુરશી ના જડી એટલે એક પટારા ઉપર જજને બેસાડ્યા-અને તે જાણે હેમના હૃદયને લગારે સ્પર્શ ના કરે હેવી વૃત્તિથી. મ્હારા પિતા એકવાર હેમને ઘેર ગયા, તો પોતે એકલા એકલા, જમફળ કાપીને ખાતા હતા, તે એકલા જ ખાધે ગયા. મ્હારા પિતાએ મેળે તાસકમાંથી લઈને ખાધું, તો તે ખાતે પણ આનન્દ કે વિપાદ “રાવ સાહેબ”ના હૃદયને ના મળે. એ જમફળમાં નાંખવા માટે મરી તથા મીઠું બે ડબ્બીઓમાં હતાં; મરી ભરેલી ડબ્બી ઉપર ચિટ્ટી મ્હોડેલી ત્હેમાં ‘મીઠું’ એમ નામ હતું, અને મીઠાની ડબ્બી ઉપર ‘મરી;’ મ્હારા પિતા કહે-“રાવ સાહેબ! આમ કેમ?” તો માત્ર રમૂજથી સ્મિત કરીને રાવ સાહેબ ચૂપ રહ્યા. મ્હારા પિતાએ એક વાર મહીપતરામ સકુટુબ, ગોપાળરાવ સકુટુબ, વગેરે મિત્રોને હમારા ધનામી ગામ નિકોલમાં જાધિયાની જાગણી આપી; જાધિયા જોડે બરશી વગેરે સામગ્રી ખરી જ. ‘રાવ સાહેબ’ને આ આતિથ્યનો બદલો વાળવાની જામિં આવી. સાબરમતી નદીને પેઢે પાર પોતાના ખેતરમાં હમને બધાને જાધિયાની જાગણી ગોપાળરાવે આપી. પરંતુ બ્યવસ્થા વગેરે માટે પોતે તદ્દન મનને શ્રમ આપેલો જ નહિ. પરિણામ એ થયું કે પચાસેક માણસો વચ્ચે બે ચાર રૂપિયાની બરશી હેમને કારભારી લાવ્યો તે હમારા બધાના પેટના કિચા ખૂણામાં કરચો સંતોષ ગઈ તે ખબર પણ ના પડી, બધાને મ્હોટી હોય તો. અને સાંઝ પછી બધાં યઈ મયું તે દીવાબત્તીનો બંદોબસ્ત કરી નહિ તેથી ખબર પણ ના પડી કે પતરાળામાં શું છે, ને શું ખાધે છે.

આ બધી વાતો ‘રાવ સાહેબ’ને પોતાના ઉચ્ચ જૂમિમા વિચરતા મનની આગળ, ગિરિશુંગ ઉપરથી તળેટીના પદાર્થો જેમ ક્ષુદ્ર જળાપયે તેમ હતી પરંતુ ખરી જવાબદારીના કર્તવ્ય વખતે ગોપાળરાવની સેવા અપૂર્વ હતી અમદાવાદમાં કૉલેજ સ્થાપના સંબંધે આરંભકાર્યમાં હીલચાલ કરનારા મડળમાં મહારા પિતા, ગોપાળરાવ, મહીપતરામ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઇત્યાદિ ગૃહસ્થો હતા, અને એ મડળનો શ્રમ દુઃખ માટે નાણાં ભેગા કરાવવામાં અથાગ હતો પરંતુ એ પ્રવૃત્તિમાં ગોપાળરાવે એક પ્રસંગે ભજવેલો વેશ તેમના ધૈર્ય, ચાતુર્ય દગ, ઇત્યાદિ ગુણોનો સચોટ ચીતાર આપે એમ છે કમિટી ઘેર ઘેર ફરીને નીપમાં આકડા મૂકાવતી હતી એક વાણિયા શેઠને ઘેર કમિટી ગઈ, શેઠે રૂપિયા પાંચ માગ્યા ! (શેઠ હતા લક્ષાધિપતિ) ગોપાળરાવે અનેક રૂપે શેઠને સમજાવ્યા એકના બે ના થયા પછી શેઠ જોડે બહેપારની, નાતગણતની કુટુંબની વગેરે અનેક અનેક વાતો કરના માડી, વચમાં વચમાં આકડો વધારવાને આગ્રહ કરતા ગયા, શેઠ પીગળતા ગયા પાંચના પચીસ, પચીસના પચાસ, એમ કરતે કરતે ત્રણ ચાર કનાક માથાફાડ કર્યા પછી પાંચમેની કે હેરી ભારે રકમ ભરાની ! ગોપાળરાવની ધીરજ અને યુક્તિનું જ એ ફળ થયું

ગોપાળરાવે ગુજરાતમાં લાખો વખત નોકરી કરી, તળ અમદાવાદમાં જ તે સમયમાં અમદાવાદના નગરજનન, સમાજજીવન, ઇત્યાદિમાં ચેતનાનું અસાધારણ બળ હતું, જ બળને ગ્રેરનાર, વધાગનાર, મડળમાં અગ્રસ્થાન ગોપાળરાવનું હતું “સ્વદેહી” ના મચનનને લોકો આધુનિક, નવીન, પ્રવૃત્તિ સમજતા હશે, પરંતુ “દેહી કારીગરીને ઉત્તેજન” એ ગરીબ નામથી ગોપાળરાવના સમયમાં જે પ્રસાદ ચાલ્યો હતો તે આજની પ્રવૃત્તિ ના મૂળ બીજાં તરીકે જ ગણવું પડશે એ વિચારો ઉપર વ્યાખ્યાનો ઉત્સાહભરે અપાતાં હતા તેમાં અગ્રસ્થાને એક દક્ષણી વ્યાખ્યાનકાર હતો, અને હેને અમદાવાદ લાવવામાં સાધનભૂત આપણા ‘રાવ સાહેબ’ જ હતા

‘રાવ સાહેબ’ની સાદાઈ દલજનિત નહોતી, અંતરની હતી પરંતુ કાષ્ટ પણ ખૂણે બોળપણનો દોષ હેમના સ્વભાવમાં પ્રવેશ પામ્યો નહોતો

જગત્તરફ રમૂજની દષ્ટિ નાંખનારી ગૂઢ હૃદયની આંખો અને હોઠનો એક ખૂણો વાંકો વળી અંદર પ્રગટ અપ્રગટ રમતું સ્મિત, એ મુખ્ય મુદ્દાઓથી અકિત હૃદયની મુખરેખા જોનારને જણાય એમ હતું કે રાવ સાહેબ “પ્હાચેલી બુદ્ધી” એમ સંજ્ઞા જેને અપાય એ નમૂનાના, જમાના ખાધેલા, જગત્તે છોટેલા, જગત્થી ના છુતાયલા, અવૌકિક પુરુષ હતા. આ લક્ષણના પ્રમાણ તરીકે એક ખીના નોંધવા જેવી છે. તે માટે એક ઉપપાત્રનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરાવવો પડશે: પોતાની આરંભની પ્રવૃત્તિમાં લશ્કર જોડે રહી મિપાલી સોકોને ધોરધાર કરી અનેક પ્રસંગોના લાલ મળતાં ધનવાન બનેલા, બહેચર લશ્કરી એમ નામથી ઓળખાતા બહેચરદાસ અંબાઈદાસ એ સમયમાં રોટ્ટિયાવર્ગના મદમંડળમાં નવીન ઊગેલા યહ હતા. જાતે કડવા કણખી હોઈ એ નાલમાં ખાલકોની હસાનો દુદ્ધ રિવાજ બંધ કરાવનારો કાયદો સરકાર કેને ધડાવવામાં બહેચરદાસનો અગ્ર ભાગ હતો. કાલક્રમે મુખાર્ધસરકારની ધારામખામાં એઓ નીમાયા ત્યારે What my friend, Mr. Rogers says is right, but I beg to differ from him એમ વચનો વડે પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવી સકે હેવા એ દતા. જાતે માતાના ભક્ત હતા, છતાં જે અગમ્ય સયોજક બળે લોળાનાથને પ્રાર્થનાસમાજની સંસ્થા સ્થાપવામાં તથા અક્ષાવવામાં મદદ કરનારું ભિન્ન ભિન્ન મતોનું મંડળ, - મૂર્તિપૂજક, અદૈતવાદી, ક્ષિર વિશે શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાને રમૂજનો વિષય ગણનારા તર્રચ પ્રતિધારી, ઇસાદિ મિત્રોનું મંડળ-દૃઢ સહકારિતા આપતું બેશું આપ્યું હતું, તે બળના આકર્ષણથી બહેચરદાસ પણ આ મંડળમાં ભળેલા હતા પ્રાર્થનામંદિરમાં ઉપદેશ એઓ કરતા તેનું સ્વરૂપ, તાત્પર્ય, શૈલી, છતાં, સર્વ—“પ્રાર્થના, ભાઈ, પ્રાર્થના જે છે, તે ભાઈ! પ્રાર્થના!” એ રીતના વચનો—હડપચી ઊછાળી ઊછાળીને શ્રોતાવર્ગ તરફ આમતેમ જોઈને બોલાતાં વચનો—મ્મ સમાઈ જતાં દતા.

આ બહેચરદાસને ગોપાળરાવ જોડે કાંઈક ગાઢ મૈત્રી—આભાસ-મૈત્રી—નું બન્ધન ઉપજ ચલ્યું હતું એક વખત ગોપાળરાવની કોર્ટમાં

બહેચરદાસને પોતાના નાતીલાઓ સાથે કલહને અગે વાદી તરીકે જિભા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. બહેચરદાસે તો નક્કી જાણેલું કે ‘રાવ સાહેબ’ મહારા મિત્ર એટલે મ્હને જીતાડશે જ. ‘રાવ સાહેબ’ પ્લાયેલી બુટ્ટીએ જુદો જ એક રચ્યો. બહેચરદાસ હારે હેવો પ્રસંગ હતો. અપજસ પોતે લેવો નહોતો. તેથી એ કામની સુનાવણીને દિવમે ગોપાળરાવે ભોળાનાથને, મહીપતરામને, વગેરે કેટલાક મિત્રોને ચિટ્ટીઓ લખી લખ્યું કે આજ કડવા કણુખીની નાસ્યો એક બહુ જ રસ પડે હેવો કેસ ચાલનાર તે ભેવા આવશે. આ જળજમાં કોણ કોણ સપડાયા ને કોણ બચ્યા તે આજ મ્હને યાદ નથી પણ જે સપડાયા, હેમને ગોપાળરાવે કેસનો નિવેડો કરવા માટે લવાઈ બનાવી દીધા; અને હુરાવ અતે બહેચરદાસ વિરુદ્ધ પડ્યો થયો. આ વખતથી બહેચરદાસ ગોપાળરાવની તરફ પૂણું દ્વેષાત્ત રાખવા લાગ્યા. ધણું વર્ષ પછી ગોપાળરાવ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના હતા ત્હારે હેમનું સ્મારક ફંડ કરવાનું કામ હેમના એક કાળે શિરસ્તેદાર અને હેમને પ્રતાપે આગળ વધેલા લાલશંકર ઉમિયાશંકરે માથે લીધું હતું. લાલશંકર, મહારા પિતા, અને હું મુંબાઈમાં બહેચરદાસની આદિસમાં મળવા ગયા. મહારા પિતાએ તો લાલશંકરને પ્રથમથી જ વાર્યા હતા કે રાવસાહેબ માટેના ફંડની વાત બહેચરદાસ આગળ ના કાઢશો. છતાં લાલશંકર વાત શરૂ કરી: આપણા ‘રાવસાહેબ’ માટે ફંડ કરવાનો વિચાર છે—ત્હેમાં આપ—” આટલું બોલ્યા ના બોલ્યા કે બહેચરદાસ ધુરકી ઊઠ્યા: “શુ! ત્હેમે હેને માટે ફંડ! હેણે અમદાવાદ માટે શુ કર્યું છે! હેણે તો બધાને માંહિં માંહિં લઢાવી માપછિ!”—લાલશંકર તો ચૂપ જ થઈ ગયા; અને ડગલાના ગૂંઝામાંથી અડધા બહાર કાઢેલા કાગળિયા પાછા બોધી દીધા!

આ કેવળ એક દષ્ટિ અને તે કેવળ સ્વાર્થદષ્ટિનું જ દર્શન હતું. બાકી અમદાવાદ રહેરતો મત લ્યો તો, સાદાર્થ, ગરીબો ઉપર શુદ્ધ પ્રેમભાવ, નિરભિમાન વૃત્તિ, લોકહિતસાધના ઇત્યાદિ સાચા ગુણો માટે ‘રાવસાહેબ’ને જહુધા સર્વાનુમતે ઇનામ મળે એમ હતું. અભિમાન એ શી વસ્તુ છે, તે જ

હેમને કલ્પનામાં આવતું નહિં હોય એમ મહેને તો લાગેછે. અકૃત્રિમ નિરભિમાનપણું હેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત હતું. એ ખરું કે ગરીબોનું હિત સાધવામાં સ્વહસ્તે કરતાં પગહસ્તે વધારે કાર્ય કરાય એમ ‘રાવસાહેબ’ને હાથે બનતું હતું. રાવસાહેબે અમદાવાદ છોડ્યું ત્યાર પછી હમારે ઘેર તેમ જ હેમના બીજા મિત્રોને ઘેર હરદાસ માટે ટીપ, કાષ્ટ દક્ષિણથી આવેલા ગરીબ બ્રાહ્મણ માટે દીકરીનું લગ્ન કરાવવા માટેની ટીપ, ઇલાદિ ટીપો આવતી ઘડી ગઈ. અલબત્ત, દરેક ટીપમાં ‘પેલું’ નામ રાવસાહેબનું અને નામ સ્થાને આંકડો પણ સારી રકમનો હોય. માત્ર એ આંકડો લખવામાં જ પેલાને મળવાનું તે તો મિત્રોએ ભરેલી રકમોનો શરવાળો થાય તેજ. આ યુક્તિથી બધા મિત્રો ભોમિયા થઈ ગયા હતા, અને ‘રાવસાહેબ’ના નામ સ્થાને આંકડો છે જ નહિં એમ માનીને ચાલતા હતા. આ હેમની રીતિથી મિત્રો ચીઠાતા નહિં, રમૂજ મેળવતા હતા. એ વિલક્ષણ વ્યક્તિના બીજા સ્નેહોત્પાદક ગુણો આગળ આ વાત અલ્પબળ બની જતી હતી. અત્યારે, સ્મરણપટમાં એ સમર્થ મૂર્તિ, સાદાર્થના અવતારરૂપ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજથી તેજસ્વી, સદા આનંદભરી, કોરાર્ધ રહીછે, તે ઉપર માન, સ્નેહ, આદર, પ્રત્યાદિ ભાવોની રંગચાયા પડતાં એ સજીવ થઈ હૃદયને અપૂર્વ ઉલ્લાસ આપેછે. અત્યારે અમદાવાદને નગરજીવનમાં જીવતું રાખનારી એક પણ હેવી સમર્થ, વિલક્ષણ, મૂર્તિ કોઈ બતાવશે?

(૭)

## સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ખરેખરા જીવનમયરૂપ વ્યક્તિયો—  
ભોજાનાથ, મહીપતરામ, અને લાલશંકર એ ત્રણ ગણાય. લાલશંકર  
ઉમિયાશંકરનું જીવનચરિત લખવાનું આ સ્થળ નથી પરંતુ હેમના કેટલાક  
જીવનપ્રસંગોનો સ્પર્શ કાઢી કાઢી કરવો પડશે જો પાળરાવ હુરિ દેશમુખના  
એ કાર્ટીશિરસ્તેદાર હતા, તેની પૂર્વે હાઈ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. સ્કૂલમાં શિક્ષક,  
સ્કોલકોઝકોટમાં શિરસ્તેદાર, અને ત્યાંથી સર્વોડિનેટ જજ—એમ પગથિયા  
બે ત્રણ જણ ચઢેલા હેમાંના લાલશંકરનું નામ, અન્ય ગુણો તથા પ્રસંગોને  
બળે, ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કાયમનું કોરાર્ધ  
રહેશે ભોજાનાથના તથા મહીપતરામના સદકારી-પ્રાર્થનાસમાજના  
કાર્યમાં એઓ હતા, જે કે મહીપતરામના એઓ શિષ્ય હતા નેથી હેમનાથી  
તેમ જ ભોજાનાથથી વયે બહુ ન્હાના હતા તેથી બનેથી અસમાન હતા.  
ભોજાનાથ અને મહીપતરામ બંનેના ઉત્સાહનો વારસો લાલશંકરને મળ્યો  
હતો. ભોજાનાથનું પ્રતાપી સ્વરૂપ તો હેમના પછી ખીમ્મમાં પ્રગટ નહોતું

લાલશંકરના ઉત્સાહને બળે હેમણે ઠેર ઠેર પ્રાર્થનાસમાજને સ્થાપી હતી,  
જે જિલ્લામાં હેમની બદલી થાય ત્યાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ખરી જ.  
વીરમગામના સખજજ તરીકે હેમને અમુક દિવસો ધોળકે પણ કોર્ટ ભરવી  
પડતી હતી, એ જો ઠેકાણે જાય ત્યાં પ્રાર્થના મંડળ ભરાય; તેથી હેમની  
જંગમ પ્રાર્થનાસમાજ, Travelling પ્રાર્થનાસમાજ, એ નામ રમૂજમાં



લાલશંકર ઉભિયાશંકર

[૫૪ ૫૬]

મિત્રમણમાં અપાતું હતું દક્ષિણમાં પંઢરપુર અહમદનગર, વગેરે સ્થળોમાં લાલશ કરના ભક્તિભાવને લીધે, એક સાધુ જેવો મામલતદાર દક્ષિણમાં “દેવમામલતદાર” કહોવાઈ ગયો હતો તે નામસાદસ્યથી લાલશ કરને પણ દક્ષિણમાં લોકો “દેવમુનસ” કહેતા હતા પંઢરપુરનો અનાથ બાલાશ્રમ લાલશ કરને લીધે જ સ્થપાયો, ટક્યો અને વૃદ્ધિ પામ્યો હતો એ સસ્થા સ્થાપવાને અગે હેમનો પરિશ્રમ અનહદ અને અનુપમ હતો.

બોલવામાં, ચાલવામાં સર્વ ક્રિયાઓમાં લાલશ કર ઉત્સાહમળને લીધે ધાધળિયા જિનાવળા, લપલપિયા, જણાતા હતા બોલતે બોલતે સ્મરણ શક્તિની તપાસ, સુધારો રચિરતા કવવાના વ્યાપારમાં—“ના, હે ?—હા” —એ શબ્દો હેમના લક્ષણરૂપ બની ગયા હતા જાતે મહેનત પુષ્કળ કરી, બીજા કનેથી કામ કરી કશીને લેવાની કળા હેમનામાં અજબ હતી એમ કરવામાં જરાક સલને ધસારો પડે એ તો એઓ અચકાતા નહિ “ભોજાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ” નું મકાન હેમના જ અચાગ અને અડગ પ્રયાસથી બંધાયું, —એ માટે ભોજાનાથ સ્મારક રૂડના રૂપિયા ૩૦,૦૦૦) લાલશ કર હે ય નહિ ને એકઠા થાય નહિ, —મકાન બંધાતું હતું તે દરમ્યાન રોજ રહવાર સાઝ દેખરેખ માટે લાલશ કર આવતા, મજૂરો કારીગરો સાઝે જીઠવાનું કરે નો ઘડિયાળ ગૂઝામાંથી કાઢીને “હજી તો પાચ પણ નથી વાગ્યા” કરીને એ ટો વખત પણ કહી દેતા પરંતુ આ લગભગ નિર્દોષ દોષ હતો એ મકાન માટે કારવાર તરફથી ધમારતી લાકડા મગાવવાની ઇચ્છા લાલશ કરની થઈ, હું તે વખતે કારવારમાં નોકરી ઉપર હતો, અમદાવાદમાં એકવાર રજા ઉપર હું આવેલો તે વખતે લાલશ કર કહે—“સારા સાગના લાકડા કારવારથી ચઢાવીને મોકલશે ?” મ્હે કહ્યું “લાવવાનું ખરચ બહુ થઈ જશે” તો કહે—“શુ કામ થાય ? ત્યાં ભાવનગર વગેરેના બેપારી ઓ છે ત્હેમના બહાણ માલ લઈને આવે તે બેચા જરાક આપણા લાકડા મૂકાવી દેવા, એટલે બસ !” મ્હે કહ્યું કે “એમ તે બને ? બેપારી લોકોને એટલું ધસાવું જ પડે ને ? તે શા માટે ધસાય ? હું અમલદાર માટે સ્હારી શરમે જ એમ કરાવવું ? એ મારાથી નહિ બને” —“જાઓ મ્હારા



ભાઈ! ત્હમે તો કાઈ કામના નહિ ”—કરીને હેમણે મ્હારો કાકરો કાઢી નાખ્યો !

લાલશ કરે દક્ષિણમાં નોકરી લાગ્યા વખત—વચગાળામાં કરેલી, તે પછી ગુજરાતમાં એ પાછા આવ્યા, ત્હારે સંગીતની માહિતી અને કળા પોતે લેતા આવ્યા એમ એઓ માનતા હતા, ખુરુએ તારાગ સૂર, તાલ—સર્વ વાતથી એઓ પ્રથમ તેમજ પછી અસ્પૃશ્ય હતા મ્હારા પિતાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મરાઠી જદ અલગ અને દિડીને પ્રવેશ અને પ્રચાર કર્યો હતો, લાલશ કરે દક્ષિણમાં અલગ ગનાતા સાલગેના અને આવ્યા પછી હમને કહે—“ ત્હમે પીતુ રાગમાં અજગ ગાઓછો ખરા ? ”—મ્હારા પિતાએ કહ્યું—“ ત્હમે જ માર્છ ખતાવો ”—ગાયુ, ગાયુ ? અવાજ કર્યો, જે’માં બાર સૂરમાને એકાદ રડ્યો ખડ્યો, બૂલ્યો ચૂક્યો, આવતો હતો, રાગ તો કલ્પવાનો જ હમને રમૂજ પડી, હેમને લગરે ખોદુ ન લાગ્યું

પોતાના ઉપર ખાલ્ય અથવા મૌવન કાળમાં જે મુરબ્બીઓએ ઉપકાર કરેલા ત્હેતુ ઋણ રમરણચિહ્નની સ્થાપનાદ્વારા વાળનાના લાલશ કરના ત્રણ પ્રયાસોમાંથી પ્રથમ ગોપાળરાવ હુરિના સ્મારકમાં નિબ્ધન ગયા તે બહેચર દાસના પ્રસંગ વિશેના ઉદ્દેશમાં હું કહી ગયો છું, બાકીના બે પ્રયાસોમાં સફળ થયા ત્હેનાં પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન સોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અને મહીપતરામ અનાયાત્રમ અમદાવાદમાં સાક્ષીરૂપ છે લાલશ કરતુ રમરણ તાણુ રાખનારો હેમના જેવો કાંઈ ખતીનો, ઉદ્યોગી આમલી પુરુષ હજી સૂધી પ્રગટ નથી થયો એ કેવી ખેદની વાત !

લાલશ કરની કીર્તિ હેમના “ અકમલિત ” થી કાયમ રહેશે તે કરતા વિશેષ દૃઢરૂપે હેમનાં સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોથી સ્થિર રહેવાની વિધવાઓને ન્યાય મળે, હેમની સ્વતંત્રતાનો નિરોધ કરનારી રૂઢિતુ બળ તોડાય, એ દિશામાં હેમનો પ્રયાસ અવિરત અને આમલ્યુક્ત હતો જીવન માર્ગનો અધકાર દૂર કરી નવજીવનના પ્રકાશમાં મૂકાયલી અનેક વિધવાઓ

લાલશંકરને પિતાના જેવા પૂજ્યતા હતી. જેણે આટલી બધી સુખી સંતતિ પોતાની પાછળ મૂકી છે તેને કોણ નિઃસંતાનપણાનું દુઃખ દેશે.

મહારા પિતાના મરણ પછી, હમારા કુટુંબના સાચા અને અડગ મિત્ર એક લાલશંકર હતા. હેમની તરફથી મહેને મળેલાં અનેક આશ્વાસનો, સહાયતા, ઇત્યાદિની નોંધ અહિં થાય નહિ. એ સત્યુજ્જ્વળની આદૃતિ નયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાયછે: ઊંચાઈમાં ઓછા, શરીર બાંધી દડીનું, આંખો ભુલિમય તીક્ષ્ણતાવાળી, મુખમુદ્રા આનન્દભરી, સમભાવ ઝરતી, એક કલાકમાં ચાર કલાક જેટલું કામ કરે હેવી ચાલાકીવાળું મન અને ચપળ શરીર-કોઈને પણ આધાત ના કરનારી હૃદયની આર્દ્રતા, -ઇત્યાદિ ગુણો પ્રગટ કરતી મુખશોભા;--આ સર્વ રેખાઓમાં આત્માની ઉન્નત્યક્તતાનું તેજ પૂરીને, ચિત્રકાર ! તું ચિત્ર ચીતરજે. મહેં માત્ર રેખાઓજ આપીછે.

(૮)

## અડધા સૈકામાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં રૂપાન્તર

“ગુજરાત” કાર્યાલયે આશા કાઢી આ વખતનો અંક “સ્ત્રી-અંક” નીકળવાનો; એટલે હેમાં કાં તો સ્ત્રીઓ જ લખે, કાં તો સ્ત્રી વિશેના લેખો આવે. આ રિયતિ મહારી આગમ મૂકાતાં એ મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ: સ્ત્રી બનીને લખવું એ અશક્ય, “ગુજરાત”ના તત્ત્વીને શુ શક્ય બનતું, અથવા તે શુ કરશે તે પ્રશ્ન જાણે. ખીજી મુશ્કેલી એ આવી કે સ્ત્રી વ્યક્તિ વિશે રમરણમુકુરમાં લખવા માટે કેઈ વ્યક્તિ કાલું ક્રમનો ભંગ થયા વિના લખવી? આ બંને અડચણો દૂર કરવાને નવે માર્ગ આજે લઈછું. “રમરણમુકુર”નો આરમ્ભ જે સમયમાંથી થયો છે ત્યહારથી અસાર સુધીમાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં શાં શાં રૂપાન્તરો થયાં છે તેનું સિંહાવલોકન કરી જવું; પૂર્ણ, સુરેખ, પ્રતિબિંબ આપવા માટે તે વધારે સામર્થ્યવાળી લેખની જોઈએ. આ રૂપાન્તરો વિવિધ દિશામાં થયાં છે પ્હોરવેશમાં, રીતરિવાજમાં, જ્ઞાનવિકાસમાં, ધાર્મિકતામાં, હૃદયશુદ્ધિમાં અનેક દિશામાં. દૂકામાં મુખ્યમુખ્ય દિશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી સકારી સવિસ્તર દર્શન માટે તો પ્રુસ્તક લખવું પડે. આ દૃષ્ટિકોણ તળ ગુજરાત ઉપર જ નંખારો; કાઠીઆવાડને છોડી દેવા પડશે; મુખ્ય કારણ એ કે કાઠીઆવાડની સ્ત્રીઓનો પરિચય મ્હને પૂરોપૂરો નથી; જો કે:

“મરમર કરી વાત કરે, મરમર કરે અચાર,  
પાવટડે પાણી જરે. સોરઠ કરી નાર.”

## અડધા સૈકામાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં રૂપાન્તર

એ લોકકાવ્યમાં પ્રગટ થતી રસમય મૂર્તિ, અથવા તો:

“જ્યાં પ્રેમભક્તિનાં માન ભક્તજને ગાયાં,  
જ્યાં રથજ રથજમાં ઇતિહાસ શૂરના સોહાયા,  
એ અદ્ભુત દેરાની બાળ સ્ત્રીને વીર સતી  
સૌરાષ્ટ્રતણી સન્નાર પધારે બાવવતી.”

એ સંસ્કારોદ્બોધક સંસ્કારી કાવ્યપંક્તિઓમાં આલેખાયેલી ચિત્તા-  
કર્ષક છબી મહારા હૃદયના રસખંડમાં છપાયેલી હોઈ પ્રાચીન સમયના  
ખનિ મૂકલાવે સંભળાવેછે, પરંતુ આ અડધા સૈકાની કાઠિયાવાડી સ્ત્રી—  
જાતિસ્વરૂપે—મહારા નિકટ પરિચયની બહાર જ છે નો તળ ગુજરાતને જ  
અવલોકીશું એટલે બસ થશે

આ અડધા સૈકાના આરંભકાળમાં પણ ભૂતકાળના આદર્શ આલેખતાં  
ગીતોમાં કેવાં પ્રતિબિંબો પ્રગટે છે ?

ઘોઘાનો ધાધરો, છુરમપુરી ચીર,  
અતલસતું કાપડું તે રહું ઠીકાઠીક,  
ઝીણા મારુછ હો રાજ !

એ વર્ણનમાં ઘેમ્બરેલો, અનેક કરચલીઓ પાડેલો, ધમ્મર ધાધરો  
ધૂમાવતી, અને ‘ઠીકાઠીક’ રહેલો અર્થાત તસતસતો રહેલો કમખો પહેરી  
ધૌવનવિકાસમાં આનંદ ભોગવતી, ગુજરાતની જૂના સમયની લલના નજર  
આગળ ખડી થાયછે. કમખો અતલસતો, મજબૂત વણાટના રેશમી કપડાનો;  
ઝીણા જપાની, ચીનાઈ, વિલાયતી, ગાઝનો, કે “વાયલ” નો પોલકો  
નહિં; ફૂલેલી બાલ્હો ને લેસની ઝાલરો લટકાવેલો નહિં, પણ ‘ઠીકાઠીક,’  
સજ્જડ, રહેલો કમખો.

ઝીણું ચિત્ર—

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ, બીજે મેરી ચુંદલડી;  
લાગ્યા ન દુઠુંવરશું મેહ, બીજે મેરી ચુંદલડી;  
લાખ ટાપી મહારી ચુંદડી, માંહિ ટપકી ઝીણી અમૂલ રે,  
પાંચ પટાનો ધાધરો, ને ફરવાં મેલ્યા ફૂન;  
બીજે મેરી ચુંદલડી.

વિવેચન કરી છબી ફોદી નહિ નાખુ, ધાધરો ઢકાય, ના ઢકાય, ફરતા ફૂલ નાયતાં જણાય, ના જણાય, હેવી ‘ઝોદણી’ આ ચૂદડી શબ્દમાં સમજવાની છે એટલું કહી દઉં

એ મારવાડ, રજપૂતસ્થાનના સરકારવાળો વેશ જૂતકાળને સોપીશું આજથી ૫૦—૫૫ વર્ષથી જ આરંભ કરીશું મહારી માતાની છબી જોઉં છું, જન્મ પછી જે’નું મુખ પ્રથમ દીકું તે નાકમાં કાનમાં ડોટમાં હાથમાં પગમાં ધરેણા કાંઈક આગળ પડતા સાડી શરીરનાં સર્વ અંગોનું મુલગ સગોપન થાય એમ પહેરેલી, લામી, કુદરૂણીને અડકતે અટકેલી બાહોની ગળા સુધી રક્ષણ કરનારી, કમખાચોળી, વાળ કાંઈક કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા, કપાળમાં કંકની આડ, નહિ મ્હોળી નહિ ન્હાની, માથા ઉપર લૂગડું જરાક જ તિરકસ, વધારે ભાગે સીધું રહી એક કાનની ધારને ટાર અડકે ન અડકે એમ રહેલું,—આ છબી આજ જેવામાં કહિ નહિ આવે એ જમાનો કમખા પહેરવાનો પણ હતો, વિશેષ ભાગે કમખા જ સ્ત્રીઓના તથા વખમાનું એક હતું—ચણિયો, સાડી, અને કમખો કબજાએ કમખાનું સ્થાન લેવાનો આરંભ એ સમયમાં કમખાચોળીથી થયો લાગેછે છતાં તે પછી લાખા કાળ સુધી કમખાનું રાજ્ય ચાલ્યું હતું, ટાઢપના દિનસોમાં કમખાચોળી કે કબજો, બાકી કમખો જ, જેનું કાર્ય સ્તનાશુક શબ્દમાં સમાય હેવું જ વાસાનું રક્ષણ બિલકુલ થવાનું નહિ, તેમજોડાક નીચેનો ભાગ પણ અનાચ્છાદિત રહેવાનો, વાસા ઉપર માત્ર એ કસોની દોરીઓ આવે તે આચ્છાદન ગણાય તો જુદી વાત

એ સમયમાં કન્યાશાળા એ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નહોતી, છતાં મમાને લખતા વાચતા ગૃહસપ્રદાયથી આવડતું હતું નાગર સ્ત્રીઓ વિશે ભવિયાના એક ઉખાણામાં ઘોતક પકિતયો છે

‘નાગરવાડા કેમ જાણિયે ?’—એ પ્રશ્ન પૂછતા ઉત્તર મળેછે —

‘ન્હાનીશી નાર, ને નાકમાં મોતી,  
પિયુ પરદેશ, ને વાટથી જોતી,  
લખે કાગળ ને નિર્મલે દહાડા,—  
એણી એમાણીએ નાગરવાડા.’

શરીરની નાજૂકાઈ, ધનસંપત્તિ, નાગર પુરુષની દેશાટન કરવાની સાહસશક્તિ, નાગરાણીની પતિપરાવણતા, એ લક્ષણોનું વ્યંજન કરનારા આ વર્ણુનનાં અંગે સાથે ‘લખે કાગળ’ એ લક્ષણમાં નાગરાણીની શિક્ષિત સ્થિતિ પણ વ્યંજનાથી જણાવી છે, તે, પ્રકાશ અન્ધકારને સખળ બનાવે તે ન્યાયે, નાગરભિન્ન સ્ત્રીઓની અશિક્ષિત દશાને વિશેષ દૃઢતાથી પ્રદર્શિત કરે છે. નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રી, કાયસ્થ એ ત્રણ મુખ્ય પાંદરવેશ વર્ગ ઉપરાંત, હેમની સમીપ આવતા વિરલ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હતી; પણ કાગળપત્ર લખે વાંચે, વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે, ગીતાશ્રી (વખતે) વાંચી જાણે, કેટલાંક સ્તોત્રો બણી જાણે, એટલી મર્યાદા એ સમયના સ્ત્રીશિક્ષણની હતી. આ સ્થિતિમાં રહેલી જિનતાનું પૂરણુ અન્ય રીતે થતું; બજનો, પદો, ઇલાદિ મુખપાઠ હોઈ, પુરાણાદિકની કથાના ત્રવણથી મળેલી બહુશ્રુતતા, જિનતા-પૂરક બનતી.

સાંસારિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ દર્શાવનારી લઘાદિક પ્રસંગોમાં ગવાતાં ગીતોમાંની એક પંક્તિ યાદ આવે છે:

“કાઠા તે ધઈની રાઈથી,  
ને જળગળિયો કસાર,  
ભેગાં બેશી આરોગિયે,  
ને પૂળ્યા હોય મેદાર.”

હાલના વખતમાં કાઠા ધઈને કોણુ અડકશે? જૂના સમયમાં એ ઉત્તમ પદાર્થ ગણાતો જણાય છે. આ પંક્તિયોની પૂર્વે “જેને તે પેટ ચાર દોકરા,” “ચારે તે વદ પાયે પડે,” ઇલાદિ વચનોનો સંદર્ભ આવે છે તેથી ‘ભેગાં બેશી આરોગવા’માં સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થાનું દર્શન થાય છે. હાલ પણ એ સંસ્થા હુમ્મ નથી થઈ; પરંતુ વ્યક્તિવાદનાં જળોએ એ સંસ્થાનો દુર્ગ ઠેર ઠેર તોડી નાંખ્યો તો છે જ. સંયુક્ત કુટુંબની દૃઢતાનો પાયો જેમ સ્ત્રીવર્ગ હતો, તેમ એ સંસ્થાને અનિષ્ટ બનાવી હેતું બળ શિથિલ કરનાર પણ ઇર્ષ્યા, કલહ, ઇલાદિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રીવર્ગ જ હતો. પરંતુ આ અપ્રાસંગિક વિષય આટલેથીજ બસ કરીશું.

સ્ત્રીવર્ગને એ પ્રાચીન, એટલે આજથી અડધા સૈકા ઉપરાંતના, સમયમાં સાંસારિક જીવનમાં દૃષ્ટિમર્યાદા કાંઈક સંકુચિત હતી; આડોશીપાડોશી, મિત્ર-વર્ગનાં કુટુંબ, વગેરેમાં મળવા કરવા જવું; જ્ઞાતિભોજન. લગ્નાદિક પ્રસંગે ઓરિયો વીનાડવો, મરણપ્રસંગે ઉત્તમ સાડી કમખા પહેરીને રોવા કૂટવા જવું, નિત્ય કાર્યમાં દેવદર્શનને જવું અને ત્યાં સખીમંડળ સાથે સુખદુઃખની વાતો કરવી;—આ મર્યાદાનો વિકાસ કવચિત્ યાત્રા કરવા જવાય ત્યારે કાંઈક થતો. ધાર્મિક વૃત્તિ તરફ જોતાં, એ સમયમાં બ્રહ્મ વિચારને પોષક છતાં હૃદયભાવને ગિડા સ્પર્શ કરનારી પ્રવૃત્તિ સખળ હતી. ગળામાં રાક્ષની માળા પહેરી હાથમાં ગૌમુખી લઈ, એકાગ્રલાભે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઈનું ચિત્ર અહિં મૂકેલું છે. તે એ સમયની રચાતેની કાંઈક કલ્પના આપશે.—એક સ્મૃતિગ્રન્થમાં જાણ્યામાં કહેલું છે કે અત્યેક યુગમાં બાકીના ત્રણ યુગ પણ પ્રવર્તે છે; એ ન્યાયે આ મ્હારું સમયદર્શન હાલના સંસારને પણ કવચિત્ લાગૂ પડી સકે એમ છે. આજથી છ એક વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં એક જૂના આચાર-વિચારના ગૃહસ્થને ઘેર હું ગયો; આરણ્યં બિધાલ્યાં તો ઓકની પેલી મરની પડાળી ઉપર એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને હેની પત્ની સ્નાનશુદ્ધ થઈ પાટલાઓ ઉપર બેઠેલાં. હાથમાં ગૌમુખી, કપાળે લસ્મરેખાઓ, નેત્ર મીચેલાં, આસપાસના સર્વ પદાર્થને ભૂલી ગયેલાં, ગમ્ભીર ધ્યાનમાં પડેલાં દીકાં; મ્હારો પગરવ પણ હેમણે માંભળ્યો નહિ; હું ફાલુ વાર અનાધારણ માનવૃત્તિથી આ હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર જોતો જોમો રહ્યો, અને લગાર પણ ખખડાટ કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ દર્શનમાં જે ધાર્મિક લાવની વિશુદ્ધિ જણાઈ તે ‘જે! જે!’ કરી મન્દિર તરફ દોડના લોકોમાં, કે કાંસીજોડા ફૂટી મંડળીઓ લઈને જનારા યાત્રાળુમાં, કે પ્રાર્થના કચ્છારે પૂરી થશે એમ વાડ્ય જોતા પ્રાર્થનાસમાજના ઉપાસકોમાં ક્યાંથી હોય?—અસ્તુ.

## (૨)

ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગમાં રૂપાન્તરોનું દર્વન કરવામાં પાછલાં ૬૦-૭૦ વર્ષના કડકા શી રીતે પાડવા? જમાનો તો ૩૦ વર્ષનો ગણાય છે. આ રૂપાન્તરો તો દસકા દસકામાં નજરે પડે છે. છતાં એ સમયના વિભાગ,



મળામા રુદ્રાદાની માળા ખેરી હાથમાં ગોમુખી લઈ,  
એકામ લાવે પૂજા કરનારી જદ્ બાઈ.

[૫૪ ૬૪





चित्र नं. ३

આરમ્ભ અને અન્તની મર્યાદા દૃઢ સ્થપાય એમ, કરવા અશક્ય છે. ઇન્દ્ર-ધનુષના રંગ એકખીજમાં કે'વા સરકી જાયછે, છાયાઓ કે'વી એકમાંથી ખીજમાં સરી જાયછે ! તેમ આ રૂપાન્તરોનાં ક્રમણો છે. માટે દૃઢ વિભાગ મર્યાદાઓ આંક્યા વિના જ ચાલીયું. ખીજ ક્રમનું પ્રતિબિંબ ચિત્ર નંબર ૩ માં જણાશે. ચોળી-કાંઈક ક્રમખાચોળી જેવી જ અને ટૂંકી બાંલની, હાથમાં સાંકળાં, બંગડીઓ, ચૂડીઓ; જમણી ફૂલથી ઉપર કહું કે વાંકકહું; કાનમાં કાંટા, વેણા; નાકે વાળી; પગમાં જડાં કસ્લાં; સાડી માથે તિરકસ ગોઠવાતી હોડેલી;—એ નવો વિકાસ બતાવેછે. એ સમયમાં શુદ્ધ ક્રમખો હજી પ્રચારમાં હતો જ; રુચિપરત્વે હેનો સ્વીકાર થતો. એ જ સમયમાં ઊધાડા પગ પણ રહેતા અને સપાટ કે સ્લિપર પણ પહેરાતાં. ચિત્ર નંબર ૪ માં આ દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ચિત્ર નંબર ૫ માં.

આ સમયમાં કન્યાશાળાઓનાં દ્વાર ઊધોલાં હતાં. આ સમયમાં છોકરાઓના બેગી છોકરીઓ છૂટી છવાઈ બહુતી હતી. સ્વતન્ત્ર કન્યા-શાળાઓ પ્રગટ થતાં સ્ત્રીવર્ગની જ્ઞાનમર્યાદાને કાંઈક વિકાસનો પ્રસંગ મળ્યો. હજી બાકી બહુ હતું. પરંતુ પૃથ્વી ભારતખંડ કરતાં મોટી છે, તેમાં વિવિધ પ્રજાઓ વસેછે, ઇત્યાદિક જ્ઞાન થવા માંડ્યું. સંગીતનું શિક્ષણ હાખલ થયું નહોતું. પરંતુ ગરબાની સંરંધાનું બળ ધ્ર. સ. ૧૮૬૦-૭૦ માં જે હતું તે સંગીતવૃત્તિને પોષક હતું એટલું જ નહિ, પણ એ સમયની ગરબા ગાવાની પદ્ધતિમાં જે આકર્ષકના હતી, તે હાલના સમયમાં જેવામાં આવતી નથી. તાલ અને સૂરની સાચવણી તે સમયમાં થતી તે હું હવે કવચિત્ જ દેખું છું. હાલની રંગભૂમિ ઉપર વિકાસ પામેલી, અને મુખ્યાર્થની કન્યાશાળાઓમાં પ્રવેશ પામેલી, ગરબીમાં વિવિધતા આણવાના પ્રયાસમાં કાંઈક અતિ કૃત્રિમતામાં પડી જતી, અને તાલયોજનામાં પગ ઠોકવાના લટકાને સ્થાન આપતી, ગરબાની પદ્ધતિમાં એ જૂની પદ્ધતિનું સાદું સૌન્દર્ય મદને જડતું નથી. હું સાતેક વર્ષનો હોઈશ તે વખતનું એક ચિત્ર ખારી દૃષ્ટિ આગળ બિંમું ચાલે: સ્થળ:—અમદાવાદ શહેરની બહાર, દક્ષિણ દિશામાં આવેલો નવાપરાની બહુચરાજી માતાનો ઓંક; સમય:—પાછલો પંદર, સંખ્યાકાળ

પૂર્વનો, આ રચણે અને આ સમયે પંદર વીસ તરુણ સ્ત્રીઓ મરમે ગોઠવાઈને ઊભેલી, ગરબા ફરતી ફરતી અટકીને સાખી ગાયછે, એ જણીઓ ગવાવેછે, ને બાકીનીઓ ઝીંપેછે.

“રુમ રુમ વાગે ધૂધરી, લટકણિયાળી ચાલ,  
ખીંચીડયાળા ફેરા છે, લોરા કમલગારા નન,”

સાખી પૂરી થતા જ, સાખીના મન્દ પ્રવાહમાં અંતર્ગૂઢ રહેલા તાલમાનના સૂક્ષ્મ ઝરણાની જોડે સવાદિતાથી સકળાઈ જતા પ્રગટ તાવ વાળી પદ્ધતિઓ મનાયછે

“હુ તો ઠભો રહ્યાછુ વાટે, મનની નારી રે,  
લોડુ મુખ ભેવાને માટે, રાધે ખ્યારી રે”

બાલ્યકાળના સરકારે વિશેષ રમ આ ચિત્રમાં પૂર્યો હશે કે કેમ ? પણ મહેને એ ચિત્રમાં રહેલુ સાદુ સૌન્દર્ય, — સાદુ છતાં વિનિષ્ઠતાવાળુ સૌન્દર્ય — હજી પણ મન્ત્રમુગ્ધ બનાવેછે

ધાર્મિક દષ્ટિ આ મધ્યસમયની સ્ત્રીઓની કે'ની હતી ? જૂના વિચારો, સસ્થાઓ, હજી હેમના મનને પોતાની પકડમાં રાખી રહ્યાં હતા પરંતુ એ પકડ કાઈક નિશિલ થવાના ચિહ્ન જણાતા હતા કાઈક “ખાલુ, પીલુ, ખેલુ,” હેમા આ જીવનકાર્યની સમાપ્તિ હોય એમ એ સમયના સ્ત્રીવર્ગના મન ઉપર છાપ પડી હશે એમ લાગેછે

હવે એક ફસડો આગળ આપિયે ચિત્ર ૧ કું જુવો. સાડી ડાબી બગલમાંથી સજ્જડ તણાઈને જમણા ગાલ ઉપર ચર્ધ, માથાના જમણા પાસા ઉપર ચર્ધને, જરાક તિરકસ ગોઠવાયલી, ડાબા કાનને અડકી ના અડકી, ડાબા હાથની પાછળ દંદ રહેલી છે, જમણા હાથનું સગોપન કરીને, છતાં ખભા ઉપર પાલવ તરફની કોરવવાળો છેડો જમણા ખભા ઉપર સાદા સૌન્દર્યથી રચાયેલો, કુદરૂપી ઉપર અટકતી મ્હોળિયાવાળી કબજાની બાંલ, ગળા સુધી પ્લેઝ્યુરો કંઠનો કાપ, હેવો વિનીત છતાં સુરેખ કબજે, શોભા અને મર્યાદા બનેને પુષ્ટિ આપેછે, નાકમાં વાળી નથી,



चित्र नं. ८



चित्र न. ५

કાનમાં આછા કાંટા છે; કપાળમાં નહિં મ્હોટો, નહિં ન્હાનો, હેવો કંકૂનો ચાંલ્લો છે; માથાના વાળ, નહિં નીચા હોળેલા, નહિં ઊંચા હોળેલા, નહિં ફૂલ પાડેલા, સ્વાભાવિક પણ સુંદર, સાદી રચનામાં સુરેખ હોળેલા, સીધી મેંથીથી વિશેષ સુરચ્ચિયુક્ત બન્યા છે.

આ સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણ આગળ વધ્યું છે, કાંઈક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મળવાનાં સાધન આરમ્ભાયાં છે. વિદ્યાબ્યાસ ઉપર અભિરુચિ વધતી જણાય છે. સંગીતશિક્ષણ ગરબીઓ દ્વારા શાળાઓમાં પ્રવિષ્ટ થયું છે. ‘નવલ ગરબાવળી’ અને બાપાલાલની ‘સુબોધ ગરબાવળી’ અને સૂરત તરફ ‘વૃક્ષલ ગરબાવળી’એ શરૂ કરેલી પ્રયાને ચાલુ રાખી વિશેષ રુચિકર સ્થિતિ પ્રગટ કરી છે. દયારામની ગરબીઓનો સમય જૂતકાળમાં વિલીન થયો આ સંગીતદષ્ટિએ ખેદજનક વાત છે.

ધર્મલાવનાનો કાંઈક વિકાસ આ સમયમાં થયો જણાય છે. પ્રાર્થના-સમાજે પ્રેરેલી ધર્મવૃત્તિ અંશતઃ ધણાં ગૃહમાં સુખશાન્તિપ્રદ થતી જણાય છે, જો કે જાડી ધર્મદષ્ટિ તો કહિં પ્રાપ્ત થઈ દેખાતી નથી.

### ( ૩ )

હવે રૂપાન્તર કાંઈક ઉત્કટરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે. ઉપર પછીનો દસકો નયન સમક્ષ આવતાં એ સ્થિતિ જણાય છે. એક શિષ્ટ વર્ગની સ્ત્રીએ વાંકી સેંથી પાડી, અંબોડો નવી રીલનો ગૂંથીને બોચી ઉપર ઢળનો રાખ્યો. એક “ઇવનિંગપાર્ટી”માં બધી બીજી સ્ત્રીઓ આ જોઈ રહી, કાંઈક ટીકા થઈ, કાંઈક અનુકરણની વૃત્તિ થઈ; પાર્ટી વિસર્જન થતાં વાંન એ સ્ત્રીની સહચારિણીઓ જોવા આવી; “અલી! ત્હારો અંબોડો ને વાંકી સેંથી બતાવ્ય.” પણ પેલીએ તો વાળ બીજી રીતે હોળી નાંખી સાદો અંબોડો વાળી દીધો હતો !—જમણામાં આ સમયથી વાંકી સેંથીનો પ્રચાર શરૂ થયો. દક્ષિણની સ્ત્રીઓમાં જિઘાકું માથું રાખવાના રિવાજે કરેલી અતુલતાને લીધે માથામાં ફૂલ, મળરા (વેણી), પ્હરવાનો રસિક પ્રચાર છે તે ગુજરાતમાં માથે લૂગડું હોડવાની રીતને લીધે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શૃંગારરચનામાં જન

અસરહી ખામી આણેછે છતાં અમુક પ્રસંગે, અથવા કોઈકોઈ વ્યક્તિયોની રુચિને બળે, માથે હોડેલા લૂગડા નીચે અબોડા ગજરાથી વીંટાયવા બેઠ્યે છિયે તેમ જ fancy dress—સ્વચ્છ-દૃશ્યકાર—તરીકે બિવાડા માથામા અબોડામા ફૂલ રસિક રીતે ખોસવાના પ્રકાર તે અપવાદ સ્થિતિ જ છે આ રીતની શૃંગારરચનાનો આરંભ પણ ઉપર નાધેલા પ્રસંગથી જ થયેલો સ્મરણમા આવેછે

એ જ સમયમા એક નવી શૃંગારરચનાનો આરંભ થયો જમણા ખભા ઉપર લૂગડાનો પાલવો છેડો, અથવા અધવચનો સળ, રસિક રીતે ગોઠવીને Safety pin brooch (મેફી પિન બ્રચ) ખોશીને માફિ ફૂલ પાડ્યા લટકતા ગોઠવવા પ્રથમ આ રચના ઉપર દીકાના પ્રહાર થયા અને અંતે એ પ્રદાન કરનાગએ જ એ પદ્ધતિ સ્વીકારી દમ્પત્તે એ દસકા વીતતા પહેલાં તો ફેશનનું રાજ્ય બાપી ગયું, સેફ્ટી—પિનો સાડીમા સાત ઠેકાણે છાતીનો છેડો ડાબા બગલમા સબ્જડ રહી જમણા ખભા સુધી સુશ્રિવષ્ટ, તિરકસ જવાને બદલે, ઝૂલનો, વીંચો, છાતીનું સંગોપન કંગવાનું કર્તવ્ય તજતો, સુરુચિને તૃપ્ત કરતી સુપ્રમાણનાનો અનાદર કરતો ફેશનની નિજયપતાકા રૂપ ફરફરવા લાગ્યો, વાકી સૈથી, માથાના વાળના ફૂલ પાડી કપાળને સુરુચિને આવાત આપે તેમ ઢાકવાનો મોહ, દેહવતાને સુભગ રીતે છાજે કે ના છાજે પણ ફૂલેથી, દૂંકી, દૂકી, દૂકી, શુજના અડધા ભાગથી વધારે ભાગને કુરૂપતા અર્પી પ્રગટ કરતી દૂકી બાલો, ત્હેને ઝાલરના લટકણિયા, અગયષ્ટિની સુરેખ ઘટનાને અનુકૂન રહેતી સાડીની સુશ્રિવષ્ટ રચનાને દૂર ફેકી દઈ, ધાધરા જેવા સાડીના કલા—આગળ, પાછળ, આજૂ બાજૂ—ખોશી કોણણો જેવી અરુચિકર રચના, પગની ઠોકરે સાડીની કાર્ય ફાટે, અથવા રસ્તામા લૂગડાના ફકડાટ વડે ઝાફ વળાય એટલા નીચા પહેરેલા લૂગડા,—ધ્વ્યાદિક અતિ કૃત્રિમ,—સૌન્દર્ય, સુરુચિ ધ્વ્યાદિ ગુણોને વિરોધી—વેશયોજના પ્રચારમા આવી ચિત્ર નબર ૭મામા આ વર્ણનનો બધા ભાગ પ્રતિબિંબિત થયેલો બેશો કપાળમા ચાલ્લાનો પણ ત્યાગ થયેલો જેવામા આવશે આ ચાલ્યો અસવના સમયમા પ્રચારમા હતો, વસ્ત્રમાં



चित्र नं. ६

[५४ ६६]





चित्र नं. ७

જતો રહ્યો હતો, હવે પાછો સુલાગ્યે સૌન્દર્યદેવીની આજ્ઞા માનીને—પુનરુદય પામ્યોછે એ ચાલ્લાના સ્વરૂપ—ઝીણી ચાઈથી માડીને કપાળના પ્રમાણુ જોડે વિરોધ આવે એટલા મોટા ડબકા સૂધી—હવે નજરે પડેછે કપાળમા ચ્હોડવાના ચાલ્લા—ચળકતા, સફેદ, લીલા, લાલ,—તે તો પ્રાસંગિક શૃંગાર-રચનાના અંશ છે પણ તે હવે કાર્ષક લુપ્ત થવાના ચિહ્ન જણાયછે,—અને તે માટે સૌન્દર્યદેવી અશ્રુપાત જ કરશે

રસિક વાયકને આ ચિત્રપર પરામા એક વાત જણાઈ આવી હશે,— નાકની વાળીન આરમ્ભકાળમા પ્રાધાન્ય, મધ્યકાળમા અને છેવટના કાળમા ત્હેનો લાગ પગ તુ નાકમા જડ—એક જ નગની ભુટ્ટી—એ નાકની વાળીનુ સ્થાન લેતી હાલ કવચિત્ જોનામા આવેછે જડથી સૌન્દર્ય કાર્ષક વધારે દીપે છે હેની ના નહિ કહેવાય પરંતુ ઇતિહાસ યુ કહેછે? મુસલમાનોના ભરતભૂમિમા પ્રવેશ થયો તે પૂર્વે નાસાબૂપણુ આ બૂમિમા કહિ પણ જાણુમાં નથી—સાહિલમા, કોશમા, કહિ એ બૂપણુ માટે નામ નથી એટલુજ નહિ પણ મૂળમા નાકની વાળી તે શુભામગિરીનુ ચિહ્ન હતું, તે સ્ત્રીઓ પુરુષની ગુનામ છે એ ભાસ લાકવાને સ્ત્રીજાતિની સૌન્દર્ય મોહની શુદ્ધિને જરાક ખુશ કરનારો પ્રચાર શૃંગારરૂપે વાળીને ગણાવીને થયો આજના સ્ત્રીસ્ત્રાતત્ર્યના જમાનામા નાકની વાળીનો લાગ તે પુરુષોની નીચે શુભામગિરી સ્લામે અણુધાર્યા બલવાનુ જ ચિહ્ન ગણીયુ ?

ખીજુ, છ દણા અસલ સૌન્દર્યવર્ધક અને પુરુષનુ ધ્યાન તે મ્યજે જડી લેઈને આકર્ષક વસ્તુ તરીકે છ દણા,—ગાલમા, હડપચીની પચમા ધાર ઉપર, કપાળમા ઝીણા ટપકા જેટલા—છ દાવવામા લલનવર્ગને આનન્દ થતો હતો હવે એ પ્રચાર ધસાવા લાગ્યોછે સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય જેવુ પુરુષોના નપનોને જડી લેનારુ વશીકરણશક્ત ખીજુ શ છે? સૌન્દર્ય હોય તો અન્ય વશીકરણશક્ત પુનરુક્ત છે, સૌન્દર્ય ના હોય તો તે શક્ત નિષ્ફળ છે

કાનના બૂપણુમા આ દેશના બૂના સમયના લોળિયા, વિલાયતી ફશનનો પ્રવેશ થતા પ્રચારમા આવેલા “એરિંગ” (ear-rings), વગેરેની

મણના કરવા નહિં બેશિયે. પણ એટલું નોંધીશુ કે ‘અરિંગ’નો પ્રવેશ ૪૦-૪૫ વર્ષ ઉપર થયો, કેટલાક વર્ષ તે ટક્યાં, અને હવે વિરલ વ્યક્તિયો જ આ ભૂપણનો આદર કરેછે.

ચસમા ? ચસમાં રહી ગયાં ! આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે ચસમાં તે ઉત્તરાવસ્થાની દૃષ્ટિશક્તિની ક્ષીણતાનું અંગ હતું ‘ચાળીસા’ શબ્દ જ એ સ્થિતિમૂલક છે. હવે પુરુષને તેમ જ સ્ત્રીને તરુણવયમા પણ ચસમાં પહોંરવા તે સાધારણ વાત છે. આ સ્થિતિ રૂઝનની મેવાનું પરિણામ નથી, સામાન્ય રૂપે તો નથી જ કાંઈ વ્યક્તિને સંબન્ધે એ મોહનું ફળ હશે તે ભુદી વાત. આ સ્થિતિનાં કારણો અન્યત્ર જડશે: જૂના સમયમાં ‘બાવળિયા’ નું ભરત ભરવા જેવા કામમાં આંખની ઝીણવટનો ખપ પડતો તે માત્ર વિરલ સ્થિતિ હતી; બાકી વાંચનની જિનતા; તહેમાં હાલના સમયનાં ઝીણાં ઝીણાં ટાઈપ અને નહારા કાગળોનો તે સમયમાં અભાવ; એ સ્થિતિને લીધે આંખોને શ્રમ ઓછો પડતો હતો. હવે યોગમથી આંખોને આઘાત કરનારાં બળ પૂર જેસમાં પ્રવર્તેછે: શિક્ષણને અંગે ઝીણાં ટાઈપ, નહારા કાગળ,—ખાસ વર્તમાનપત્રોમાં એ વિનાશક અંશોનું સામ્રાજ્ય—શાળા, કોલેજ, વગેરેના અભ્યાસનો પ્રવેશ;—ઇલાકા કારણમૂલક ચસમાંના બહેપારીને મિત્રરૂપ થઈ પડ્યોછે.

વિદ્યા, જ્ઞાન, એ ક્ષેત્રમાં આ પ્રસંગ આપણને સહજ લઈ જશે પાછલા બે દમકામાં સ્ત્રીશિક્ષણે કાંઈક સખળ છલંગો મારીછે; અજ્ઞાનરૂપી અસુરગજનનાં ત્રણ કલંગોમાં આક્રમણ કરનાર એ નવો ત્રિવિક્રમરૂપ વામના-વતાર થયાં વ્યાપકરૂપે નહિં, પરંતુ તીવ્રરૂપે શિખર જેવી સ્થિતિ સ્ત્રીશિક્ષણની થઈછે; તેથી જનસમૂહમાં હજી સ્ત્રીવર્ગ અશિક્ષિત છતાં, અમુક મર્યાદિતવર્ગમાં ઉચ્ચશિક્ષણ સૂધી ગુજરાતની લલના ચઢી સપ્તીછે. આ શુભ સ્થિતિની પાછળ કાંઈક હાનિની છાયા પણ જણાશે; અમુક લાભ, તો અન્યત્ર લબ્ધ સંપત્તિનો નાશ. એ ક્રમ જીવનક્રિયામાં સતત ચાલેછે; એ નિયમની પ્રવૃત્તિ અહિં પણ જેવામાં આવશે વ્યક્તિયુગના સારા અંશ સાથે અદ્યપણે માઠા અંશ પણ પ્રવેશ પામ્યાછે. સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવિકાસની

સાથે આપબળ, સ્વમાન, જીવનયુદ્ધમાં અસહાય ઝૂઝવું પડે તો તે માટે યોગ્ય સામર્થ્ય, આવ્યા જણાયછે, આવતા જણાયછે, તો તે સાથે કાઈક અતિ સ્વતંત્રતા, અતિ પ્રગલ્ભતા, ઇલાદિ શૌચનીય લક્ષણો પણ દેખા દેછે પરંતુ આ અચિરસ્થાયી છાયા છે પરંતુ, જરાક વિશેષ શૌચનીય વાત તો ધાર્મિક જીવનની શુદ્ધતા—તે છે. સર્વસાધારણ વચન ના જ વપરાય પરંતુ જ્ઞાનનું સાદૃશ્ય ધાર્મિકતાના વિકાસમાં છે તે વિચારતા છેલ્લા બે દસકાના સ્ત્રીવર્ગના વિકાસમાં ધાર્મિકતાના તત્વનું દર્શન અલ્પાંશે થાયછે. પરંતુ સુચિહન—ચક્રના ઉત્તર ક્રમણના ચિહનો—ગૂઢ, અગૂઢ, જણાયછે એટલું આશ્વાસન છે સમાજસેવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમાં વિકસવા લાગીછે, અને એ ક્રમથી પેલી મેર ધાર્મિકભાવના આછા પડવામાંથી સુદર દર્શન દેછે એમ મઢને લાગે છે હજી વ્યાપક રૂપે આ ભાવનાઓનો વિકાસ તો, બેચક્ર, દૂર, દૂર-સુદૂર છે તથાપિ આશાને સ્થાન છે

શ્રીશિક્ષણમાં સંગીતકલા—સૌન્દર્યદેવીની માનીતી પુત્રી સંગીતકલા—આ બે દસકામાં વિશેષ આદર પામીછે પરંતુ જે દિશામાં કન્યાશાળાઓમાં એ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ જણાયછે તે તો બેન્જનક છે હાર્મોનિયમ—ખરી સંગીતદેવીને આધાત આપનારુ, વિરૂપ કરનારુ હાર્મોનિયમ—આ સસ્થાઓમાં બહુ પ્રચાર પામ્યુંછે “મઢને હાર્મોનિયમ ઉપર ૮૦ ગીત વગાડતા આવડે છે”—એમ આનંદ માનનાર સંગીતના ખરા સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર જ હોય ગૃહશિક્ષણમાં પણ હાર્મોનિયમનો આદર વિશેષ છે, અને તે હાનિકારક છે એથી રાગના ખરા સ્વરૂપમાં સ્ખલન થાયછે, કહંતી શક્તિનો વિકાસ થતો અટકે છે, ખરી સૂરની સાધનામાં ધસારો પ્હોચે છે, ઇલાદિક અનેક દૂષણો હાર્મોનિયમરૂપી સંગીતજીવનના છે ગરબા વિગે હું પાછળ ધસારો કરી ગયો છું હાલના ગરબામાં નિરિધતાસાધક કેટલાક સારા ગુણ નજરે પડે છે, પરંતુ ખરું સૌન્દર્ય, અને ગરબાને વિશેષ આવશ્યક, તાલસાધના, એ અશોભા ઝિનતા હેમાં જણાયછે આનંદની વાત છે કે અમદાવાદમાં, તેમ જ મુંબઈ વગેરેમાં, દિલ્લુઆ તથા સતાર જેવા નાદોનો ઉપયોગ ગુજરાતના ગૃહશિક્ષણમાં—શ્રીશિક્ષણમાં—કાઈક પ્રવિષ્ટ થયે છે એ તરફ

પ્રયાસ ચાલુ રહેશે તો સંગીતનુ ગુજરાતી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્વીકારને દાઢે પુનરુજ્જીવન થશે. પરંતુ, એક ચેતવણી આપું ? સંગીતમાં સ્ત્રીકારાયલાં સર્વ વાદ્યો કરતા ચઢિયાતુ વાદ્ય માનવકંઠ, અને તે લલનાકંઠ, છે, એ વાદ્યની કેળવણી અને ખીલવણી હજી જોઈએ તેટલી થઈ નથી, અને જ્યાં મૂઢી વાદ્યસંગીતના તાળામાં રહીને કંઠગાન ચાલશે ત્યાં સુધી તે ખીલવણી થવાનો સભવ પણ નથી. પ્રાચીનકાળમાં વાદ્યનુ દ્વિતીય કંઠગાન ઉપર હાલના જેટલું નહોતું, કાંઈ પણ નહોતું, અને તેથી તે અમ્યમાં ગુજરાતની લલનાના ગરબાના લલકાર, રવતન્ત્ર, ઉલ્લાસમય, શુદ્ધિગુદ્ધ, અને માધુર્યવાહી હતા.

### (૪)

હવે દાવનો મમય બહુ નજીક આવ્યો. પાછલાં નણ ચાર વર્ષમાં વિકાસ પામેલાં, ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શૃંગારમામત્રીની યોજના જોઈશું એ એક નિશામાં જોતી નદીનો પ્રવાહ છે, વ્યાપક, સંસ્કારી, જલપૂર નથી, છતાં બળથી જોતો એ ઓધ છે, તેથી ઉપેક્ષાને યોગ્ય નથી. કહેવાની જરૂર છે ? ખાદીની વેશગ્યના ઉદ્દિષ્ટ છે સ્ત્રીઓની ઇષ્ટ દેવી સૌન્દર્યદેવી, એ દેવીને આધાત થાય હેવી કૃતિ રમણીજનને દાઢે થાય તે અનિષ્ટ છે, તેમ જ ખાદીના વેશની પાછળ ગ્રહેલી દીનતાની ભાવનાનો અનાદર થાય અને મનુ મર્દન ના થાય તો ખાદીનું મેવન વ્યર્થ છે એમ મ્હે એક પ્રસંગે કહેલું હતું પરંતુ હાર્દ કેટલાક સંકુચિત દષ્ટિવાળા સમજ્યા ન્હોતા. પરંતુ, ખાદીના પ્રચારના જોસમાં સૌન્દર્યભાવનાને કચરી ના નાખવી જોઈએ, સ્ત્રીના અને સૌન્દર્યભાવના એ બે અલગ જોડાયલા છે તેથી ખાદીનો આશ્રય કરવામાં સૌન્દર્યભાવનાનો ત્યાગ કરશે તો અરુચિકર વાત થશે, એમ મ્હે કહેલું તે પછી (‘ત્હેને પરિણામે’ એમ કહેવાનો દર્પ હું નહિ રાખું, માત્ર તે પછી) સ્ત્રીઓના ખાદીના પોશાકમાં વિવિધ પ્રકારના સુરુચિપોષક અથવા પ્રવિષ્ટ થાય છે તે જોઈને કાંઈક આશ્વાસન મળે છે. ખાદી, ખાદી પહેરેલી સ્ત્રીઓને રોમેરોમમાં કવિતા ઝરતી અથવા તો સરસ્વતીઓ જેવી દીપતી, માત્ર ખાદીને જ પ્રતાપે—આપણું વિના માત્ર

ખાદીધારણના અમત્કારથી—માનવાની મોહદસાને વશ થવાને હજી મ્હારે વાર છે. (ખાદીધારણી એક હેવી “સરસ્વતી”ને એક પ્રસંગે મહેં પૂછેલું: “—ભાઈ છે?” ઉત્તર મળ્યો: “એસો, હમણું બોલાવુ.” મહેં કહ્યું નકામાં હેમને ડિસ્ટર્બ (disturb) ના કરશે.” ઉત્તર મળ્યો: “ના ‘ડિસ્ટર્બ’ નહોં થાય”). ખાદી વિશે આટલું જ કહી એ વેશયોજના અમુક વર્ગમાં પેડીછે તે વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને ગુજરાતી લલનાને ખાદીનાં વસ્ત્રમાં આચ્છાદિત થયેલી જોવાને મ્હારે કશો વાંધો નથી: ચિત્ર નંબર ૮ મામાં આ દીનતા અને સાદાઈની છબી નજરે પડશે; પગમાં ચંપલ છે તે પણ એ ખૂણે બાંધેલું બેસે છે. (ખાદીનો વેશ, છતાં માથાના વાળમાં ધૂલ પાડીને, સાદાઈની ગાવનાનો નિતાન્ત ત્યાગ—હેવા પણ સંયોગ મહેં દોઠો છે. કાંઈ કીકાની જરૂર નથી.) ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગ વ્યાપકરૂપે આ વેશ નિરંતર સેવશે કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો અજાતના અન્ધમર્તમાંથી ખેચી કાઢવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં નથી. પરંતુ માનવસ્વભાવ, સ્ત્રીસ્વભાવ, મનુષ્યની સૌન્દર્યભાવનાઓ, જીવનને પ્રેરનારાં સંકુલ બળો, સાહ્યિક વસ્તુઓને સંભવાસંભવની તુલામાં મૂકી તુલના કરતાં ભારિસ્વરૂપ અટકળવું બહુ વિષમ નથી. આ ગમે તેમ હો; આપણા ઇતિહાસદર્શનમાં આ છેવટનું ચિત્ર તે છેવટનું નથી; વર્તમાન સમયના વિશાળ પડદામાં એક અમુક ખૂણો જ એ રોકી રહ્યું છે, અને નવીનતા, બળથી આક્રમણ કરવાની શક્તિ, વગેરે ગુણોને લીધે પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિને ક્ષણવાર આકર્ષણ કરી રહ્યું છે. બાકી એ જ વિશાળ પડદા ઉપર, એ ચિત્રની ઉપેક્ષા કરનારાં ખીજાં ચિત્રો પૂર્વવત્ જીવતાં જાગતાં જોવામાં છે.

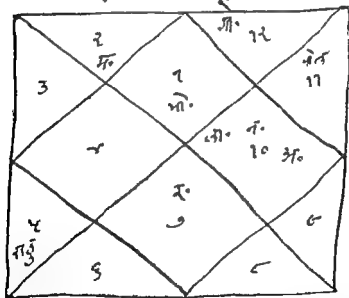
આ સર્વ ચિત્રોની ગુણદોષપરીક્ષા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, હતો પણ નહિ;

હું તો સમજ વણે દલબક્ત બનીને રહું છું રે,  
નિજ દલય સમજ સૌન્દર્યનું બિમ્બ લઈ છું રે.

(૯)

સ્વ. નવલરામ અને સ્વ. અંબાલાલ

અમલકાદની પ્રત્યક્ષલી



મોં = ભોજાનાથ,

ગોં = ગોપાળરાવ,

મં = મહીપતરામ,

રં = રણછોડભાઈ,



नवलराम लक्ष्मीराम





અંબાલાલ સાકરલાલ

લ૦ = લાલશંકર;

ન૦ = નવલરામ;

અ૦ = અંબાલાલ;

ચહુ = ?

કેતુ = સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

ઉપરની કુંડલીમાંનાં ધરની સમજૂતી:—

૧—લાખા પટેલની પોળ્ય; ૨—રાયખડ; ૧૨—ભદ્ર  
૭+૧૦—ખાડિયું; ૭—દેસાઈની પોળ્ય; ૧૦—અમરતલાલની પોળ્ય.

આ ગ્રહકુંડલી તે ખાલચેટા નથી. પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ, આકાશમાં પ્રગટ થયેલા ગ્રહો, એ ગ્રહોનો યોગ, હેમનાં કુંડલીમાં વાસસ્થાન, સર્વ સમગ્ર રૂપે દૃષ્ટિસંમુખ ધરનારી આ કુંડલી છે. મહીપતરામના અવસાન પ્રસંગે પ્રાર્થનામંદિરમાં સૂર્યમંજીઓ એ મયાળાથી એક વ્યાખ્યાન આપતાં ભક્તજનના આત્માઓને ગ્રહોનું રૂપક આપીને, મહીપતરામના પરલોકગમનને ઉદ્દેશીને ગ્રહે કહેયું વચન:

“અસ્ત થયે મહ આહિં જીયેા પશુ બીજે ઠાયે”

યાદ આવેછે, આજ તો એ સર્વ ગ્રહો આહિં અસ્ત થઈ અન્યત્ર જીગ્યાછે; તે સાથે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રહમંડલમાંના ચાર ખાડિયામાં રહેનારા હતા, અને ત્રણ એક જ પોળ્યમાં—અમરતલાલની પોળ્યમાં રહેતા હતા,—એ સંધોગ મનમાં સ્ફુરતાં આ કુંડલી પ્રસક્ત કરવાનું મન મહ ને થયું. આ ગ્રહયોગનો ફલાદેશ જોવાની નિપુણતા મ્હારામાં નથી. \*

આ કુંડલીના દસમા ધરમાં એકત્ર થયેલા ત્રણ ગ્રહમાંના એક—લાલશંકર-નું પ્રતિબિંબ આપણે જોઈ ગયા, બાકીનાઓનું દર્શન આજ કરીશુ. એક વિચાર સ્ફુરેછે: આ ગ્રહમંડલમાંના ગોપાળરાવ કોકણસ્થ

\* કુંડલીમાં રહેને અજ્ઞાત કરાવ્યાછે તે વાજળીજ ગણારો સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં આવ્યા, પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર અસાધારણ દીસિ પાડી, અને આગળુક અતિથિ આદ્યા ગયા, એ બનાવમાં પ્રજલ તેજસ્વી ધર્મદેતુનું દર્શન કરતા અદ્વૈતિક પ્રેરણા આપનારા એ ભક્તને કેતુ સ્થાન આપવું અનુચિત નથી હેમણું દર્શન કરીશું ત્યારે આ સમજાશે.

બ્રાહ્મણ અને અંબાલાલ બ્રહ્મક્ષત્રી, એ બાદ કરતાં બાકીના બધા નાગર નાલના હતા. રણછોડલાઈ સાઠોદરા નાગર, લાલસકર અને નવલરામ - વીસનગરા નાગર, જોળાનાથ અને મહીપતગમ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ

નવલરામ, સૂરતના વતની, સરકારી શિક્ષણખાતામાં નોકરીને ચોગે અમદાવાદમાં લાગેો સમય રહેલા, અંબાલાલ અમદાવાદના જ વતની, (બ્રહ્મક્ષત્રી અસન અલીણથી આવેલા તે નો બહુ આચીન ઇતિહાસની વાત) પ્રાર્થનાસમાજની પ્રગતિમાં આ બંનેની સહકારિતા આગમ્યકાળમાં ઉત્સાહપૂર્વક હતી શુદ્ધિસ્થાનથી હેમની નદકારિતાનો પ્રવાહ મૂળમાં નીકળતા હૃદયના સરોવરને અડકી ના અડકી ચાલેલો પરંતુ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સહયોગી પ્રવૃત્તિ-સામાજિક સુધારાની પ્રગતિ-માં આ બંને જણાની પૂઠની, હૃદયબળ, ઉત્સાહબળ, અને શુદ્ધિબળના પ્રભાવથી ઉચ્ચ સ્થાન લેનારી હતી “બાળસમ-બીચી”ના તેજસ્વી કવિ, ‘બાળસમ નિષેધક પત્રિકા’ના ઉત્સાહી તત્રી (પ્રગટ ૩ અપ્રગટ તત્રી) એ પત્રિકામાં અપૂર્વ સામર્થ્યના લેખોના વેખક, ‘વનચરનો ત્રિવાહ’ નામના વેખમાં વાનરવર્ગમાં લગ્ન નિશેતુ વૃત્તાન્ત વર્ણન કરનારી allegory (અન્યોક્તિ) વાળા રમણ લેખમાં હાસ્યકટાક્ષમય રસવૃત્તિ બિભગવનાગ, નવલરામની ગમ્ભીરભાસિની છબી, ગૂઢ રમણની ચમક-વાદળાની ઘટામાં સતાયત્રી ચાદનીની રેખા જેની ચમક-વડે મ્હારા બાલક હૃદયને માનવૃત્તિ સાથે ગૂઢ આકર્ષણથી મુગ્ધ કરનારી છબી અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઉં છું.

એક પ્રસંગ લાખાપટેલની પોબળના હમાગ ધરતી દીનાનખાનાની મેઢીમાં બાળસમનિષેધક મડળીએ હરીદ્વાઈ માટે મગાવેલી કવિતાઓ-માળનમના દોષતુ વર્ણન કરનારી કવિતાઓ-ના થોકડા મ્હો આગળ પચાછે, ત્હેમથી અફેકી કવિતા અમુક બાલતરણુ વર્ગ કને વચારી ગવડાવી સાલજતુ પરીક્ષકમડળ બેઠું છે. જોળાનાથ, અંબાલાલ, નવલરામ એ ત્રણ પરીક્ષકોની મૃતિયો સ્પષ્ટરેખ થયેલી દેખુ છું, કવિતાઓ ગવાતી જાયછે તેમ તેમ ત્રણેની મુખચર્ચામાં ચતા ફેરફાર, આનન્દ, ગુણુગ્રહણ,

અપ્રસન્નતા, ઇત્યાદિ ભાવોના ફેરફાર હું જોઈશું એક કવિતા આવી હેતી શૈલીમા છવાયલી બધાએ પાઠખી, ખાસ કરીને

“ઘોળી ન પાણી ગળ્યૂંથીમા ઝેર જો

એ પદ્ધિત ગરાઈ એટલે નવનરામ અને અબાલાલ બનેના હો! ઉપર સ્મિતરેખા ચળકી ને બોલ્યા ન બોલ્યા વચનોમા ‘ચોર પકડાયો’ એ ભાવ પ્રગટ કર્યો, પણ કવિ દ-લ-પ-ત-ગ-મ—એ નામાક્ષરો ઉચ્ચાર્યા નહિ, એટલું જ ઇનામી કવિતાઓની પરીક્ષાનું કામ ચારેક વિવેક ચાલ્યું હતું, અને હેમા બાલકવર્ગમા શ્રોતા તરીકે હું પણ જાગર રહેતો એ વખતનો ઉ સાહ, આનન્દ અપૂર્વ હતો એ કવિતાઓના દક્ષતર તાળા કૂચીમા રાખવાનો ગર્વગ્રેરક અધિકાર મને મળ્યો હતો !

નવનરામની સાથે સાક્ષાત્ સપર્કમા હું આગામી મમગ્ધુ નથી દૂરથી ને દૂરથી જોઈ, જાણી, પૂજેલા દેવના સ્વરૂપ જેવા, અગત સખન્ધના સ્પર્શવડે ના ઓગળેના, એ પદ્ધિત, કવિ, વિવેચક, ચિન્તક મ્હારે મન મ્હારી દુનિયાની બ્હાર સક્રમણ કરનાર બોમચારી ગ્રહ જેવા હતા માત્ર એકબે વાર, પનદ્વાગ સમાગમ (બુદ્ધિનો સમાગમ) થતા બોમમહગમાધી ધડીલ-ગતરી પૃથ્વી ઉપર પણ ગિરિશમને અડકતા એ તારકના દર્શન થયેલા, તે વિગે છેવટે નોંધ લેનારો

ઉપર નોંધેલા પ્રસંગની પૂર્વે અમદાવાદમા પ્રાર્થનામંડાળની સ્થાપના થઈ ત્હારે ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજમા એક ખડમા પ્રથમ પ્રાર્થના કરવાને મહાજ ભરાયું તે વખતે હાલતો કાર્યક્રમ ઉપાસના માટે સ્થપાયો નહોતો પ્રાર્થનામા મ્હારા પિતાના રચેલા પદો ગવાયા, વચાયા, કાઈક ગદ્યપ્રાર્થના થઈ, આરતિ ગવાઈ,—જેઠે જેઠે જ, (આરતિ વખતે જિભા ચવાની પદ્ધતિ તો કેટલાક વર્ષ પછી, બાણુ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદ આવ્યા ત્હારે હેમની સૂચનાથી શરૂ થઈ) આ સમારમ્ભની નોંધ ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’મા નવલરામે લીધી તે લેખમા આવેલા રસભરેલા વર્ણનમા બે બાળકાએ જિભા ચર્મને પ્રાર્થનાના પદ ગાયા તે વિશે બોલતા નવલરામે એ

બાળકોની મધુર આકૃતિ, મધુર કંઠ, ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ મુખ્ય થઈને કર્યો હતો. એ મે બાળક તે બાર વર્ષની વયનો નરસિંહરાવ અને આઠ વર્ષની વયનો કૃષ્ણરાવ-એ મે એ સરથાના આદિ સ્થાપક ને ચાલક બોળાનાયના પુત્રો હતા. નવલરામ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલની જગા ઉપર રહ્યા ત્યાં સુધી રોજ હમારા લાખાપોલની પોલ્યના વગ આગળથી એ કોલેજમાં જતે પસાર થતા, (ખાડિયામાં હેમનુ ઘર ત્યાંથી ને વખતમાં આવવાનો દૂર રસતો હમારી પોલ્યના પાછલા ભાગની “બારી” માંથી હતો. —અમદાવાદમાં એક પોલ્યમાંથી બીજી પોલ્યમાં, ઘેરી રસ્તાનો દ્રાવિડી પ્રાણાયામ ટાળના માટે અદર અદર ખાનગી ઘરમાંથી અથવા ગૂંઠ ગલીઓમાંથી દૂર માર્ગ સાધનારી “બારી”ઓ હતી, હજી પણ છે) આ વખતે હમારા ઘરની મેંદીની બારીએ બિભા રહીને એ અસાધારણ સ્વરૂપનું દર્શન હું કરીશ, માન ઇત્યાદિ મિશ્ર ભાવથી કરતો. દક્ષણી બ્રાહ્મણશાહી પાંચડી નિગાળ કપાળને ઢાકી ના દે એમ, અને એ બાળક કાઈક વાકી પૂરેતી ધણે ભાગે મેનો રંગીન કમરો, દીવ્યચુથી બહુ નીચે ના જાય એમ પહેતું, બહુ બિજળું નહિ હેતું ધોતિયું રસ્તામાં ચાલતા ચાલતા પણ મન મોઢ દૂર, દૂર, સુદૂર લોકમાં ભ્રમણ કરતું હોય હેવી મુખ્યચર્ચા, ઉત્તમિતૈકબ્રહ્મતમાનનમ્ હેમના ચિન્તનપરાયણ દિનસુષી સ્વરૂપના દર્પણરૂપ બનેતું —આ લક્ષણોથી અકિત એ મૂર્તિઅત્યારે સ્મરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલી પ્રત્યક્ષ થાયછે.

(આ હેમના નિત્યક્રમણમાં એક દિવસે નવનરામે બકરી જેવી છોકા ખાધી અને મ્હારા ન્હાના બાઈને હસવું આનંદ, —એ હકીકત અહિ નોંધીને રસભગ કરવો તે અશક્ય ગણાય ? ખરું)

હવે એક દસકા જેટલો સમય બોળગી જાઉં છું. હરિલાલ હુધદરાવ ધ્રુવનું એક નિલકાણુ કાવ્ય — “એક ચિત્રદર્શન” નામનું — ગુજરાત શાળાપત્રે પ્રગટ કર્યું, તે ઉપર નવલરામે કાઈક ગુણગ્રાહક કાઈક દોષપ્રકાશક, લેખ

લખ્યો. આ જોઈને મહારા મનમાં ઉચ્ચ અભિલાષા થઈ મહે ગણતર ૪ કાવ્યો રચેલાં હોમાનું એક “કાળચક્ર” નામનું કાવ્ય નવલરામને મોકલી લખ્યું કે શાળાપત્રમાં પ્રગટ કરશો અને કાઈ અવલોકનરૂપે એ વિશે લખશો. કાવ્ય છાંયું, અવલોકન ના આવ્યું ! હું નિરાશ થયો. પરંતુ પછીથી મહારો કાવ્યસંગ્રહ ‘કુસુમમાળા’ નામનો પ્રગટ થયો. તેની દૃષ્ટી નોંધમાં અને ‘જોડણી’ વિશેના મહારા નિબંધની નોંધ લેતાં બંનેના લક્ષણદર્શી સ્વરૂપ વિશે ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો હેમણે વાપર્યા હતા, તે કરતાં પણ વિશેષ આનંદ આપનારો હેમનો મહારા ઉપરનો ખાનગી પત્ર હતો—એ પત્ર મહે સંધરી રાખ્યોછે, પણ હાલ જડતો નથી—એ પત્રમાં ગુજરાતના લેખકવર્ગમાં મહેને સ્વાગત સાથે આવકાર આપતા, લેખકવર્ગની ધન સંખ્યે દરિદ્રતા, પણ ઉત્સાહભરે શ્રમ ઇલાદિનો હૃદયસ્પર્શી ઉત્તરેખ કર્યો હતો.

હવે છેનટનો પ્રસંગ નવલરામ અમદાવાદ છોડીને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલની પદવીએ ગયા. તે પછી જ “કાળચક્ર” નું કાવ્ય મહે હેમને મોકલેલું “જોડણી” નો નિબંધ તો બુદ્ધિપ્રકાશનાં વધારારૂપે હેમને મળેલો અને હેમણે નોંધ લીધેલી તે નિબંધથી પ્રેરાઈને નવલરામે પોતાનું “વ્યુત્પત્તિપાઠ” નું પુસ્તક મહેને કોરા પાના બધાવીને (interleave કરાવીને) મોકલ્યું અને પત્રમાં લખ્યું કે એ પુસ્તકમાં સંધારા વગેરે સચવશે. એ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીની વચમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, વગેરે ક્રમનું દર્શન ન હોવાને લીધે જે જિનતાઓ તથા દૂધણો આવેલા તે દર્શાવનારી એક યાદી તથા ચર્ચા મહે હેમને મોકલ્યા એ ચર્ચાનો એ ઉપયોગ કરી સહે તે પૂર્વે તો હેમનું અવસાન થયું.

### અબાલાલ

નવલરામ અને અબાલાલ એ બંને આ લેખના આરંભે મૂકેલી કુડલીમાં અમરતલાલની પોખ્યનું ઘર રોકેલાં બતાવ્યા છે એ અહયોગમાં કાંઈક વિલક્ષણ ફલસિદ્ધિ હવે હું જોઈશું. કુડલીના પ્રથમ ઘરમાં આવેલા ભોળાનાથના પુત્ર તરીકે મહારા ઉપર આ બે ગ્રહોની અસર જુદી જુદી રીતે

યર્ષ; સંબન્ધ જુદા જુદા બધાવાને લીધે. નવધરામે ઓમચારી સ્વરૂપે ગૂઢ અસર મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉપર કરી હશે; તો અંબાલાલે સાક્ષાત્ ગુરુસંબન્ધમાં જોડાઈને મ્હારા લક્ષણદેહની ઘટના કરી. એ ગુરુસંબન્ધનાં બે ભિન્ન સ્વરૂપ હતાં: એક સ્કૂલમાં હેડ માસ્તર તરીકે અસાધારણ શક્તિનું શિક્ષણ આપેલું તે; અને બીજું, મ્હારા પિતા કને ભિન્ન તરીકે દર રવિવારે અવસ્ય, અને તે ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બહુ વાર, આવીને ઊંચા વિચારો વગેરેથી ભરેલા વાર્તાલાપ થતા ત્યાં હું મૈત્ર્યુક્ત શ્રોતા યર્ષ અસાધારણ જ્ઞાનલાભ મેળવતો તે; તેમ જ મ્હેં સ્કૂલ છોડી તે પછીના સંપર્ક. આ બંને રીતના સંપર્કોનાં થોડાંક સ્મરણો મુકુરમાં પ્રગટ થતાં જોઉં:

હું અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમાં છઠ્ઠા ધોરણમાં બાંધતો હતો તે અરસામાં નવા હેડ માસ્તર એક આવનાર છે, હેમનુ નામ અંબાલાલ, એ બહુ કડક છે, સખત નિયમ અને આજ્ઞા પળાવનારા છે, ઇસાદિ હેમની ખ્યાતિ અગાઉથી આવી હતી; સ્કૂલના તોફાની છોકરાઓને આ ખ્યાતિ ગભરાવનારી યર્ષ; મ્હારા જેવા શાન્ત છોકરાઓને પણ એ સ્વભાવવર્ણન હૃદયને આકર્ષના, તો ના જ નીવડ્યું. “વાગી વાગી નિશાળમાં હાક, અંબાલાલ આવ્યા રે” —એમ હેમના આગમનનું વર્ણન યર્ષ સકે. બળદનાં બે ગણિયાં જોડેલી જીંધાડી ડમણીમાં બેડેલા, કરમજી ડગતો પ્હેરેલા, અંબાલાલ આવ્યા. (આ ગણિયાગાડી અને ડગતો અંબાલાલનાં નિત્યસંબંધ ચિહ્નો હતાં). આવ્યા ત્યારે—દહતાની રેખાઓવાળી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, છતાં પ્રતાપ સાથે કાર્ષક ગુપ્ત મોહનીવાણું મુખનું તેજ એ સ્વરૂપે બધા છોકરાને અદ્ભુત વશીકરણમંત્રથી બાંધી લીધા. તોફાનીમાં તોફાની એક પારસી છોકરો બોલ્યો: “જબરો જણાય છે.” આ એ છોકરાની પરુષ ભાષામાં છતાં માનની ઉપહારવાણી હતી.

મ્હને અંગ્રેજીતર્કા stocks નો વિષય સમજાતો જ નહોતો; અંબાલાલ હમારા વર્ગમાં એક જ ક્લાક આવીને એ વિષયનાં તત્ત્વ અજબ રીતે સમજાવી ગયા, અને વિષય સ્પષ્ટ સમજાયો, ચોખ્ખો ચાંદની જેવો.

સંસ્કૃતમાં પણ—કેવળ આજસ અને શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે મ્હને કશું આવડતું નહોતું, મેટ્રિક કલાસમાં હમે આયા અને,—કાણે જાણે શી રીતે?—અદ્ભુત પરિવર્તન જ સંસ્કૃત બાબતમાં મ્હારામ । થયું ઇતિહાસનો વિષય શુષ્ક મટી રમમય મ્હને લાગે, તે માટે પણ હેમની અપૂર્વ રીતિ કામ આવી લૂખા વૃત્તાન્તો અને સાલોના નિર્જીવ ખોખા મ્હારી હૃદયનાશક્તિને હિતેજિત કરી સક્તાં નહોતાં એમ હેમની ત્વરિત નિરીક્ષણ શક્તિને જણાયું, અને Grote's History of Greece નું રસમય પુસ્તક સ્કૂલના લાયધરીમાંથી કાઢીને રમમા ઘેર વાચવા માટે મ્હને આપ્યું. હેનો પૂરો લાલ મ્હે ના લીધો તેથી પસ્તાઈછું, પરંતુ ઇતિહાસનું આકર્ષક સ્વરૂપ મ્હારાથી સમજાયું, અને એ વખતના સંસ્કાર બીજરૂપે રહેલા હજી પણ લાલકારક થાયછે

મેટ્રિક કલાસમાં બે છોકરા હમારી જોડે હતા તેને હમે બે ત્રણ જણા મળીને બહુ ચીઢવતા આખર કંટાળીને એ બે જણે કલાસમાં બીજા થઈ ને હમારે માટે અંબાલાલને ફરિયાદ કરી “સાહેબ! આ નરસિંહરાવ અને આ દુરયેરાવ હમને બહુ બનાવેછે અને ચીઢવેછે” થયું, એ કલાસ શીખવવાનો વિષય વિષયને ઠેકાણે રહ્યો, અંબાલાલભાઈનું સખત કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપદેશ-બ્યાખ્યાન કલાક સુધી ચાલ્યું. “પરમેશ્વરે નરસિંહરાવને અને દુરયેરાવને ધણા ત્હારે વિચાર્યું કે હેમને માટે રમકડા બનાવી મૂકું, એટલે હીરાચંદ અને રતિનાલને પણ સાથ ધણા! કેમ?”—આ એ બ્યાખ્યાનનું સૂત્રવચન પરિણામ-મૈનયુક્ત નીચું ડોકું, અને આખ્યોમાંથી હડક અશ્રુપાત

પણ એ બનાવને થોડાક જ અડવાડિયા થયા અને એ રતિવાવનો મ્હોટો ભાઈ રેલવે સ્ટેશન ઉપર નોકર હોય,—બિચારો વિચિત્ર, હાસ્યજનક જ હતો,—તે મ્હારા પિતાની પાસે ફરિયાદ લઈને આવ્યો “જુઓ સાહેબ! આ ત્હમારા અંબાલાલ, અને ઠાલાભાઈ માસ્તર, ને બધા ટોલાના લોકો મ્હારી મજાક કરેછે ને મ્હને બહુ જ સતાવેછે. શું સાહેબ! મ્હારી ‘વાઈફ’ની આગવ પણ મ્હારી મજાક કરવી! સાહેબ! કાલે તો હદ



યઈ બધાએ મલીને મને જાજરમાં પૂરો!"—વગેરે અપૂર્વ વીતક કનીને એ તો રોઈજ પડ્યો—મહારા મનમાં તે વખતે, પરમેશ્વરે અંબાલાલ માટે આ રમકડું ધજા વિશેનો નિચાર સ્પુર્યો કે કેમ તે યાદ નથી આવતું

પરંતુ, આ પ્રમગ જૂશી નાખીશું પાછા મૂળ માર્ગે વળીશું મેટ્રિક ક્લાસમાં મહારે મે વર્ષ રહેવું પડ્યું હતું મોગ વર્ષની ઉમરનો નિયમ તે વખતે ૬૬ હતો, છતાં અંબાલાલે યુનિવર્સિટીની સિડિકેટને અપવાદરૂપે પરવાનગી માટે મહારી દ્વે અરજી કરાવી, પણ તે નામજૂર થઈ દત્તી એટલે પ્રથમ વર્ષની મેટ્રિકનો અગ્રેજ પ્રશ્નપત્ર મળે તથા એક બીજા છોકરાને આપી, હેમાના paraphrase માટેના પદલાગતુ paraphrase હમારી કને કરાવ્યું, અને મહારા કાર્યથી એ પ્રસન્ન થયા બીજે વર્ષે મેટ્રિકની પરીક્ષા પછી મહારા એક દિવસીએ અંબાલાલને ખાનગીમાં પૂછ્યું “નરસિ હગવ પરીક્ષામાં પાસ થશે ?” અંબાલાલભાઈએ લગભગ મોટકા જોટલી ખાતરી આપીને કહ્યું કે થશે આ વાત બહુ પાછળથી મ્હે જાણી રૂબરૂમાં કદીપણ કું ગર્વમત્ત થાઉં હેની પ્રશ્ન સાં હેમણે કરી નહોતી ઉત્તેજન પુગતા ઉત્માદક વચનો એ બોલતા ખરા એકવાર અગ્રેજ પુસ્તકમાં અમુક વાક્ય આવતા અંબાલાલે પૂછ્યું “Heart અને mind વચ્ચે ફેર શો ?” મ્હે જરાક અચકાતે અચકાતે પણ મનમાં ખાતરી હોય એમ કહ્યું “Heart is the seat of feeling, mind is the seat of thought” ઉત્તર ખરો છે એમ સ્પષ્ટ વચનો બોલ્યા નિના માત્ર સમતિ અને પસંદગી બતાવનારું મન્દ સ્મિત—ગુરુની મુખમુદ્રા ઉપર સતુષ્ટતાની દીપ્તિ—એ બંનેને મહારે મન અમૂલ્ય હતો

એક વાર મેટ્રિક ક્લાસમાં substance શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં અંબાલાલ માસ્તરે હેનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ કહી, પછી idealism નું સ્વરૂપ સમર્થતાથી જતા (‘જતા’ નહિ, ‘માટે જ’) વિશદતાથી સમજાવ્યું, હમારી મહણ શક્તિનું માપ આ રીતે લેવાનું કામ પણ શિક્ષણના ભેગભેગ લેવાની હેમની પદ્ધતિ બધાને સાધ્ય નથી અને હાથી તત્ત્વદર્શનની ચર્ચા અસ્થાને નહિ થાય, જેહુત બીજા વેરે તે ખેતરના કોઈ ભાગમાં ફળે ને

કાષ્ઠમાં વખ્ય રહે—એ સંપૂર્ણ રીતે જાણીને જ એ ચર્ચા હેમણે કરી હતી એમ હું માનું છું.

એક વાર કલાસમાં ભાપાન્તર કે હેવો વિષય શીખવતે અંબાલાલ માસ્તરે હમારી જૂલ્ય સુધારી: “હું ‘પુશી થયો.’”—કોકે કહ્યું કે લખ્યું; તો કહે—‘પુશ થયો’ એમ કહેવું જોઈયે; ‘પુશી’ એટલે તો ‘આનંદ,’ ‘પુશ’ એટલે ‘આનંદયુક્ત’; ‘મ્હને પુશી થઈ’ એમ કહો તો અડચણ નહિ.” આ નજીવી બાબત શા માટે અસારે નાંધું છું? હજી પછી લોકો આ જૂલ્ય વારંવાર કરેછે, તે માટે? ના, પરંતુ બોલવામાં, ભાષામાં,—લખવામાં—accuracy, ચોકસાઈ, વાણીની તેમ જ વિચારની, શિષ્યોનાં મનમાં ઠસાવનારી એ ગુરુની ચેવટનું સ્મરણ થાયછે તેથી મ્હારા ઉપર ધણા જણુ જિદ્દીપણાનો, અતિચોકસાઈનો દોષ મૂકેછે, અને તે માટે એ ગુરુને જવાબદાર ગણેછે. એકવાર અંબાલાલભાઈની મુલાકાતે હું ગયેલો—શિષ્યસંબંધ મધ્યા પછી લાંબી મુદતે—મ્હારે મ્હેં હેમને આ વાત કહેલી પછી ખરી કે મ્હાગમાં આ દૂષણો સ્થાપવા માટે ત્હમારા ઉપર લોકો જવાબદારી મૂકેછે. એ કાંઈક હસ્યા ને બોલ્યા: “એ લક્ષણુ તે દોષ ગણાય તો લાગે.”

મુંબાઈમાં ‘સાહિત્યપરિષદ’ની બેઠક થઈ તે પ્રસંગે પ્રો. ગાન્ગુરને ઘેર અંબાલાલભાઈ, કેશવલાલ મુન, હું વગેરે ગિતરેલા હતા. તે વખતે નિલસંપર્કમાં હમે આવતા હતા; અને રહવારે મ્હા પીતા—એક પ્યાલો મ્હાનો ને એક પ્યાલો દૂધનો, મ્હાના પ્યાલામાં દૂધ તો ખરું જ, તે પીને ઊણો થતો જય તેમ તેમ દૂધના પ્યાલામાંથી દૂધ ઉમેરતા જવું, એ રીતે બે પ્યાલાનો ભાર પેટમાં રેડવો, એ પ્રો. ગાન્ગુરના ઘરની પદ્ધતિ પ્રમાણે હમે મ્હા પીતા તે વખતથી તે જમવા વખત સુધી અને પાછા સાંજે વાળુ કરતા સુધી ને પછી ઊઘતા સુધી વિવિધ વિષયની ચાતો થતી, એ સહવાસનો લાલ અસારે સ્મરણમાં રપુરેછે. જમવા હમે બેસિયે તે ફાવે તેમ બહેલા મોડા જઈયે, પણ અંબાલાલભાઈ તો નિ-ન-મિ-ત! અમુક વાગ્યાને ટકોરે જ બેમે, અને ભોજન ચાવી ચાવી...ને ખાય તે પૂણે એક કલાક

કરે હમને કહેતા “ત્હમે ત્હમારા મન ઉપર લલા કાબૂ રાખી સકોછો । બૂખ લાગી હોય તોપણ ખેચી કાઢોછો ।” આ શબ્દોમાં હમારી અનિ-યમિત આદ્વિનક પદ્ધતિનો ઉપદાસ કાંઈક કટાક્ષવચનથી એઓ કરતા — હેમનીવાતચીતમા કટાક્ષવચનની ટેવ જ હતી, તે ‘મહેણા’ મારવા જેવી પણ બહુ વાર થઈ જતી

અંબાલાલભાઈનો અમદાવાદનો સાબરમતીની પેલી પાર એકાત ખેતરમા જિભેનો સાધારણ ન્હાનો બગયો અલારે નજી આગળ આણ્ણુ એ રથળે મ્હે કેટલી વાર પૂજન ચુરના દર્શનાર્થે યાત્રા કરી હતી । જ્ઞહારે જાઉં ત્હારે પ્રેમભર આવકાર, કવાકેક બોધક વાર્તાવાપ, ઇત્યાદિ હૃદયને અલૌકિક સૌરભથી પૂર્ણ કરનાર મુવાકાનો મ્હારા જીવનની ધન્ય ઘડીઓને દિવ્ય કુસુમમાળા રૂપે ગૂંથનારી લાગેડે એ મુનાકાતોમા ધણીવાર પોતાના દૈદિત્રાને ગણિત શીખવતા અંબાનાવને જોઉં ત્હારે મનમા થતુ વડોદરા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાધીશપદ્વી નિશાન્ત થયેલા, અમદાવાદ આવીને અન્ય વ્યસાવમા પડેલા, અંબાનાલ હજી હેમનુ અમૂલ્ય મહેતાજીપદ પ્રેમથી પકડી રહ્યાછે.

હેવી એક મુલાકાતને પ્રસંગે મ્હારા પુત્ર નનિનકાન્તના Poverty to Power નામના ગ્રન્થના પ્રકરણોના ભાષાન્તરના લેખ ‘વસન્ત’ માં આવતા તે વિશે હેમણે વાત કાઢી ત્હારે જાણુ કે એ લેખો પોતે રસથી વાચતા, અને મ્હારે મ્હોએ એ લેખ બહુ ઉત્સાહથી વખાણ્યા ત્હારે જાણુ કે, એ વિષયના સ્વરૂપે માગી લીધેલી સરકૂત મય ભાષાશૈલી છતા, હેવી સૈનીના પોતે જાતે વિરોધી હોઈને પણ, એ યોગ્ય કદર કરતા હતા, ઉદારભાવે અને ગુણદર્શિની જ્ઞાતિથી — અમદાવાદમા એક પ્રસંગે મ્હે ભાવણુ કરેણુ કે ઝાઝ નિમન્થ વાચેયો તે વખતે નિસર્જન સમયે પદર સોળ વર્ષના નાંલનને પાસે બોલાવીને પ્રેમભાવથી પ્રશ્નો પૂછેના ત્હારથી હેમનો ભાવ એ મ્હારા પુત્ર તરફ આદ્ર પ્રવાહથી બ્હેતો હતો — એ સ્મરણ અલારે તાણુ થતા બન્ને પક્ષે મ્હાડુ હૃદય અકથ મૃદુસસ્કારોમાં રમેછે

આ ઉપરથી શુદ્ધ પ્રસંગો કેમ ઉપરિચિત થાયછે? ભાષણ, નિબંધ, એ વસ્તુઓ એ માટે કારણભૂત છે તો લયે એ શુદ્ધ ભૂમિમાં જઈ અમદાવાદમાં ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ની પ્રથમ બેઠક, હેમાં ‘નેડણી’ વિશેનો મ્હારો નિબંધ,—એ પ્રસંગ નિબંધ વચાર્થ રહ્યો એટલે મ્હારા ગુરુ અબાલાલે આરાને મ્હને અભિનન્દન આપ્યું; બધું નિસર્જન થતા મ્હે કહ્યું ‘મ્હા, કશું નથી આપતું આપેતું આપને પાછું આપ્યું છે’ તો કહે — “હેવી રીતે હમેશાં આપતા રહેજો” આ હેમનો આશીર્વાદ આજ નિમિષરૂપે ફળ્યો લાગે છે પણ તે વાત અહિયાં અપ્રાસંગિક મનશે, માટે બસ

ઈ સ ૧૮૯૮-૯૯ માં ગોવર્ધનભાઈએ અમદાવાદમાં એક ભાષણ અંગ્રેજીમાં ગુજરાત કોલેજના એક સાહિત્યમંડળ આગળ કર્યું હતું હેના ઉત્તરરૂપે, એ જ મંડળની માગણીથી, મ્હે Social Dynamics એ નામ આપીને ભાષણ કર્યું અને પ્રસંગે અબાલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા એઓનું વલણ મ્હારા અભિપ્રાયોને અનુકૂલ હતું તે તો હતું જ, પરંતુ ગોવર્ધનભાઈના ભાષણને અને પણ પોતાના વિચારો અબાલાલભાઈએ સ્પષ્ટ વાણીમાં જણાવેલા તેથી પણ જણાતું હતું કે એ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ કેવી હતી અસ્તુ મ્હાગ ભાષણનો આરમ્ભ થતા રહેવા અબાલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાનેથી મ્હા, ઓળખાણ આપતા, સ્તુતિ વસ્તુ જ હેમને અપ્રિય (સ્તુતિ કરવી કે કરાવવી તે અપ્રિય) છતાં, મ્હારે સંજન્યે જે સદ્ભાવયુક્ત પ્રશંસાવચનો કહ્યા તેથી હું—ખરેખર—શગ્રમાઈ ગયો, અને શરૂઆતમાં તો ભાષણ કરતા કાઈકે neavous—સલાક્ષોભનો અનુભવ થઈ ગભરાપણો—બન્યો આત્મસ્તુતિનો અદિ પ્રસંગ નથી માટે જૈન

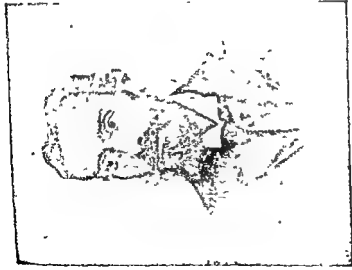
ઈ સ ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં Provincial Social Conference ની બેઠક વખતે મ્હને પ્રમુખપદ આપેતું તે વખતનું મ્હારું પ્રમુખપદનું ભાષણ સાબળવા માટે અબાલાલભાઈ આવ્યા હતા માત્ર તે સાબળીને જ જીતીને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા જીતી વખતે મ્હને કહે “હું તમને ભાષણ સાંભળના માટે જ આ યો હતો” અને અભિપ્રાયોમાં દૃષ્ટિભેદ છતાં મ્હને અભિનન્દનના શબ્દો કહ્યા હતા એ સમાગમનું ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે, અને તે સાથે લુપ્ત થાયછે

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ”ની રાજકોટની બેઠક વખતે પ્રમુખપદ માટે કેટલીક કડવાશલરી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં અને અન્યત્ર થયેલી, અમ્બાલાલભાઈની અણુધટતી નિન્દા થયેલી મ્હને બધી વાતની ખબર પડતા મ્હે ચર્ચાપત્રમા મ્હારા વિચાર જણાવી અમ્બાલાલભાઈની સપૂર્ણ યોગ્યતા વિશે લખેલું તે પ્રસંગે અમ્બાલાલભાઈને ખાનગી પત્ર લખી મ્હારે હેમની તરફ ખાસ ગુરુ તરીકે પૂજ્યભાવ મ્હે પ્રગટ કર્યો હતો, તે પત્રના ઉત્તરમા તેમણે એક રચન લખેતું નોંધવા જેનુછે

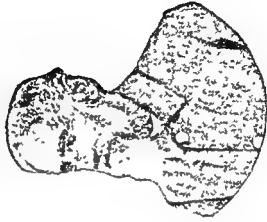
‘ I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is temporary though a necessary one, but that the fact of having been a teacher of one does not confer any superiority or privilege of any kind whatever I for one am always ready to learn from my quondam pupils ’

આ અભિપ્રાય અમ્બાલાને સાચા મનથી દર્શાવ્યાછે એ હેમના ઉદાર હૃદયનું ચિહ્નછે બાકી હેમના જેવા ગુરુ તરફનો પૂજ્યભાવ, જાને મ્હોળા થયા પછી, નિવૃત્ત કરવો અથવા ઘટાડવો એ મ્હને ગમતુ નથી

હવે સ્મરણમુકુરમા આ ગુરુનું છેવટનું દર્શન કરુ હેમની છેવટની માદગી વખતે પેલા એકાન્ત બગવામા હુ ગયોછું, ઝોટલા ઉપર ઊભો રહ્યો—તે ત્હેથી જ સમાચાર પૂછ્યા, અહર જર્જને ગડબડ કરના જેવી સ્થિતિ જ નહોતી હૃદયભાર વહી પાછો હું ઘેર જાઉંછું—સોળ વર્ષની હંમરના નરસિંહરાવને માટે ઈશ્વરે ઘડેલા હીરાચંદ્ર અને રતિલાલ રૂપી રમકડાં વિશે મહેલ્લા મોરી આખ્યમાથી આસુ પડાવનારા એ ગુરુ, મ્હારા પિતાને ઘેર દર રવિવારે આવી ઉચ્ચ વિષયોના વાર્તાલાપથી પરાક્ષ રીતે મ્હારી ડગનણી સાધનારા મિત્ર, ગુરુ, જીવનમા લિલ લિલ પ્રસંગોએ મ્હારી જોડે મમતાથી વર્તી હૃદયને ખેંચનારા વડીલ જેવા પણ મિત્ર,—મ્હારી કીર્તિથી અભિમાન માનનારા એ ગુરુ મિત્ર,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થઈ, હુ મન્દગતિથી, તીવ્ર હૃદયાવેશથી, ઘેર જાઉંછું. આ પ્રતિમિ અસ્થાપી નહિ જ થાય



सत्येन्द्रनाथ रागार  
(युवावस्था)



सत्येन्द्रनाथ रागार  
(परमोत्तरवयस्कान् विष)

(૧૦)

## સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

રોમના એક ઇતિહાસલેખકે કાર્યેજથી સૈન્ય લઈને ઇટલી દેશમાં આવી વિજયયાત્રા કરી પાછો ચાલી ગયેલા વીર હુનિર્બાહને ધૂમકેતુની ઉપમા આપી છે. કાંઈક તે રીતે જ પણ સ્વરૂપભેદથી સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ઓમપ્રદેશમાંના સંક્રમણને વિશે ઉપમા આપી સકાય એમ લાગ્યાથી ગયા સ્મરણમુકુરના પ્રતિબિમ્બમાં સત્યેન્દ્રનાથને કુંડલીમાં કેતુસ્થાને મૂક્યા હતા અને પૃથ્વી પદટિપ્પનીમાં એ ઉપમાનો સદજ ઇશારો કર્યો હતો. આજ, એ ટિપ્પનીમાં આપેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, કાંઈક વિસ્તારી વૃત્તાન્તથી એ ઉપમાનું સ્થાપન કરવાનું ધારું છું.

ખગોળશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે કે પોતાના ભ્રમણચક્રના અમુક આકારને પરિણામે, કેટલાક ધૂમકેતુઓ આપણા દર્શનપથમાં, આપણી સૂર્યમાળાના મંડલપ્રદેશમાં, એક વાર આવ્યા પછી ફરીથી એ આવતા જ નથી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના જીવનક્રમમાં સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની પણ એ પ્રકારની જ ગતિ હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ ના અરસામાં એક ભવ્ય દીપ્તિવાળો, વિશાળ તેજઃપુન્જભરેલા શરીર તથા પુચ્છવાળો, ધૂમકેતુ આપણી સૂર્યમાળાનો અતિથિ માસ જે માસ જેટલો સમય યઈને લુપ્ત થયો હતો. એ દર્શન મહારા સ્મરણમાંથી કદી લુપ્ત થયું નથી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસમાં સત્યેન્દ્રનાથની તરફથી જે અભિપિચ્ચન મળ્યું છે તેમની દીપ્તિનો વિચાર કરતાં, તેમ જ તે સિચ્ચન, પ્રસંગના બળે, કાલમાનની દૃષ્ટિએ મર્યાદિત હતું તે ધ્યાનમાં લેતાં,

ધર્મના આકાશમાં પ્રગટ થઈ, જ્યોતિનો પ્રવાહ રેડી, ચાલી ગયેલા ધર્મકેતુ એઓને કહેવામાં મથાર્થતા જોઈછું.

હું બાળક હતો ત્યેવામાં મત્યેન્દ્રનાથ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જજ તરીકે આવેલા. તે વખતે મહારા પિતા જોડે વિશેષ પગિયમમાં એ આવ્યા નહોતા. માત્ર એક રમૂજ સ્મરણ તે વખતનું નોંધવા જેવું છે. સત્યેન્દ્રનાથ પોતાના પત્નીને બિધાડી ગાડીમાં સાથે લઈને ફરતા હતા, બંગાળી સ્ત્રીઓનો તે વખતનો નવીન પોશાક મુજરાતમાં અપરિચિત હતો. (બંગાળામાં સ્ત્રીવર્ગ પડદામાં મહેનાર હોઈ, સ્ત્રીઓનો રૂઢ પોશાક તો સાડી સાદી અને ઉપર વખતે ચાદર, અને તેથી શરીરની મર્યાદા દેખાવામાં જિનના આવે હેતુ હતું નહીં સ્ત્રીવર્ગનો તે સમયનો પોશાક તો જમણો હાથ બહાર રહે એમ પણ સ્વચ્છ રીતે પહેરેલી સાડી, શરીર ઉપર કપડો અને તે સર્વે રસિકતાથી ગોઠવેના, એમ રચના સાધનારો હતા.) આ જોઈને હમારા કુટુંબનો એક જૂનો આશ્રિત આવીને હમને બધાંને કહેવા લાગ્યો: “પેલા નવા જજ સાહેબ તો કોઈક નાટકશાળાને જોડે બેસાડીને ગાડીમાં ફરવા નીકળે છે !”

ફટલાક વર્ષનો ગાળો ગયો. મત્યેન્દ્રનાથ જજની પદવીએ અમદાવાદમાં આવ્યા. આ વખતે મહારા પિતાને હેમની સાથે મદ્રાસ મેત્રી પરિણામે થઈ હેતો પરિચય થયો. પ્રાર્થનાસમાજમાં સત્યેન્દ્રનાથે કરેલા વ્યાખ્યાનો આકર્ષક થતાં હતા, અને તે પ્રસંગે શ્રીતાઓનો જમાવ વિશેષ થતો હતો. કોટ પાટલૂન પહેરેલા, બિધાડે માથે બિભેલા, આ બંગાળી વિદેશીને જોઈને લોકોને કાંઈક કુતૂહલ, કાંઈક આશ્ચર્યભાવ, કાંઈક પ્રશંસાવૃત્તિ, ઉત્પન્ન થતાં હતાં. હેમના પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિશે અમદાવાદના “હિતેન્દ્ર” નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં મહારા મોટા બન્ધુ સીમરાવે અંગ્રેજીમાં ન્હાનો લેખ લખ્યો હતો. હેમના શ્રીતાજનની આ હૃદયવૃત્તિનું દર્શન ઠીક કરેલું હતું: આ વિદેશી જેવા જણાતા ઉપદેશકના મુખમાંથી ગંગાનદીને તીરે વિદ્યાધ્યયન કરેલા પ્રાણીના જેવા જ સંસ્કૃત વાણીના રાખેલાં, વેદાદિક મંત્રાનાં, ઉચ્ચારણ થતાં સાંભળી શ્રીતાનું મંડળ વિલક્ષણ આશ્ચર્યભાવથી સાંભળી



જોઈ રહેતું હતું,—આ મતલબનું પણ સચોટ વર્ણન કરનારુ વાક્ય એ લઘુ લેખમાં હતું તે અત્યારે સ્મરણમાં પ્રગટ થાયછે

આ સમયમાં ભોળાનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથે સાથે બેશીને બંગાળી લજનગીતો ગુજરાતીમાં જિતારવાનો આરમ્ભ કર્યો. સત્યેન્દ્રનાથ બંગાળી ગીતોના અર્થ કરે તે ભોળાનાથ જિતારી લે અને પછી મૂળ ગીતો સત્યેન્દ્રનાથે ગાઈ બતાવ્યા હોય તે આધારે તે ચાલમાં ગુજરાતીમાં રચના ભોળાનાથ કરતા હતા. “ગાંધી ત્હમારુ નામ રચ્યુ છે જે’ણે નિશ્વધામ” ઇં વાળું ભજન, “જય પરમ શુભમદન બ્રહ્મ સનાતન” હસાદિવાળુ ગીત, હસાદિ પલો પ્રાર્થનામાળામાં દાખલ થયેલાછે તે આ સહમરી પ્રયાસના પરિણામરૂપ છે. પછી હેમાં બંગાળી ભાષાશૃદ્ધિની છાયા કોઈ કોઈ સ્થળે પકડાઈ આવેડે તે વાત જુદી છે એ સ્થિતિનું કારણ, એક તો સત્યેન્દ્રનાથનું ગુજગતી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ઓછું તે અને બીજું ભોળાનાથની એ ભાષાની ઝીણવટ તરફ કાર્ષ્ક મેળકારી, તે હશે. મહેને એ ક્ષતિયો તે વખતે ખૂચતી હતી પણ ફેરફાર કરવો કરાવવો અસાધ્ય હતો.

સત્યેન્દ્રનાથ મહારા પિતાને ત્હા રૂઢા પીવા આવતા, હમે હેમને ઘેર રૂઢા પીના જતા, એ બનાવ આજના જમાનામાં લગારે ચમત્કાર જેવો ગણાશે નહિ. પરંતુ એ જૂના સમયમાં તો એ વાત અદ્ભુત ગણાય, ખાસ ભોળાનાથભાઈ વિશે તો કોઈ એ માને જ નહિ. આ ઉપરાંત મોટું સાહસ ભોળાનાથે તે વખતમાં કર્યું, તે એ કે સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર મહેને તથા મહારા ન્હાના બધું કૃષ્ણરાવને એક દિવસ સાહીબાગને હેમને બગલે જમવાને મોકલ્યા, લોકાથી છાના પણ નહિ, અને દોષતાસાં વગડાવીને પણ નહિ. એ જમણમાં હમને એક લાલ થયો. કેરીનો રસ દૂધ મેળવીને ખાતા હમે શીખ્યા, નવાઈની સંયોજના લાગી, પણ સ્વાદ સારો લાગ્યો. મુસલમાનો કેરીનો રસ અને દૂધ મેળવીને ખાયછે તે વાત હમે જાણતા હતા, પણ એ વિલક્ષણ મિશ્રણને હમે હસતા હતા. તે હાસ્યપાત્રતા એ વાતોની તે દહાડેથી જતી રહી.

એક પ્રસંગ સ્મરણમાં પ્રગટ થાય છે મહારા પિતાની સાથે સત્યેન્દ્રનાથ વડતાળ-સ્વામીનારાયણના પથનુ મુખ્ય સ્થાન છે ત્યાં-ગયા હતા, જોડે હું મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને ષ્ટલાક મિત્રો હતા હમને ઉતારા એક ધર્મ શાળામાં મળ્યો હતો, સત્યેન્દ્રનાથને માટે એક તખ્ત તાણ્યો હતો હમે વડતાળ સાંજે પહોંચ્યા, જે ગૃહસ્થે સરભરાની ગોઠવણ કરેલી તે ભાઈની બદોમસ્ત હોવા ઉત્તમ હતો કે રાતના નવ દસ વાગી ગયા પણ કાંઈ ખાવાની વ્યવસ્થા ના મળે તડામાર હમે ચાંપડા શાક કરાવી, દૂધ ચાંપડા શાક એક મિન કને લેવડાવી સત્યેન્દ્રનાથને તખ્તે લઈ ગયા એ બૂખ ને એ ભોજન કદી બૂલાયા નથી પરંતુ નાંધવા જેવી વાત એ છે કે આ પ્રસંગે હમે બધા ક્રોધથી આક્રાંધ થઈ ગયા પણ સત્યેન્દ્રનાથની શાન્તિમાં કાંઈ પણ ભગ ના થયો હેમને મહે કદી ગુસ્સે થયેલા જોયા નથી, હેમના ક્રોધની પરિસીમાં તે આપણા સામાન્ય જનની શાન્તિ એક વાર ગોલા પુરમાં મહેને, મહારી પનીને મહારા ભાઈને ને હેમની પત્નીને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવેલા તે વખતે ભોજનસામગ્રી આરી ના થયેલી તે જોઈને પોતાના બટલર ઉપર સત્યેન્દ્રનાથ ગુસ્સે થયેલા, તે માન “તુમને કરા એ ગોલમાલ કર દિયા ?” એટલા શબ્દો નરમ અનાજે, બ્હીતે બ્હીતે બોલતા હોય તેમ, કહેલા ને જોઈને હમે તો મનમાં ખૂબ હસ્યા હતા વાત આડી ગઈ અમદાવાદના પરિચયપ્રસંગો નોંધતે તાગ નહિ આવે

હવે વર્ષો કૂદી જઈશું શોલાપુર મહારી ખેડા જિલ્લામાંથી બદલી થઈ, સત્યેન્દ્રનાથ ત્યાં જન્મ્યા હતા એ પરદેશમાં મહારે તથા મહારી પત્નીને સત્યેન્દ્રનાથ અને હેમના કુટુંબનો સહવાસ વધ્યો એક દિવસ ન્હોતો હોવા જતો કે હમને એ મળવા આવ્યા વગર રહ્યા હોય આરમ્ભમાં હું શોલાપુરના કલબમાં, કાંઈક અતડા સ્વભાવને લીધે, દાખલ થયો નહોતો તે વખતે કલબમાં જતે કે ત્યાંથી ઘેર જતે સત્યેન્દ્રનાથ, હેમની પુત્રી વગેરે સાથે હમારે ઘેર આવ્યા વગર જતા નહોતા

બગાલી સંગીતકલાનો પ્રથમ પરિચય આ સમયમાં હમને થયો સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રીની વાયોલીન ઉપરની કલા અનુપમ હતી પરંતુ બગાલી

પદ્ધતિનું કંઠગાન સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હેમના ભાઈ રવીન્દ્રનાથ આવ્યા ત્યારે પ્રથમ જ સાંભળ્યું, અને સાંભળી બાનન્દસાન્દ્રૈલ્યઃ કુંવો હોય તે અનુભવ થયો એ ગાયક આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હતા (હવે એ જૂનું ગાનસૌન્દર્ય હેમના કઠમાથી કાઢીકે આજીય યયાનું મહેન તથા વર્ષ ઉપર લાગ્યું હતું)

શોલાપુરમાં હું, મત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, પુત્રી, પુત્ર, હેમની એક ભાણેજ ( મિસિસ ચગરજી નામની ), તથા એક મિત્ર પ્રો ગોવિન્દ વિદ્યલ કરકરે મોતીયાગના બગીચામાં ઉભાથીએ ગયા Swamimaning Bathમાં કરકરે, સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, ન્હાવાને પડ્યા કરકરેન ધોતિયું પહેરતા આવડે નહિ—તે પાણીમાં પડ્યા પછી ધડીએ ધડીએ સરકી જતું એટલે “ This wretched dhootar ” કરીને ઓટી પેરાણે પેરાણે બોસના લાગે તે જોઈને હું મત્યેન્દ્રનાથની પુત્રી ( ધન્દિરા ), વગેરે રમૂજથી હશિયે, વગેરે કરકરેને ઉપહાસપાત્ર બનાવનારા પ્રસંગો યાદ આવતા હજી ગમ્મત પડેછે પછી એક કનાતને આંડે હમારો દૂગરપરો રમોધ્યા રાધનો હતો ત્યાં ગયા એ રમોધ્યાની સુગંધતા અને સ્વચ્છતા જોઈને મત્યેન્દ્રનાથની ભાણેજ તો છક જ થઈ ગઈ બધા જમના બેસા, મંદાનમાં કરકરેએ ‘મૂન ગ્રાપટયું’, પેટ નણાતા સૂધી, ને થાળીમાં ખાનાનું છાંડતા સૂધી કરકરેનું બોજનસત્ર એક એ હતું—તે વખતે જ કહેયું—કે “ જો રસોઈ સારી રધાઈ હોય તો ગમે તેટલું ખાઓ પણ ના નડે ! ” સત્યેન્દ્રનાથ અને કરકરે ઇંગ્લાંડમાં રી ગાઢ મેરીથી જોડાયના હતા, અને મ્હારે એલફિન્સ્ટન ફોનેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે એ મૂતિનો પરિચય થયેવો તે કરતા આમ પાછળથી મત્યેન્દ્રનાથના મિત્ર તરીકે, પેડણો યઈ ને આવે કરે તે પ્રેમગોથી, નિરોપ પરિચય થયેવો કરકરે તદ્દન આનન્દી, જવાબદારી મિનાનું જીવન ગાગનાર, તોફાની, રમતિયાળ, અને મત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત, મન્દરિમતથી વધારે કવચિત્ત જ હસનાર,—એ બેની જોડી રી રીને જોડાતી હશે તે અગમ્ય જેવું લાગતું હતું સત્યેન્દ્રનાથની ઉદાર હૃદયની વૃત્તિને, યોગેજ આ હુછર્લવા તોફાની મિત્રનો સમાસ હૃદયમાં થતો હશે કરકરે એક ધીર

મહારા પિતાને કહેછે 'હું કવકતે મત્યેન્દ્રને ઘેર એકાદ મહિનો રહ્યો ત્હારે મ્હે થું કર્યું ? જાણોછો ?—ભાખ્યો, ભાખીઓ, બનેલો બધા કુટુંબના. માણસોને બિધુચતુ ભરવીને માદિમાદિ મ્હે લડાની માર્યા 'તા !'

એક વાર દમારા નિકાલ નામના ઇતામી ગામમા સત્યેન્દ્રનાથ અને કુરુકરને ઉમણી આપી, ને વખતે ઝરમ્મે મોળુ પ્હેરી પાટલા ઉપર બેસીને જમને જમને પેઠું ઉપર લાચ દેગીને "ગદ્દ બ્રાહ્મણની નકલો કરીને બધાને હસાવતો હતો—(કુરુકરે મૂળ દક્ષણી બ્રાહ્મણ જ પણ પત્રીથી કપડાં રીતભાત રંગેરેમા અગ્રેજ જેવો ચર્ચ મયો હતો, પણ હેતો સહવાસ આપણા મડળમા જ બહુધા હતો) —એ ચિત્ર અત્યારે આખ્ય આગળ ખડુ ગાયછે—આજના ચરિત્રનાયકને અગે રગભૂમિ ઉપર આવેના નાયકના મિત્ર નિદ્રાપકની હવે વધાય લઈશું

શોભાપૂરમા હું ૬ વરસ રહ્યો તે બધો વખત સત્યેન્દ્રનાથ પણ એ જ સ્થળમા હતા (થોડાક મહિના બાદ ગણતા) એ અરસામા હેમના કુટુંબના મડળમાથી જીવ જીવંત માણસો કનકતેથી આવી ગયેનાનો પરિચય મ્હે થયો. તેમા મુખ્યત્વે તેમના બન્ધુ જ્યેષ્ઠિરિન્દ્રનાથ—'અશ્રુમતી નાટક' તથા 'પુરુષિક્કમ નાટક'ના કર્તા (જે ના બાલાન્તરો ગુજગતીમા નારાયણ હેમચન્દ્રે કર્યો છે તે), મત્યેન્દ્રનાથનો પુત્ર મુન્દ્ર પુત્રીકન્દિગ, અને હેમના ભાણેજ જ્યોત્સ્નાનાથ ઘોળાલ ભાઈ રેડી દ્રનાથ—વગેરે સત્યેન્દ્રનાથના પત્ની બહુ થોડો વખત જ શોભાપુર આવેના, પણ એ અતીત સુશીલ બાઈનો પરિચય થવાની સાથે માનવૃત્તિ જ પ્રગટ થઈ હતી એ આવ્યા તે પૂર્વે સત્યે દ્રનાથમા એક હસતુ આવે હેવી ચેજા હતી, પોતે ગાવા બિલા યાય ત્હારે કમરથી ઢીંચણ સંધીનું શરીર નિચિત્ર રીતે ઘોળતા હતા, હમે "એ જાગ ધૂમેઝ" કહીને માદિમાદિ હસતા મિસિસ ટાગોર આવ્યા પછી—કાણ જાણે કેમ ? હેમણે ટોડાને સુધાર્યા હશે વખતે—પણ એ જાગ ધમવાનું નાખૂદ જ થયું હતું

સત્યેન્દ્રનાથ ધીર શાન્ત હતા, મ્હે કહ્યું પરંતુ નિજીવ, મન્દ—હેવી વૃત્તિથી દૂર હતા એકવાર રાત્રે બોજન હેમને ઘેર હમે કરી રહ્યા પછી

એક નર્તકીનું નૃત્ય યોજ્યું હતું; તદ્દન નિર્જીવ અને એકતાનતાવાળું લાગવા માંડ્યું એટલે ટાગોર સાહેબ કહે:—“ જોરસેં નાચો ! જોરસેં નાચો ! ” કહીને પોતે જ પોતાના ઉપર હમારા બધાની જોડે હસી પડ્યા. અગ્રેજ નૃત્ય-કલાનો પરિચય હેમને હોવાથી આમ હેમને નિર્જીવ જેવા વિલાસ ઉપર કંટાળો આવ્યો હશે.

સત્યેન્દ્રનાથ મહારા પોતાના અત્યંત નિકટ સ્નેહી હોવાથી મ્હને શોલાપુરમાં હેમના સહવાસથી અસાધારણ આશ્વાસન મળતું એટલું જ નહિં પણ હેમની કનેથી હું ઘણું ઘણું જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવી સક્યો હતો. તેમ જ હેમનું હૃદય કેટલું કેમળ હતું ત્હેનો અનુભવ એક પ્રસંગે શોલાપુરમાં થયેલો મ્હને યાદ આવેછે: શોલાપુરમાં એક કમેક્ટર પોતાના હમ્બર ડેપુટી કમેક્ટરની આંખે જ જોતો હતો અને બમાતો હતો, તેથી મહારા વિરુદ્ધ ભાષાયો મ્હને એક સરકારી કામના પ્રસંગમાં વિના કારણ સતાવવા લાગ્યો; મ્હને બોલાવીને કહે: “ જાણો છો ? આ ત્હમારા વર્તન માટે સરકાર ત્હમને હુકમ અમાન્ય કરવા માટે સરપંડ પણ કરી સકે,—જે હું લખાણ કરું તો. ” (ત્હેમાં વાત તદ્દા નિર્જીવ હતી: અમુક જર્મીન રેલવે કંપનીને આપવાના કામમાં કેટલીક દીલ થઈ હતી, ને તે દીલ માટે જવાબદાર કમેક્ટરની ઑફિસ જ હતી; મ્હેં કહ્યું: “ તેમ કરતાં પ્હેલાં મદારે ખુલાસો તો માગશે કની ? ” એમ કહીને મ્હેં ઑફિસમાં જઈને સવિસ્તર હકીકત લખી મોકલી, જેમાં મહારી તરફની દીલ થઈ નહોતી તે સાબીત કરી આપ્યું; તે પછી સાહેબ ચૂપ જ થયા હતા. પરંતુ આ વાત ટાગોર સાહેબને જઈને કુર્કુળના મિત્ર તરીકે મ્હેં ખાનગીમાં જણાવી તે સાંભળીને, મ્હને હિમ્મત આપવાની તો દૂર રહી પણ, પોતે રોઈ ગયા !—શોલાપુરમાં મ્હને હેમણે આપેલા કેળાયા ઉપરથી પ્રતિ-બિમ્બિત કરેલું ચિત્ર આ લેખમાં મથાળેછે—ને આ પૂર્ણ સંજનના સ્વભાવની કાંઈ છાયા બતાવશે.

મ્હેં શોલાપુર છોડ્યું. સત્યેન્દ્રનાથ પણ કાલક્રમે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. પત્રવ્યવહાર આજો જ રાખવાની ટેવ હેમને હતી. કેટલાક ગણતર

પત્રો હમારી વચમાં આવ્યા ગયા [એક પ્રસંગ નાંધું ઈ સ ૧૮૯૮ના  
ડીસેમ્બરમાં અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના વાનિકોત્સવને પ્રસંગે અ શ્રેષ્ઠ  
વ્યાખ્યાન (Brahma Dharma એ મથાળાન) મહે દર્શુ હતુ તેમાં  
જ્ઞાન, મક્તિ, અને કર્મ એ ત્રણની સમનોલ્પતા તે આલ્લધર્મની નિશિષ્ટતા છે  
એમ મહે દર્શાવ્યુ હતુ આ વ્યાખ્યાન છપાયા પછી પણ મત્યેન્દ્રનાથના  
જોરામાં આવ્યુ નહોતુ એ દુ નક્કી નાળુ છુ એ પછી થોડાક માસને  
અંતરે મત્યેન્દ્રનાથે કુલજ્ઞતામાં એક વ્યાખ્યાન કરેલામાં ઉપર મેલુજ સ્વરૂપ  
દર્શન હેમગે પણ કરેલુ ટાઇક વર્તમાનપત્રમાં જોઈને મહે મહારા  
વ્યાખ્યાનની એક પ્રત મત્યેન્દ્રનાથને મોકલી, અને પત્રમાં આ  
વિચારસામ્યની સૂચકતા તરફ લક્ષ જર્યુ હતુ એમનો ઉત્તર શો આઓ  
તે વાદ નથી ] અનેક વર્ષો પછી ઈ સ ૧૯૦૭ના ડીસેમ્બરમાં  
સૂરતમાં હમે પાછા ભેગા થયા થીઈસ્ટિક કનફરન્સમાં મત્યેન્દ્રનાથ  
પ્રમુખ થવાના હતા તે કાન્થુથી ખામ હુ તે પ્રસંગે ગયો કાળાભાઈ  
લલુભાઈને ઘેર મત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર અને એકા ગિતર્થા  
હતા મત્યેન્દ્રનાથની જોડે હુ ફિરોઝશાહ મહેતાને ઉતારે ગયો, મહેતે એ  
ખર્ચી ગયા મહારે એ મહાન પુરુષ જોડે પરિચય નહોતો તેથી હુ અચકાતો  
હતો, ટાંગોર કહે “ચાનો તો ખરા, એ કેવો સૂજન છે તે જોશો” (મત્યેન્દ્ર  
નાથ અને ફિરોઝશાહ ઘણા જૂના મિત્રો હતા) હુ ગયો, અને ખરે, ફિરોઝ  
શાહના લક્ષણોહનુ જુદુ જ મુદુભાવયુક્ત, સ્વરૂપ જોઈને હુ મોહ પામ્યો  
એ સિહને દૂરથી જ મહે જોયેનો, જાહેર વ્યાખ્યાનસ્થાનોમાં હેની મર્જના  
સાભળેલી, એ ગજનામાં કદી નહે જે મુદુ ખ્વનિ ના સાભળેનો તે આજ  
ખાનગી વાર્તાનાપમાં પ્રગટ થયો એ પેના પ્રખ્યાત કૌત્રિસના ભંગનો  
પ્રસંગ હતો, આગગગાધર ટીજક કૌત્રિમના જિનારાઓમાં સ્થળે સ્થળે જઈ  
પોતાની ગોળના માટે પુષ્ટિ મેળવવાના પ્રયાસ કરતા હતા, બધુ વાતાવરણ  
વીજળીના પ્રનાહોથી ભરપૂર હતુ હજી કૌત્રિસનો ભંગ થયો નહોતો, પણ  
ચારે બાજુએ નજીક આવેના તોફાનનુ દબાણ માણુમોના આમને રૂધતુ  
હતું સુરેન્દ્ર બગાળી છાનણીમાં ઉચ્ચ પર્ગમાં દરીદરીને લોખની લાગણી  
નો ક્વાસ લાનતો હતો, પાતે ઉદામ પક્ષ તરફ જતા થઈયો હતો એ

પ્રસંગે એકાન્ત બંગલામાં ફિરોઝશાહ સ્નેહભાવની તત્ર વાણીથી સત્યેન્દ્રનાથ-  
ને કહેછે: “સત્યેન્દ્ર! આ શી વાતો બધા કરેછે? Bag and baggage—  
ગાંસડા પોટલાં—સાથે વિદેશીઓને એકાએક હાડી કાઢવા એ શક્ય છે? કે  
ધટ્ટ કે હિતકર છે?” આજના ગાંધીયુગમાં આ વાત લોકોને ધૂણા ઉપજાવે  
તો ભલે; હું તો ઇતિહાસની પદ્ધતિ વાંચવાનું જ કરું છું.—વક્તવ્ય એ છે  
કે—ફિરોઝશાહના આ વચનમાં અપૂર્વ મધુરતા, મૃદુતા, જોઈને હું આશ્ચર્ય-  
મૂઢ થયો. આ બે જૂના મિત્રોનો સ્નેહાભાવ સાલ્યો, તે હું ધન્યપ્રસંગ  
ગણવા લાગ્યો. હું આ વાર્તાલાપમાં ઉપેક્ષિત કે નડતરરૂપ પાત્ર હોઉં એમ  
મને લગાર પણ ન લાગ્યું; ફિરોઝશાહ જોડે ઝોગખાણ ટાગોરસાહેબે  
કરાવ્યું તે પછી મને પણ જણે બધી વાતમાં ભાગ લેઉં એમ પોતાને ધટ્ટ  
હોય હેવી રીતે ફિરોઝશાહ વર્તતા બોલતા હતા; તથાપણ, ઊંચું આકાશ-  
માં ડોકું રાખતા, મહાપુરુષ જેવા એ નહોતા વર્તતા. પૂરા સુજનની  
સુજનતાથી વર્તતા હતા.

થીઇસ્ટિક કનિફર-સમાં સત્યેન્દ્રનાથનું પ્રમુખપદનું ભાષણ શરૂ થતા  
પહેલાં બેત્રણ બંગાળી યુવકોએ કેટલાંક બંગાળી લખતો ગયાં; શુ સ્વર્ગીય,  
આત્મોત્સાસક, એ ગાન! સત્યેન્દ્રનાથનું ભાષણ પણ ઉચ્ચ ક્રમે જનારા  
ભાવોથી ભરેલું હતું. અહિં વિસ્તારને માટે સ્થળ નથી. આ પ્રસંગ પછી  
હમે છૂટા પડ્યા. ફરી મળીશું કે કેમ તે ખબર નહોતી. પણ અણુધાર્યો  
યોગ તે પછી પાંચ છ વર્ષે આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના હૂનાળામાં હું  
સહકુટુંબ દાજીલિંગ ગયો, તે વખતે કલકત્તામાં થોડા કલાક જ ગાળવાના  
હતા ત્હેમાં સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હમે ગયાં. મળ્યા, હું પણ નાંકરીમાંથી નિવૃત્ત  
થયો હતો. આટલા સમયમાં એ વિશેષ વૃદ્ધ થયા હતા. શેલાપુરમાં  
આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી કાઢેલું ચિત્ર અને આ પરમોત્તર અવસ્થાનું  
ચિત્ર આ લેખમાં અન્ય સ્થળે મૂક્યું છે તે સરખાવ્યાથી ભેદ જણાશે.  
હૃદયમાં કાંઈ ભેદ નહોતો. બહુ આદ્રતાથી મળ્યા. કલાકેક વાનો ચર્ચ.  
મન્દિરા (હવે મિસિસ ચૌધરી બહુ વયથી બની હતી તે) અને મુરેન્દ્રની  
વદ્, મળ્યાં. બીજાં ઘરમાં નહોતાં. ટાગોર મને કહે: “રવિયે બેલાપુરમાં

એક ન્હાની સરખી સંસ્થા ઊભી કરીછે તે જોવાને જજો; પાછા આવતે બને તો જજો.” (હજી એ હવે બહુ વિકાસ પામેલી સંસ્થાના દર્શન કરવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી). આ છેવટની હમારી મુલાકાત. હાલ એ અનેક સદ્ગુણયુક્ત, શાન્ત, મૂર્તિ પરમ શાન્તિસ્થાનમાં, આનન્દધામમાં વિરાજેછે! હું પ્રત્યક્ષત્ જોઉં છું, છતાં થાયછે, ક્યારે હું વધારે સામીપ્યથી જોઈશ ?





कवि हलपतराम

[५१] ६७

[લોકો કહેછે-કોક કહેછે-લોજાનાથને દલપતરામે પિંગળના નિયમે શીખવ્યા હતા. આ વાત મને નવાઈ રહે જ શ્રવણ પડીછે. લોજાનાથ અને દલપતરામની મુલાકાત થઈ તે પૂર્વે જ લોજાનાથ પિંગળશાસ્ત્ર જાણતા હતા એમ હું જાણું છું. અને એ પણ હું જાણું છું. કે પિંગળનો અભ્યાસ સ્કૂલમાં કવિ દલપતરામને હાથે મહેં વધાર્યો તે પૂર્વે એ વિષયમાં પ્રવેશ મહેં મહારા પિતાએ જ કરાવ્યો હતો. પછી લોકો વધારે જાણતા હોય તો લેશે,-બાકી મહારા પિતા મહેં ધણીવાર કહેતા કે-“દલપતરામ મહેં કહેછે, ‘ત્હમ્હારી પ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યોમાં તાલ બરાબર બેસાડવાની જરૂર છે તે મહારી કને બેસો તો કરી આપું.’” ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યો બહુધા અક્ષરમેળ છન્દોમાં છે, અને તાલ એ તો મુખ્યતઃ માત્રામેળ છંદનું સ્વરૂપનાધિક અંગ છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં, દલપતરામ કવિના આ વિચારમાં શુ સ્પષ્ટ હશે તે સમજાતું નથી.]

ચીની માદીનો ખડિયો મેંજ ઉપરનો હાથમાં લઈને કવિ દલપતરામે એકવાર કલાસમાં બધાને કહ્યું-“આ ખડિયાં વિગે કરિતા ઘેરથી કરી લાવજો.” બધામાંથી કેટલાક કરી લાવ્યા. હું કરી લાવ્યો:-

“ચીન દેશમાં નીપળે, ખડિયો નામ પ્રમાણ;  
માદી કરો ધાવછે, આવે હિન્દુસ્તાન.”

કવિએ આ રચનાને હાથી કાઢી નહિં; હું એ રચનાને અદ્ભુત ગણતો હતો. એ જ હસતું આવેછે.

છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પ્રેમાનન્દનું ‘નળાખ્યાન’, અખાના છપ્પા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિયોની રચનાઓ ઉપર મહારો પ્રેમ વ્હાડ્યો; અને એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઝોછો જ ગણાશે ‘નળાખ્યાન’નું ૧૫મું કડવું ધણું અધરું ગણાતું તે કવિકને અર્થ સમજવા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.

“નાંદો લાવ્યાહો? ના લાવ્યા હોય તે છેલ્લા જાય.”-એમ દલપતરામ કવિ કલાસમાં આજ્ઞા કરતા ત્હનો ધ્વનિ અસારે મહાગ

કાનમાં પ્રગટ થાયછે. હમારી નોટબુકો કવિની આમળ મેજ ઉપર મૂકીયે  
છિયે; કવિ, આંખની ખાખીને લીધે, નોટબુકો છેક આંખની પાસે ધરીને  
તપામેછે; સુધારેછે; અને અતે “દલ૦ ડાહા૦” એમ પોતાની અદ્ય સહી  
કરેછે; દમે ખુશ થતા થતા પાછા ખેંચ ઉપર પોતાપોતાને સ્થાને બેસી  
જાણ્યે છિયે; આ સુખજીવનનું સ્મરણ દૂર દૂરથી અનિલસદરીએ આણેલા  
વનકુસુમોના સૌરભની પેઠે અત્યારે મ્હને પ્રપુલ્ક કરેછે.—[આ પ્રસંગવશાત્  
એક અપ્રાસંગિક વાત નોંધવાનું મન થાયછે: અમદાવાદની હાઈસ્કૂલ છોડી  
મુંબાઈમાં કોલેજના અભ્યાસ માટે હું રહ્યો, તે સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષ  
પછી, મ્હારી સાથે મ્હારા જન્મ કૃષ્ણરાય, ખીજા બે સંબંધીઓ, અને  
મ્હારા મિત્ર વરજરાય સતોકરાય દેમાઈ, કોલેજનો અભ્યાસ કરવાને  
રહેતા હતા: તે વખતમાં ધોખીને ધોવા આપવાનાં લૂગડાંની પાદીની ચાંપડી-  
માં લૂગડાં લખીને વરજભાઈના હાથમાં મૂકીને હમારામાંથી કાઢ કહેતું-  
સહી કરો (વિનોદાર્થે જ); એટલે વરજભાઈ, એ વિનોદનો આનન્દ  
જિયી કક્ષાએ ચઢાવવાને, પોતાની સહી કરવાને બદલે કોઈવાર માસ્ક  
શક્તી એમ હમારા સૂચના સમયના શાસ્ત્રી મહારાજનું નામ લખતા (એ  
શાસ્ત્રી પણ નોટબુકોમાં એમ સહી કરતા), અને કોઈવાર “દલ૦ ડાહા૦”  
એમ નામ લખતા.]

કવિ દલપતરામની પછી કોઈ પણ ગુજરાતી કાવ્યોત્તો શિક્ષક  
અમદાવાદ હાઈ-સ્કૂલમાં ના નીભાગો; એ સંસ્થાનો જ જાણ્યામાં લોપ  
કરવામાં આવ્યો. હું માનું છું-પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી માનું છું-કે એ લોપની સાથે  
આપણા ગુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય,  
ઇત્યાદિના અભ્યાસ તરફની રુચિનો નાશ થયો; અને હેતાં માઠાં ફળ  
આજ સુધી અનુભવમાં જોઈયે છિયે. દલપત દિને આશ્રય આપવા માટે  
હાઈસ્કૂલમાં હેમને સ્થાન આપ્યું હતું એમ કેટલાક લોકો આરોપ મૂકતા  
હતા. ભલે આશ્રય આપવા માટે હોય; પણ હેનો લાભ મ્હને અને મ્હારા  
સમકાલીન મિત્રોને થયો તે એટલો તો અમૂલ્ય હતો, દલપતરામની, એ  
રાજમાર્ગમાંથી ફાટાતી શેરીમાં કરેલી, લઘુ સેવા પણ હેરી શુભ પરિણામ-

દાધિની નીનડી હતી, કે એ આરોપમાથી કદુ અથ જધો જતો રહેતો મને તો લાગે છે મહારી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી દતા-હાલ પણ 'પ્રત્યક્ષ મડપ હેડે' એઓ છે, એઓજ જમશેદજી લાલકાકા—તે દલપતરામના શિક્ષણને બળે પારસી ગુજરાતીના દ્વપણથી અસ્પૃષ્ટ, અને ગુજરાતી કવિતા નો શર્કિ હજી સૂધી રાખી રહેલા હેવા, છે

આ કવિ દલપતરામનો પ્રતાપ, આ ઉદાહરણ એક વ્યક્તિનું અને અદ્વિતીય જણાશે પણ હેની સચ્ચતા નિઃશય વ્યાપક અને મોટી છે

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની આરમ્ભકાળની પ્રવૃત્તિમાં લિલ્લ લિલ્લ નમ્નાની વ્યક્તિયો સહકારમાં જોડાઈ હતી, રણુડોડભાઈ જેવા આરંભ મૂર્તિપૂજક, બેચરદાસ અંબાઈદાસ જેવા દેવીના દદ ભક્ત, ગોપાળરાવ હુરિ જેવા મૂર્તિપૂજની રમત રમનારા,—દ્વિતીય જોડાયા હતા ત્હેમાં કવિ દલપતરામની સહકારિતાનો એક પ્રસંગ મુકુરમાં દેખુ છું સ્થળ—ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજનો મુખ્ય ખડ (આરમ્ભમાં પ્રાર્થનાસમાજની બંધકા ત્હે જ થતી હતી),—ઉપદેશકને સ્થાને કવિ દલપતરામ મેજની પાછળ, ખુરશીની આગળ, બેસા છે વ્યાખ્યાન ગદ્યમાં કરવાને બદલે પોતાનું એક કાવ્ય લલકારે છે

“જ્યા મેલીને છોકરા રે સતાર્થને બંધા બાપ”

કાવ્ય સમજાવતા જાય છે, મનુષ્યના જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોના લક્ષણ દર્શાવવાને કદપના કરી છે કે ઈશ્વર પોતાના માળકોને વનમાં છૂટા મૂકીને પોતે સતાર્થ રહ્યો છે, છોકરા હેની ખર્જમાં ફાફા મારે છે ‘અહિ હશે,’ ‘અહિ હશે’ એમ,—વનમાં એક બાગિક (નાસ્તિકવાદી) કહે છે: “નથી બાપ કે કામે કોઈ,” આ શબ્દોની સાથે શ્રોતામંડળમાં હસાહસ થાય છે, હેની વચ્ચે જ કવિ ‘જ્યા મેલીને છોકરા રે’ એ કુવપદ લલકાર્યે જ જાય છે હેમની ભારેખમ મૂર્તિ, વિશાળ મુખ, ગમ્ભીર, મધુર, મોટો અવાજ, સંગીતકલાના ખેલ વિનાની પણ સૂરભરેલી ગાનરીતિ,—એ સર્વથી આકર્ષિત અને મૂર્તિ હું જોઉં છું, ગીતનો લલગર સાલજુ છું, અને એ સમયમાં તે એ સ્થળમાં જઈને હું પોતાને બેડેલો દેખું છું.

[ આ કાવ્યની કલ્પના ઉપરથી એક મિત્રે મહને કહેલી ‘મસ્તવી’માની દૃષ્ટાન્તકથા ( parable ) યાદ આવેછે પ્રભુ પોતાના બાળકોને કહેછે હું ત્હમારે રમવા માટે આ બાગ આપુછું, હું જઈને ગુફામા સતાઉંછું, મહને સોધી કાઢનાર મોઢી કાઢશે બાળકો બધા બાગમા આનન્દમા સપડાઈ જાયછે, પ્રભુને મોઢવાનુ જૂલી જાયછે અમુક ગણતર જણા જ સોધવાને નીકળેછે, તે ગુફામા પ્રભુને મેળવેછે —કવિ દલપતરામે ‘મસ્તવી’નું નામ પણ નહિ સાલજી હોય હેમના કાવ્યની કલ્પનામા આ કથાનુ સામ્ય અલ્પાશે છે, તે ઈશ્વર ત પ્રેરણાના આત્મિક ઐક્યની સાક્ષી આપેછે, એટલુ જ ]

“ નૃળાખ્યાન,” પ્રેમાનન્દનું, દલપતરામે કરેલા ‘કાવ્યદોહન’ નામના પ્રાચીન કાવ્યોના સમૂહમા આવેલુ વાચનારને જણાશે કે નૃળરાજા નાહુક-રૂપે ઝડપુપર્ણ રાજાના મહેલમા સારથિની નોકરી લઈને રહ્યો તે રાજા રાત્રિ એક પ્રોત્ક ખોલીને સૂતો એમ વર્ણન પ્રેમાનન્દનુ છે, તે પ્રોત્ક કાવ્યદોહનમા આપ્યોછે

જાતપે ધૃતિમતા સહ વધ્યા યામિનીવિરહિણા વિદગેન ।  
સેહિરે ન કિરણા હિમરમેરું સિતે મનસિ સર્વમસામ્ ॥

તેનું ગુજરાતીમા વસન્તતિલકામા લાપાન્તર કાવ્યદોહનમા આમ છે

જે અકવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે  
તે સમ રમ રમતા રવિતાપ સાંખે,  
રાતે વિચારથી અન્દ્રમકાશ ખૂંચે  
જે હોય હું ખ દિલમા કશુંએ ન રૂંચે

આ લાપાન્તર પ્રેમાનન્દનું કરેનું હશે કે કેમ એ શકા મહને બહુ વખતથી ખૂંચતી હતી, નિયમશુદ્ધ છન્દ, સૌની, ઇલાદિથી લાગતુ કે ગ્યના આધુનિક છે, અને ‘દિવમા’ શબ્દમા કવિ દલપતરામે પોતાના નામને ગુપ્ત ઇશારો પણ કર્યા માટે રાખ્યો હશે એમ મહને વહેમ હતો ઈ સ ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૯ સુધી હું શોનાપુરમા હતો તે અરસામા મ્હે કવિ દલપતરામને પત્ર લખીને આ શકા પૂછી હેમણે તરત ઉત્તરમા લખ્યુ કે એ પ્રોત્ક

ગુજરાતીમાં પોતે રચીને મૂકયોછે આ પત્રમાં ઉમેર્યું હતું કે ત્હમે નવી અંગ્રેજી ઢબની કરિતા રચીછે તે પુસ્તક મ્હને મોકલશે મ્હેં 'કુસુમમાળા'ની એક પ્રત મોકલી, ત્હેનો સ્વીકાર કરતા ( કે પ્રથમના પત્રમાં તે અસારે યાદ નથી, પરંતુ, સ્વીકાર કરતા જ ઘણું કરીને ) હેમણે કુસુમમાળા ચાન્દ ઉપર પ્રયોગ કરીને એક ગીતિ રચીને મોકલી હતી અસારે એ પત્ર હાથમા આવતો નથી નહિ તો એ ગીતિ આ સ્થળે સ્મરણરૂપે જિતારીને હું મૂકત

કવિ દલપતરામ એ નામ સાથે ખ્હાળા બાધાના, પ્રતાપવાન, ખ્હાળા ખ્હાનાળા, થોળિયાથી નિશિષ્ટ, વ્યક્તિત્વ સ્થાપનાર પુરુષ, માથે અસંખની કરમજી કે લાલ પાંધડી, ઉત્તરાવસથામા ઘાંણી પાવડી, જૂની ઢબની પ્હેરેલા, શરીર ઉપર શાલ ને હાથમા જૂની ઢબની ખરાદીએ જિતારેલી લાકડી પકડેલા, હેવા પુરુષ નયન સમીપ ખડા યાયછે, તે સાથે હેમની ગમ્બીર મધુર વાણીમા મવાતા પછોના ભણુકાર કાન ઉપર પડેછે

સરસ નરસ રસ સમઝે કવિતારસ તો તહા પ્રગટ છીને,  
પાઝ ધુધરો કે ધહા બાળક તે તો બળવતા રીઝે

આ ગીતિ ગાતી વખતે 'તહા'ના 'હા' ઉપર ભાર મૂકી હાથની આંગળીનો 'પ્રવેશસ્પર્શક' અભિનય ને', 'જા', એ તાલબોનો અર્ધ તાલબ ઉચ્ચાર, નાકના નસકોરાનો આછો ડુલાવો,—એ સર્વ પ્રત્યક્ષવત્ યાયછે

રામલક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતા,  
સતી સીતાને આવતા સાથ,  
ઠહે રઘુનાથ, પધારો પિત્તર બણી

એ ધાર્જ પણ હેવા જ ગમ્બીર અવાજે, હેવા જ અભિનયો સાથે માતા, અને 'રા', 'માં', 'તાં', ઇલાદિના વિવૃત ઉચ્ચાર વિવક્ષણ રીતે કરતા દલપતરામ કદી ભૂલારો નહિ.

કવિ દલપતરામ ઉપર “ભાટાઈ,” “ગરબીભટપણ્ડ,” હેવા આરોપ હેમના વિરોધીવર્ગ તરફથી મુકાયલા તે કેટલા અઘટિત હતા તે બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. નર્મદ કવિ અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા, અથવા તો હેમના પ્રશંસકો વચ્ચે ભ્રમી થયેલી સ્પર્ધા, ને સમયનાં સ્મરણોમાં કાંઈક સમૂજના પ્રકાર મૂકી ગઈ છે. મુંબાઈમાં એક સભામાં દલપતરામે કવિતા પોતાની ગાઈ સંભળાવી અને જેવા ખુરશી ઉપર બેઠા હોવા જ એક વિચિત્ર સ્વભાવના પારસી ગૃહસ્થ તરફથી સત્કાર પામ્યા: “હાનું નામ તે” કવિતા કહેવાય—” એમ પ્રશંસાના ભાવથી કવિરાજની પાઘડી ઉપર ધપો માર્યો; એ ધપો મારનાર ગૃહસ્થ તે વખતે મુંબાઈની સમાલિકાજ કોર્ટના જજ હતા.

નર્મદ કવિ તરફ દલપતરામના હૃદયમાં દ્વેષભાવ તો હતોજ નહિ; પરંતુ,

શું ભેરો તનની છબી, એમાં નથી નવાઈ;  
નિરખો મુજ મનની છબી, બલા પરીક્ષક બાઈ.

એ પોતાના ‘દલપતકાવ્ય’ નામના સંગ્રહના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂકીને, નર્મદ પોતાના મંથના આરંભમાં પોતાની લખણે આંગળી મૂકીને દબાવી બેઠેલા હોવી છબી મૂકીને નીચે “નર્મદ આખરે જીવદાઈજ, ઉમર વધે ૨૭,” એમ શબ્દો છાપેલા તે તરફ કટાક્ષ સળળ રીતે દર્શાવેલો; અને હેના પ્રત્યુત્તર, રૂપે નર્મદે પોતાની ઉચ્છૃંખલ આશ્વત્થામાં દોહરો રચેલો:

તનમનની છબિ ભેઈને ઉપજે સંસાર આમ,  
આ તે દલપતરામ કે અમદાવાદી દબમ. ૬

૬ “સાહીત્ય” સંપાદક, ૫. ૧૪૬ ભેટાં કાલાબાઈ આ દોહરો કાઠક હેળિવાનો રચેલો માનતા જણાય છે.—

૧. નંદવરલાલ ઇન્દરામ દેસાઈએ “સ્વતન્ત્રતા” ઑગસ્ટ ૧૮૭૬ નો અંક બતાવ્યો. જેમાં ૫. ૨૫૦ એ આ “અમદાવાદી દબમ” વાળો દોહરો છે. (અમદાવાદી x x x એમ) દલપતકાવ્યમાં દલપતરામે ઇશ્વરને દબમનું રૂપ આપ્યું છે. તે બાબતની ઉપર એ લેખમાં કટાક્ષમય કાવ્ય એક છે. ને તે પણ તરવ પ્રસ્તુત દોહરો અસંજદ રીતે આપ્યો છે. નર્મદનો રચેલો નથી એમ કાંઈ જણાવું નથી.

તે સરખાવતા સૌજન્ય, નાગરિકતા, ધ્યાદિ કોનાં એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

તેમ જ, એ દલપતકાવ્યના આરમ્ભભાગમાં પોતાની કવિતાની વિલક્ષણતા બતાવતાં દલપતરામે કહ્યું છે:

“નયિ હચ્ચરિ માશુકઆરાકની  
નયિ વાત જ નીતિવિનાયકની,  
કવિતા કરિ સદ્ગુણ કારણની,  
દિલ દુર્ગુણ દોષ વિહારણની’

તે નમંદ કવિના કાવ્યોમાના નિન્દા શૃંગારાદિકને વેધ્ય કરનારુ શરસધાન દર્શાવે છે, તેમ જ,

“અરે એા વ્યસની! નથી વ્યસનીનેા વાટરો આ,  
એમા તો અધીક ગુલબાસ ને ગુલાબ છે,  
અપા ને અબેલીતણા હરો ગજરા ને હાર,  
બીભ પણ એમાં એવા બહુ બહુ બાબ છે;

X

X

X

ગાલે નથી, બાંચ નથી, બાણી પીવા બીડી નથી;  
પત્રપુષ્પવાળી આ શ્રીમાળીતણી છાબ છે

X

X

X

■

X

X

સાકર ઇલાઈચી સહીત જે સુખધીદાર  
પ્રેમથી પીએા તો પીવા ભેગ્ય પથપાન છે;  
પીવી હોય મદીરા ને એવી હોય અકકલ તો  
તેવા જનો ભયો ન્યાં કલાલની દુકાન છે”

એ સમર્થ પ્રહારોના ઘણુ મારનારાં વ્યનેા

“ચલો ચલો શું વાર લગાડો ચલો પીવા મડો,  
ચાદની આ તો ખૂબ ખીંધી રહી ‘મરુત બની’ લાડો.”



એ ઉદ્ધત લાવણીના ઉદ્ધાર કાઢનાર, અથવા

“ નર્મદ કવિ નિલ્ય ભડતો રે જ્યારે નિશામાં ચૂર,  
મહું બલિહારી નિશાતણી, ભક્તિ ને બરપૂર ”

એમ નિશાનાં સ્તુતિગાન ગાનાર નર્મદ કવિની તરફ નિશાન માંડી સફળ વિજય મેળવનારા દલપતરામને ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેસાડે છે.

આ પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોની વાત; એક જીવનવૃત્તાન્તની વાત નાંધું: નર્મદ કવિના એક મિત્ર અમદાવાદમાં આવ્યા તે પ્રસંગે દલપતરામ કવિને મળવાને ગયા; સાથે હેમના એક બે મિત્રો હતા; ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી વગેરે. ડાહ્યાભાઈએ અંધ કવિ દલપતને કહ્યું: “ કવિરાજ ! આ રા.—; કવિ નર્મદાશંકરના અંગત મિત્ર છે.” ને ગૃહસ્થે દલપતરામને વિનંતી કરી કે કાંઈ આપની કવિતા સંભળાવો. દલપતરામે તરત શરૂ કર્યું:

“ દુરાચારી બલિયારી નો વિચારી,  
વશે સારી કે નકારી ગતિ જારી; ”

દલપતે પંક્તિયો ગાતા જાય અને લાંબા હાથ કરી એ મિત્ર તરફ જ જાણે નિર્દેશ કરતા હોય, હેને જ સંબોધતા હોય, તેમ હસ્તનો અભિનય કરવા લાગ્યા† આ બનાવમાં નર્મદ કવિ ઉપર, મિત્રદ્વારા, પ્રહારવર્ષણ હતું કે કેમ તે હું નથી જાણતો; પણ ડાહ્યાભાઈએ આ વૃત્તાન્ત કહીને જે રમૂજ ઊપજાવી તે રમરણમાં આવતાં હું પણ રમૂજ જ ગણું તો બસ છે.

### નર્મદાશંકર

કવિ નર્મદ વિશે આડકતરા ઉલ્લેખ ઉપરના વૃત્તાન્તમાં આવ્યા. મ્હારે એ કવિ જોડે સાક્ષાત્ પ્રસંગ જીવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેલા; તેટલો નાંધું છું: મ્હારા પિતાની સાથે મુંબાઈમાં નર્મદ કવિને ઘેર મળવા હમે કેટલાક ગયા હતા; આ નર્મદનો ઉત્તરકાળનો, “ ધર્મચિંતાર ” ની રચના

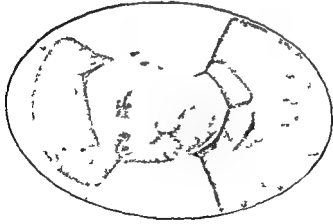
† આ હકીકત “ સહીના સર્વદલ્યનું દિગ્દર્શન ” નામના પોતાના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૪૫-૧૪૬ એ રા. ડાહ્યાભાઈએ આપી છે; નર્મદના મિત્રનું નામ પણ આપ્યું છે; માત્ર એ મિત્ર તરફ હસ્તનિર્દેશ કર્યાની વાત અનુક્રમ રાખી છે.

પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો, આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉન્નત, વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ ભુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ શુણ્ઘળી છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો, હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાયછે કે એ ગુર્જરમાતા અને સરસ્વતીના અનન્યભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મ્હારે પડ્યો જ નહિં.

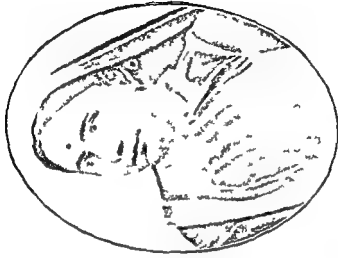


દુર્ગાશંકર મહારામ

[૪૪ ૧૮૭]



ନବୀନ ପାଣି



ଶ୍ରୀ. ନବୀନ (ସିଦ୍ଧାନ୍ତ) ୨୩

(૧૨)

સ્વ. નન્દશંકર તુળબશંકર

તથા

સ્વ. દુર્ગારામ મંછારામ

નન્દશંકર ભારતર એ નામ મહારા સૂરત શહેરના બાલ્યકાળના પ્રમોદના સંસ્કાર જગાડે છે. આજ લોકો એઓને 'કરણુ ઘેયો' નામના વાર્તાગ્રન્થના રચનાર તરીકે ઓળખે છે. મહારે એ સ્વરૂપે ઓળખાણુ બહુ મોડું થયેલું; 'ભારતરસાહેબ' તરીકે મહારા પિતાને ઘેર નિત્ય આવનાર એ મિત્રને મેં બાળપણથી ઓળખેલા. રાજ સાંજે પાંચ દસ મિત્રોની બેઠક થાય ત્હેમાં નન્દશંકર ભારતર ગાદી તકિયે બેઠેલા, તપખીરની ડબ્બીમાંથી વારંવાર તપખીર સંધતા, થોડું બોલતા પણ રમૂજના પ્રસંગે માથાના છૂટા મૂકેલા વાળ સાથે ડોકું એ બાજુ ધૂણાવીને ખૂબ હસતા, બોલવામાં તેમ જ હસવામાં પણ અનુનાસિક, હેવા ભારતરસાહેબની, નિખાલસ સ્વભાવનાં ચિહ્નો મુખમુદ્રામાંથી ઝરતી, મૂર્તિ સ્મરણમાં પ્રગટ થવાની સાથે સંભાન, રનેહ, અને સદ્ભાવની ઊર્મિયો હૃદયમાં ઝરે છે. અને મહારા બાલ્યકાળમાં બાલિશતાથી જ હેમનું નામ કોણુ જાણે શા માટે મ્હેં પાડીશંકર પાડેલું તે વાતનું સ્મરણ યતાં લજ્જા સાથે હાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

નન્દશંકરે પોતાના જીવનના ઉત્તરભાગમાં મુશ્કી, તથા પોલિટિકલ ખાતામાં કામ કરેલું અને જીવનમાં દીવાનની પદવી ભોગવેલી; છતાં હેમણે

આરમ્ભ સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગાથી કરેલો તેથી 'માસ્તર', 'માસ્તર-સાહેબ' એ નામ હેમને છેવટ સુધી હમારા મંડળમાં તો વળગી રહ્યું હતું. મિ. ઓન નામના હાર્ડસ્કૂલના હેડમાસ્તરના એ તેજસ્વી શિષ્ય હતા એમ સાલજેલું મ્હને યાદ છે. એ સમયના શિક્ષણની ખૂબીને પ્રતાપે, એ ગુરુના વ્યક્તિત્વને પ્રતાપે, અને એ શિષ્યની બુદ્ધિશક્તિને પ્રભાવે, 'માસ્તર' અમાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે સર્વત્ર દીપી નીકળ્યા હતા. માસ્તરની પદવીમાં હતા ત્હેવામાં મ્હારા પિતાની પામે મળનારા મંડળમાં એક પ્રસંગે માસ્તરસાહેબે એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાંના લેખનું ગુજરાતીમાં તત્કાળ ભાષાન્તર હેવું નો સુચમતાથી, સરળતાથી, અને વિશદતાથી કર્યું હતું કે બધા પ્રશંસાજ્ઞાપિતી છક થયા હતા. નાંદોદમાં એડમિનિસ્ટ્રેટરની જગાએ હતા તે સમયમાં, એમ કહેવાયછે કે, એક લાંબો તુમાર ખોવાઈ ગયેલો તે પોતે પોતાની સ્મરણશક્તિને બળે સર્વાક્ષમસંપૂર્ણ પુનરપિ લખાવી આપ્યો.

'કરણ થેલો' એ વાર્તાગ્રન્થ પ્રગટ થયો તે વખતે માસ્તરના બધા મિત્રો, મ્હારા પિતા સહિત, આશ્ચર્ય પામ્યા હતા કે આ શાન્ત, થોડાબોલા, માસ્તરે આ ઉત્તમ ગ્રન્થ કમ્હારે, શી રીતે, જાનામાના, લખ્યો ! આ ભાવ દર્શાવનારા ઉદ્ગાર માસ્તરની સમક્ષ મ્હારા પિતાએ કાઢ્યા, તે સાંભળી માસ્તરસાહેબે ઉત્તરમાં માત્ર અનુનાસિક હાસ પોતાનું કરીને બસ કર્યું આટલો વાર્તાગ્રન્થ લખીને પછી માસ્તર બંધ જ પડ્યા તે અજબ જેવું લાગેછે. અને કેટલાક અનુદાર પુરુષો એટલે સુધી બળયછે કે એ ગ્રન્થ નંદશંકરનો રચેલો છે જ નહિ એમ કહેછે ! માસ્તરસાહેબના નિઃકટ પરિચયમાં આવેલા હમે સર્વે આ આરોપને અનુદારતાની જ દુષ્ટતા મણિયે છિયે.

સૂરતના મિત્રમંડળમાં મ્હારા પિતાનાં આચા મિત્રો જે જ હતા: મહીપતરામ અને નંદશંકર. બીજા મિત્રો તો સાંજને પ્હાર એકઠા થઈ તગકા મારવા ઉપરાંત હૃદયમાં સ્થાન પામે હેવા ન્હોતા. માસ્તરસાહેબની એ મંડળમાં હાજરી વડે અપૂર્વ મીઠાસ પૂરાતી હતી. બહુ બોલવું નહિ,

છતાં હેમના સૌજન્યયુક્ત સહવાસમાં જ હેવું માધુર્ય હતુ કે અર્કિન્દિવિ  
 કુર્વાણઃ સૌલ્યૈર્દુઃસ્વાન્યપોહતિ એમ મહારા પિતાને એ મિત્રના સમાગમથી  
 લાગતુ હતુ. માસ્તરસાહેબની મિત્રતાને અંગે ખીજ એક સુલગ ધટના હેવી  
 થઈ હતી કે એ મિત્રમંડળમાંના ખીજાઓને સંબંધે તે ધટનાયોગ થયો જ  
 નહોતો. મહીપતરામ બાદ કરતાં, ખીજા મિત્રોના કુટુમ્બમંડળ સાથે હમારે  
 કાંઈ પરિચયસંપર્ક થયેલો નહિ; માસ્તરસાહેબનાં પત્ની નંદગવરી (જે  
 ઈશ્વરકૃપાથી અસારે હયાત છે, અને મહોટીયા નામથી જેને હમે માનવૃત્તિ  
 અને સ્નેહવૃત્તિથી ઓળખિયે છિયે તે) હેમના એ યુવાવસ્થાના કાળમાં  
 અનુપમ સૌન્દર્યના નમૂનારૂપ હતાં; ધરેણું આઝાર્માં આઝાં, વેસ સાદામાં  
 સાદો પહેરે, છતાં સૌન્દર્ય તેજ અલંકારરૂપ થઈ હેમને દીપાવતું.  
 અસારે વૃદ્ધાવરથામાં પણ એ સૌન્દર્યની ભૂતકાળની દીપ્તિ પ્રગટ  
 છે.—આ કાંઈક અપ્રાસંગિક વાત લાગશે. પરંતુ વક્તાવ્ય એ છે કે એ  
 સૌન્દર્યની સાથે જ નંદગવરીમાં હૃદયના ગુણો, સ્નેહ, સૌજન્ય, ઇલાહિ  
 હેવા જોડાયા હતા કે માસ્તરસાહેબ અને નંદગવરી એ એક આદર્શ દંપતી  
 તરીકે હમે જોતા હતા. અને એ દંપતીનો (નાના કુટુમ્બ જોડે લાંબા  
 કાળ સુધી સંબંધ જારી રહી સુંદર સ્મરણો જ જીવનમાં વેરતો ચાલ્યો હતો.)

માસ્તરસાહેબનો પોતાનો સ્વભાવ, મહારા પિતાના ખીજા મિત્રમંડળ-  
 માંની વ્યક્તિયોર્થા અત્યંત ભિન્ન હતો; પોતાનામાં નિખાલસપણું, સૂરતના  
 લોકો જેવી મસ્તી તોફાનનો અભાવ, ઇલાહિ અતેકે સદ્ગુણો હતા; છતાં  
 ખીજા મિત્રોની ગમ્મતોમાં પોતે કાંઈક તટસ્થરૂપે, કાંઈક ઉદારતાયુક્ત  
 સ્વભાવથી, લાગ લેતા હતા. દુર્ગારામ મહેતાજીને આ મંડળે એક બાળનમાં  
 પ્રયોજિત પરિહાસનો ભોગ બનાવ્યા હતા,—એ વિશે એ ગૃહસ્થનાં  
 સ્મરણોમાં હમણાં થોડી વાર પછી જ ઉલ્લેખ આવશે;—એ પરિહાસમાં  
 માસ્તરસાહેબે એક નાટકપાત્રનું સ્થાન ભોગવેલું ખરુ, પણ હેમાં કશે  
 સક્રિય ભાગ ના લીધેલો; છતાં પોતે મૌનવૃત્તિ, સ્મિતયુક્ત મૌનવૃત્તિ, હેવી  
 રાખેલી કે દુર્ગારામ મહેતાજી છેક સુધી એ મસ્કરીને સાચી માનીને હાયા.  
 એ કથા પછીથી કહીશુ.

માસ્તરનામાં સલનિષા, સ્વતંત્રતા, ધ્યાદિ વીરનરનાં લક્ષણો હતાં તે થોડાક જ જાણતા હશે. ધર્મિક તાલુકાના મામલતદાર એઓ હતા તે વખતે હાલના ઇનકમટકસનું પૂર્વાશ્રમનું રૂપ લાઇસેન્સટકસ હતો, તે કરની આકારણી માસ્તરે કરેલી તે કલેક્ટરને એ.છી લાગી અને માસ્તરને હુકમ કર્યો કે વધારે આકારનું પત્રક બનાવી લાવો. માસ્તરે તરત ગૂંઝામાંથી નોકરીનું રાજીનામું લખી રાખેલું કાઢીને મૂક્યું; ને કહ્યું: "હારાથી ગેર-વાજખી આકારણી નહિં થાય. કલેક્ટર સાહેબ આ હિમ્મતનું વર્તન જોઈ અપ્રસન્ન ના થયો."

ખીજાં રમરણો યાદ આવતાં નથી. એક જે રજૂરી આવેછે તે નાંધું: ઈ. સ. ૧૮૮૫ આખરના ડિરેક્ટમસના દિવસોમાં હું મુંબઈ હતો. માસ્તર-સાહેબ ભીમાશેટની વાડીમાં પોતાના પુત્રો માંજુભાઈ તથા મનુભાઈને ઘેર જીતયાં હતા. હું તે વખતે હેમને મળવા ગયેલો. મને કહે ત્હમે ક્યાં જીતયાં છો? (હું શોલાપુરથી તે વખતે આવેલો હતો). મહેં કહ્યું: "—ને ઘેર." માસ્તર કહે:—"એ તો જાંત હોકરો હતો." મહેં કહ્યું: "હજી પણ એ જાંત જ છે."

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં હું હુમસ ગયેલો. માસ્તરસાહેબ તે વખતે ત્યાં હતા. પોતાના ખંગલામાં રહેતા હતા. હું હેમને મળવા ગયો. રલેટ ઉપર ગણિતના હિસાબ ગણીગણીને બૂસી નાંખવા, અને ખીજ ગણવા, એ હેમની કાલવિનોદની ક્રિયા હતી, તે ચાલતી હતી. તે બધે રાખી. પ્રેમથી વાતોચીતો કરી—આ મદારી હેમની સાથે છેલ્લી મુલાકાત. કેમકે તા. ૧૬ મી જૂન ૧૯૦૫ ને દિવસે માયેરાનથી હુમસ જતે સૂરતમાં હેમની માંદગીની વાત સાંભળીને હું પત્ની સાથે હેમને ઘેર ગયો તે વખતે પદ્માધાતના ત્રીજા હુમલાથી એ અસહાય અવરયામાં હતા તેથી હેમનાં પત્ની તથા માંજુભાઈ ને જ મદારથી મળી સમાચાર પૂછીને હમે ગયાં. તે પછી બરાબર એક મહિને, ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૫ ને દિવસે હું હુમસથી અમદાવાદ જતે સૂરતમાં હેમને ઘેર ગયો, તો તે વખતે તો જીવન અને મરણ વચ્ચેના દિવ્ય પ્રદેશમાં હેમનો આત્મા ક્રમણ કરતો હતો. હું ગંભીર, પૂન્ય, વાતાવરણને



ઘટિત માન આપી ચાલ્યો આવ્યો એ વિશુદ્ધ આત્માને શ્રવણે પડતા દિવ્ય જાનો સામળી સકાર્તા હોય તો તે માટે શુ મૂલ્ય હુ ના આપુ ?

## દુર્ગારામ મંજારામ

આ અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળા, દદામહી, પુરુષને આજ ધણા જાણ્યું મૂલી ગયા હશે સૂરતના એ વૈદિક નાગરબ્રાહ્મણ આપણને જીવનમાં વિજય માર્ગે ચઢ્યા હતા જેમ નન્દશકર અગ્રેજી શિક્ષક હોઈ માસ્ટર' ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ હતા તેમ દુર્ગારામ અગ્રેજીના જ્ઞાનથી અસ્પૃશ્ય ગુજરાતી શિક્ષક હોઈ 'મહેતાજી'ના ઉપનામથી જાણીતા થયા હતા કાઠિયાવાડમાં કેટલોક સમય એ રહેલા તે વખતમાં એ પ્રાન્તના લોકોએ હેમનું નામ "ખાખરો" પાડ્યું હતું, તે હેમના સૂઝા ખાખરા જેવા શરીરના દેખાવને લીધે પાડેલ, અથવા રાત્રે ખાખરો ખાઈને એ સૂતા એમ વાર્તા ચાલતી હતી તેથી એ નામ આપેનું કે કેમ તે, ખબર નથી, પણ એ નામ કાઠિયાવાડથી ગુજરાતમાં અને સૂરતમાં આદ્ય આદ્ય હતું

મજારા પિતાના સૂરતના મિત્રમંડળમાં દુર્ગારામ એ ખીજા સર્વથી તફાવત જૂની પડે તેવી વ્યક્તિ હતી હાસ્યરસની કદર હેમના સ્વભાવના બધારણમાં પ્રવેશ પામે એ અશક્ય હતું અને કાઈક એ શક્તિની જિનતાને લીધે જરા જરામાં ઉશ્કેરાઈ જવાની હેમની પ્રકૃતિ ઘડાઈ ગઈ હતી દુર્ગારામ મંડળમાં આવે એને ખીજા મિત્રો ચૂપ રહી જાય, કારણ એ હતું કે મહેતાજીનું પેટ આજકલ્લુ ગણાતું તેથી એ વહેમાતા કે કાઈ મજારી નિરુદ્ધ વાનો થતી હશે તેથી એ એક સૂત્ર વારે વારે આગળ કરતા 'હાનુ એટ રી ચોગી' પરતુ આ જીવનમાં સર્વ વાત સર્વ સમક્ષ પ્રગટ કગાય નહિ મટે પાપરૂપ જ એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપી સંપાદન નહિ એ વાનનું એ નિસ્મરણ કરતા હતા તે ઉપરાંત માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહારમાં કેટલાક હેવા નાજૂક પ્રસંગો, પરિચયો, અને મૃદુભાવના વિનિમયો ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે ઉદાત્તભાવના—romance—ની રસિકવૃત્તિના એ સ્થૂળ દર્શનો બને છે,—તે દિવ્ય હિમ્નનો ચમકમરેલા આશ્ચર્યભાવથી ઘડાયેલી ભાવનાનાં પ્રસક્ષ અનુભવમાં

મૂઠાતા સ્વરૂપોને બાલ જગતના અપવિત્ર સ્પર્શથી દૂર રાખી સુરક્ષિત કરવાની ઇષ્ટતા સર્વ રસભક્તો જાણે છે; એ વાત તો મહેતાજીની કદપનામાં પણ પ્રવિષ્ટ થાય એમ નહોતું. મહેતાજીના પેટમાં વાત રહેતી નહિં, હૃદય એક કારણ એ સંભવે કે એ પોતે સીધા, પ્રમાણિક હતા; પોતાને કંઈ ગોપ્ય નહિં, તેથી બીજાને પણ ના હોય જોઈએ એમ એ માનતા હશે, આટલું હેમને ન્યાય આપવા ખાતર, કહેવું જોઈએ.

દુર્ગારામ મહેતાજી એટલે રસિકતાના અમીઝરણા વિનાની શુદ્ધ ભૂમિમાનુ સૂકુ ઘાસ ચરનાર પ્રાણી હોવા જ ભાસ ધણાને યોગ્ય હતો. હેમના અન્ય ગુણો બાજુએ જ રહી જતા આ કારણથી, મહારા બાલક જીવન જોડે કરો પણ સમભાવ એ ઋષિના હૃદયમાંથી ઝરવો અશક્ય હતો, એટલે એ વ્યક્તિમાં મહારું બાલકહૃદય કશું આકર્ષણ દેખી સકતું નહિં; અને સૂકો ‘ખાખરો’ હેમના રસહીન સ્વભાવનું પરમયોગ્ય પ્રતિબિમ્બ-દર્શક ઉપનામ સાલળીને, બોલીને, કુ આનન્દ પામતો હતો. સાંસારિક સુધારામાં હેમના સમયના જોખમી વિચારો સાથે હિમ્મતથી યુદ્ધ કરનારા આ વિરલ પુરુષના ગુણોની કદર તે વખતમાં મૂળે ક્યાંથી હોય ?

ગુજરાતી વાચનમાળાના આદિ અધિષ્ઠાતા, શાળાઓ માટે ઉપયોગી વ્યાકરણના પ્રથમ રચનાર, હોપ સાહેબના નામથી બધા જાણીતા છે. દુર્ગારામ મહેતાજી ઉપર હોપ સાહેબનો સદ્ભાવ વિશેષ હતો; વાચન-માળામાં કેટલીક કવિતાઓ નીચેની ‘આજમ દુર્ગારામ મંછારામ’ એ નામમુદ્રા હજી ધણાના સ્મરણમાં હશે એ હોપ સાહેબને મળવા માટે ‘મહેતાજી’ એક વાર ગયેલા તે વખતે પટાવાળાએ હેમને રોક્યા, મહેતાજી ધૂંધવાયા; ચૂપ બેઠા; સાહેબે અંદર બોલાવ્યા કે તરત જ પટાવાળાના વર્તન માટે ધૂંધાપૂંવા ચતા મહેતાજી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. હોપ સાહેબે મહેતાજીને ઠંડા પાડતે કહ્યું: “મહેતાજી ! એ પટાવાળાને શો પગાર મળે છે ?” મહેતાજી:—“આઠ દસ રૂપૈયા હશે.” હોપ સાહેબ — “તો વિચાર કરો, મહેતાજી સાહેબ ! કે હેનામાં તે કેટલીક અક્કલ હોય ?” દુર્ગારામ ચૂપ થયા, શાન્ત થયા, નિરુત્તર થયા.

દુર્ગારામ મહેતાજી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આરંભકાળમાં અમદાવાદ એકવાર આવેલા; પ્રાર્થના ચાલતી હતી; પ્રાર્થનામાળાના એક અંકમાંના લલિતજંદ બધા ભકતો ભેગા થઈને બોલતા હતા; એક પંક્તિ ઉચ્ચારાઈ: ચિત્ર બ્યાલ છે વિશ્વમાં ઘણી; સ્થળકાળ, આચારમર્યાદા, 'અધુ' ભૂલી જઈને મહેતાજી વચમાં બોલી ઊઠ્યા: 'બ્યાલ શબ્દ ના જોધે બ્યાલ એટલે તો સર્પ.' " પરત ભજનમે ભંગ " એ હેમને ભાન ના રહ્યું. મહારા પિતાએ સમ્યક્તાથી બૂઝ્ય રીકરી. આગળ ભજન ચાલવા દીધું. ખીજી આવૃત્તિમાં મહારા પિતાએ બ્યાલ ફેરવીને જાલ શબ્દ ચૂક્યો.

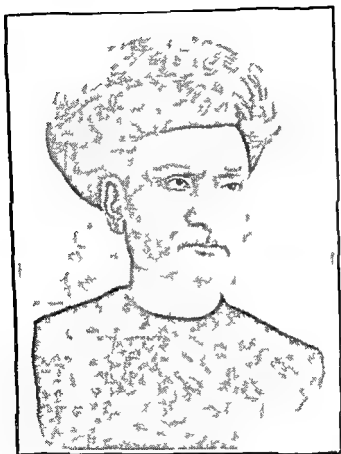
આ પ્રસંગે જ જાણ્યામાં મહેતાજી સહકુટુંબ મહારા પિતાના અતિથિ થયા હતા. હેમના એ પુત્રો હેમના મંડળમાં હતા; એક મહારી ઉમરનો, ખીજો ન્હાનો. સૂરતના લેફા ગુજરાનનજના લેફા વિગે કહેછે કે ગુજરાત-માં " વરં, વીંછી, ને વાંદરું"—તે વીંછી અને વાંદરાની બાબતમાં તો સત્ય વાત છે, વરં માટે એ વચનની સચતા સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી. અસ્તુ, અમદાવાદમાં વાંદરાં જોઈને મહેતાજીનો ન્હાનો પુત્ર ખૂબ આનન્દ પામતો હતો, અને મહેતાજીને એ પ્રાગ્ની બતાવી ને કહેતો; " બાપાજી ! વાંદરં ! ". હમે આ વચનમા સંપોધન હુમ્મ ગણીને માંહિં માંહિં બાલક-વર્ગમાં હસતા હતા.

આ વખતે મહેતાજીનો મોટો પુત્ર મહારી ઉમરનો હતો, તે મહને અંગ્રેજી અંગ્રેજીનના દાખલાના નીત રીતે પૂછીને છક કરતો હતો: દાખલા શી રીતે ગણી બતાવવા—૧ પૂછવાને બદલે દાખલાનાં અંગ્રેજી વાક્યો પોતે ગોખી કાઢેલાં ને વાક્યોનાં ચાકયા પટ પટ પટ પટ બોલી જઈ મહને પોતાની દુશિયારીથી દાગી નાંખવાનું કરતો હતો. હું મિચારે ચૂપ રહેતો હતો; પણ એ પદ્ધતિમાં ગણિતનું જાત સમાપ્ત નહિં એટલું મહને ભાન હતું. મહેતાજીને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ન હોવાથી પોતાના પુત્રના શિક્ષણમાં આ બાબતમાં પોતે નિવામક થઈ સક્યા નહિં હોય એમ હું ધારું છું.

મહેતાજીને વિશે સૂરતનું મિત્રમંડળ અનેકાનેક નિર્દોષ સમૂજે ધડતું હતું. હેમની પુત્રીઓનાં નામ જસગવરી, વિદ્યાગવરી, ધનગવરી, લાલ-

ગવરી—એમ હતા તે વિશે મહેતાજીએ પોતે નામશૃખલા ધડેલી હતી કે કેમ તે ખબર નથી, પણ હેમણે શૃખલા રચેલી કરાવીને બધા કહેતા—  
 “જસવિઘાધનલાભ જ ગવરી” વળી “અષ્ટકમળદળપદ્મપ્રકાશબાઈ”,  
 અને “ચરણકમળરજધણીદાસિયા” હેવા પુત્રી પુત્રના કૃત્રિમ નામ મહેતાજીને નામે, કાણું જાણે શા માટે, એ મિત્રાએ ચઢાવ્યા હતા આ તો નિર્દોષ રમૂજ હતી પણ એક પ્રયોજિત પરિહાસ એ મિત્રમંડળે ઘડી કાઢેનો તે તો કાઈક દૂર જોવો હતો. વડનગરા નાગરોમા ‘ગૃહસ્થ’ અને ‘ભિક્ષુક’ એમ બે વિભાગ છે, એ બે વચ્ચે ભોજનવ્યવહાર છે, પણ કન્યાવ્યવહાર નથી મહેતાજી ‘ભિક્ષુક’ વર્ગના હતા, બીજા મિત્રો ‘ગૃહસ્થ’ વિભાગના હતા એ મિત્રાએ મહેતાજીને ભમાવ્યા કે ત્હમને હમારામાથી માસ્તર સાહેબની પુત્રી જોડે ત્હમારા પુત્રનો નિવાહ કરાવીશુ આ કેવળ જૂઠાણું જ હતુ પણ સાધારણ રીતે મહેતાજી ચતુર હતા આ બાગતમા લોભાઈને છેતરાયા, છેતરાયા તે છેક લાભો વખત સુધી સૂરતના બ્રાહ્મણો દક્ષણી ધાટની ચકરી પાપડી પ્હેરે છે તે પાધડી મહેતાજી પ્હેરના હતા પેલા મિત્રમંડળે કહ્યું ગૃહસ્થની કન્યા બેવાની છે તો આ બ્રાહ્મણુયા પાધડી બદલીને હમારા જે ॥ મહેતાજી પાધડી પ્હેરવી પડશે,—એટલે મહેતાજીએ ચકરી પાધડી કાઢી નાખી અને સૂરતી નાગરગૃહસ્થ અને કાયસ્થો પ્હેરે છે ત્હરી પાધડી પ્હેરવા માડી—આખર હેમને, કચ્કારે તે ખબર નથી, પણ, જણાયુ કે આ ખોટી આશામા બધા ભમાવે છે આ પરિહાસથી મહેતાજીને કોઈ ચઢ્યો કે કેમ તે મ્હને સ્મરણ નથી

મહેતાજીમા હાસ્યસેન્દ્રિયની ખામીનુ એક ઉદાહરણ આપીને સમાપ્ત કરું કહે છે કે કાઠિયાવાડમા હેમને એક વાર ચોરોએ લૂટયા, તે વખતે ક્ષત્રિયોચિત શરચરિત તો ના જ સહવે, પણ જાનેમાને તોએ થવાને બદલે, બ્રાહ્મણોચિત ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; ચોરી કરવી એ બહુ પાપનું કામ છે ઇત્યાદિ વચનો એ પોતાના ચોરીરૂપ કુલધર્મમા રીઢા થયેલા લૂટારાને વિશે તો ખચ્ચર ઉપર પાણી જેવા થયા અને આપતા હો તો આપીને જાઓ કહીને લૂટીને હેમને વદાય કર્યા આ કથાની સલાસલતા વિશે હું જોખમ જવાબદારી રાખવાને તત્પર નથી



मनसुखराव सूर्यराव

( ૧૩ )

## સ્વ. મનસુખરામ સૂર્યરામ

મહારી દસ વરસની ઉંમરથી સોળ સત્તરની ઉંમર સુધીમાં હાથમાં આવે એટલા ગુજરાતી પુસ્તકો, સમઝું ના સમઝું તોપણ, હું વાંચી જતો હતો, હોમાંનું એક પુસ્તક “એકસપીઅરકથાસમાજ” નામનું મ્હેં બહુ રસથી વાંચ્યું હતું. “Lamb's Tales from Shakespeare”નું એ ભાષાન્તર હતું એમ હું તે વખતે જાણતો નહોતો. એ ભાષાન્તરના કર્તાઓ મનસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, છોટાલાલ સેવકરામ, મણિભાઈ જસભાઈ અને હરિદાસ વિહારીદાસ હતા એમ મ્હને સ્મરણ છે. “સાઠીનું સાહિત્ય” ના રચનાર પ્રથમનાં ત્રણ નામ જ કર્તા તરીકે આપેછે. પુસ્તક મહારી પાસે અત્યારે નથી તેથી વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય થતો નથી. અત્યારે તે વાત સાથે કામ નથી. પરંતુ વકતવ્ય એટલું જ છે કે આજના લેખના નાયકનો પરોક્ષ પરિચય પ્રથમ એ પુસ્તકદ્વારા મ્હને થયો હતો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં છેવટ સુધી વિચરનાર મનસુખરામ અને રણછોડભાઈએ બેની બેડી લાંબા કાળ સુધી પ્રસિદ્ધિમાં રહી.

મનસુખરામભાઈનો પ્રથમ સાક્ષાત્ પરિચય મ્હને થયો તે પૂર્વે એઓની સંસ્કૃતમય શૈલીનો ઉપહાસ મ્હારા વડીલ જન્મુઓ કરતા હતા તે વખતથી હેમનું “અસ્તોદય” નામનું પુસ્તક વાંચ્યાથી એ ચિત્ર વિશેષ દઢ છપાયું. એ પંડિતનું પ્રથમ દર્શન ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના શુભારમાં અમદાવાદમાં જગાભાઈના બંગલામાં મ્હારા પિતા રહેતા હતા ત્યાં થયેલું સ્મરણમાં આવેછે. પૂણે ખાત્રી નથી. પરંતુ તે પ્રસંગે એક ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ તે

વિશે તો ખાત્રી જ છે લેટિન ભાષામાં સંસ્કૃતની જેમ દિવચન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે મનસુખરામભાઈએ અસ્તિપદ્ધતિમાં અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. મહારા પિતા, વડીલ બન્ધુ તથા કેટલાક પિતાના મિત્રોની દાખરી હોવાથી હું કાશ્મીર ચૂપ રહ્યો, પણ આખર મહારાથી બોલી જવાયું. “લેટિનમાં દિવચન સાંભળ્યું નથી, આખારાવ (મહારા વડીલ બન્ધુ) મોતીલાલભાઈ વગેરેને પૂછી જુઓ એઓ રૂઢિમા લેટિન શીખ્યા હતા,” એમ કહી radius નું બહુવચન radii અને focus નું બે સખ્યા છતાં પણ foci એમ સરખા રૂપ છે તે ઉદાહરણ આપ્યું આ મહારી પ્રથમ ધૂજતા એ ધૂજતાનું બીજા અધિકાર બદલના ક્ષેત્રમાં ધસવાના પ્રકાર તરફ તથા પારિડલદમ્બ તરફ અસદિષ્યુતા હશે એમ લાગે છે કાર્ણક આ બીજનું ફળ બીજે એક પ્રસંગે (ઈ સ ૧૮૮૮ માં) “ગુજરાતી ભાષાની દાખરી જોડણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર” એ મથાળાનો લઘુ નિબંધ લખ્યો ત્યેમ—૫ ૬ ક્ષાત્રી કુટનોટમાં) મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના જ એઓના ‘પસંદ’ ને બદલે ‘પ્રસન્ન’ શબ્દના પ્રયોગની શૂદ્ધ બતાવવામાં પ્રગટ થયું હતું, એ શબ્દોમાં પ્રીતિના વિષય અને વિધિની વચ્ચેના ભેદનું અમાન જણાઈ આવે છે, વગેરે ટીકા મ્હેં કરી હતી.

ઈ સ ૧૮૭૫ના નોંધેખખમાં હું મુંબઈ આવ્યો તે વખતના એડવર્ડ પ્રિન્સ ઓફ વેમના આગમનને પ્રસંગે મહારા પિતા સરકારના નિમત્રણથી અગાઉથી આવેલા હતા અને મોરારજી મોક્ષદાસના ચીતા બાગમાં ઉતારો રાખ્યો હતો ત્યાં હું પણ આવ્યો આ અરસામાં મનસુખ રામભાઈના દર્શન રોજ થતા હતા અને મહારા પિતા સ્થાથેના વાર્તાનાં સાલળવાનો લાલ મળતો હતો કેમકે મનસુખનામભાઈ પણ એ જ કંપિા ઉન્ડમાં રહેતા હતા. એ વખતે મનસુખરામભાઈની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, તેજસ્વી ચરમા અને એકદર પ્રતાપી દેખાવ સર્વના ઉપર છાપ પાડતા હતા. અનેક દેશી રાજ્યો જેડે એજન્ટ તરીકે એઓનો સમ્બન્ધ હતો અને કેટલાક રાજ્યોમાં દિવાનગિરી ઉપર એઓના મિત્રો ગોઠવાયલા હતા. “મહારા ગૂઝામાં ચાર ચાર દિવાનગિરીઓ છે.” એમ મનસુખરામભાઈ

ગવવચન બોલતા હતા એમ કહેવાયછે. સાહિત્યમાં પણ ગુજરાતના એકન મનસુખરામભાઈ અને શેકસપિયર રણછોડભાઈ હેવી માન્યતા એ જુગલ-જોડીની હતી અને બહાર પ્રચારાપી હતી એમ પણ કહેવાયછે.

એલફિન્સ્ટન ફાલેજમાં દાખલ થવા માટે ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના જાન્યુઆરીમાં હું મુંબઈ આવ્યો. સાથે કુટુંબના મુનીમ લક્ષમણ (બન્હુ સમાજવાળા ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણના પિતા) તથા ધરનો એક જૂનો બ્રાહ્મણ મહારા પિતાએ મોકલ્યા હતા. સ્વતંત્ર મકાન મળતા સુધી મનસુખરામભાઈને ત્યાં હમારો ઉતારો રખાવ્યો હતો. પરંતુ તે થોડા દહાડા માટે જ હતો. લક્ષમણને પારકે ઘેર રહેવાનો કંટાળો હોવો આવ્યો કે અમે હેવી પણ એક ન્હાની ચોરડી સોધી કાઢી ત્યાં મહેને સ્થાપ્યો. કંટાળાનું કારણ ક્ષુલ્લક હતું. હમને ખખર નહિં કે મનસુખભાઈના વતન નડિયાદમાં સર્વત્ર હોવો રિવાજ હશે કે રાત્રે ફક્ત દાહ્ય અને ભાત ખાવાનાં હોય; મનસુખરામ-ભાઈને ત્યાં રાજ રાત્રે પ્રસાદમાં યાળીમાં ભાત અને તે ઉપર રેડેલી પાતળી દાહ્ય શિવાય બીજું કંઈ હમને મળતું નહોતું. એઓ પોતે યુ જમતા હતા તે હમને ખખર નથી, સાથી કે હમારી સાથે બેસતા નહોતા. કંટાળાનું કારણ આટલુંજ હતું. આ પદ્ધતિ પાછળથી બદલાઈ હતી. મહારા નાકિરીના દિવસોમાં શોલાપુરથી અમદાવાદ આવતે જતે મનસુખરામભાઈને ત્યાં હું ઊતરતો ત્યારે તો રાત્રે પણ દાહ્ય ભાત, શાક, ચાપડાં, દૂધ, બધી સામગ્રી પીરસાતી હતી.

સાહિત્યની રંગમૂમિ ઉપર મનસુખરામભાઈ જોડે મહારે પ્રથમ સંઘર્ષણ ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં થયું. સંવત્ ૧૯૩૫-૩૬ ના “સ્વદેશવત્સલ” ના અંકોમાં લીમરાવકૃત “મેઘદૂત” કાવ્યના લાપાન્તરનું અવલોકન અલગ્ન કટુતા અને અન્યાય ભરેલું કોઈકે શાસ્ત્રીનું લખેલું નામ વિના આવ્યું હતું. તે શાસ્ત્રીના મરણને લીધે અધૂરું રહ્યું. અને તે પછી મનસુખરામભાઈએ અવલોકન વગર નામે જુદા જ રૂપે ચાલુ રાખ્યું. પૂર્વોક્ત અવલોકનમાં સળળ પ્રેરણા મનસુખરામભાઈની હતી અને પછીનો લેખ પણ એઓનો હતો એ વિશે મહારી પાસે સળળ પ્રમાણ હતું. આ ઉપરથી “જુદી



પ્રકાશ" માં એ મેઘદૂતના સાધાન્તર વિશે મહેં લંબાણુથી ચર્ચા કરી. તેના આરંભમાં મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના આ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ તથા વર્તન વિશે મહેં સખળ અને કાંઈક અગ્રિય વચનો કહ્યાં હતાં. "સ્વદેશ-વત્સલ" ના પ્રથમ અવલોકનમાં મૂકે સૂત્રધારપણું પોતાનું જ હતું છતાં ઉત્તરભાગના લેખમાં હેવો ડાળપોતે ક્યો હતો કે દોષપક્ષની દલીલો અસાર સૂધી રજૂ થઈ, હવે ગુણપક્ષ રજૂ કરીશું; આમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં ગુણપક્ષ તો અણુમાત્ર દર્શાવ્યો નહોતો અને કાવ્ય, તેના વિભાગ, રસ, તેના વિભાગ, કાલિદાસના મેઘદૂતની પ્રશંસા વગેરે અસંખ્ય વાતો કરીને, લેખક અદ્વૈત-માં ઊતર્યા હતા, કાવ્યમાં ચઢ્યા હતા અને એમ કરતાં કરતાં "પ્રેમની પોથી" જીકલીને અતે પછી "હૃદતાની નૌકા" માં બેથી કધ્માં ચાલ્યા ગયા તે ખબર મણુ પડતી નહોતી.

આ યુદ્ધ જરા કટુતા ભરેલું થયું હતું એ હું સ્વીકારુ છું. પરન્તુ એ વાતને સમ્યન્ધે મનસુખરામભાઈએ લાંબા સમય પછી ગોવર્ધનભાઈએ મહેને એક મંદેશો મોકલ્યો હતો જેમાંની વાત તો મ્હારે ગળે ઊતરી નહોતી. "ભીમભાઈના મેઘદૂત વિશે વિરુદ્ધ ટીકામાં હાથ હોવાનો મ્હારા ઉપર નનુભાઈ સંશય આણે છે તે નિરાધાર છે" એમ એઓએ કહાવ્યું હતું. મહેં ગોવર્ધનભાઈને મ્હારા સંશય માટે સખળ આધાર અને પ્રમાણુ તે જ વખતે કહી બતાવ્યાં હતાં અને ગોવર્ધનભાઈ ચૂપ થયા હતા.

એડા જિલ્લામાં હું પ્રથમ નીમાયો તે સમયમાં એકવાર હું અમદાવાદ-થી આણુન્દ તરફ જતો હતો. નડિયાદ રોડેને મહેને મળવા માટે મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતાકરાય દેસાઈ આવ્યા હતા. વરજભાઈ તરફથી ખબર મળ્યાથી ગોવર્ધનભાઈ પગ કરમોડાયલો છતાં ઘેરથી હોડતા રોડેને ઉપર હેમની સાથે આવ્યા, અને મનસુખરામભાઈનો મંદેશો કહ્યો: "ભાણુ-કાગળ ખાસ મહેમે મોકલ્યો છે, અને હેમને ત્યાં ઊતરીને પછી જ જવાશે." "જમાડનાર આગળ જમનાર લાચાર" એ ન્યાય પ્રખળ થયો. હું ઊતર્યો અને મનસુખભાઈને ઘેર આતિથ્યલાભ લીધો. રંગભૂમિ ઉપર ગમે એટલા યુદ્ધ થયાં છતાં હૃદયભેદ નહોતો એ આ ઉપરથી જણાશે.

આ માટે વિશેષ પ્રમાણ જોઈતું હોય તો એક બીજો પ્રસંગ નાંધુ નડિયાદમાં સરકારી બગલામાં મ્હારો મુકામ હતો તે વખતે મનસુખરામ ભાઈના પત્ની ડાહીલક્ષ્મી કુટુંબમંડળને લઈને મ્હારી પત્નીને મળવા આવ્યા હતાં જૂનો સમ્બન્ધ, ઉમ્મરમાં ધણી વડીલ છતાં, એ સુશીલ બાઈએ જાગવી રાખ્યો હતો.

હું કહી ગયો છું કે ગોવાપૂરથી અમદાવાદ જતે મુંબાઈમાં થોભતા અનેકવાર મનસુખરામભાઈનો અતિથિ હું થતો હતો તે પ્રસંગોએ હેમતુ તથા હેમના પત્ની ડાહીલક્ષ્મીનું આતિથ્ય પૂર્ણભાવભર્યું થતું હતું હેવા એક પ્રસંગે એક મમળે ભોજન વેળા બે નવા જ્ઞાન મ્હને મળ્યા ફરીને રસ અને અડની ધારી (વડા) જમણમાં હતા રસમાં બોળીને ધારી હું ખાતો હતો ત્યારે મનસુખરામભાઈએ મ્હને બતાવ્યું કે ધારી ધીમાં મોળીને થયો — તો મરસ લાગશે મ્હે તેમ કર્યું અને સરસ લાગ્યું આ એક નવું જ્ઞાન બીજું નવું જ્ઞાન મ્હે રમનો સ્નાદ વખાણી કહ્યું ‘રસ સરસ ખટમધુરો છે’ મનસુખરામભાઈ પાણિડલવાળી મુખચર્ચા કરીને મોં-યા “મૂળ સસ્કૃતમાં ‘મધુર’ શબ્દનો અર્થ ખાટો અને મીઠો એમ જ છે’ મ્હારાથી ના રહેનાયુ હ મોંદો, “કેરિયો વેચનારા વગેરે હેના અજ્ઞાન લોકો ખટમધુરને બદલે દુકામાં ‘મધુરો સ્નાદ’ એમ બોલે છે તે કારણ હશે બાકી સસ્કૃતમાં ‘મધુર’ શબ્દનો અર્થ તો હેવો જણ્યો નથી”

રણજોડભાઈ ઉદયરામ મનસુખરામભાઈને વિશે મસ્કરીમાં કહેતા કે—‘મનસુખરામ તો દહાડાની રાત્રી મનાવેડો!’ રોજ બપોરે ઓરડીમાં બધબારણાથી અંધારું કરીને કલાકેક નિદ્રા લેનાની મનસુખરામની નિયમિત દેવ ઉપર એ મિત્રના સ્નેહોપહાસનો કગદ્દ હતો આ નિયમિતતાની પરાકાષ્ઠા મ્હે એક વાર મુસાફરીમાં જોઈ હું મુંબાઈથી શોલાપુર જતો હતો, મનસુખરામભાઈ મહાબલેશ્વર જવા માટે પૂતે જતા હતા, ટ્રેન જપડી અને થોડીનારે ઉપરના ‘બર્થ’માં બિસ્ત્રો પાથરી દઈને મનસુખરામ લાખા ચર્મને જાંબવાને સૂતા જોડેના એક અંગ્રેજ મુસાફરે સ્મિત સાથે પૂછ્યું “Going to bed?” એ જ પ્રસંગે એઓના જાંબતા

પહેલાં એક બીજાં તમારો મહેં દીડોઃ મેં મહિનાનો તાપ, આગગાડીના ડબ્બા તપેલા, આસપાસ કોકણપટ્ટીના હુંગરોથી તપેતું વાતાવરણ,—આ પરિસ્થિતિમાં કોં મોસ કેવો પડે તે કહી મકારો પણ આગગાડીમાં પાણી શુદ્ધ બ્રાહ્મણથી કેમ પીવાય ? આપણાં શાસ્ત્રોની પેઠે, અને રાજદગ્ગારી માર્ગનો આદર કરીને, મનસુખગમે સ્વયે તોડ દાઢ્યો, પોતાની પામે કાશડીમાં પાણી હતુ—હનુ નો ચર્ધજ ગયેલુ—ને વખતોવખત મોમાં લઈને કાર્ગળા પોતે કોં જતા હતા પાળે ત્હેનો ધર્મ ! મદારી કનેના કૂળમાનુ હંદુ પાણી હેમને પાવાનુ મદને મન તો થતુ હતુ, પણ હેમના તપનો ભગ કરવાન પાપ મહે ના આદર્શ

એક વાર મનસુખરામભાઈને મળવા હુ ગયો ત્યારે પોતાના રામાયણ ના ભાષાન્તરની વાત પોને કાઢી મદારા પિતાને મોયે હેમણે કહેતું હતુ કે એક દહાડો રામનો ને એક દહાડો કામનો એમ બે સ્થળી મહે રાખી છે મતલબ કે એક દિવસ મૂળ રામાયણમાથી ભાગ વાચવો અને બીજો દહાડો ત્હેનુ ભાષાન્તર કરવુ આ ભાષાન્તરની વાતગી “સતી મીતાનુ ઉત્તર” એ મથાળાથી હેમણે કોઈક માસિકમાં પ્રગટ કરી હતી. આ ભાષાન્તર વિશે હકીકત કહેતા મનસુખરામભાઈ મદને કહેડે “ભાષાન્તર આ હુ કરુકું ત્હેમા બીજુ બધુ તો ઠીક, પણ એક નડતર બહુ આવેડે ચરણોને અન્તે શબ્દો સ્કામ સ્કામા બરોબર મેગરવા તે માધવુ બહુ કઠણ પડેછે.” હુ ચૂપ રહ્યો પદ્મચનાની કલામાં મૂળાક્ષરનુ સ્થાન બોગરનારી અન્યયમકે (rhyme) ની યોજના, જે સિદ્ધ કવિને શ્વામોચ્છનાસરપ નિમર્ગ સાધ્ય હોય તે યોજના, જેને અમાખ્ય લાગે ત્હેની આગમ મોન સિવાન બીજુ શુ ઘટે ? કારણકે એ ગમે ત્હેવા પણ વડીલ રહ્યા.

બીજી એક મુલાકાતને પ્રસંગે વેદાન્તનો વિષય ઉપસ્થિત કરીને મનસુખરામભાઈ બોલ્યા “જગત મિથ્યા, અમલ કહેવાયછે ત્હેનો ખરો અર્થ ધણા લોકો સમજતા નથી. જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં હોય તે જ મલ ગણાય જગત બૃતકાળમાં નહોતુ, અને નાશ પામવાનુ છે તેથી ભવિષ્યકાળમાં નથી રહેવાનું, માટે તે અસત્ય. એ ખરો અર્થ છે.” માયાવાદનો આ અપૂર્વ

અર્થ મહારા જેવા અનધિકારીને મળે તો જિતર્યો નહિ પરંતુ એ વિશે વેદાન્તના પ્રવીણ એક મિત્રને ઘણા વર્ષ પછી પૂછતા એ અર્થમહણ દ્વિપિત છે એમ ખાત્રી થઈ

ખીજ એક પ્રસંગે મનસુખરામભાઈની હાસ્યરસની મૃદુ પરીક્ષાશકિત પ્રગટ થઈ હતી કોઈ માધારણુ રજવાડાના ગગશિના મૃદુરથો હેમની કને આવ્યા હતા, હેમને કેટલાક ચિત્ર ખરીદના હતા તે આવ્યા હતા તે મનસુખ રામભાઈએ બતાવ્યા ને કહ્યું “હામાંથી પસંદ પડે તે રાખો” રપૂજતભાઈ ‘ જોડ્યા “આપ જ પસંદ કરો આપ પસંદ કરશો તે ખોટું નહિ કરો” જાણે કે મીઠાઈ કે કાપડ લેવાનું હોય ત્હેમા છેતરાવાનું હોય નહિ ? વાત એ હતી કે પોને સમજતા નહોતા મૂઠું ત્મજ પામી મન્દ રિમત પ્રી મનસુખરામભાઈએ એ વોકોને જેમ તેમ સમજાવ્યા

પ્રકાશ વર્ષ પછી ઝાણું જાણે ગા કારણથી મનસુખરામભાઈને ત્હા જિતરવાનું હમે બધે કયું અને માધવદાસ રૂગનાથદાસ નગેરે મિત્રોને ત્હા જિતરવાનો ક્રમ રાખ્યો પરંતુ દરેક પ્રસંગે હેમને મગના તો હું જતોજ પહેલા પહેલા તો એ પૂછતા ‘કયા જિતર્યોછો ? ને હું કહેતો ‘માધવદાસને ઘેર’ જાતિશુદ્ધિની દેમની લાગણી આથી દુખાતી હશે કે કેમ તે ખબર નથી હાવી એક મુનાકાત વખતે હું મારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ સાથે ગયો હું કારવારથી તે વખતે આવ્યો હતો (ઈ સ ૧૮૯૫-૯૬ મા) મનસુખરામભાઈએ હેમનો હમ્મેશનો રૂઢ પ્રશ્ન પૂછ્યો “હમણા ત્હમે શું કરોછો ?”-આમ મુરખીપણાનો પ્રશ્ન પૂછનાની પદ્ધતિ મનસુખરામ ભાઈમાંથી ગોવર્ધનભાઈમા, અને ગોવર્ધનભાઈમાંથી ચ દ્રશક પડ્યાના નાયકપણાવાળા તરુણ નડિયાદી મડળીમા ઉતરી આવી છે એ તરુણ મડળને તો હું એલોજ જિતર દઈશુ કે મ્હે કશું કયું એ નથી ને કરતો એ નથી—(શું કરોછો—એટને ખેતીવાડી મજૂરી નહિ, વણજ વહેપાર નહિ, શસ્ત્રબુદ્ધ નહિ, પણ લેખનીપ્રયોગ, એમ સમજનાનું) મનસુખરામભાઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર મ્હે આપ્યો, ‘કનિતા લખુ છું” કૃષ્ણરાવને પૂછ્યું “ત્હમે શું કરોછો ?” હેમણે ઉત્તર આપ્યો

“એ કવિતા કરેછે ને હું ગાઉં છું.” આ ઉત્તરનું રહસ્ય અને ગૂઢ મૂલ્ય મનસુખરામભાઈ ભાગ્યે જ કળી સકયા હશે.

મ્હારી કવિતામાં સંગીતરૂપી આત્મા રેડવાની કૃષ્ણરાવની સદાયતાનું દર્શન મ્હારી ‘હૃદયવીણા’ ના અર્પણમાં મ્હેં કરાવ્યું છે, તે અર્પણ આ પ્રસંગે રચાયું નહોતું. પરંતુ મ્હારા મનમાં બીજદશામાં હતું. અને તેથી જ હું ખોલ્યો: “અને એ કામ દાંઉં એાછું નથી”

“અને મુજ કવિતપદો રાગરૂપ  
તણ જ સણવ થયાં રસરૂપ,  
રૂઝોને જાનમન્ત્ર જે વાર  
રેડો લે મોર્ખો અમીની ધાર;  
સહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય  
કવિતપદ કાન્તિ ધરી રહ્યાં રમ્ય.”

એ સ્થિતિ અર્પણમાં વર્ણવેલી લેનું આદિ બીજ મ્હારા એ દ્રંકા ઉત્તરની પૂરવણીમાં આજ હું ગોઉં છું.



રથુછાડભાઈ ઉદયરામ

[૪૪ ૧૨૦]

(૧૪)

## સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ

મનસુખરામ સૂર્યરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ એ બંને એકબીજાથી છૂટા કદી ના પડેલા એ સ્થિતિ લાખા કાળ સુધી રહેલી હુ ધારુ છું. રણછોડભાઈ જીજ્ઞાસુ નીમાયા અને આખ્યના અસાધ્ય દરદને પરિણામે મનસુખરામ નડિયાદમાં નિવૃત્ત થઈને રહ્યા ત્યાં સુધી એ બંને મિત્રો મુખ્યાઈમાં સાથે જ હતા. મારે જ હેમને વિશે “જીગન-જોડી” શબ્દ મ્હે વાપર્યો છે. મનસુખરામ જેટલા દેખારમાં પ્રતાપી એવો નહોતા જણાતા તથાપિ ચાલાક નયનો, ઉત્સાહપૂર્ણ મુખની દીપ્તિ, મ્હોટું કપાળ વગેરે ચિન્હોથી મડગમાં બહાર પડી આવે હેવું નિલક્ષણ હેમનું સ્વરૂપ હતું વિચારમગ્નતા, આત્મગૌરવનું ભાન અને પ્રાકૃત જનથી જાગ્યી કક્ષામાં પોતાનું સ્થાન માનતા હોય હેવી શુદ્ધિ — આ લક્ષણો દર્શાવનારી મન અને ગમ્ભીર ગતિથી મનસુખરામને ચાલતા જેણે જોયેલા તેને ટટાર છાતી, ચપળ ગતિ અને જનમડળમાં સમાનભાવથી ભળનારું હૃદય એ લક્ષણોથી સ્વાભાવિક રીતે હરતા ફરતા રણછોડભાઈ હૃદયને ઉલાસ આપનાર પડ્યા. રૂપ ભાસ્યા વિના રહેતા નહિ. મનસુખરામ જોડે વાત કરતા દૂરથી જ માન આપવાને લાયક, પરિચિત સ્પર્શને અયોગ્ય, હેવી મૂર્તિનો ભાસ થતો, ત્યારે રણછોડભાઈ જોડે લગલગ બરોબરિયા મિત્રની માફક ખુલા મનથી વાતચીત કરવાની જોઈ મ્હેને આપોઆપ થતી હતી. હું ત્હમારો મુરખી છું હેવી જાપ હેમણે કદી મ્હારા ઉપર વાણી અથવા વર્તનથી પાડી નહોતી.

મહારા માલ્યકાળમા રણછોડભાઈનું કરેલું અર્થોક્તિનું લાપાન્તર વાચીને રણછોડભાઈનામદ્વારા પ્રથમ પરિચિત થયા એ પુસ્તકમા 'હાર્દિતી ધી મેરી એન્ડુ" એ નામનો છેલ્લો અક્ષર હુ "ન્ડુ" એમ વાંચતો હતો મહારુ અરો ૧૪ હતુ, અને રણછોડભાઈની સાથે, હુ પણ નોતો ૧૪ જાણતો કે "મેરી એન્ડુ" એન્ડે મરકરો" (સામાન્ય નામ)

મુંબાઈમા જ્યારે જ્યારે હુ આવતો ત્યારે ચીનાબાગમા રણછોડ ભાઈની મુનાગત આકસ્મિક પ્રસંગથી થતી હતી ઈ સ ૧૮૭૮ ના સમયની આસપાસ જે વખતે હું મુંબાઈમા ફોનેજનો વિદ્યાર્થી હતો તે સમયે રણછોડભાઈએ એક નાટકમંડળી ઊભી કરી હતી કેપુશર ના કામરાજએ તે પ્રવ પારસી નાટકમંડળી ઊભી કરેલી તેની સ્પર્ધામા નહિ પરન્તુ તેથી કાર્ષક અશે પ્રેગઈને, પારસી ગુજરાતીની અશુદ્ધિ ટાળવાના હેતુથી પણ એ મંડળી હેમણે કાઢી હશે એમ મને યાદ છે એ મંડળીમા ધણે ભાગે ગુજરાતી શાળાઓના મેનાજીઓમાથી નટવર્ગ ઊભો કર્યો હતો રંગભૂમિ ઉપર અભિનયમા એ ભોમોનું મેનાજીપણુ વખનોવખત ફૂળી નીકળતુ હતુ તે સદમ જોનારને જ જણાય એમ હતુ મહારા મિત્ર સ્વ વરજભાઈ મહારી જોડે એ નાટક જોના આનતા ત્યારે જે જે પ્રમગે એ મેનાજીપણુ પ્રગટ થતુ તે તે પ્રસંગે વરજભાઈ બોલી જાતા "જો, એ પેવો મેનાજી" આ મંડળી કને લજવાયલા ધણા ખગ નાટકો મે જોયેલાં તેમાનુ એક "મદાલસા અને નસતધ્વજ" એ હતુ પ્રેમાનન્દના "મદાલસા આખ્યાન" ઉપરથી રણછોડભાઈએ દેને નાટકરૂપમા મૂક્યુ હતું તે વખત સુધી "મદાલસા આખ્યાન" હેવુ અશદ્ધ નામ ગુજરાતી સાહિત્યમા પ્રચરિત હતુ રણછોડભાઈને તે વખતમા નવુ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલુ જણાતુ હતુ કે ખરો રબ્દ 'મદાલસા' છે, અને તેથી હમને બધાને વારવાર નવા પ્રકારના જોસથી એઓ કહેતા 'મદાલસા' બોલુ છે, ખરુ 'મદાલસા' છે ફોનેજમા સરકૃત શીખનારા હમને આ વાત અગમણી ન્હોતી તેથી એ વચન સાંભળીને હમે છાના છાના હસતા આ નાટકમંડળી ઊભી કરી તે પહેલા જ અનેક નાટકોના રચનાર તરીકે રણછોડભાઈનું લોકસંધર્મા



ઉપનામ " નાટકી " એમ રૂઢ થયું હતું એ પોતે જાણતા પણ હશે, પણ એથી અપમાન હેમણે માન્યું હોય એમ જણાયા નથી

મનસુખરામભાઈ રણુછોડભાઈની એક વિવક્ષણતાને માટે હેમને બહુ બનાવતા એક વાર વર્તમાનપત્રમાં રણુછોડભાઈએ કાંઈ વાચ્ય કે વગર છોલેલા બટાટા ખાતે છોલ્ય જળામાં અટકનાથી એક હોરો મરી ગયો આ વાંચ્યા પછી રણુછોડભાઈ બટાટાનું શાક જ ખાતા નહોતા, પછી તે છોલેલા બટાટાનું હોય કે વગર છોલેલાનું આ વિવક્ષણતા કેટલો વખત ટકી રહી તે હું જાણતો નથી

હવે, રમરણુમુકુરમાં બહુ વર્ષેના અધ્યયનો ગાળો આવેઢે ઈ સ ૧૯૧૦માં મીઠમ ઝાતુમાં માથેરાનની ટેકરી ઉપર રણુછોડભાઈનું પાણુ દર્શન થાયઢે " પિન્ટો હોટન "ના " ધાસનેટ જિના " નામની છૂરી બગલીમાં મ્હને કુટુંબ સહિત સ્થાન મળ્યું હતું (અમલ ધામનેટના ડબ્બાની વખાર એ હતી પણ મ્હારા પુત્ર નનિને હેતુ નામ બપકામાં Gazelle Villa, ગેઝેલ જિના પાડ્યું હતું) એક દહાડો રહનારે એ મકાનના વરડામાં મ્હારું કુટુંબમડળ એ હતું તે વખતે સડક ઉપરથી ખૂમ પડી " ભાઈ છે કે ? ", શુદ્ધ ચરોતરી ઉચ્ચાર અને નિખાલસ ગામડિયા ધનિનાળી ખૂમ પડી— " ભાઈ છે કે ? " હું ખ્હાર ગરેનો હતો તેથી હું કંધારે આશીશ એ પૂછીને રણુછોડભાઈ ચાલ્યા ગયા થોડી વાર પછી હું આ-નો અને એ પણ અબ્યા પરચૂરણ વાતોચીનો થઈ એ ગોવિન્દજી વસનજીની હોલેલમાં જીન્યાં હતા આ પછી અનેક વાર અરસપરસ હેમની ટોટેનમાં, રસ્તામાં વગેરે ડેકાણે મુનાકાત થતી હતી એક વાર રસ્તામાં રહામાં મળ્યા, મ્હને ઊભો રાખ્યો અને એકદમ પૂછ્યું ' પણ ત્હમે 'વચ્ચે'માં બે 'ચચ્ચા' કેમ લખોડો ? ' હું બોલ્યો " ત્હારે શું લખ્યું ? " રણુછોડભાઈ બોલ્યા ' ચને ચ જોડવો જોઈયે " મ્હે મ્હારા કારણુ દર્શાવ્યા અપમદમાં સમૂત વર્ત્તમેનું વિન્વિ થાયઢે તે તો હું તે વખત જાણતો નહોનો પરંતુ બેવડા 'ચ'માં 'ચ' કારનો શુદ્ધ તાલબનો ઉચ્ચાર થવાને લીધે ચ ને ચ ના સયોગ જેવી

ઉચ્ચારમાન્તિ થાયછે એટલું મ્હેં કહ્યું. રણુછોડભાઈને ગળે વાત ઊતરી ના જશ્યાઈ. હમે પોત પોતાને રસ્તે ગયા.

હેમની હોટેલમાં એક દિવસ હું મળવા ગયો. તરત જ ખ્હારથી ફરીને એ આવ્યા હતા. કપડાં બદલી, પરશેવો મારી નાખવા માટે શરીરે ધાળી ધાબળી હેમલે વીંટી લીધી. આ પ્રકારની સંભાળ એ હેમના લાંબા આકુષ્પ અને એકંદર તનદુરસ્ત શરીરની એક ગ્રીણી કૂચી હતી. આ સમયે માથેરાનનાં જુદાં જુદાં ‘પાંછ-ટો’ તરફ એઓ ફરવા જતા ત્હારે હેમના કેટલાક તરુણ મિત્રોને સાથે લઈને જતા હતા. હું હજી મગખૂત છું—એમ હેમને કાંઈક ગર્વ હતો. તેથી જવાનિયા મંડળ જોડે તણાતે તણાતે કાંઈક ગળ ઉપરાન્ત એઓ ચાલતા હતા. તરુણ મંડળ હેમની પાછળ ખેલતું “આજ ડોસાને ખૂબ ચલાવ્યા!”—છોકરા તે છોકરા જ!

માથેરાનના સ્ટેશન ઉપર એક દહાડો રહવારે રણુછોડભાઈ મ્હેને મળ્યા. જાણ્યામાં એઓ મુંબાઈ જવાની તૈયારીમાં હતા. ભુજના કેટલાક હોરાઓ પણ તે વખતે હાજર હતા. ભુજમાં પોતે દિવાનગિરી ઉપર હતા તે વખતની વાતો પોતે શરૂ કરી, અને ખૂબ રસથી પારદર્શક આત્મોત્કર્ષનાં વચનો વાપરીને પોતાના ઘડીવટનો ખ્યાલ મ્હેને આપ્યો. આ બધું હું આદરયુક્ત મૌનથી માંભળી રહ્યો. હેમને એથી વધારે જોઈતું પણ નહોતું. પોતાના રસાસ્વાદમાં જ એ એટલા તલ્લીન હતા. આ વર્ણનમાં પોતાના પછીની કારકિર્દીને વિશે કેટલાંક દોષદાયક વચનો પણ એઓ વેચે જતા હતા તે કાંઈક સુરુચિનો ભંગ કરનારુ લાગતું હતું. અને એ દોષદર્શનમાં હોરાજી કને ટાપશી પણ પૂરાવવાનું કરતા હતા. હોરાજી હશી હશીને “હાં જી, હાં જી” કરતા હતા.

હવે દૃશ્ય બદલાઈને વડોદરામાં સાહિત્યપરિષદના મંડપમાં જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં એ પરિષદ ભરાઈ. પ્રમુખપદ સમ્મન્યે કેટલાક માસ પૂર્વેથી રસાકશી ચાલી રહી હતી. અનેક નામોમાં રાવબહાદુર હરગોવિન્દ દાસનું નામ પણ હતું. હેમના પક્ષ તરફથી અરુચિકર વિરોધ ઉદ્ભવશે એ ભયથી રા. મનુભાઈ નન્દશંકરે મ્હેને ખાનગી પત્રમાં સૂચવ્યું કે ત્હમે આ

સ્પર્ધામાંથી ખસી જાયો તો કામ સરળતાથી ચાલશે ॥ સ્પર્ધામાં પડ્યો જ નહોતો એટલે નીકળવું એ મુશ્કેલ હતું જ નહિ. મહે રણછોડભાઈનું નામ મૂચવ્યું. અને આખર હેમની પસંદગી થઈ પરિવહના મડપમા હમ્મેશાની ટટાર ચાલવાની રીતે પ્રમુખની ખુરશીએ આવીને રોજ એ બિરાજતા હતા. આસન પર બેસતા પહેલા કાણુ બે કાણુ ખુરશીના ડાંડા પકડીને પ્રફુલ્લ વદનથી આજૂબાજૂ નજર નાંખીને પછી બેસતા હતા આ ચિત્ર તરફ મ્હારુ ધ્યાન મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તે દોર્યું હતું અને હેના રમૂજ સ્વભાવ પ્રમાણે એ કહેતો “ ‘હુ કે’ વેા પ્રમુખ થઈ ગયો છું ! રખેને કામ ખીજે આવીને બેશી જાય ’ જાણે હવે રીતે રણછોડભાઈ આવેછે ને બેસેછે ” આ કેવળ નિર્દોષ વિનોદવચન જ હતા.

પરિવહની પૂર્ણાહુતિને અંગે મહારાજાએ આપેલી ‘ ગાર્ડન પાર્ટી ’ મા સંધ્યાકાળને ક્ષાન્ત સમયે એક ખુસ્લી જગામા ‘ રિફ્રેશમેન્ટસ ’ ના ટેમલની આસપાસ દસબાર ખુરશિયો મડાઈછે સયાજીરાવ મહારાજાની પાસે રણછોડભાઈને બેસાડ્યાછે બીજી બાજુએ મ્હારી ખુરશી છે બીજા અનેક પરિવહના મેખ્ખરો બેઠાછે સાતિબન્ધનને આદર આપીને રા આણન્દશ કર તથા હેમના તહેવા જ એક બે મિત્રો નજીક જ આટા મારેછે આ પ્રસંગે રણછોડભાઈએ બન્ધનનો હિમ્મતથી અનાદર કરીને સાથે બેશીને બધી વાનિયો લેવા લાગ્યાછે આ દૃશ્યનો ફોટોગ્રાફ પગ્ગિવહના રિપોર્ટમાં આવ્યો જણાતો નથી માટે આ ન્હાનું ચિત્ર રજૂ કરુ છું આ સમયે અનેક વાર્તાલાપમા એક વિષય દેવનાગરી લિપિનો સયાજીરાવ મહારાજે કાઢ્યો. રણછોડભાઈ દેવનાગરી પક્ષના આગ્રહી ભક્ત હતા અને મહારાજાને એ સમ્બન્ધે વલણુ બદલાય હેવી ઇચ્છાથી ઉપદેશ કરવા લાગ્યા મહે હેમને વાર્યા “ એમ નહિ ચાલે મહારાજાને પ્હેલેથી prejudice કરી દેશો નહિ ” રણછોડભાઈ કહે “ હુ મ્હારો પક્ષ બતાવુ છું ત્હેમા prejudice શેનું ? ” સયાજી મહારાજાએ આ બેલ જોઈને હસ્યા ક્યું

ઉત્તરકાળમા મુંબાઈમા રણછોડભાઈ ને ચાર્પાટી ઉપરને ઘેર હેમની મુલાકાતે બે ચાર વાર ગયાનુ મ્હને સ્મરણુ છે એકાદ વાર તો મ્હારો ફેરો

વ્યથા ગયો હતો. કારણ કે પોતે સિનેમા જોવાને ગયા હતા. મહેને ખચ નહિ કે એ નિયમસર સિનેમામા જવાના શોધી હશે તે પૂવેની એક મુલાકાત વખતે મહેને એઓ આગ્રહ કરીને ગેઈટિ થિએટરમા ગુજરાતી નાટક મંડળીનું એક નાટક લજવાતું જોવાને લઈ ગયા હતા. વચમા પડે પડે રંગભૂમિના અંતર ભાગમા લઈ જઈને મહેને મુખ્ય નટો બાપુલાલ તથા જોશ કરના ઓળખાણ કરાવ્યા. એ લોખ રણછોડભાઈને ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના આજ પિના તરીકે માન આપતા જોઈને મહારા હૃદયને એક પ્રકારનો સતોષ થયો હતો.

આ નાટક લજવાતી વખતે રણછોડભાઈને દાલની ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવર્તતી અમર્યાદ શુદ્ધારચેષ્ટાઓ તરફ અરચિ અને તિરંગકાર મહારી આગળ દર્શાવના હતા, અને આગળ વધીને કહેવું કે આ લોખનું આવે તો મર્યાદાનો પૂરો ભાગ કરે (હેમના શબ્દો ઊતારવાની ઇચ્છા નથી થતી) છતાં એ જ રણછોડભાઈએ આજવી ચારેક વર્ષ ઉપર મહેને હમામ રફીમા પોતાની મોટર ઊભી રાખીને હુ ચાલનો જનો તહેને બોલાવીને એક પુસ્તક પોતે નવું રચેવું મહુ ઉત્સાહથી આપ્યું, નામ “નિલશુદ્ધાર દશક નાટક” પોતે પુસ્તકના મહુ વખાણ કર્યા. વેગ જઈને ઉપરટપકે જોતા એ નાટકમા અનેક પ્રયત્નો મહેને એટલા અત્રીલ જણાયા કે અતે ને એ પુસ્તક બાળી નંખાવ્યું. રણછોડભાઈની તો બહુ બહુ ઉત્સાહભરી ઉમેદો હતી-તે જ વખતે જણાવી હતી-કે આ નાટક ઉપરથી માફત કરે મિતેમા માટે ‘ફિલ્મ’ તૈયાર કરાવવી, વગેરે એ સિદ્ધિ થઈ હોત તો તો ભુનમજ થાત અત્રીલતા જીવનમા, વાર્તામા, રંગભૂમિ ઉપર એમ કમે કમે વધતા પ્રમાણમા શા કારણથી સુરુચિને આધાન કરેછે તે મહે “પ્રેમાનન્દના નાટકો” વિશેના નિબંધમા પૃથક્કરણથી દર્શાવ્યું છે તે વિચારતા કહું છું કે આ સિદ્ધિ ના થઈ તે જ સારુ થયું.

ઈ સ ૧૯૧૧ મા રણછોડભાઈને દિવાન બહાદુરનો ઇન્કાબ મળ્યો તે પ્રસંગે મુંબઈની “ગુર્જર સભા” તરફથી આનન્દપ્રદર્શન કરાવવા તથા રણછોડભાઈને અભિનન્દન આપવા માટે મેળાવડો કરાવવાની સૂચના

ખાનગી રીતે એ સભાના સ્થાપક તથા ચાલક રા. ચન્દ્રસંકરને મહેં કરી. હેમણે એ ખુશીથી ઉપાડી લીધી. પરંતુ થોડા દિવસ પછી લાચારી જણાવીને હેમણે કહ્યું કે “કમિટિના બીજા મેમ્બરોને આ વાત દષ્ટ લાગતી નથી” ગુજરાતના આદિ લેખકોમાંના એક અગ્રગણ્ય લેખક અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જૂત અને વતમાનને શૃખલિત કરનાર એક વિરમ અકોડા-રૂપ વ્યક્તિને વિશે “ગુજર સભા” ની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિથી મૂકેને ખેદ થયો. ખાલ જગતની જીવન્ત દશામાં મરણ પામેલી, અને એ જીવતા જગતમાંની વ્યક્તિયો મરણ પામે ત્કારે જીવન્ત થતી એ સભા હમણાં જ દેવલોક પામેલા રણુછોડભાઈના માનાર્થે કાંઈ પણ કરશે તો પેલા પાછલા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાંઈક અંગે વળશે એમ હું માનું છું.

(૧૫)

## સ્વ. મણિભાઈ જસલાઈ

અસલનાં વર્ષોમાં સરકારી નોકરીમાં તલાટી, કારકુન વગેરેની પદવીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા સારું અમુક પરીક્ષા પસાર કરવી પડતી હતી. આ પરીક્ષા લેવાને પરીક્ષકોની કમિટી નીમાતી હતી. “કામેટી” અને “પરીક્ષા” એ શબ્દો અર્ધશિક્ષિત વર્ગમાં પર્યાયરૂપ હતા. ખેડામાં મહારા પિતા મુનસફ હતા તે સમયમાં આ કમિટીમાં એ પણ એક મેમ્બર હતા. એક વર્ષ પરીક્ષામાં કમિટી આગળ અનેક આવેલા ‘છોકરા’ઓમાંના એકને ભોળાનાથે દોડો, અને પરીક્ષા આપતી વખતે હેતી ચાલાકી, છુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, વગેરેથી હેમના મન ઉપર બહુ સારી છાપ પડી. એ યુવકના પિતાને પછીથી ખાનગીમાં ભોળાનાથે કહ્યું: “જસલાઈ! આ તુમારા છોકરાને તલાટી, કારકુન, હેવી સાધારણ પદવી કરતાં વધારે ચઢાવવો નથી! હેનામાં મહોટી પદવી મેળવવાનાં લક્ષ્ય સ્પષ્ટ છે. માટે અમદાવાદમાં મહારે ઘેર હેને મૂકો અને અંગ્રેજી ભણવા દો”. જસલાઈએ કબૂલ કર્યું; મણિભાઈ હમારા કુટુંબમાં રહ્યા. કુટુંબના એક અંગમૂત જ થઈ ગયા; મહારા વડીલ બન્ધુઓ આખારાવ અને આખારાવ સાથે મિતતા-અનુતાના સંબંધથી જોડાઈ ગયા. આગળ જતાં ક્રમે ક્રમે ઊંચી ઊંચી પદવીએ ચઢતાં છેક વડોદરાના દીવાનનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું, છતાં છેવટ સુધી ભોળાનાથના કુટુંબ સાથેનો આ આઘ સંબંધ અને હેનું ત્રણ મણિભાઈ વારંવાર સ્પષ્ટ સંજોગોમાં અને આનન્દયુક્ત ગર્વથી સ્વીકારતા હતા. આ આરંભકાળમાં મહારા બન્ધુઓ જોડે કુટુંબમંડળમાં જળી ગયા તે સમયમાં



મણિલાલ જસલાલ

[૫૪ ૧૩૦

મણિભાઈનું ઉપનામ “ઘી” પડ્યું હતું; હેમને જાતમાં ઘી વિના ચાલતું નહિ અને મહારા બન્ધુ બાપાચાવને જાતમાં ઘી લાવતું નહિ, તે ઉપરથી આ રમૂજ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

[આ રમરણમુકુરના પ્રથમ લેખમાં મહેં કહેલી વાતનું રમરણ કરાવું ?

“ન્યમ દર્પણ મૂળે સદાંમસદાંમાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં,  
તે અન્યા અન્યે અનંત યજ્ઞે ને દૃષ્ટ ધોહોયે છેકમાં”

આ યોજના મહેં કહી હતી. તેથી મહારા રમરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બો ફેટલાંક સાક્ષાત્, ફેટલાંક અન્ય મુકુરદ્વારા પડેલાં, એમ “અનન્ત દીસે રૂપની સંસૃલ” હેવી સ્થિતિ છે. તેથી ઉપર કહેલા પ્રતિબિમ્બાનું સ્વરૂપ અન્ય મુકુર દ્વારા પ્રગટ થયેલું હોવાથી, ફેટલીક રેખાઓ અસ્પષ્ટ હશે. હમણાં કહેલી તો સ્પષ્ટજ છે. પણ એક અસ્પષ્ટ રેખાનું ચિત્ર નાંધું: કમિટી આગળ જિભા રહેલા યુવક મણિભાઈના હાથમાં સૂનાનાં કક્ષાં, વગેરે અલંકારો હતા; તે જોળાનાથે એ અમદાવાદ લખવા આવતા પહેલાં તજવ્યા હતા,—એ ચરોતરી શીભા અમદાવાદમાં, અને ખામ રકૂલમાં લખનારને, અનુચિત લાગે તેથી. આ અસ્પષ્ટરેખ ચિત્ર છે. દોષ મુકુરનો છે.]

છતાં આ અલંકારનું રથાન અન્ય પ્રકારેએ મણિભાઈના જવાની પછીના સમયમાં લીધું હતું. સુતેરી ચાંદલા ચાંદવાવાળી પાંચડી મણિભાઈ તે માથે ધણાં વર્ષ સુધી જોયેલી એ રમરણ દળ સ્પષ્ટ છે. (જોગીન્દ્રરાવ દીવડીયાના પિતા, રતનલાલ) મહારા એક મણિભાઈ લઈ દમારા કુટુંબમાં જ જીવેલા અને મણિભાઈના સદાધ્યાયી પણ હતા. કાળ જતે રતનલાલે આશા રાખેલી કે મણિભાઈ જીવી પડેલીએ ચંદ્યાનો લાલ રતનલાલ વગેરે મિત્રાને પોતાના તન્ત્રમાં સારી નોકરીઓમાં ગોઠવીને આપશે. મણિભાઈયે, અમુક વાજળી કારણસર, તેમ કરવું અનિષ્ટ ધારેલું; તેથી રતનલાલ વારંવાર મણિભાઈને મ્હોળે જ મ્હોળાં, મિત્રભાવે અને વિનોદમાં, મારતા, અને મણિભાઈ જોડું લગાડ્યા વિના માત્ર દર્શીને વાત પતવી દેતા.



મણિભાઈ વડોદરામાં રેસિડેન્સીમાં હતા ત્હેવામાં વખતે વખત પ્રસંગપરતે હમારે ઘેર આવતા. હેવા એક પ્રસંગે એક સમૂજ ખનાવ બનેલો મુકુરમાં આવેખાયછે; મણિભાઈ નાહીને મોળાની પાટલી ચીપતા પડાળી ઉપર બિમા છે; એટલામાં મ્હારા ન્હાના બન્ધુ મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) ચાકિમાં આવીને બિલા. મણિભાઈ ન્હાના મ્હોટાં સર્વ જોડે રેનેહલાવથી બોલતા તે પ્રમાણે બોલ્યા: "Well, Manubhai! How are you?" "ખાઓ તુરિયું!" આમ રાખ્ડો બાલક મનુભાઈના મુખમાંથી, વિચાર કરવાને થોભ્યા વિના જ, નીકળ્યા. સ્કૂલમાં જરોખગિયા છોકરાઓ જોડે બોલાતું આ વચન મનુભાઈના મુખમાંથી નીકળવાની સાથે જ, પશ્ચાત્તાપથી જીભ કાઢીને મનુભાઈ ખશિયાણા પડી ગયા. મ્હારા પિતા, ખીજ બન્ધુઓ, હું વગેરે હસવા મંડી ગયા; મણિભાઈ પણ ઉલ્લાસવૃત્તિથી હસવામાં સામિલ થયા; અને પોતાની અગ્રેજીમાં વાત કરવાની ટેવ હલખ્હાર હતી તે સ્મરણમાં આણીને પોતાની જ ભૂલ્ય સ્વીકારવા લાગ્યા. ન્હાના બાળક તરફથી અનિષ્ટ ટેવ માટે નિર્દોષ ઉપાસખમ મળ્યો, હેની ખરી કદર હેમણે કરી.

એક બીજું સ્મરણચિત્ર: મણિભાઈ ગાયકવાડ મહારાજના દીવાન હતા તે મમય: સયાજીરાવ ગાયકવાડને મ્હારા પિતાને ઘેર મુલાકાતે લાવવાની યોજના મણિભાઈએ સ્વેચ્છાથી જ કરી, તે વખતનો પ્રસંગ રચળ મ્હારા પિતાનું અમદાવાદમાં લાખ્યા પટેલની પોળ્યમાંનું ધર સયાજીરાવ મહારાજ દીવાનખાનામાં પેસે તે પૂર્વે જીનો ચઢ્યા પછી અગાશી જેના માર્ગમાં ચર્ધને જ જઈ સકે એમ હતું; તે માર્ગની લંબાઈ બાર ચૌદ ટુટથી વધારે નહિં હોય; ત્હાં મ્હારા બધુઓનાં અને ખ્હેનોનાં છોકરાંને હારખંધ બિલા રાખ્યા; દરેકના હાથમાં ફૂલ ભરેલી તાસોડા આપી, સયાજીરાવના પગ આગળ ફૂલ ઠલવાતાં ગયાં, અને મણિભાઈ દરેક બાળકનું ઝોળખાણ કરાવતા ગયા, જેથી ટૂંકા પક્ષામાં જવાની ક્રિયામાં, ફૂલ વેરવાની ક્રિયામાં, વગેરેમાં મગખડ મૂંચવણ ના થઈ. આ રસિક યોજના મણિભાઈના મગખમાંથી નીકળેલી તાત્કાલિક જ હતી.

નૈતર્ગિકી મુરમિણઃ કુસુમસ્ય સિદ્ધા  
મૂર્ધ્નિ સ્થિતિર્ન ચણૈરવતાદ્નાનિ

એ સૂક્ષ્મ રસતત્ત્વનો આ યોજનામાં અનાદર થયો કે કેમ એ અત્યારે તપાસવા નહિં બેશિયે “ શેરડિયો વાળારે પુલકાં વેચાં છે ” એ પંક્તિ પણ બચાવમાં નહિં લાવિયે; એ તો ઈશ્વરના સ્વરૂપરત્વે દેવચારાયલી છે. હું માત્ર બનેલા અનાવનું પ્રતિબિમ્બ ઉપસ્થિત કરું છું.

ઉપગ્ના પ્રસંગમાંથી એક બે બાબતો મહિમાર્ધને સંબંધે પ્રગટ થાયછે: હમારા કુટુંબનાં ન્હાનાં બાળક સુદ્ધાન્તને એ કુટુંબના અંગબૂત હોય તેમ ઓળખી રાખતા હતા; અને આ હમારા કુટુંબ સાથેના સંબંધની આડકતરી રીતે, સયાજીરાવના મન ઉપર હાથ પાડવાની મુદ્દર મુક્તિ.

આ રસિક યોજનાના પડછામાં એ પ્રસંગે જ મહિમાર્ધે કહેલો એક રમૂજ બનાવ મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. વડોદરાના એક શેરડિયાને ઘેર સયાજીરાવની પધરામણી ચર્ચ હતી; મહિમાર્ધ સાથે મંડળમાં હતા જ. સયાજી-મહારાજ આવીને બેઠા, બધું મંડળ યોગ્ય ‘ મિસલ ’ સાચવી, પ્રસંગને ઉચિત ગમ્ભીરતામાં ગોઠવાયું. એટલામાં બીજા ખંડમાંથી શેઠનો નવ દસ વરસનો છોકરો દોડતો દોડતો ઠેઠ મહારાજ હતા ત્યાં સુધી આવ્યો:— આવ્યો તે ભલે, પણ શરીર ઉપર સ્થ મ ખાવાને એક પણ વસ્ત્ર નહોતું— ( સૂતાના દાગીના હતા કે નહિં તે ચિત્ર મુકુરમાંથી બૂસાર્ધ ગયું છે ). બધા ચૂપ જ બેઠા. ગેઠ માણ બઠ્યા: “ અત્યા! અહિં કેમ આવ્યો? જતો રહે ” સુપુત્રે આશા માની, અને વિશેષ ચમત્કાર કર્યો બે હાથ ને બે પગનાં ટીંચણ ઉપર, ઘોડો ચર્ધને ચાલતો ચાલતો પાઝા ધીમે ધીમે ગયો! ( હું ધારું છું આ રૂપાન્તર યોગ્ય જ હતું. ઘોડા કાંઈ લૂગડાં પહેરેછે?— અમદાવાદ પ્રાર્થનામંદિરમાં એક જણે બ્યાખ્યાન આપતે મનુષ્યપ્રાણી અને ઘોડા વચ્ચે બેદ બતાવ્યો હતો, કે ઘોડા માણસની પેઠે દાંતણ નથી કરતા; તે કરતાં આ બાળકે કૃતિના નિદર્શનમાં સચવેલો જોદ વધારે બધે બેમે હોવા )

મણિભાઈની હાસ્યરસની સૂક્ષ્મ કદરનો આ એકજ નમૂનો. જસ છે બાકી હેમની કનેથી રમૂજ વાતો અનેક સાલજેથી તે બધી જિતારવા માટે સ્થળ નથી. હેમની હાસ્યરસની વૃત્તિમા એક ગુણ એ હતો કે એ વૃત્તિ genuine, ખરા દિલની હતી, હાસ્યરસમાં હમે સમજિયે છિયે એમ બતાવવા માટે હાસ્યરસ દર્શાવના જનારાઓ ધણા છે, ને લેણાના જેવી નહોતી તેમજ મનસુખરામના હાસ્યરસથી મણિભાઈનો હાસ્યરસ જુદો પડી આવતો. ‘હુ કે’વો જનતને તમાડુ છુ’ એવો ભાવ સૂચવતો, માત્ર હોઠ ઉપર રમતો, હાસ્યરસ મનસુખરામનો, “હુ કે’વો જગત સાથે રમુ છુ ?” એમ જાત્યને પણ અગ્રજ અનુભવ કરાવતો, હૃદયમાં રમતો ને હૃદયમાંથી વહી નીકળતો મણિભાઈનો હાસ્યરસ.

મણિભાઈ ભુજ તરફ દીવાનની પદરીએ જવાના હતા તે વખતે મુ માર્ક મા કુચના ભાડિયાનર્ગ તરફથી હેમને માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો થયો હતો. મેળાવડામાં જતા પેલા એક વૈષ્ણ ૧૭ મણિભાઈને ખાનગીમાં સૂચના કરી “ગદાગ ‘જીવન’ વિને લાપણુમાં બે બોલ કરેજો” (‘જીવન’ નામનુ આપધ બનાવીને એ વધ વેચતા હતા) આ વાતમાં મણિભાઈ રમૂજ મેળનીને હમને રમૂજ જિપજીવીને એ નાત કરેતા હતા.

મણિભાઈ ભુજમાં બે વાર દીવાનપદે ચઢ્યા હતા એક વાર દીવાનગિરી, કાઈક અનિષ્ટ સરિયતિમાં, છોડવી પડેલી (તેમાં મણિભાઈને લગાર પણ દૂપણ કે લાગ્જન વળગે એમ રિયતિ નહોતી રજવાડાના મામલા જ માત્ર હેવા) છતા બીજીવાર એ પદ પ્રાપ્ત હેમણે કયું તરફારે જ સંતોષ પામ્યા હમને ટેલાકને તે પ્રસંગે એમ લાગેતુ કે આ મોહ શા માટે રાખતા હશે? પરતુ પાછળથી હમને પણ લાગ્યુ કે મોહનો અશ હેમા નહોતો. મનો આગ્રહી સ્વભાવ મુખ્ય અશે આ બનાવમાં પ્રેરક બળ તરીકે પ્રવર્ત્યો હતો.

મણિભાઈની પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ સવથા યોગ્ય હતી રાજરજવાડા પોલિટિકલ ખાતુ, એ વાતાવરણ પ્રમાણિકપણાને પોષક નથી, છતાં એ ગુણ છેવટ સુધી મણિભાઈ નિષ્કલંક રીતે સાચવી સક્યા હતા.

વડોદરામાં રેસિડેન્ટના આસિસ્ટન્ટની જગ્યા ઉપર હતા તે વખતમાં, કે ગાયક-વાડના દીવાન હતા તે વખતમાં, બરોબર યાદ નથી, પણ એ બેમાંથી એક વખતમાં, મણિભાઈના ધાપ બહુ અસતોષ બતાવતા હતા કે—“મ્હોટી નાકિરી મેળવી તે શા કામની? આડો અવળો હાથ ક્યો નહિ, પછી મ્હોટી નાકિરીની શી મજા?”

મણિભાઈ મનસુખરામના મિત્રમંડળમાં હતા, છતાં નહોતા. હેમનામાં પોતાનું સ્વતંત્ર ચારિત્ર્યબળ હેતુ હતું કે એ મંડળની કેટલીક અનિષ્ટ લક્ષણરેખાઓએ હેમને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. ઉદાહરણ એક બસ થશે જૂનાગઢ ભાવનગરના મનસુખરામભાઈના મિત્રો કનેથી મનસુખરામભાઈ એક અપૂર્વ વાણીવિલાસ શીખ્યા હતા, તે હેવો કે મૂળની બરોબર તદ્દપ રણુકારો પોતાના વચનમાં આણી સકતા હતા. કાંઈ મળવાને જાય કે તરત જ, હાઠ ઉપર સ્મિત રાખી (એ સ્મિત તે હેઠથી વધારે ઉડાણમાં જનાડું નહિ; હેવું સ્મિત રાખી), “પધારો! પધારો!” એ શબ્દો હેવા તો અજબ રણુકારભર્યા ઉચ્ચારતા કે જાણે મળવાથી અપૂર્વ આનંદ થયો હોય, “હમારું જ સ્મરણુ હું કરતો’તો” હેવો ભાવ દર્શાવેલો હોય, એમ અંતઃકરણના મધ્યખિન્દુમાંથી ઉદ્ભાવ નીકળતો બતાવેલો હોય (તે હોય હેમાનું કાંઈ નહિ), એ મન અને વાણીનો વિરોધ ઢાંકનારી, ને જાણે હેનાથી તો ગૂઢ ના રહી સકે હેવી, રીતિ સંપાદન કરી હતી. આ રીતિના આદરસત્કારનો મ્હને જાતે અનુભવ અનેક વાર થયોછે. એ “પધારો! પધારો!” નો અજબ રણુકાર-બહાર શુદ્ધ, અંદર પોલો, હેવો રણુકાર, કાગળ કલમ અને શાહીનાં સાધનથી પ્રગટ થવો અશક્ય છે. આ શબ્દોનો રણુકાર તો શુ? પણ એ શબ્દો પણ મણિભાઈએ ઉપયોગમાં આણ્યાનું સ્મરણુ મ્હને નથી. હેમનો તો સીધો જ માર્ગ હતો, “કેમ નનુભાઈ! આવ્યા?” “કેમ નનુભાઈ! કેમ છે?”—હેવાં સરળ વચનોથી જ મ્હને દરેક મુલાકાત વખતે મણિભાઈએ સંબોધ્યોછે. અલબત્ત, રાજદરબારી જીવનને અંગે કેવળ ભોળો સ્વભાવ તો ના જ પરવડે; પરંતુ એ જીવન માટે જોઈએ તેથી વધારે અંતઃકરણગોપન હેમણે કર્યું જાણ્યું નથી.

ૐ મણિભાઈ કાંઈ માનવ ખામીઓથી મુક્ત હતા એમ કહેવાનો આશય મ્હારો નથી. હેમની નજીવી ખામીમાંની એક વિશે મોતીલાલ લાલભાઈ, મણિભાઈના મિત્ર, રમૂજ કરતા હતા. મોતીલાલનો એક ભત્રીજો પાંચ ૭ વર્ષની ઉંમરનો બધા લોકોની નકલો કરતો હતો તે દેખાડવાને એક વાર મોતીલાલ હેને હમારે ઘેર લાવ્યા. અનેક નકલો કરી, પછી મણિભાઈ કાકાની નકલ કરીઃ જમી રહીને મઘન દેવાને પાટલા ઉપર બેસી હાથ મ્હો ધોવાની નકલ કરતે “છાણુ!” કરીને સાખૂ માગવાને હાથ લાગ્યો કર્યો (કસ્પિત નાકેર તરફ) -આ જોઈને મોતીલાલ ખડખડ હસ્યા, અને મણિભાઈ સાખૂ વડે હાથ ધોતા તે માટે કારણ બતાવતા તે કહ્યું: “સાહેબ લોકો જોડે હાથ મેળવવો પડે તે વખતે દાબ્યની વાસ આવે તે માટે સાખૂ લઉં છું” એ હેમનો બચાવ હતો. સુઘડતા માટે જ આ સાખૂનો ઉપયોગ બસ હતો. પણ સાહેબ લોકો જોડે મળવા બાબતની ન્હાની સરખી quantity, પૂલાશ, એ લક્ષણ પ્રગટ થતું હતું—તે ઉપર મોતીલાલ મિત્રભાવે હસતા હતા.

હું શોલાપુરમાં નાકેરી ઉપર હતો ત્હેવામાં એકવાર મુંબાઈમાં (જલ્દયામાં) દરિયામહેલવાળે જંગલે મણિભાઈ ઊતરેલા ત્યાં હેમને મળવાને હું ગયો. અનેક વાતોચીતોમાં મ્હારી નોકરીની સ્થિતિ વિશે વાત હેમણે કાઢી. “સરકાર સૂધી તો ત્હમારું કામ કદર થાય એમ શી રીતે પ્હોંચતું હશે? તો પણ કાક રીતે પ્હોંચે ખરું. ભોજનસામગ્રી બધી ઘર્ષ હોય, તે જમતી વખત મિષ્ટાન્ન વગેરેનાં વખાણુ થાય, તેમ ચટણી પણ વખાણુ મેળવે ખરી, ‘આ ચટણી સરસ વટાઈ છે, કો’ણે વાટી છે?’ એમ પ્રશ્ન થાય ખરો.” આમ મણિભાઈએ દાખલો મૂક્યો. હું કશો ઉત્તર દીધા વિના બેસી રહ્યો. પણ સસ સ્થિતિ એ નહોતી. ચટણી વાટનારનું નામ કહેલું હોય તોપણ એ રામા ધાટીને તરત જ બધા બૂલી જાય; તેમ જ કલેક્ટર, કમિશનર, એ ભારે દિવાલોની પાર થઈને સેક્રેટરિયેટ સૂધી કામની કદર થાય તે જવલ્લે જ; નહોતી યઈ એમ નહોતું, પણ હેનું સાર્થ નહોતું.

મહિભાર્ષિની મૂર્તિ કદી આખ્ય આગળથી ખસે હેવી નહોતી શરીર 'નનાગડા', તે નનામડાપણુ ટાકવાને માટે જાણે ના હોય એમ, માથે પાધડી નહિ પણ પાધડીમા માથુ, હેવી પ્રમાણુમા મ્હોટી પાધડી, કપાળે આડા ડીલામા વચ્ચે ક કુનો ચાલ્યો અસાધારણ શુદ્ધિબળ ઝરતી તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આખ્યો, એ જ શુદ્ધિશક્તિની દીપ્તિમય પતાકા બનેલુ વિશાળ તેજસ્વી કપાળ કમાનદાર, કમો બાધવાનો, મુસલમાની વારાથી પ્રતિષ્ઠ થયેલી રીસનો ડગવો કાચિયા રગનો, અચવા મફદ અગરખુ, -આ બધા બાલ્ય અને આન્તર લક્ષણથી બનેલુ હેમનુ પ્રગ્ શરીર અને લક્ષણશરીર અભારે હુ પ્રત્યક્ષ જોઈછુ

અને તે માથે હેમને હુ' ડેલડેલ્યો મળ્યો તે અભારે મુકુરમા આ લેખાયછે પ્રકૃતિ શિથિલ હોવાથી સાંટાકુઝમા રહેવા આવેલા, તે વખતમા મનસુખરામભાર્ષિના ધરમા આગલી પાર્ટિકો ઉપરની અગાશીમા એ તથા મનસુખરામભાર્ષિ બેઠેલા, અને હુ મળવા ગયો મમય સન્ધ્યાકાળનો હતો, હુ તે વખતે નહોતો જાણતો કે મહિભાર્ષિ ને વિશે આ જીવનસન્ધ્યાનો જ સમય હતો એ મુનાકાત વખત થોડીક જ વાતચીત થઈ હુ તે પછી હેમને મળી મકયો નહિ જીવનની સન્ધ્યા અને સૂર્યાસ્ત થયો એ વડીલ બન્ધુવત્ પુરુષનુ રમરણુ આ હૃદયમા કાયમનુ કોતરાયલુ રહ્યુછે, અને રહેશે, અને એ કોતરણીની રેખાઓમા મૃદુતા અને મધુરતા જ વસેછે

સ્વ. છોટાલાલ સેવકગમ,

સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ,

સ્વ. મોતીલાલ લાલભાઈ,

સ્વ. ઝવેરીલાલ ઉભિયાશંકર

સુરા વાચકને એક વાત ધ્યાનમાં ગણવાની વિનંતિ આજના લેખમાં આર વ્યક્તિયોને। એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે તેનું મુખ્ય કારણ એ કે પ્રત્યેક વિશે જુદો લેખ લખાય એટલાં પ્રતિમિશ્રમ, મહારા સ્મરણમુકુરમાં પડેલા નથી. આ સ્મરણમુકુરની લેખાવધી આત્મલક્ષી નહિં પણ પરલક્ષી છે એ જૂલવાનું નથી. આત્મલક્ષી તો અદ્વિપાશે જ, અને તે મિશ્રનું પ્રતિમિશ્રમ લેનાર લેખકને। મંપક દોવાથી સલાતે જ

### છોટાલાલ સેવકરામ

મહારા બન્ધુ આપારાવ તરણ વયે મરણ પામ્યા તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને એક ગીત પ્રગટ થયું હતું; કરણુરસના કાવ્યોને અનુકૂળ પડતી દેશીમાં— “એડા બાઈ જુડતો તારો રે, અંમે બાઈ પાર જિતારો.” એ ચાલતી દેશીમાં—એ ગીત રચેલું હતું ત્યારે પ્રથમ જ મહારા પિતાને ખબર પડી કે છોટાલાલ આપારાવને પોતાના મિત્ર તરીકે માનતા હતા. હમારા કુટુંબમાં તે સમયમાં છોટાલાલની આવજા નહોતી. છોટાલાલનો પ્રથમ પરિચય આટલો જ, અને પરોક્ષ રીતે જ. કાલક્રમે, ધણાં વર્ષો પછી,



છાયાલાલ સેવકરામ

[પૃષ્ઠ ૧૩૮





હરિદાસ વિહારીદાસ

[૫૪ ૧૩૮

મુ'બારકમા સર મંગળદાસના ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયોથી છૂટીને, ભુજમાં રાવસાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનું પદ એઓએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાલાલ જોડે હમારા કુટુંબનો સંપર્ક વધ્યો અને સોની વર્ગમાં સાધારણ રીતે અદૃષ્ટ ગૌરવદન, તેજસ્વી બાપ, સર્વોશે સુંદર મુખાકૃતિનાળી એ મૂર્તિ, એ બાહ્ય સૌન્દર્યથી તેમજ હેમના હૃદયના ગુણોના આન્તર સૌન્દર્યથી ન્હારા મનમાં અને હૃદયમાં બિમ્બિત થઈ ગઈ અનેક પ્રસંગોએ હેમની સાથે મેળાપ થયેના, પરંતુ એ પ્રસંગોમાં ખાસ જાણના નોંધવા જેવું યાદ નથી આવતું માત્ર એક પ્રસંગ પ્રગટ થાય છે: હાલના ભુજના દીનાન રા ચૂનીલાલ સારાભાઈ એ પદે નીમાયા તે પૂર્વે એ ખાલી પદ હતું તે વખતે 'અમદાવાદમાં છોટાલાલ મહેને મળવા આવેલા, કેટલાક મિત્રો હાજર હતા તેથી મહેને એકાન્તમાં લઈ જઈને પૂછ્યું "ભુજની દીનાનની જગા માટે ત્હમ્ને નામ સૂચવિયે ?" હું શો ઉત્તર દઉં ? ના કહું તો ગર્વિષ્ઠ ગણાઈ, હા કહું તો લોભી ગણાઈ અને હું જાણતો હતો કે સરકારમાંથી મ્હારી નોકરી ત્હા સંક્રાન્ત કરવાની મંજૂરીનો સભવ પણ અતપાત્પ હતો છતાં છોટાલાલના સહલાવને માન આપીને મહે હા કહી, પણ અસભવનો પક્ષ પણ નતાન્યો

છોટાલાલ મનસુખરામભાઈના અતરંગ મહાનમાં અગમ્યૂત હતા, છતાં કાઈક બહિ સ્થિત પણ હતા સાહિત્યમાં છોટાલાલે આપેનો ફાળો સુવિદિત છે, હેના ગુણદોષના નિરૂપણનો પ્રસંગ મ્હારે કદી આવેનો નહિ એમ્ને બહિ એ વિશે ચર્ચા કે વિશેષ ઉત્તરેષ અપ્રાસંગિક જ છે માટે બસ

### હરિદાસ વિહારીદાસ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર દેસાઈ કુટુંબના કુલદીપક ખગેખરા જ હતા હેમની સાદા વેશની, સાદાઈ સર્વાંગે છપાયલી, મૂર્તિ એ સાદાઈથી જ અને હેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રતાપની છાપ પાડનારી મ્હારા મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલી જોઈશું દેસાઈ કુટુંબ જોડે મ્હારા પિતાને લાખા વખતની ધરવટ હતી પરંતુ હરિદાસના સાક્ષાત્

સપક્ષમાં મ્હારે આવવાના પ્રસંગો બહુ અલ્પ જ અને પ્રિયેષ જાણવા જેવા નહોતા પરોક્ષ રીતે આ મુકુરમાં બિચ્છિત થયેલો એક પ્રસંગ નોંધુ હુરિદાસ જનનાગદ્ગર્ભ દીવાનની પદવીએ હતા તે સમયમાં નાગાયણ હેમચન્દ્ર હેમનો અતિથિ હતો એ વખતમાં બંદારવટિયાનું બારે તોફાન ચાલેતું હતું નારાયણ ખાનગી વાતચીતમાં વર્ણન કરતો હતો “મહાશય ! નાવસાહેબ (હુરિદાસનું ખાનગી નામ રાવસાહેબ હતું રાવસાહેબ) અને હુ ફેટનમાં સાથે ખેશીને ફરવા નીકળતા ત્યારે રાવસાહેબ બે ગૂઝામાં બે રિવોલ્વરો રાખના અને હાથ અદર એ રિવોલ્વરના ઘોડા ઉપરજ રાખી મૂકતા અને રસ્તાની બંને બાજુએ આમ ડોકુ ફેરવતા અને આમ ડોકુ ફેરવતા,—બંદારવટિયા એના ઉપદ્રવને લીધે”—આ ફકરે ચીતરેલું ચિત્ર ‘મેકડર્વન્ટ’ છે—પણ મુકુરમાં પડેતું જ મૂકણું—એક મુકુરમાંથી બીજામાં પડેતું

બીજો એક સાધારણ પ્રસંગ અમનાદમાં એક દિવસ મોતીલાલ લાલભાઈ મ્હારા પિતાની પાસે હુરિદાસને લાવ્યા અને હેમનો એક ખેલ જોનારે હમારા બધા કુટુંબમંડળને એકઠું કરાવ્યું હુરિદાસે એક હથોડી અને ટાકણી માગ્યા આજમાં ખુરશી ઉપર એ બેઠા અને એક જાંઘના ઉપરના ભાગમાં એ ટાકણીની અણી ધરીને હથોડી વડે ઠોકતે ઠોકતે આખી ટાકણી પગમાં ઉતારી દીધી, લોહી ના નીકળે એમ સ્થળ સાધ્યું હતું છતાં એ ખેલ કરવાની દિગ્ભ્રમ તહમારામાં, મ્હારામાં કે, રસ્તે જનારા સર્વમાં તહિ દેખિયે આટલું ચિત્ર પ્રગટ થઈને હવે વિલુપ્ત થાયછે

હુરિદાસભાઈ પણ મનસુખરામભાઈના અતરંગ મંડળના છતાં બહિ રિયત હતા સાહિલમાં હેમનો ફાવો જાણ્યો નથી. “શેકસ્પીઅર કથાસમાજ” માં હેમનો હાથ હતો એમ કાઈક યાદ છે તેટલું બાદ

### મોતીલાલ લાલભાઈ

“મોતીલાલ લાલભાઈ કણ?” હાલના તરુણ વર્ગમાંથી પ્રમ પૂજાય છે સાહિત્યમાં સેવા અર્પેલા પુરુષોથી જ પરિચિત તરુણો આમ પૂછે છે અને હેમને મ્હારે કહેવું પડેછે કે એ અપરાધ મોતીલાલે કરી કર્યો



મોતીલાલ લાલભાઈ

[૫૪ ૧૨૮



અવેરીલાલ ઉમિયાગંકર

[૫૯ ૧૩૮

નહોતો;—યુજરાતી સાહિત્ય માટે જ કહું છું. છતાં અંગ્રેજી ભાષા ઉપર શૈલીનું પ્રભુત્વ હેમનું હેવું હતું, સુંદર, સાદી, અસરકારક લેખનશૈલી હેમને વ્યવર્તિની હેવી હતી, કે અર્ચાઈનો પ્રખ્યાત દૈનિક પત્રોમાં હેમના લેખ આદરથી સ્વીકારાતા હતા. બાળપણમાં “લાલભાઈનો મોતી” કરીને જાળખાતી વ્યક્તિએ આત્મબળે અન્ત સમયમાં કચ્છના દિવાનની પદવીએ ચઢીને મોતીલાલભાઈ બનવાનું પરાક્રમ કરેલું વિચારતાં એ પરાક્રમી પુરુષ વિશે આદરમાન પ્રગટ થાય એમ છે. અને એ અસાધારણ પદવીએ જતા સુધી અને તે પછી પણ સ્વભાવની સાદાઈ, અભિમાનનો અભાવ, સદા રમૂજ, હસમુખો વાર્તાલાપ મોતીલાલની મૂર્તિને હૃદયંગમ, સદા પ્રિય હાગે હેવી, બનાવતાં હતાં. મહારા બાળપણથી જ મહારા પિતા જોડે હેમનો નિકટ સંબંધ, સહવાસ, નિલ પરિચય હોવાથી મોતીલાલ હમારા કુટુંબના લગભગ અંગમૂત જેવા હતા. મહારા સર્વથી વડીલ બન્ધુની બરોબરીની ઉમરના એઓ હતા; તથાપિ વયમાં અતિશય ન્હાનો હું છતાં મહારી જોડે અને મહારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ જોડે પણ બરોબરિયાની પેઠે રમૂજ, ટીખળ વગેરે કરીને વર્તતા. મોતીલાલ તરફ પ્રેમ અને પૂજ્ય ભુદ્ધિ સહજ ઉપજ થતાં. મોતીલાલની મુખમુદ્રા હમેશાં આનંદની છાપવાળી, ઉત્સાહભરી, જોતાં વાંત દિલગીરીના ભાવ હમારામાં હોય તો જીડી જતા હતા. મનસુખરામભાઈના મિત્રમંડળમાં—અંતરંગમંડળની બહાર—મોતીલાલ હતા. અને મનસુખરામ વિશે નિર્દોષ ટીખળ હેમણે અનેકવાર કરેલાં અભારે નોંધવા ખેસું તો પાર ના આવે. વળી, નિલનો સુખદર્શી સ્વભાવ હેમનો હોવાથી નહારામાં નહારી પરિસ્થિતિને પણ પોતાના સતોપથી રંગીને ઉત્તમ માનનારા મોતીલાલ દુઃખ સુ તે કદી સમગ્રતા નહિ. પોતાની સરકારી નોકરીના પરિક્રમણમાં જે ગામમાં મુકામ હોય તે તે પૂર્વેના બધા મુકામથી ચંદિયાતો સુંદર માનીને મહારા પિતાને લખતા: અહિં આવો; હાંવું સુંદર સ્થળ બીજું એક પણ નથી.

હેમની સ્વભાવની સાદાઈનું એક જ ઉદાહરણ દર્શાવું: કન્યાઓમાં મોતીલાલનો મુકામ હતો ત્યારે મહારા પિતા, બન્ધુઓ વગેરે મંડળને

હેમણે નિમંત્રણ કરી બોલાવેલા. જમીને એક વાર બપોરે મહારા પિતાને મોતીલાલ કહે: “મહેટાભાઈ! મહારે એક સિપાઈ ધણે મમતી છે. જુઓ.”—કહીને હેને બોલાવ્યો. હેને કહે: “ત્હારી પેલી ચર્પડીમાંથી વાંચી સંભળાવ્ય. જવાન છોકરો સિપાઈ બેઠો; હિંદુ કવિતારૂપ કથા કાઢીને વાંચવા મંડ્યો—રાગડા તાણીને. “હય હય સિકંદર જુલ કરન” એમ વારંવાર ધ્રુવ પંક્તિમાં આવતા શબ્દો દજી મહારા કાનમાં વાગ્યા કરેછે. આખ્યાનથી બધા કંટાળ્યા. મોતીલાલ પણ કંટાળ્યા. “ચાલ્ય, ચાલ્ય, ગાંડિયા! બસ થયુ, હવે જા.” કહીને સિપાઈ ને કાઢી મૂક્યો.

એકવાર અમદાવાદમાં લાલા વસાની પોબ્યમાં સાડોદરા નાગરોની નાલ જમતી હતી. મોતીલાલ પીરસવામાં હતા. મહારા માથીના દીકરા રતનલાલનું ઘર એ પોબ્યમાં હતું. પોબ્યના દરવાજામાં રતનલાલ ઊભા. નાલ જમતી હતી. ઘરમાં જવાનો રસ્તો મળે એમ નહોતું. મોતીલાલ પામે આવીને રતનલાલને કહે: “અડધી રાત્ર સૂધી પતો નાહ” ખાય; જાણોછો! હમે તો ‘સાહેબાજી અપ્પણ!’ સર્વ હુજમ મારીને એક સાડોદરા પરમેશ્વરે ધડ્યોછો!”

પોતાનાં પત્ની ઉપર મોતીલાલનો અસાધારણ પ્રેમ હતો. કુંડુભાબી પણ સ્વભાવે અતીવ માયાળુ, નિખાલસ. સાદાં દર્તા. હેમને પોતે અગ્રેજી શીખવતા વગેરે વાતો મોતીલાલ મહારા પિતાની આગળ કરતા હતા—સ્વાભાવિક રીતે નિત્ય સંપર્ક, ખેડામાં, અમદાવાદમાં, મહારા પિતા જોડે થતો તેથી. આ જોઈને મહારા વડીલ બન્ધુ કાંઈક હસતા કે—મહેટાભાઈને પોતાના બરોબરિયા ગણીને ખાનગી વાતો કરેછે.

મોતીલાલનો એક માનીતો નાકર તળશિયો કુંડુભાબીને ગાંઠતો નકિં તે વાત મોતીલાલ કરતા તે પણ હેમાંથી રમૂજ સોધી કાઢીને. એક રમૂજનો પ્રસંગ યાદ આવેછે. અમદાવાદમાં એક વાર હમારે ઘેર જમવાને મિત્ર-મંડળ આવેલું. બધા અતિથિયોના ઠામ-રંગોળાયા અંકાયલા ખાનામાં-મંડાયા હતા. પૂરીઓ ઉપર રંગથી નામાક્ષરો લખવાની (તળતે જ લખાય ને તળાતે તે અક્ષરો ઊઘડે એમ લખવાની) કળા મહારા વડીલ બન્ધુ બાબા-

રાવને આવડતી હતી. મોતીલાલના ઠામમાં પૂરીઓ પીરસાઈ ત્હેમાં એક પૂરી ઉપર મોતીલાલનું નામ, બીજી ઉપર કિં, ૧ (=કંકુ કાકી) એમ આખું નામ એકાદરી ઘટનામાં બિઘડેલું હતું. આ બોઈને મોતીલાલ કાંઈક ચીઢાયા નામનું જ-અને કહેવા લાગ્યા: “આ બાગારાવનો ડીખળી સ્વભાવ જવાનો જ નહિ.”

x

x

x

x

અનેક વર્ષો વીતી ગયાં. મહારા પિતા, મહારા વડીલ બન્ધુઓ અવસાન પામી ગયા. મોતીલાલ કચ્છની દીવાનગિરી ભોગવી અસાધ્ય રોગથી અમદાવાદમાં પોતાના મકાનમાં રહ્યા. હું અને મહારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ એ માંદગીના વખતમાં છેવટની મુલાકાતે ગયા. મોતીલાલને જ્ઞાન હતું; પણ પથારીવશ હતા. આટલી માંદગી છતાં હેમનો પ્રજ્ઞ સ્વભાવ પ્રગટ થઈ આવતો હતો. આ છેવટનું હેમનું દર્શન. નિઃસંશય, એ આનન્દધામના અધિકારીનું રમરણુ શાન્ત સુખલહરી જ ઉત્પન્ન કરેછે.

### ઝવેરીલાલ ઉમિય શંકર

નડિયાદે અનેક નરરત્ન પેદા કર્યાંછે. ત્હેમાં ઝવેરીલાલ અનુપમ રત્ન હતા. મહારા પિતાની દ્વારા જ એ સ્ફુરત્ય જોડે મહારો સંપર્ક હતો. મુંબઈમાં દૈનિક પત્રમાં અનેક સુરેખ અગ્રવેષો લખનારા, એ પત્રના તંત્રીના સંમાનિત મિત્ર, ઝવેરીલાલ હતા, એ વાત હેમના સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ હતી. વિદ્યાસંપત્તિ અસાધારણ છતાં નિરભિમાનપણું, ધનની સંપત્તિ ચત્રમિચલ થઈ છતાં શાન્તિની એકરૂપતા, જીવનનું, વસ્ત્રાદિકનું, સદાનું સાદાપણું, હજીબળિયો સ્વભાવ, દમ્ભહીન વાર્તાલાપ-ન્હાના મ્હોટા સર્વની સાથે, આ ગુણોથી ઝવેરીલાલે મહારા મન ઉપર પ્રેમયુક્ત માનની છાપ પાડી હતી. હું જમ્હારે જમ્હારે મળવા જતો ત્હારે ભક્તમનસાઈનું જ ચિત્ર હું ચીતરાયણું દેખતો. મુરખી થવાનો ડાળ કદી હેમણે કરેલો યાદ નથી.

રાધનપુર સંસ્થાનના કાંઈક કામ માટે આવેલા ઝવેરીલાલ અમદાવાદમાં હમારા અતિથિ થયા હતા. તે સમય સંભારુછું. પાસાખંડી પ્હેરેલું



બંધ્ય સંરીર, સૌન્દર્યનો દાવો ના કરનારી મુખધટના, રંગરંગમાં નિખાલસ-  
પણું બેઠું જણાઈ જાય હેવી મૂર્તિ—આ ચિત્ર સ્થિર બિમ્બિત થયેલું  
જોઈશું. જમવા સાથે બેઠા હતા. બધું જમી રહ્યા પછી, કથુ છાંડવું નહિ  
એમ ટેવ હશે તેથી, પાડકામાંથી દાળ પણ ઝવેરીલાલ પી ગયા, તે જોઈને  
હમે મૂખ જાળકો સંતાઈને હસવા લાગ્યાં. હેમણે એ જાણ્યું નહોતું.—  
ઝવેરીલાલનો સાદો સ્વભાવ એક બીજા બનાવમાં દોડા હતો. હેમનો એક  
રસોઈ થો ન...દા...રી રસોઈ કરતો હતો; છતાં તે રસોઈ પણ વખાણી  
વખાણીને પોતે ખાતા હતા. ને રસોઈયાને શાખાથી આપતા હતા.

મનસુખરામભાઈ અને ઝવેરીલાલભાઈ વચ્ચે કાષ્ટક અચાત, અરોહ,  
કારણથી ઊંડા વિરોધ હતો; એક બીજાની સાથે બોલવાનો પણ વ્યવહાર  
નહોતો. આ સખળ વિરોધ છતાં ઝવેરીલાલભાઈએ કદી પણ મનસુખરામ  
વિશે નિન્દાવચન કાઢેલું જાણ્યું નથી. મનસુખરામભાઈના મુખમાંથી પણ  
હેવો ઉચ્ચાર સાંભળ્યો નહોતો. માત્ર એક પ્રસંગ અપવાદરૂપનો શ્રમરણુમાં  
આવેછે; વડોદરામાં સપાજીરાવ ગાયકવાડ ગાદીએ બેઠા તે પ્રસંગ  
જાણ્યામાં હતો; મણિભાઈ જસભાઈના સદરજગરના મકાનમાં મણિભાઈ,  
મોતીલાલ લાલભાઈ, ઝવેરીલાલ, મહારા પિતા વગેરે એકઠા થયા હતા.  
જાણ્યામાં આ સમારમ્બને અગે મુંબાઈના દૈનિક પત્રને તાર મોકલવાની  
ચર્ચા ચાલતી હતી. તારનો મુસદ્દો ધડવાનું કામ મોતીલાલ, ઝવેરીલાલ,  
વગેરે કરતા હતા. કાંઈક ચંકા ઉત્પન્ન થઈ. મોતીલાલ કહે: “ચાલો,  
આપણે મનસુખરામ કને મુસદ્દો કરાવિયે; એ સારો કરશે.” (જાણી  
જોઈને જ આમ બોલ્યા હતા). ઝવેરીલાલ જોસમાં આવીને, પરંતુ હેમનો  
જોસ ફટલો? જરાક જ જણાય એટલો; એટલા જોસમાં આવીને કહેછે:  
“એ શું મુસદ્દો કરતી’તી?” કહીને તંત્ર લખવા બેસી ગયા, ને મુસદ્દો ધરી  
કાઢ્યો. બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ વચ્ચેનાં ઊંચાં મનનું દર્શન આટલું જ, અને  
આટલી ક્ષમ્ય મર્યાદામાં, પ્રગટ થયું દોહું.

આ સ્પર્ધાનું પરોક્ષ દર્શન બીજી રીતે થયેલું યાદ આવેછે. હું કોલેજમાં  
હતા. હેમનલાલ હરિલાલ પંડ્યા મહારા સંદાંધ્યાયી હતા. કાંદેમરી—

બાણકૃત-દમે સાથે શીખ્યા હતા. કવિજ્ઞ છોટા પછી છગનલાલે એ કાદમ્બરીનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર, અતિ સુંદર ભાષાન્તર, પ્રગટ કર્યું. તેને સંબંધે હો, કે કાંઈ બીજા સંસ્કૃતમય લખાણને અંગે હો—પણ સંસ્કૃતમય શૈલી કાંઈક જોઈને ઝવેરીલાલના પુત્ર માધવલાલે મ્હને કહ્યું: Chhaganlal is carried away by China Bag breezes"— (“છગનલાલ ચાખના બાગ (ચીના બાગ)ના પવનોથી ધસડાયા જણાય છે.”)

ઝવેરીલાલની શૈલી મનસુખરામ જેવી સંસ્કૃતમય તો નહોતી જ. માત્ર આરમ્ભબળમાં પોતાનાં નામોને પણ સંગૃહીત વેસ પ્હેરાવવાનો મોહ ફેલાયો હતો અને મનસુખરામ સૂરજરામ મટીને મનસુખરામ સૂર્યરામ થયા હતા, તે સમયમાં પોતાના શાકુન્તલ નાટકના ભાષાન્તરના સુખપૃષ્ઠ ઉપર ‘જવાહીરલાલ ઉમાશંકર યાત્રિક’ એમ નામ મૂક્યું હતું એમ યાદ આવે છે. એ પુસ્તક અત્યારે મ્હારી સમીપ નથી, તેથી સંદિગ્ધ શબ્દો વાપરું છું. એ શાકુન્તલના ભાષાન્તરમાં જેમ ભાષા સંસ્કારી છતાં આડમ્બરી નથી, તેમ જ્ઞની રચના પણ એકંદર સુધર્ભિત છે. મનસુખરામને રામાયણના ભાષાન્તરમાં સાદા જ્ઞમાં અન્યમયમકની સાધના દુર્લભ થઈ પડતી તેમ ઝવેરીલાલને નડતર નડ્યાં નહોતાં. મનસુખરામનામાં જ્ઞની યોજના જે લયબદ્ધ (rhythm) માગી લે છે તે લયબદ્ધ માટે અવશ્ય કે વાણીના ઉચ્ચારણની શક્તિ નહોતાં,—એ ખામી ઝવેરીલાલમાં જણી નથી મનસુખરામની ત્યાં ખામી હું નિરાધાર આક્ષેપરૂપે નથી કહેતો. પ્રસંગ એક હોય ત્યારે સ્મરણમાં દૃઢ છપાયો છે કે તે ઉપરથી આ ગુણપરીક્ષા ખરી અને એમ છે. લીમરાવનું રમેયું મેઘદ્રુતનું બાષાન્તર પ્રગટ થતાં એક પ્રત ત્રદિને મનસુખરામભાઈને હું મળવા ગયો; બેટ આપી; પ્રથમ પૃષ્ઠ હેમણે ઉઘાડ્યું; “બાગે પોતે ધનપતિ વડે યક્ષ કામે નીમેલો” એ આરમ્ભની પંક્તિ મન્દાકાન્તાના લયબદ્ધવાણી વાંચવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરતાં મનસુખરામે વાંચ્યું: “બાગે-પોતે ધનપતિ-વડે;—યક્ષ;—કામે નીમેલો” એમ શબ્દો લયની ગૂંથણીમાંથી તોડી છોડીને વાંચ્યું. હું અબળ થયો; શું આટલી પંક્તિ ખરા

લયમા વાગી નથી સકતા ? મ્હે આદરયુક્ત મૌન રાખ્યું. પડિતની આમગ અપડિતને મૌન જ ઉચિત એ સમયે મ્હારામાં બારિદર્શનની, દૂર બારિ દર્શનની, શક્તિ હોત, હું ક્રાન્તદર્શી હોત (બારિ તે પણ સામાન્ય માનવની મનોદૃષ્ટિથી પાર, અતિદાન્ત, જ માટે ક્રાન્તદર્શી હોત), તો એક અજન્ય ચિત્ર આ વખતના દૃશ્યને અંગે પ્રગટ થાત, હું મ્હારી કલ્પનાને બળે કાલુ ભર તે સમયનો ક્રાન્તદર્શી બનીને દૃશ્ય રજૂ કરું એક વિશાળ મૂર્તિ મ્હારી અને મનસુખરામભાઈની પામે બની છે, હમારા બંનેનાં નવનોમા એ મૂર્તિ કાઈક નીચું માથું નમાવીને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિચરવડે હમને વીંધી નાખેછે, પડી બોલેછે “ભાઈયો,—મનસુખરામભાઈ, આપનો હું બહુ આભાર માનું છું, એટલેવર્થ નામના પુરુષને વિશે નિન્દાકાવ્ય રચતા સ્વિકૃતને એ ગૃહસ્થના નામ માટે યમક શબ્દ જડતો નહોતો, એક મજૂરને મજૂરીના પૈસા બોછા પડ્યાથી સ્વિકૃતને કહ્યું “This is not even my sweat's worth” એકદમ યમક જડ્યો, આનન્દ થયો, મજૂરને બક્ષીસ આપી આજ આપને સબન્ધે મ્હારી હેવી જ સ્થિતિ થઈછે આપને મજૂર જેવું ઈનામ ના અપાય, માટે માત્ર આભાર, અમૂલ્ય આભાર, જ અપૂ છું, આપે જે મેઘદૂતની પ્રથમ પકિતનું વાચન કર્યું, જે રીતે વાચન કર્યું, ત્હેમા મ્હારી એક વિનક્ષણ કૃતિનું ગૂઢ બીજ હું અત્યારે જોઈછું આપના વાચનમા કાઈક દોષ તો જોઈછું જ આપે પઘના લયનો બગ જોધ્યે તે રીતે કર્યો નહિ “બાગે—પોતે ધનપતિ—વડે—યક્ષ—કામે નીમેનો” એમ કાઈક ગઘની ધાગીએ જ બોલવું જોઈતું હતું, તે ઉપરાંત, અત્ય યમકનો લોપ સાધવો જોધ્યે, એટલે પઘનું પઘત્વ હેમાં છૂપાઈ જાત, અને શુદ્ધ ગઘપઘમ્ બનત મ્હારી એક નવીન કૃતિ જીઓ, હેમાનું અપેણ ગઘપઘમ્ નામની અપૂર્વ રચનામા ગોઠવ્યું છે હેનું લક્ષણ ટિપ્પણીમા આપ વાંચી લેજો હરિગીતિયા લેભાડ કહેવાતા કવિયો એ સમગ્રી નહિ શકે તો હું લાચાર છું”

આમ લાપણ પૂરું થવાની સાથે પ્રજ્ઞના એક સાચા બન્ધુએ અધિકાર માં નિયુક્ત કરેલો એક ચતુર ડિટેક્ટિવ \* આવીને બોલો છે, હેના

\* તા ૨૬ મી જુલાઈ ૧૯૨૩નું ‘મન્નબન્ધુ’, “સાહિત્યનું સુશમાવલોકન” જુલો

એક હાથમાં microscope (સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર) છે, બીજા હાથમાં દૂર-બીન છે. એ બેલવા મડિ છે: “ભાઈ સાહેબ! આપ પ્રેફેસર ખરા છો, જાદૂના બેલાડીને પ્રેફેસરની સંજ્ઞા લેકા આપેછે; તે રીતના પ્રેફેસર છો. પણ આપનો જાદૂબેલ મહેં પકડી કાઢ્યોછે. આપનું ગણપદમ્ તે પ્રચ્છન્ન પછ જ છે.” આમ કહીને એ કૃતિ એ ડિટેક્ટિવે પદના લયમાં વાંચી સંભળાવી; અને પૂર્ણાકૃતિરૂપે આ વચન બોલ્યો. “આ ગણ છે જ નહિં; માત્ર રાખદો ગદાખાસી રચનામાં ગોઠવ્યાછે; એ પ્રચ્છન્ન હરિગીત છે, અને આપ પ્રચ્છન્ન હરિગીતિયા છો.”

ચિત્રવિલોપન. પડદો પડ્યો.

વિષયાન્તર લાગશે; પણ ઝવેરીલાલભાઈ ને વિશે પદરચનાના પરિચય વિશે વાત હતી. હેમની કને હું જાત, તો આ પ્રકારની રમૂજ, હાવું કાન્ત-દર્શનનું દૃશ્ય કદી ના મળત.

(૧૭)

## સ્વ. મણિશ કર રત્નજી ભટ્ટ

સ્મરણમુકુર 'ની લેખમાળામાં ક્રમભંગ થવાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત થાઉં છું. વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી કરીને જે મૃત્યુ ગમે તહેને ગમે તેમ ઉપાડી લે છે તે મૃત્યુનો કંગેલો ક્રમભંગ આપણે સહન કરિય છીન, તો વાચક બન્યુઓ આ મ્હારો ક્રમભંગ વિના સમયે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે. મ્હારા ક્રમભંગને એ નિષ્કુર મૃત્યુદેવે જ કારણ આપ્યું છે. મણિશ કર—જેને આપણે “કાન્ત” ના તત્ત્વસૂત્રથી પરિચિતરૂપે ઓળખતા હતા તે મણિશ કર—કરુણ સંજોગોમાં અચાનક ઊપડી ગયા. મ્હારા સ્મરણમુકુરને, ત્હારે, આજથી છત્રીસ વર્ષ પૂર્વના સમયના પ્રતિબિંબો પ્રગટાવવાને ગોઠવું છું.

સ્થળ—એડિન્સ્ટન હાલેજ (વિદ્યાર્થિયા માર્ડિન્સની સ્થામેનું મકાન)

કાળ—ઈ. સ. ૧૮૮૭ નું બીજું દર્મ

મણિશ કર રત્નજી ભટ્ટ (પ્રવેશ કરીને).—

સામત સસમય જનુની કદર અરે! બહુતા નથી કોઈ,

તે મુજ ખેદ સમેછે જલદ સસિક નીલકંઠને જોઈ

સ્મજાયા મહીપતરામ નીલકંઠ (પ્રવેશ કરીને).—

દે! જાણીને કદર શું કર્યું નીલકંઠે?

પાડયા જ આસુ ખુશીમાં કરી નાદ ઊંચે!

એ મેધના જલ યદી મણિ યાય સીપે,

જેથી જણાય ગુરુ મેધની શક્તિ સર્વે

બસ દશ્ય ઉપર પડે પડે



મહિશંકર મલહ ભટ્ટ

દૃશ્ય સમઝાવણું પડશે? નવીન કવિતાનો યુગ આરંભ થતાં, નવીન રસ-પરીક્ષણની વૃત્તિ પણ જાગૃત થઈ તે સમયમાં રમણુભાઈએ એલ્ફિન્સ્ટન ફોલેજમાં ‘કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ’ એ વિષય ઉપર ‘ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા’ સમક્ષ ચર્ચા કરી. તેથી પ્રગટ થયેલી ઊર્મિ દર્શાવનારી ગીતિ મણિશંકરે રમણુભાઈને મોકલી. એ ગીતિમાં વર્ષાકાળની રસમય-જલમય-ઝાલુ અને ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી રસમય વૃત્તિ એ બેનો વ્યંજક વ્યંચ સંબંધ સર્વે જોઈ સકશે. નીલકંઠમાં સમાયેલા શ્લેષ પણ સુવાચ્ય છે. રમણુભાઈએ ઉત્તરમાં વસન્તતિલકા રચી મોકલતાં મણિ શબ્દમાં પણ રસિક શ્લેષ સમાવ્યો. આ પ્રસંગથી બે રસિક તરુણો વચ્ચે મૈત્રી શરૂ થઈ.

કાલિદાસ કવિનાં નાટકોમાં અંકને આરંભે બહુધા ગીતિ માત્રો નાયક પ્રવેશ કરતો જોઈએ છિયે, તેમ આ પ્રસંગના નાયક મણિશંકરનો પ્રવેશ પણ થાયછે. એ દૃશ્ય આટલામાં જ બંધ થાયછે. હું નાટક લખવા બેઠો નથી.

હવે ૧૮૯૦ ની સાલમાં મણિશંકરનું, ‘વસંતવિજય’ નામના અપૂર્વ સૌન્દર્ય અને કલાવિધાનયુક્ત કાવ્યની દ્વારા, દર્શન કરું છું. ખરે! નીલકંઠનું ભાવિદર્શન સાચું; મેલના રસમય જલવડે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ગુજરાતની સીપમાં અપૂર્વ મણિ (મીઠિતકમણિ) પાક્યો હતો. મણિશંકરનું એ પ્રથમ જ કવિત્વજ્ઞ હતું, છતાં પરિપક્વ કવિત્વનાં લક્ષણ હેમાં પ્રગટ હતાં. ઝીયુસના મરિતકમાંથી એથીના પૂર્ણવિકાસવાળી-સંપૂર્ણ, સુસજ્જ-નીકળીને પ્રગટ થઈ એ કલ્પિત કથાનું પ્રલક્ષ પ્રતિગિમ્મ આ કાવ્યમાં જોઈ સકાય. એ કાવ્ય ઉપર રમણુભાઈની સમર્થ ટીકા કાવ્ય સાથે જ પ્રગટ થઈ હતી. મહેને એ કાવ્યની રસિકતા બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યાથી મહેને એ વિશે એક ચર્ચા લખીને મણિલાલ દિવેદીના “ત્રિવંદા” નામના માસિક-ના ૧૮૯૦ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ કાવ્યમાંની

“બસીને કોણ બલે ક્યદિ પરબૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય”

એ અદ્ભુત પંક્તિની ચારુતા જ્ઞાતાવર્તા—“કંઈલડી રહી છુપી જાડના મુંડમાં રે” એ પંક્તિ જોડે ‘મકરન્દે’ સરખાવવાનું સચ્ચેવું તે વિશે મહેને લખેલું

કે મણિશંકરની પંક્તિ કવિત્વગુણમાં ચડિયાતી છે; ‘ઝાડુના ઝુંડમાં છુપી’ એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી કાર્યલન અને હેના ગાનનું નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાય છે, અને “કણિ જાણે કયદિ” એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દો ગૂઢતાને સુંદર રીતે આપે છે.

ધેલી બની બધી કૃષ્ણ રસમા હાલ ન્હાય છે”

એ પંક્તિમા માદ્રીના ગાનની અસરનું વર્ણન આ પ્રકારનાં વર્ણનોમાં સર્વોત્તમ છે તે પણ મ્હે કહેલું યાદ આવે છે.

‘કાન્ત’ના આ કાવ્યમા તત્ત્વદર્શનનું બીજ એ છે કે માનવજનમાં માત્ર સદાયરણુજ્ઞાનથી સદાયરણુબળ આવતું નથી આ કાવ્યના સમાપન-મા એ તત્ત્વને કાર્થક ધસારો. ખાંચે હેવી યોજના મ્હને જણ્યાઈ, તેથી “કપમાના પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહિ” બદલીને “કપમાના લીધી માદ્રી નરેન્દ્રે ભુજની મહિ” અથવા “કપમાના ભેલી...ભુજની મહિ” એમ વિકલ્પ સૂચવ્યા હતા.

“વસન્તવિજય”માં ભાવ, સ્થિતિ, કવિત્વનો પ્રવાહ એ અંશના પલટાની સાથે જ છન્દની યોજનામાં ફેરફાર કરવાની શૈલી સુંદર અને અપૂર્વ પ્રથમ જ જોવામા આવી. મ્હારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૮૮૬ થી હતી, પરંતુ આ શૈલીનો ઉપયોગ મ્હે ‘વસન્તવિજય’ ઉપરથી પ્રેરણા લઈને જ પાછલા વખતમાં કરેલો છે.

આ પછી થોડાક સમયના માળામાં મણિશંકરની બે રચનાઓ હસ્ત-લેખરૂપમા રમણમાઈની મારફત મ્હને જોવાનો લાભ મળ્યો: એક “કમ્પ અને દેવયાની” (અપૂર્ણ દશામા) અને બીજું “ચક્રવાકમિથુન” એ અ બંને અનુપમ કાવ્યો વિશે મ્હે તે સમયે પત્રદ્વારા ઉદ્ગાર શા કાઢ્યા હતા તે રમરણમાં નથી ને પત્રોની નકલો નથી.

આ જ સમયમાં ૧૮૯૦-૯૧ ના Age of Consent Bill (સમતિવયના કાયદા) ને અંગે મયેલા ભારે કોલાહલબુદ્ધમાં મણિશંકરે જાતે તો ભાગ જપ્તમાં લીધો નહોતો. પણ મણિલાલ દ્વિવેદીના “સિદ્ધાન્ત



સારનુ અવયોકન” જ્ઞાનસુધામા મહિશકરે કડકે કડકે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પ્રસંગે અથવા તેા પ્રવૃત્તિ બુદ્ધને પ્રસંગે રમણભાઈ ઉપર મહિશકરે એક પત્રમા પ્રોત્સાહન લખેલું વાદ છે, હેમા મહિશકરના સ્પષ્ટ વચનનો નમૂનો હતો:- ‘ We must try to baffle his Satanic activities’, આ મતલબનું વચન હતું

અત્યાર સુધી મહિશકરના મહે કરેલા દર્શનો દૂર પ્રેક્ષકમંડળમા જામેયો માણસ રમણભાઈ ઉપરના નટને જીવે તે પ્રકારના હતા. નેપથ્યમા જઈને એ નટનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરનારનો અનુભવ મહેને થયો નહતો. તે ૧૮૯૦ ના આરંભમા થયો. કારવાર મહારી બદલી થઈ તે વખતે લાખી રંગ ઉપરથી અમદાવાદથી મુખાર્જી જતે હુ વડોદરા રાજમહેલમાના રતિ-વર્માના પ્રખ્યાત ચિત્રો જોના માટે જાતર્યો તે વખતે મહિશકર “કલા-ભનન” મા શિક્ષક હતા. રમણભાઈ પણ મહારી સાથે આવ્યા હતા. આ વખતે મહિશકર જોડે રમણભાઈ મારફત પ્રથમ સંપર્ક થયો. મહારી ડાયરીમાથી જાતારો જ આપુ

‘ આજ (તા ૮-૧-૧૨) મહિશકર રતનજી ભટ્ટને મળ્યો. હું મહેલા આવ્યો હતો. (મહિશકરે જસભાઈને હેમના વહેણુ દુખ કરવાને) તારે મળવાનો પ્રયત્ન કરી હતો પણ મહિશકર વડોદરામા નહોતા રાજમહેલ જોના જતે સહેજ રસ્તામા મળ્યા. મળી સાંઝે હેમને ઘેર મળવાનું રમણભાઈએ તથા અનુમાણે નક્કી કર્યું તે પ્રમાણે મળ્યા. બે એક મ્હાક કિતમ કવિતાવિવેચનાદિકની વાતોમા ગયા. આજ જ હું હેમને પ્રથમ મળ્યો. હેમના કાવ્યો વિશે રમણભાઈની મારફત ચર્ચા ત્રણે કાગળોમા કરેલી પણ હેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ નહોતો. કુસમમાળા હેમણે જાગૃતરના ‘કલાવન’મા text book તરીકે દાખલ કરી છે અને પોતે શીખવે છે હેમાના ફેરલાક કાવ્યો વિશે ચર્ચા દ્વારે થઈ

x                      x                      x                      x  
x                      x                      x                      x

‘ મહિશકર પુસ્તકો વાચનારા જગત જાણાય છે હેમણે વાચેલાનો પચાસમા ભાગ પણ મહે નથી વાચ્યો. મુખમુદા મહિશકરની ધણી તેમસ્વી અને intellectual લાગે છે”

‘કુસુમમાળા’ માંના કાવ્યો વિશે મહિશકરે કાટેલી શકાઓનું હાર્દ આમ હતું પ્રકૃતિના દર્શનરૂપનાં દર્શન વગેરેથી કવિને જે લાન ઉત્પન્ન થયા તે માત્ર થયા એમ જ કહ્યું છે તે ન્યૂનતા છે, શી રીતે થયા તે બતાવવું જોઈતું હતું ઉદા. ‘દિવ્ય કાવ્ય’ માં ધ્રુમકેતુના દર્શનથી ‘અનન્તપથાની વીથી’ શી રીતે ગરડે તે બતાવ્યું નથી અથવા બીજા એક કાવ્યમાં મેઘકકડો જોઈ ન ઉપર કવિ કૂદીને ચઢે છે ને ‘આનન્દ-આવારા’ ભુવે છે તે પણ સાધારણ વાચકને સમજાય એમ નથી કે શી રીતે એ લાન ઉત્પન્ન થયે! વળી ‘પ્રેમ’, ‘અનન્તવસિન્ધુ’ વગેરે કાવ્યોમાં *mystical* માધ્યમ છે ઉદા. બધા અહિંના પ્રેમને મહાન્ પ્રેમસિન્ધુ આદિગી વેળે એટલે શું ? અતિગૂઢ જ એ લાગે છે તેમ જ ‘બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે’ તે પણ *mystical* છે પ્રેમ તે તો અમુક વ્યક્તિદ્વયનો સબંધકર્તા છે તો તે સૌન્દર્યના રૂપોમાં આર્વિભૂત થાય છે એટલે શું ?

આ શકાઓના ઉત્તર સ્મરણલાઘ્યે તે પ્રસંગે જ આપ્યા હતા, કે કવિત્વગીતિ એક જ તરેહની જોઈએ એમ મર્વાદા ના બધાય મહાગ બન્ધુ કૃષ્ણગવે ઉમેર્યું : “ એ રીતે તો સહૃદયતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્ય-જગત્માંથી જતું રહેશે ” એ ખરું કે તે માટે— આહા ! આ દેખાન મૂળે સારો લાગ્યો ! ” એટલું કહ્યું એટલે કવિતા ના ચર્ચ પગલું તેમ આ કાવ્યોમાં છે ? ઊંકું તપાસ્યો તો કાર્ષક કાર્ષક અશ જણાઈ આવશે કે જેથી એ લાન અને સૂચનાઓ શી રીતે ચર્ચ તે જણાય ઉદા. ધ્રુમકેતુ ની ‘ત્યોતિનદી’, ‘ભય’ અને ‘સમજજવલ’, એ અશથી કાર્ષક એ સૂચનાઓના કારણ જણાય છે આ ઉપરાંત મહે નોધ્યું છે

“ મહિશકરની કસોટી મનાયે તો

“ The Voice Mysterious which whose hears  
Must think on what will be and what has been ”

એ કસોટીની સમુદ્ર વિરોની ઉત્તમ પ કિતિયો (જેને વિરો સ્વર્પ પ્રસાસા અત્યંત કરે છે તે)માં પણ આ દોષ આવશે સમુદ્રનો ખનિ સાંભળીને ભૂત અને જાવના

અનિ કીટસને કેમ થવા લાગ્યા? એ હેતુ કાંઈ જ કહી નથી છતાં સદૃશ્યગમ્ય તારવ એ છે જ.”

વાર્તાસાપમાં મણિશંકરે એમ પણ મત દર્શાવ્યો કે subjective (આત્મલક્ષી) અને objective (પરલક્ષી) કવિતા એ બેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી ગ્રહે કહ્યું “બેના બીજ તારવત એક છે, તથાપિ કાવ્યરૂપમાં તે ભેદ છે જ, તે કેમ અણુગણકારાય?”

આ સર્વ ચર્ચામાં મણિશંકરની આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તરફની વૃત્તિ પ્રવર્તમાન હતી ખરી ડાપરી કહે છે.

‘ખરી વાત એ છે કે—જમણાઈ કહે છે તેમ—મણિશંકરના આધ્યાત્મિક ધર્મમત (spiritual creed) હેવી રીત્યના છે Agnostic જેવા નહિ, પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો વિશે sympathy (સમભાવ) વિનાના છે) કે જેથી આ રીત્યની સૂચનાઓનું સ્વરૂપ હેમને ‘પૂર્ણરૂપે ભરોડું’ લાગે નહિ. મણિશંકર પણ મુખમુકા કવિશ્રી અને કાંઈક વચનથી આ વાત કબૂલ કરતા જણાયા.”

મણિશંકરની આ દૃષ્ટિથી થયેલી નાંધોને આધારે એક યુનકે રમણુ ભાઈ, નરસિંહરાવ વગેરેના કાવ્યમનો ને કૃતિઓ ઉપર આલેખો વર્ણવ્યા હતાં જેનું કારણ સમજાય એમ છે પણ ખરી ડાપરી મણિશંકરને દણુ જુદા જ ગુણુ સ્વરૂપમાં ગ્રહ કરે છે

“કાંઈ દોષદૃષ્ટિથી હેમની ટીકા નહોતી માત્ર ઉત્તમતા, પૂર્ણ દાનમના—જેવાની ઇચ્છાથી જ હતી કુસુમપાત્રની જેટલાયી કવિતા, તથા ‘દુનાયના ખુરોડનું સ્મરણુ’ વગેરે કાવ્યો મણિશંકરને ધણા રસિક લાગે છે, કુસુમપાત્રના મુખ્ય તે વિરોધ શા વિરોધના કલા તે લાદ નથી, પણ graceful, tender mood લેવા હતાં”

આ જરાક લખાણ થયું. પરંતુ મણિશંકરના હૃદયની ઉત્કાન્તિના પ્રતિદાસ ઉપર પ્રકાશ આ પ્રસંગથી પડે છે હેમના ધાર્મિક વિકાસનો ક્રમ અત્તાતવાદ (agnostic) ની સમીપ, પછી સહસા theistic (એકધર્વાદ), પછી સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તો દ્વારા ક્રિસ્તિયન ધર્મ, પછી વળા આર્યસમાજ, અને છતાં અન્ત સુધી અન્તર્ગત ક્રિશ્ચાનિટી,—આ

ક્રમેમાં હેમના હૃદયે સંચરણ કર્યું છે. એ પ્રતિહાસ જોઈશું તો રસતત્ત્વને! અંગે પણ હેમની માન્યતાઓનાં રૂપાન્તરોનું બીજ સમજાશે. હેમની કાવ્ય-કૃતિયો પણ આ ક્રમેનાં વધતે જાય છે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. છતાં, અસાતવાદ જેવાં વક્ત્રોની દ્ષ્ટામાં પણ, ‘વસન્તવિજય,’ ‘કય અને દેવયાની’, અને ‘ચક્રવાકમિથુન’ એ કવિત્વનાં ઉચ્ચ શિખરત્રય—એ ઉચ્ચકવિત્વની ત્રિશૂળી—માં અદ્ભુત કલા અને કવિત્વ રમે રમે બહેતાં જોઈએ છિયે, તેનું કારણ રસતત્ત્વના જુદા જ બીજમા જડે એમ છે; તથાપિ ‘ચક્રવાકમિથુન’માં આધ્યાત્મિક વિકાસની આગાહી ગૂઢ-અગૂઢ જોઈ સકાય છે. લાંબી રસતત્ત્વ-પરીક્ષાનું આ સ્થળ નથી

માનવજીવનના સ્નેહસંબન્ધો મણિશંકરના હૃદયને વિશેષ બળથી છાપ પાડતા હતા; તેથી જ ‘કુસુમમાળા’ માં ના એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાંના ઉપર કહેલાં એ કાવ્યો હેમને બહુ ગમ્યાં હશે; તેથી જ હેમના ‘પૂર્વાલાપ’માં એ પ્રકારનાં કાવ્યોમા હૃદય બહુ જોસથી જીજ્ઞાસું જણાય છે. છતાં રસતત્ત્વનાં જોડાં સ્વરૂપો સ્પર્શનારાં કાવ્યો મણિશંકરનાં બહુ અંદિયાતાં છે તે વાતની ઉપર કહેલી ત્રિશૂળી સાક્ષી પૂરે છે.

મણિશંકરનું ‘કય અને દેવયાની’ એ કાવ્ય અધુરું હતું તે વાત વડોદરાની, ઉપર નાંધેલી, મુલાકાત થતાં મણિશંકર કહે: “કાણુ જાણે એ કાવ્ય હું પૂરું કરીશ કે નહિ.” મ્હારી કાપરીમાં આમ છે:

“પુરું કરે તો યારું સુન્દર અને લલિત કાવ્ય છે. હાલમાં હેમની વહૂ મુન્દરી જવાને લીધે કાંઈક જોડી ગયાં હશે. (બહાર દેખાડવા નહોતા, પણ અંદર હશે જ) તેથી તો આમ નહિં કહ્યું હોય? આ delicate વાત છંદાઈ જ નથી. પરંતુ આ તરણુ અવસ્થામાં અને (કાંઈક અનુમાન હેમનાં કાવ્યોદિક્ષી તથા પરબાર્યું સાંભળ્યા પ્રમણે) હાવાં પ્રેમથી જોડાયલાં દ પત્નીમાં મરણથી વિશેષ યતો એ ખેદજનક છે.”

મણિશંકરનું એક ઝણ સ્વીકારવું રહી જવું ના જોઈયે: “ઉત્તર અને અભિમન્યુ” એ મ્હારું કાવ્ય મણિશંકરે (રમણભાઈ મારફત) વાંચ્યું;

અને છેનટના બે ત્ર્યોક કાઢી નાખવાનું હેમણે સૂચવ્યું પ્રથમ સ્થિતિ  
આમ હતી

દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદ્મોષ ઝયો ડુંબી  
ભૂલી ત્રિકાલને મુઝા અનિમેષ રહી જિંદી ૨૩

બીજો દહાડો ઉમેરેલા ત્ર્યોક

x

x

x

દીર્ઘ એ દિન ને! બીત્યો ધૂધળો મેઘવૃન્દવી,  
વાઠથ ભેતી રહી મુઝા અગોના ચિત મન્દવી ૨૪

રાત્રિયે લાવિયા વાર્તા ફૂલ ફૂળકરા ધણી,—  
‘અભિમન્યુ પડયો યુદ્ધે-મુઝા મૂર્છિત ને! પડી ૨૫

આ ૨૪ અને ૨૫ માં ત્ર્યોક કાઢી નાખને મહને ફાલુભર દુઃખ થયું  
હશે પરંતુ મણિશકરની સૂચનાથી કનાતત્તન વધારે મા સંધાવું હતું તેથી  
મહે તહેનો સ્વીકાર કર્યો (આ સૂચના પત્ર દ્વારા આવી હતી એમ મહને  
કાઈક યાદ છે)

એક બીજું ઝણઃ રાજકોટમાં ભરાવાની સાહિત્યપરિષદને સમને  
પ્રમુખપદની પસંદગીને પ્રસંગે મણિશકરે મહારે માટે મનન યુક્ત ચનાન્યુ  
હતું ભાવનગરમાં મળેલી શાખાસભામાં હેમણે રજૂ કરેલા ઠાનમાં મહારે  
નિશે અતિશય ગુણુઆહક—કવિ તરીકે ખાસ ગુણુપ્રશંસા—વચનો મૂક્યા  
હતા આ ચર્ચામાં મહારી તરફના મણિશકરના સ્નેહપ્રસંગને અંમાલાલ  
ભાઈ વિશે કાઈક અમર્થાવિત કટુ આક્ષેપન્યનો ઉચ્ચારાવ્યા તેથી થયેનો  
ખેદ મહે મણિશકરના ઉપર ખાનગી પત્રદ્વારા જણાવ્યો હતો તેથી હેમને  
ખોટું ના લાગ્યું, પણ પોતાનો આગ્રહ હેમણે છોડ્યો નહિ એટલે સુધી કે  
તે પછીની પરિવર્તની વડોદરાની મેઠક વખતે પોતે હાજરી આપવાને  
અનિચ્છુ હતા, પરંતુ મહને પત્ર લખીને પુછ્યું “તહે વડોદરે જવાના  
છો? તો હું પણ આવીશ”

સ્વીડનમોર્ગના સિદ્ધાન્તોની મથિશકરના ઉપર અસર શરૂ થઈ તે સમયમા હેમજે મહારા ઉપર પત્રવ્યવહાર ચલવી એ સિદ્ધાન્તો મ્દારે મળે, જિતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું તે વખતે (ઈ સ ૧૮૯૮ ના આરંભ ભાગમા) સિંધ હૈદરાબાદમા હતો એ વખતની મ્દારી ડાયરી તત્કાળ લખ્ય નથી, બાકી મથિશકરના ધાર્મિક વિકાસ ઉપર વિશેષ પ્રગથના આજા ફિરજો હેમથી મળત

સાહિત્યપરિપક્વનો આરંભ અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૦૫ મા થયો તે વખતે મથિશકર મ્દને મળ્યા તે પ્રસંગે હેમનુ એક ઉદારતાદર્શક વચન યાદ આવેછે, મ્દને કહે: “ નવા જિગતા કરિયો, લેખકા, વગેરેને ત્દમે પ્રેતસાહનથી આગળ પાડોછો ” મ્દને સમજણ ના પડી “હું હેવુ શુ કરુછુ ?” તો કહે “કેમ ? ન્દુનાવાલને આગળ પાડનાગ પ્રથમ ત્દમે જ ” હજી મ્દારા મનમા જિતયુ નહિ પણ જણાયુ કે ‘વસન્તોત્સવ’ નામની ન્દુનાવાલની કૃતિમા પ્રથમ પ્રગટ થયેલી છન્દશ્લિત યોજના વિશે મ્દે લાભુ ચર્ચાપત્ર ‘જ્ઞાનમુધા’ મા પ્રગટ કરેનું જેમા ન્દુનાલાનની છન્દવાળી કાવ્યકૃતિનો પડછો મતાવના હેમના ‘મથિમય સંધી’ નામના કાવ્યના અસન્ત વખાણુ કરેલા, તે મથિશકરના મનમા હતુ આમ આગ અશ મહણુ કરનામા ઉદારતા નિગ્ધ જ હોયછે

મથિશકરનુ કવિત્વ હેમની વક્તા તરીકેની પ્રવૃત્તિમા પણ મ્દે પ્રત્યક્ષ કર્યું તે પ્રથમ પ્રસંગ ઈ સ ૧૯૦૨ ના ડીમેમ્બરમા અમદાવાદમા મોશિ યત્ન કનિદર-સમા મથિશકર એક દરવાને અનુમોદન આપવાને જિમા થયા “ સન્નજનો અને સન્નારીઓ ”—કે ‘ભગિનીઓ અને મન્ધુઓ’ (શુ સંમોધનપત્ર હતુ તે યાદ નથી)—આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર આપણા ભારતવર્ષમા એક જ્યોતિ પ્રગટ થયો—આમ કહી છુદ્ધભગવાનનુ અનુ સક્ષણુ ઐતિહાસિક કલ્પનાશક્તિના દીપ વડે કરીને હેમજે જે લાખણુ ચલાવ્યું હેની ગમ્ભીર મધુરતા, વાણીપ્રવાહની સુમમતા, ઇત્યાદિ ગુણોથી હું મુગ્ધ થઈ ગયો.

આવ્યાનું શ્રોતામણમાં થતા ઉદ્ગારોથી જણાય કે—“ઓ ૧૫! મહેને ક્ષમા કરજો!” એમ વચનો એ બોલતા

હું વાંદરે આવીને વરસો તે મમયના આરમ્ભમાં હું તથા મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત મણિશકરને મળવાને મુંબાઈમાં પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં આવેલા એક મકાનમાં, હેમને જિતારે, ગયા, તે વખતનું ચિત્ર પ્રજા થાયછે હમે અણુધાર્યા જ ગયા હતા એક ઝોરડીમાં મણિશકર ચર્મ કે ગેતરજી ઉપર લાખા થઈને પડ્યા હતા શરીર ઉધાડું, જમીનથી દોરે છેડેતની ઉચ્ચાઈ મપાય હેવા હેમના પ્રયજ્ઞ પાસાનાળુ શરીર જોઈને નનિત તો છક થયો એ તરત જિજ્ઞા પુણ્ડળ સ્નેહનાર્તા થઈ તે પછી થોડે દિવસે એ મહેને મળનાને વાંદરે આવ્યા વાતોચીનો પછી હમે બંને સાથે બાડાની ગાડીમાં મુંબાઈ જવા માટે રેલ્વેને જવાને જિપક્યા રસ્તામાં વાત પ્રસંગે મ્હે કહ્યું “મ્હારા પિતા કહેતા કે અચાનક અધર્મૂર્તિ પૂજના આડામાં પડ્યા રહે તે કરતા તો પાદરીઓ હેમને ક્રિસ્તિનીની પ્રકાશમાં મૂકે છે તે વધારે બધું છે” મણિશકર કહે “શુ? ક્રિશ્ચન થવું એ ન્હાનમની વાત છે?” મ્હે જોયું ‘આર્ય’ થયેલા મણિશકરમાં જૂનો ક્રિશ્ચન નિગૂં વસતો હતો

એક અગત કરુણ પ્રસંગ છેડવો પડે છે ઈ સ ૧૯૧૫ ના માર્ચની ખીજી તારીખે મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત જ્યોતિર્ધામમાં ગયો મણિશકરે તે પછી ત્રણેક અઠવાડિયે મહેને આશ્વાસનપત્ર લખ્યો તે મ્હારા જિતારવાથી જ હેમની ધર્મભાવનાની, હૃદયની કેમનતાની, અને સરલ સ્નેહવૃત્તિની છાપ મ્હે એમ છે

“પ્રિય બાઈ નરસિંહરાવ

તમને લખવાનો ઘણા દિવસથી વિચાર કરું છું. પણ આવા જામ પછ તરત કંઈ લખવામાં મને અનેશિલ લાગ્યા ક્યું આજે જ લખી રહું છું

તમારા ધર્મસિદ્ધાન્તો હું થોડે અરો ભણું છું, તે પરથી ધારું છું કે આપુ  
ખ્યાન નહિનકાન્ત અમર છે, અને હૃદયસ્થ લેકમાં મયેલ છે, એમ તમે માનતા  
હસો. તેને ફરી એ લેકમાં મળવાની પશ્ચ તમને-દ પતીને-આશા હોવી જોઈએ  
જે એમ છે, તો તેના સ્વર્ગપ્રયાણનો ખેદ કઈ અરો કમી થવો જોઈએ

એટલી સ્થિતિયે પ્લેમિનો નહિ પણ આશા આપી શકે તેવડી જમરનો એક  
પુત્ર મે સોળ વરસ પહેલાં ખોલેલ છે ખોલેલ છે એમ મારાથી લખાઈ ગયું, જો  
કે ખોલેલ નથી એમ મારા હૃદયની ખાતરી છે છતાં લખાઈ ગયું તે પરથી  
જન્મમ હજી તાજે છે એ તમે જોઈ શકસો. એટલે તમારા હૃદયની સ્થિતિ હું  
સમજી શકું એ સ્વાભાવિક છે

આ પ્રસંગે ખીજી તો શું લખું ? જાણે છે કે ગુજરાતમાં જે યોદ્ધા આત્મા  
ઓળી સાથે મારે સંબંધ છે, તેમાં તમે હમેશા માનની જગ્યાએ રહેતા  
આવ્યાછો તમારા લેખોને અને તમારા આત્માને ગુજરાતમાં જે આત્માઓ  
આહવાસ છે, તેમાં હું યોદ્ધાને જ વધારે નજીક જોઈશુ આવા હું ખનો વખત  
છે, તેથીજ હૃદય થોડું બિયડી રાકે છે પણ અલ્પમતિવિસ્તરેણ

તમારા સહાનો સ્નેહાધીન,  
મહિસાસુર.

આ સ્નેહાળ આત્મા આજ કેવા કરુણ સન્નિગેમાં પ્રયાણ કરી ગયો ।  
હજી તો હેમનો પુત્ર જયન્તકુમાર “પૂર્વાવાપ” ની ભેટ આપવાને મ્હારી  
કને આવનાર હતો, મ્હે એ આવવાની વડી પણ રાખેલી, અને ઠરાવેલે  
દિવસે જ મહિસાસુરના અવસાનનો તાર આવ્યો । જયન્તકુમારે મિત્રદ્વારા  
'પૂર્વાવાપ' નું પુસ્તક ખીજે દિવસે મોકલ્યું, મ્હે ગમ્ભીર બારબર્ષા હૃદયથી  
તે સ્વીકાર્યું:

આત્મવાસ અમાર છે, રજની પ્રાણ થત,  
હર રસો પરથી પસે, પતમાં લેલ ન જોર.



એ પંક્તિઓનો અર્થ ઐદિક ગૃહ ઇત્યાદિને કરણ રીતે લાગૂ પડી સકે તે તજ હૃદય; એ ઉદ્ધારોનો આત્મિક અર્થજ છટ છે. ‘સ્નેહજ્યોતિ’ને આ ઉદ્ધારોમાં કરેલી પ્રાર્થના સ્વીકારાઈ; એ આત્મા પણ જ્યોતિર્ધામમાં બિરાજ્યો ।

(૧૮)

## સ્વ. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ

હું જે ચિત્રકળા જાણુતો હોત, તો એક હેવી મૂર્તિ આલેખત ! સ્થૂલ, વર્તુલાકાર, કદાવર; મ્હોએ શીળીના ગોલા; ગોળ મ્હો તે ખેચીને ચોખંડું કર્યું હોય હેવું; સાફ વસ્ત્ર: અંબરખું, ધોતિયું, દક્ષણી પાઘડી, ખભે શાલ કે અંગવસ્ત્ર; પગે જડા જોડા; શુદ્ધિમતાનું તેજ આંખમાંથી ન્હાણી જઈ ને કપાળમાં ઊંડાં પાછલાં પડમાં સંતાયલું, હેવી મુખસામુદ્રિકધટના;—આમ કાંઈક રેખાઓનો સમૂહ આંકીને નીચે હું લખત:—શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ. ઉપહાસનો ઉદ્દેશ નથી; જે કે શાસ્ત્રીજી મ્હારા પિતાના સમયમાં એ મિત્રમંડળમાં નિર્દોષ રમૂજનો વિષય બનતા હતા ખરા.

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો ફોટોગ્રાફ કદી પડાવેલો જણવામાં નથી. શુદ્ધ, સરલ સ્વભાવનું એ પરિણામ હું માનું છું; પોતાની વિદ્યાની બાબતમાં યોગ્ય મમત્વ એઓ રાખતા હતા, પરંતુ પોતાની જાતને વિશે vanity, પ્રલયુલ્લપલું, એ સાદા બ્રાહ્મણમાં અણમાત્ર જણ્યું નથી. ‘સ્મરણમુકુર’ના પ્રત્યેક લેખના નામકની છબી જોઈએ જ એ સૂત્રનો આજ ભંગ કરવો પડે છે. તેથી જ ઉપરનું કલ્પનાચિત્ર આલેખવું પડ્યું છે.

એ સરખી પ્રત્યેક રેખામાં શાસ્ત્રીનો સરલ, સ્પષ્ટહૃદય, અપ્રિય સત્ત્વ જોલવાની હિમ્મતવાળો, સ્વભાવ પ્રગટ થતો હતો; જેટલો એ સ્વભાવ સાચી હિમ્મત દર્શાવનારો હતો, તેટલો જ અન્યની આડીઅવળા ખટપટો તરફ અસહિષ્ણુતાને લીધે ઉશ્કેરાઈ જનારો, નિર્દોષ ક્રોધવાળો પણ હતો.

એક પ્રસંગ યાદ આવેછે. 'ગુર્જરાણાં મુલ્કં પ્રવંતં' એ દ્રાવ્ય ગુજરાતીઓ ઉપર મૂકનારા દક્ષણી વિશે ગ્રજલાલ શાસ્ત્રી એક વાર મ્હારા પિતા વગેરે મંડળ આગળ બોલ્યા: "એ દક્ષણીઓ શેનો ગર્વ કરેછે? હેમને પૂછી તો જુઓ કે સ્વરોમાં શ્રુ પછી આવનારા સ્વરનો શો ઉચ્ચાર થાયછે? બધાજ કહેશે ક્ષ્મ્. પણ તેમ છે જ નહિં, ઉચ્ચાર તો હ્...ડ જેવોછે. એ દક્ષણીઓની શુભજ ખેંચી નાંખવી જોઇયે."

શાસ્ત્રી વર્ગમાં એ સમયમાં (હાલમાં પણ જે સ્થિતિ છે તેમ) સંસ્કૃત-નું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય, પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય જ નહોતો. નાટકોમાં આવેલા પ્રાકૃત વાર્તાલાપની સમજૂતી હેતી સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી જ સર્વ કરી લેતા એ હાલતમાં ગ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સાદિત્યનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું તેથી હેમની ઉપયોગિતા ઘણી હતી. આરમ્ભકાર્ય કરનારામાં સ્વાભાવિક રીતે આવનારા, તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિવેચક પદ્ધતિથી અસ્પૃષ્ટ જનને સુલભ, હોયોથી ભરપૂર છતાં ગ્રજલાલ શાસ્ત્રીના એ સધુ ગ્રન્થ, "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ" અને "ઉત્તર્ગ-માળા", પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતીના અભ્યાસના સાગરમાં નાવ ખેડનારાઓને હીવાદાડીઓનું કામ સારનારા છે. અને એ કારણથી જ ડૉક્ટર ભાંડારકરે પોતાના "બુધ્ધસન ફિલૉલૉજિકલ લેક્ચર્સ" માં ગ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું આઘ માર્ગદર્શકોમાં નામ ગણાવ્યુંછે. યદ્યપિ ગ્રજલાલ શાસ્ત્રી મનસુખરામ સૂર્યરામના અંતરંગમંડળમાં સ્થાન ભોગવતા નહોતા, તથાપિ એ મંડળ આપણા શાસ્ત્રીજીના સંપર્કમાં આવેલું અને તેથી કરીને "ચરોતર"ની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ "ચારુતર" માંથી કાઢવાનું મૂળ સ્થાન શાસ્ત્રીજી મુઘી લઈ જઈ સકામ એમ છે. એ મંડળમાં શાસ્ત્રીજીની વિલક્ષણતાઓ—સ્વભાવાદિકની—વિશે રમૂજભરેલી વાતો ચર્ચાઓ થતી તે અભારે બધી સ્પષ્ટરૂપ પ્રગટ થવી અશક્ય છે. એ મંડળમાં કે મ્હારા પિતા વગેરે મંડળની આગળ ગ્રજલાલ શાસ્ત્રી પોતાની પત્નીનાં વખાણ કરતાં એક પ્રસંગ ઉલ્લાસથી, બોળાભાવથી, કહેતા તે યાદ આવેછે: "હું હેને પિયર એક વાર ગયો, ત્હારે તરત એ બોયડી ઉપર ચઢી ગઈ! અને સુંદર

બેર જિતારીને મ્હારે માટે લાવીને! હેણે “મૂક્યાં.” આ વાત કરતે બેરનો સ્વાદ હેમના મ્હોમાં પસરતો કે પત્ની તરફનો ભાવ હૃદયમાં રેલાતો,—તે કલ્પના કરવી અશક્ય હતી.

પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીની વિલક્ષણ મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કેટલેક ભાગે મ્હારા પિતાને એ મળવા આવતા તે વખતે, અને કેટલેક ભાગે જાહેર મંડળમાં પ્રસંગવશાત્ એ હાજર થતા તે વખતે થયેલાં. એ પ્રસંગો સંખ્યામાં અદ્ય હતા.

શાસ્ત્રીજીની ઉપયોગિતા કેઈ દિશામાં હેમની પ્રવૃત્તિ રોકવાથી પૂર્ણ રૂપે કામમાં લેવાશે તે વિચારીને જ હેમની કને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ મ્હું ઉપર નામ કઢાં તે નિબંધો રચાવેલા, અને આમળ જતાં એ સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તથા “લુદ્ધિપ્રકાશના”ના તન્ત્રીને સ્થાને નીમાયલા. એ સમયમાં એઓએ “સોસાયટી” ની અને ગુજરાતી ભાષાની મેવા કરેલી ત્હેની કીમત આંકવી અશક્ય છે. આશ્ચર્યજનક “કાકમ્બરી”નો અમૂલ્ય હસ્તલેખ પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીની માલીફીનો હતો તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ રૂ. ૬, (અંકે છ રૂપિયા) ની કીમતે ખરીદી લીધો, તે ઉપરથી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત નિષ્કામવૃત્તિ, લક્ષમનસાધ, ઇત્યાદિ સાત્વિક ગુણોની આંકણી થાયછે; એ ધોરણે હેમની ભાષા તથા સાહિત્યની સેવાની આંકણી આપણે તો નહિં કરીયે.

આજથી ૪૫-૫૦ વર્ષ ઉપર અમદાવાદના શાસ્ત્રી વર્ગનો નવીન પદ્ધતિયે ઉપયોગ કરવાની યોજના મ્હારા પિતા અને હેમના મિત્ર રંણુછોડાભાઈ (રંણુછોડલાલ છોટાલાલ) વગેરેએ આરમ્બી હતી, ત્હેમા ભાષણ કરવાનો વારો પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીનો આવ્યો તે પ્રસંગ મ્હારા સ્મરણમાં દહરેખ પ્રતિબિમ્બિત થયેયો છે: સ્વર્ણ—આઝિયામાં સાડોદરાના મહાદેવની ધર્મશાળાની મેડી; મમય—સંખ્યાકાળનો; હાજર—લોજાનાથ સારાભાઈ, રંણુછોડલાલ છોટાલાલ, વગેરે મિત્રમંડળ, ખીજા શ્રોતાજન એકઠા થયેલા તે; માંહિં બાળકવયનો હું પણ બેઠો હતો. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ

અંબકલાલ (લોગીન્દ્રરાવ દીવડિયાના પિતા) પણ હતા. અંબલાલ શાસ્ત્રી માદી તકિયે બેઠા બેઠા બોલવા લાગ્યા; વિષય યાદ નથી; અને યાદ રહે એમ પણ નહોતું; કેમકે ઝાડને એક ડાબેથી ખીજે ડાળે, ને ખીજેથી ત્રીજે, અને એક ઝાડ ઉપરથી ખીજા ઝાડ ઉપર, એમ ચપલતાથી પક્ષી ઉડે તેમ શાસ્ત્રીજીની કલ્પના બિડતી હતી. એક મુદ્દો ચર્ચવા લાગ્યા; અને વચર્ચા ખીજી જ વાત—અસંબંધ, અર્ધસંબંધ—સાંભરતાં તે પકડી લીધી; વળી ત્હાંથી ત્રીજી, ચોથી એમ જતે મૂળ વાત કહિં ને કહિં જતી રહી;—આમ પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો, એટલે રતનલાલ અટકબોલા હતા હેમનાથી ના રહેવાયું; વચર્ચાં બોલી ઊઠ્યા:—“શાસ્ત્રી મહારાજ ! એ તો બધું ઠીક; પણ ત્હમારે કહેવું છે શું ? તે ઉપર આવો ને !” હજાર પણ માધું લગાડ્યા વિના શાસ્ત્રી મૂળ વાત ઉપર આવ્યા; પણ કશું બે કશુંમાં પાછા આઠા ફાટ્યા, તે નાઠા તે નાઠા જ, આમ હેમતું લાવણું ! હેમાં વર્ણન એટલે બેજોગી, જંગમ, શેવડા, સંન્યાસી, દરવેશ, ને બ્રાહ્મણ એ ગણના પણ કરાવી ગયા ! ભોળા શાસ્ત્રી ! ત્હમારો નિર્દોષ આત્મા અમર રહે !

અમદાવાદ છોડીને નિવૃત્ત થયા પછી શાસ્ત્રી પોતાના આમ મહાત્મન-માં જઈને વસ્યા, કે સારસામાં તે યાદ નથી. પરંતુ પાછળથી પેતે શિષ્યોને કંઠી બંધાવી પંથના સ્થાપક, મળત્યાર્થે તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા; આગળ જતાં કેટલાક શિષ્યો કે ખીજાઓ શાસ્ત્રી તરફ વૈમનસ્ય રાખીને હેમનાં ધૈર્યેલાં ધોતિધનિ કૌવચ જાનેમાને લગાડીને શાસ્ત્રીને કનડતા હતા; હંબાદિ કથા દંતકથાના વર્ગમાં જ મૂકીશું. બાકી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત સસ્થ મૂર્તિ, સદ્ભાવભરેલું હૃદય, અને એઓના જ્ઞાનનાં સ્થાપિ ફળ,—એ મહારા મુકુરમાં ચિરસ્થાપિત, ચિરપ્રતિબિમ્બિત રહ્યાં છે, અને રહેશે.

હતી; એકામાં એએા માસ્તર હતા ત્હેવામાં કેાઈ અટકયાળા લોકોએ હેમના ઉપર આક્ષેપો આણ્યા—તે પ્રસંગે હેમનો જવાબ એ જ હતો કે—“હું સાલો રૂપાલો પડ્યો; ને પેલો સાલો દામોદર વાધ મ્હને નકામો વગોવેજ”

મ્હારા પિતાની હુરદેવરામ માસ્તર તથા હેમના ભાઈ સાથે જૂના વખતની મિત્રતા હતી. હમારે ઘેર એ મ્હારા પિતા કને આવેલા તે અનેક પ્રસંગો—વિશેષ મહત્ત્વના ન હોઈ—મુકુરમાં જપાયા નથી. દહ સંપર્કના પ્રસંગો થોડા જપાયાછે તે નાંધું છું. તે પૂર્વે પરાક્ષ કથામાં જે સ્થાન હેમનું હતું તે પ્રથમ કહું. ગાયનનો અતિશય શોક માસ્તરને હતો. અને પોતે ગમે તે ઠેકાણે, ગમે તે વખતે, જિલા, બેઠા, ઘરમાં, બહાર, બધે, કહો તે જોલા, ગાઈપડતા, અને હરનાદી રીતનું ગાઈછું એમ માનતા, પણ હેમના ‘કુતાબ’ તાનપલટાથી બધા હસતા. હેમની ગાયનશૈલીની નકલ દુર્ગાશંકર નામના એક પટણી—અમદાવાદમાં વસેલા વકીલ—નાગર બહુ સરસ કરતા હતા. આ હેમની રમૂજ આસિયતનો ઉપહાસ એક મુબાઈના પારસી—નામે ફરામજ કડાકા, હેણે “Gujarat and Gujaratis” નામના પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે, તે છે તો નિર્દોષ રમૂજનો પણ કાંઈક અતિવક્રિત જેવો લાગેછે.

હવે મુકુરનાં સંમુખ પ્રતિબિમ્બો પ્રગટ કરું. ઈ. સ. ૧૮૮૧-૨ કે તે અરસામાં મુંબાઈમાં હું બી. એ. પછીનો અભ્યાસ કરતો હતો તે સમયમાં વેકેશનમાં અમદાવાદ જતે હું ઉમરેઠ મ્હારી બહેનને મળવાને ગયો; મ્હારા બહેનેવી ત્હાંના સમજજના કલાર્ક—આર્ટ્સ—વી—કોટ હતો. સમજજ હુરદેવરામ માસ્તર હતા. રાત્રે હુરદેવરામભાઈએ હમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા; હું, મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, અને હમારા બહેનેવી ગોપીલાલ, એટલા હતા; તે ઉપરાંત એક મુસલમાન ગર્વયો, અને ઉમરેઠના પોસ્ટમાસ્તર હતા, નામ બૂલી મયોહું. મ્હાની સરખી ગાયનની મિજલસ કરી લાગતી હતી. પોસ્ટ-માસ્તરે મ્હારી જોડે અપૂર્વ રીતે પરિચય કર્યો. હુરદેવરામભાઈએ ‘આ હમારા ગામના પોસ્ટમાસ્તર’ કરીને, જોળખાણ કરાવ્યું. એટલે પોસ્ટ-

માસ્તર કહે: “ત્હમે મુંબાઈથી ઉમરેઠ આવવાના છો તે વાત બધા કરતાં મહેં પ્હેલી જાણી હતી.”—એ શી રીતે? મહેં મ્હારી બ્હેન ઉપર કાર્ડ લખેલું—હું અમુક દિવસે આવીશ કરીને—તે પોસ્ટમાસ્તરે વાંચી લીધું હતું. ગામકું ગામ એટલે ટપાલનો જથ્થો અદ્ય, પોસ્ટકાર્ડ ઉપર સરનામું સ્થાનિક પરિચયનું, પોસ્ટકાર્ડ એટલે લખેલો ભાગ ખુદનો, અને અમુક વર્ગમાં સ્વભાવસુલભ હેતુ કુતલ્લ;—આટલું બધું મળે ત્યાં પોસ્ટમાસ્તરથી વાંચ્યા વગર કેમ રહેવાય?—હું મનમાં રમૂજ પામ્યો છતાં કાંઈક જીવ મ્હારો કચવાયો પણ ખરો. પછી વિચાર આવ્યો કે બિચારા આ ભોળા માણસમાં કરો ખોટો ધરોદો નહોતો, અને એ *etiquette* જેવી વસ્તુ જે દેશમાં, મંડળમાં, ચક્ષુથી નાણું મળાય તેથી અતિશય દૂર રહેવા.

પોસ્ટમાસ્તર કને પ્રથમ ગવડાબું. શું અદ્ભુત ગાન! હેમના અવાજની વિશલક્ષણતા માટે મ્હારા બન્ધુએ હેમનું નામ પાડીમાસ્તર પાડ્યું. પછી પેલા મુસલમાન ગવૈયાએ ગાયું. ઈર્ગિની, ફોર્નેલિયા વગેરેમાં મ્હા કેક ખાનારાઓ ધરિનીની દુકાને મ્હા કેકનો આસ્વાદ મેળવે, ત્હેવો અતુલવ, હમને આ ગરવાના ગાનથી થયો. પછી હમે જે બાધયોમે—હરદેવરામ માસ્તરના આગ્રહથી—ગાયું; માંગિરીસ સુલ્લદપાદવર્ષી માનસ ઠેવા એમ શરૂ થતું કલ્યાણી રાગનું ગીત હમે મુંબાઈમાં એક ઉત્તમ ગાયક—શેણી રાતિના—કને શીખેલા તે ગાયું. ગાયું? ગાયું ખરું પણ તદ્દન નહારુ ગાયું; જે દ્વાવાણું ‘નહારુ’ નહિ, તો પણ નહારુ. કારણ શું હશે? ખોટી બઝાઈ કરું તો કારણ એક જડેછે; એ, બધું વાતાવરણ જ સુંદર સંગીતને વિરોધી હતું; પાડીમાસ્તર, ગામડિયા ગવૈયો, બધું પ્રતિકૂલ જ હતું; એટલે હમે પણ એ સંપર્કમાં ધસડાયા. ખરું કારણ મોધું તો ખીલું છે; હમે બને એ ગીત નહું શીખેલા હતા, મ્હારા બન્ધુ તો ગાનકલામાં અપૂર્વ કુશલતાવાળા હતા, પણ હું સાધારણ જ હતો; ખીલું, હમારા મનમાં એક જાતની અનિષ્ટ ગર્વવૃત્તિ યર્ષ—કે આ શા ત્રીજા ચાંદા વર્મના ગાનારા ભેગા કર્યાં છે! લાવો આપણે ચમત્કાર બતાવિયે—આ વૃત્તિની સગ તરત જ યર્ષ. હમારું ગાન નિષ્ફળ નીવડ્યું.

હરદેવરામ માસ્તરે તે રાત્રે ગાયું કે નહિં તે યાદ આવતું નથી. પણ હેમની ગાનરીતિનો અનુભવ હમને તે પૂર્વે પણ થયેલો ખરો. અને પછી પણ થયેલો. “કુતાઈ” તાન હિંદુસ્તાની—ખાસ મુસલમાન—ગવૈયાઓમાં દૂધણૂપ અનેછે, તે રીતિને—ગણિતશાસ્ત્રનાથી રૂપક લઈને કહું તો, તે રીતિને—વર્ગ, ધન, નહિં પણ ૧૦ નો અંક ધાતચિહ્નને સ્થાને મૂકિયે ત્હેવી અજબ હાસ્ય-જનક રીતિ હેમની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ખેડા જિલ્લામાં હું સ્ટ્રીક્ટરી સિવિલ સર્વિસમાં પ્રોપ્રેશનર નીભાયો; એ સાલના શિયાળામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કેનેડીનામના સાથે હું સવારીમાં ફરતો હતો; હમારો મુકામ ખોરસદમાં આવ્યો. હરદેવરામ માસ્તર ત્યાં સર્વોડિનેટ જબ્બ હતા. મહારા પિતાના એ જૂના મિત્ર, મહારુ હેમના જ હોદ્દાના ગામમાં અણધાર્યું આવી ચડ્યું, હરદેવરામની અપ્રતિમ આતિથ્યવૃત્તિ, મિત્ર તરીકે બિહારતો સ્નેહ,—આ બધાં કારણો એકઠા થયાં, ત્યાં બીજું શું સંભવે! બસ, હરદેવરામભાઈએ મને ધામધૂમવાળી જ્યાદા આપી. પોતાને ઘેર રાત્રે જમવા આવવાનું નિમંત્રણ કરવાને પોતે મહારે તંબૂએ આવ્યા. હું ના કહી જ કેમ સકું? મહેં ધાર્યું કે મને એકલાને જમવા બોલાવ્યો હશે. પણ ના, અખું ખોરસદ જ હતું! હું જઈને એકલું, તો નિમંત્રણ કરેલા ગૃહસ્થો કાંઈ પચાસ સાંકે હતા: મામલતદાર (ધનશ્યામ કોઠાવાળા), સખ રજિસ્ટ્રાર, અવલકારકૂન, પોતાનો મુખ્ય કલાર્ક, કેટલાક અગ્રગણ્ય વકીલો, ઇ. ઇ. અનેક ગામના ન્હાના મ્હેડા મુખ્ય મુખ્ય પુરુષો હતા. રંગોળી ખૂરીને હામ મંડેલા; કેળનાં પાંદડાં સુન્દર રીતે ગોઠવેલાં; ઘર ન્હાનું હોવાથી, ચાક, પડાળી, પરસાળ વગેરે સર્વ ભાગમાં હામ મંડાયેલા; દરેક હામે અગરબત્તીઓની સુગંધમય ઝીણી ધૂમલહરી, વાંકાચૂંકી જાળિયે જતી, આ ઉદાર હૃદયના, મિત્રતાનો પ્રસ્નવ કરતા, ગૃહસ્થધર્મની મૂર્તિરૂપ, પુરુષના સ્નેહસુખની ગૂઢ પ્રતિકૃતિ બનતી હતી. જમણમાં મિષ્ટાન્ન, ચાક, કઢી ભાત વગેરે કાંઈ અનેક વાનીઓ, જાણે લગનનું જમણું હોય. બધા પારા ફરતી ન્હાવા લાગ્યા; ચાકમાં હરદેવરામભાઈ અને હું બિલા બિલા વાતે વળગ્યા; નાહી



કરી સ્વચ્છસોળું પ્હેરી ગૌરકાચ માસ્તરસાહેબ, ખભે બીનો અગૂંછો નાખેલા  
લિભા હતો; હું હજી ન્હાવાનો હતો મ્હેં કહ્યું: “માસ્તર સાહેબ ! હમે તો  
હું સ્વપ્નામાં પણ ન્હોતો ધારતો એટલી મામધૂમ કરીછો !” એક વિલક્ષણ  
વિનયદર્શિની મુખચર્યા કરીને માસ્તરસાહેબ બોલ્યા:

“નતુભાઈ ! હામાં સી વાત છે ? જુઓ આ દુનિયામાંથી મું લઈ  
જવાનું છે ?”—આમ કહી એકદમ શીઘ્રકવિત્વની અને હેમના ખાસ સંગીતની  
ભિમિના શિખર ઉપર એ ચઢી ગયા, અને ગાવા લાગ્યા:

“ઇસ દુનિયામિં ફાંફાં હે. બાઈ ઇસ દુનિયામિં ફાંફાં હે;  
જરાક થોભી શીઘ્રકવિત્વને એડી મારી;

‘ફાંફાં હે સૌ કેસે બાઈ !—”

(કવિત્વ ક્ષણભર અટક્યું; એડી સાથે એ ટૂંકે આજુક લગાવી;  
એકદમ ટૂંક—કેળું—ને ખામમાં પકડ્યું:)

“ફાસ ફૂસ સબ ફાંફાં હે.”

(હવે સંગીતની ઘોડી દોડી:)

“આ...આ. આ: ઑય્-ઑય્-ઑય્-ઑય્—આ...ઇસ દુનિયામિં ફાંફાં હે”

મ્હેં સમ્યતાથી કાંઈક સંયમ સાથે હેમના શીઘ્રકવિત્વ વિશે બે બોલ  
કહ્યા. એટલે પોતે એક બનાવની વાત કહી. “એકવાર એક કાનડી ગવૈયો  
આવેલો; તે ગાવા લાગ્યો ‘સરમિજાક્ષિ બા†’—મ્હેં કહ્યું; આ કાનડી છે ?  
જુઓ, મ્હને પણ કાનડી આવડે છે કહી મ્હેં ગાયું:

“સરમિજાક્ષિ ! બા ! આ...આ...” પછી આગળ ગીતપૂર્તિ કરેલી કહી  
સંભળાવી. મ્હેં કહ્યું: માસ્તરસાહેબ ! એ ભાગ તો મરાઠી ભાષાનો  
આવ્યો !” તો કહે: “એ જ મ્હારી ગમ્મત કેની !”

આ અપૂર્વ રમૂજ હતી. માસ્તર સાહેબના નિખાલસ દિલના પ્રભાવે  
આ બધું નવું સુંદર રૂપ જ પામતું હતું.

† વાન્ડુ આવ્ય (કાનડીમાં).

પ્રસક્ષ ચિત્રો ખસેડી દર્શને, પરોક્ષદર્શન એક પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ મા આખા જિલ્લાના (અમદાવાદ તેમ જ એડા જિલ્લાના) સર્જાઈનેટ જજનેનું એક સંમેલન (conference) ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને બગવે એકવાર ભરવામાં આવ્યું હતું. મહારા પિતા પણ તેમાં હાજર હતા, સર્જાઈનેટ જજની જગા ઉપરથી એ નિવૃત્ત થયા પૂર્વેની આ વાત હોવી જોઈએ, તો તો ઈ સ ૧૮૭૨-૭૩ પૂર્વે વાત જરી, નિવૃત્તિ પછીની વાત હોય, તો મહારા પિતાને ખાસ સમયે નિમત્રણ કર્યું હશે, આ વીગતની રમરણુરેખા અસ્પષ્ટ છે. અસ્તુ સંમેલનમાં વિવિધ પ્રશ્નો—ન્યાયખાતાના વહીવટ, જનતાઓ, જરિયાતો, ક્ષ્યાદિને અંગે—ચર્ચાતા હતા. ત્યાં આપણા ચિનનાયકની મૂર્તિ જેવા લાયક, નિર્દોષ રમૂજ ઉપજાવનારી હતી. બીજા થઈ અગરખાની બને બાંધો ચઢાવતા જાય, જેસભેર, ખુ ખારી ખુ ખારીને, બોલતા જાય, “Oh! no, I beg to differ;” ઇ ઇ વચ્ચેના માત્ર પોતાની વ્યક્તિતા સ્થાપવાને કિચ્ચારતા જાય,—એ ચિત્ર કાણ ચીતરી સકશે? “કામેલ કોઈ છે ચિતારો ચિત્ર હેવું ચીતરે?”—ધેર આવીને મહારા પિતાએ આપેલા વર્ણનના આ રંગો ઝાંખાઈપમાં જ હું પૂરી સકું છું.

હરદેવરામ માસ્તરની છત્રી રમરણમુકુરમાથી હવે લાખા કાળ સૂધી ખરી જાયછે. બેારસદમાં મહેને અમીરચાહી જપાદત આપી તે પછી ચાર પાંચ કે કેટલા વર્ષ થઈ ગયા તે અભારે યાદ નથી. મહારા પિતા ૧૮૮૬ મા ગુજરી ગયા તે પછીની વાત છે. હમે બાળક છતાં, હમારા પિતાના મરણ પછી પણ, હમારી સલાખ લેવા, સમાચાર પૂછવા હરદેવરામભાઈ અમદાવાદ પોતે આવે ત્યારે, બિનચૂક, આવતા હેવો એક પ્રસંગ ખડો થાયછે. હું મહારા ભાઈ કૃષ્ણરાવ, બીજા કેટલાક કુટુંબના માણસો, એક બે મિત્રો વગેરે ધરમાં હતાં, ત્યાં હરદેવરામભાઈ આવ્યા વિવિધ વાતો થઈ પછી અંગત પ્રસંગ ઉપર આવ્યા પોતે ધરભર થયા હતા, અને નવો સબન્ધ કર્યો હતો. હેમની પુત્રી અણિખેનને બે એક સતાન હતા. માસ્તરનાં નવાં પત્નીની ઉંમર અલખત નહાની જ હતી. તેને ઉદ્દેશીને

માસ્તરસાહેબ જોડ્યા, “હેનુ નામ મ્હે ‘ન્હાની’ રાખ્યું છે, છોકરાની (અર્થાત્ મણિખેનના છોકરાની) ‘નાની’ (=વડિયાઈ), અને મ્હારી ‘ન્હાની’ !” એમ શબ્દખેલનો ચતુરાધ્યયત્કાર પ્રગટ કરી તે ઉપર પોતે પ્રસન્ન થઈ જોડ્યા.

આ પછી થોડી મુદતે-વર્ષ બહુ વીસા નહિ એટલામા-આ બીજી પત્નીનું પણ અવસાન થયું તે પછી હમારે ઘેર એઓ મળવાને આવ્યા ઉપર પ્રમાણે કુટુંબ તથા મિત્રમંડળ હમારું એકું હતું હમારે માસ્તર-સાહેબને ખરખરો કરવાની જરૂર જ ના પડી આવીને જોડા કે તરત પોતે જોડ્યા “હમે તો હતા ત્હેવાને ત્હેવા થયા !” —બીજી વાર ધરભગ થયા તે વાતનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો હમે ક્ષણભર મૌન રાખીને પછી મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે પૂછ્યું “માસ્તરસાહેબ ! ફરીથી વિચાર થાય ખરો ?” માસ્તર-સાહેબ એ વિચારને તુચ્છકારનારી મુખરેખાઓ આકાંક્ષે જોડ્યા ‘હવે ?’ સું હવે પાછા એ વાતમા પડવું ? —આમ કહી, લગભગ તરત વિચારનો રંગ ફેરવવાની સાથે મુખમુદ્રા ઉપર રંગીલાપણાનો રંગ છાઈને જોડ્યા “બાકી, સુ કાઈ કડવું લાગે છે !” વળી લાવ પલટાયો “પણ, બસ, નહિ હવે” માસ્તરસાહેબને માનવજાતિમા કેઈ વિચિત્ર કોટિમા મૂક ?

“કુ ખમા મુખની રેખા જોનાય વિરલાબનો”

એ કોટિ કાષ્ટક અશે બધે એસશે આ જમાનાના વાયક ! આ રંગીલી, માંછીલી, નિખાવસ, જીવનસાગરના તરંગો ઉપર—શાન્ત લહરીઓ ઉપર તેમ જ પ્રચડ ઉછળતા તરંગો ઉપર—એક સરખા અત્પભારથી પ્રતુલ્લ નૃત્ય કરતી વિરલ મૂર્તિને તુ અન્યાય ના આપીશ આ જગતમા ડાહ્યા, ગમ્ભીર, માથે ધટીનું પડ મૂકી ફરનારા, હાસ તે શુ તે ના જાણનારા, સ્મિતનું સૌન્દર્ય પણ સ્મિતક્રિયા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ પગટાવીને એ વસ્તુ વિરલ પ્રસંગે વાપરનારા, ત્હે બહુ જોયા હશે, આપણી રંગીલી મૂર્તિ અને ગમ્ભીરી મૂર્તિ વચ્ચેના અનેક ક્રમ ત્હે દીડા હશે, પણ હાવી નિર્દોષ રંગીલી, વ્યક્તિયો વિરલ જ છે, અને

એટલે દરજ્જે, તેમ જ અનેક દષ્ટિયે હેવી મૂર્તિની કીમત આંકવી કઠણ છે. માનવજીવનના વિશાલ આકાશમાં ઘેરી ધટાઓની પદરેખા સ્થાયી મુદ્રા મૂકી જતી હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી; પરંતુ હાવી આનન્દરસનો પૂર્ણ આસ્વાદ કરનારી, પોતાની આનન્દસરિતાવડે અનેક ક્ષેત્ર ભૂમિયોને હરિયાળા હાસભરી કરનારી, વ્યક્તિયો એ આકાશમાં સંખ્યાત્રેસેવ મુદ્દર્તરાગાઃ ત્હને ભાસે તો ત્હારી ભૂલ્ય છે; એ આછા જણાતા રંગોનું સૌન્દર્ય કાણુભર પ્રગટ થઈ લુપ્ત થતું જણાય છે ખરું, પરંતુ હેની ગૂઢ પદ્મપંક્તિ અનન્તતાના પટમાં અલોપ્ય સ્થાન પામે છે.



शंकर पांडुरंग पंडित

[पृष्ठ १७३]

(૨૦)

## સ્વ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત

શંકર પાંડુરંગ પંડિતનું નામ પણ ના જાણનારા હાલના કેટલાક તરુણ 'સાક્ષરો' છે (આ 'સાક્ષર' શબ્દ હું કેટલાકમા નથી વાપરતો પરંતુ એ શબ્દ જ મને અપ્રિય છે—એ શબ્દમા અથ, ભાષાપ્રયોગ, વગેરેને અંગે હું દૂષણ જોઈશું તેથી અપ્રિય છે—માટે જ આમ અવતરણ ચિહ્નના અપિયા વડે એ શબ્દ પકડીને મૂકું છું) હાલના તરુણ વર્ગમા એમ જ માન્યતા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા ન્હાની મહોત્તરી કરે તે જ સ્મરણને યોગ્ય, તે જ કારણથી માત્રીનાલ લાલભાઈને મ્હે “સ્મરણમુકુર”મા અક્તિ કર્યા તે વખતે પણ પ્રશ્ન પૂછાયલો કે ‘ મોનીનાલ લાલભાઈ એટલે શું ? ’ શંકર પાંડુરંગ પંડિતે સસ્કૃત ભાષાને અંગે સાહિત્ય પુરાતત્ત્વવિદ્યા ઇત્યાદિ વિષયમા જે સેવા કરીને યુરોપમા પણ પૌરસ્ત્વવિદ્યાને મળ્યું માન યોગ્ય પદવી પ્રાપ્ત કરેની તે જોતા એ પંડિતને વિસ્મરણના અન્ધકારમા મૂકાય તો ખરેખરી આશ્ચર્યની વાત કાલિદાસનો સમયનિર્ણય, ઋગ્વેદના ભાષાન્તરનો ભગીરથ પ્રયત્ન ‘ગૌડવહો’ કાવ્યના સમય કિર્તીમુદ્રાતમા પ્રગટ થતું પ્રાકૃતનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ અનેક દિશામા શંકર પાંડુરંગ પંડિતની પ્રવૃત્તિ સસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ ભૂલી જાય તો શંકર પંડિતનો દોષ નહિ, પણ દુર્ભાગ્ય

આ ‘સ્મરણમુકુર’ની લેખમાળામા ગુજરાતીઓને જ સ્થાન મળે એમ નિયમ રાખ્યો નથી, ગુજરાતમા રહી ગુજરાતી જેવા જ થઈ ગયેલા ગોપાળરાવ હુરિ દેવમુખની છત્રી આપણે જોઈ જ ગયા છિયે શંકર પાંડિત અને રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાણુશરકર એ બે જણા ગોપાળરાવની પેઠે

ગુજરાતી બની ગયેલા નહોતા, તેમ બનવાનો પ્રસંગ જ નહોતો આવ્યો. પરંતુ મહારે એ બે પડિતોનો સપક<sup>૧</sup> પાછલા પચાસ વર્ષમાં થયેલો, તે કાંઈક અંશે ગુજરાતમાં, તેમ જ શંકર પડિતની તો કાર્યપ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં પણ થોડો વખત હતી, -તેથી એ બે વિદ્વાનોને આ ચિત્રમાળામાં સ્થાન આપુ છું. પ્રસ્તાવના જરાક લાંબી થઈ ગઈ, વાચક ક્ષમા કરશે હવે એકદમ મુકુરના પ્રતિબિમ્બ પ્રગટ કરું છું.

શંકર પાંડુરંગ પડિત ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લાના ડેપુટી કલેક્ટરની પદવી ઉપર હતા તે વખતે હેમનુ પ્રથમ દર્શન-મહારા પિતા જોડેની મિત્રતા ને પરિણામે-થયેનું યાદ આવે છે એઓ પ્રાર્થનાસમાજના દૃઢ ભક્ત હતા, તે અન્ય વડે ભોળાનાથ સારાલાઈનો સબન્ધ બંધાયો હતો, તેમ જ પ્રાચીન સંસ્કૃત હસ્તલેખો મેળવી આપવા વગેરે મિત્રમેવાને યોગે પણ બને વચ્ચે સ્નેહયોગ થયો હતો. ખેડા જિલ્લામાં ડાહ્યા તાલુકો શંકરરાવના 'ડિવિઝન' માં હતો, તે પ્રસંગે માણેકઠારી પૂન્યમનો ડાકારનો મેળો જોવાને મહારા પિતા જોડે કુટુંબના કેટલાક જણ ગયેલા તેમાં હું હતો એ મેળામાં બીડ એટલી તો યાવ છે કે 'માણેકઠારી' ને બદલે 'માણમમારી' એમ સરા એ પૂન્યમને આપાય છે એ માણસમારીની બીડમાં સહીસવામત પસાર થવામાં શંકરરાવ હમને બહુ સારી રીતે સહાયકારક થયા પોતે બોડા ઉપર સનાર થઈને-અધિકારને હક્ક-બીડમાં થઈને માર્ગ કરતા ગયા અને હમે ઘોડાના સાધનથી થયેલા માર્ગનો આશ્રય લઈને ચાલતા ગયા, તે છેક મન્દિરના પગથિયા સુધી પછી અદર જવાને તો હેમની સાથે બધાએ ચાલતા ગયા.

ઈ સ ૧૮૭૮ માં F E A માં હું નાપાસ થયો, તે પછી અમદાવાદ શંકરરાવ† આવેલા તે વખતે મળ્યો મહને કહે છે "તહમે શા વિષયમાં

† આ પ્રસંગે શંકરરાવ ન્હાવાને જાણ, તે ઓરડીના બારણા બંધ કરીને બેઠા હમારા એક નોકરને આથી તવાઈ લાગી, તે કહેવા લાગ્યો "આ તે વળી ચેવા? બાપડીઓની પેટે બધ બાપલે ન્હાય છે!" હવે ખુલ્લામાં ન્હાનારા પડી ગયા છે, બધબારણે ન્હાનારાની સખ્યા કાંઈક વધી છે-અમુક વર્ગમાં ને અમુક સ્થળમાં

નપાસ થયા ?” ઉત્તર “ઈતિહાસમાં એ વિષય મળે રચ્યતો નહોતો ” શંકરરાવ કહે “ઈતિહાસનું જ્ઞાન સાુ મળવાનો ઉપાય કહુ ” કહીને મળે પૂછે “કાંઈ મકાનને વિશે સપૂર્ણ ખ્યાલ શી રીતે લેમે મેળવે ?” હુ તાજે, કાચો વિદ્યાર્થી હતો, પરીક્ષામાં નિશ્ચિત કરેલા પુસ્તક બહુ વાર વાચવા એ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પરાક્રમરૂપ ગણાતુ હતુ-જે પરાક્રમ હુ કદી કરી સક્યો નથી,-એક મહારા સહાધ્યાથીને પ્રેા ભાંડારકરે ધમકાવ્યો “શા માટે આ નાટકમાં તુ નપાસ થયો ?” એ વિદ્યાર્થી કહે “સાહેબ ! મહે એ નાટક સાતવાર વાચ્યુ હતું-પ્રેા ભાંડારકર કહે “તો તારે તે આશ્ની વાર વાચ્યુ હતું !”-આ પ્રકારની માન્યતાના સરકારને પ્રભાવે મહે શંકર-રાવને ઉત્તર આપ્યો: “એ ધરને વારવાર જોવું-એ રીતે સપૂર્ણ ખ્યાલ આવે” શંકરવાર કહે “ના, એ ધરને જુદે જુદે રચ્યે રહીને જોવું, જુદા જુદા દૃષ્ટિમિન્દુથી જોવું તે જ રીતે ઇતિહાસ પણ જુદી જુદી દિશાથી નિરખવો, રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક, ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી અધ્યયન કરવું જોઈએ ” આ વચનથી મહારા નેત્ર જુદી જ રીતે ઉઘળ્યા

તે પત્રીની પરીક્ષા (F. A ની)માં હુ પાસ થયો તે વખતે શંકર પંડિત અને પ્રેા ભાંડારકર સસ્કૃતમાં પરીક્ષા હતા, વિક્રમોર્વશીય નાટક સસ્કૃતમાં હમારે વાચવાના પુસ્તકમાં હતુ શંકર પંડિતે એ પુસ્તકની વિવેચક દૃષ્ટિથી પ્રસિદ્ધિ કરેલી હતી, પણ પરીક્ષા વખતે હજુ તે લખ્ય નહોતી હેના છાપેના છૂટક પાના મહારા મિત્ર મુકુન્દરામ નિલારામે પંડિતના ભાઈ ઘનશ્યામ હેના મિત્ર હતા તેની મારફતે પેદા કરીને આપી આપ્યા હતા, તેનો બહુ લાભ મળે ના મળ્યો પરતુ હુ એ પ્રસંગે સસ્કૃતનું ધનામ વધ ગયો, તે માટે પ્રેા ભાંડારકરનો પુત્ર, મહારો નિકટ મિત્ર અને એ ધનામ માટે પ્રતિસ્પર્ધી, શ્રીધર મળે અનેક વાર કહેતો “ત્હને તો શંકરરાવવાળા પાનિયાં જોવાનો લાભ મળ્યો હોતો ને ”

અરુ આ વખતે સસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓની oral (મુખમત) પરીક્ષા લેવાતી હતી હું તે માટે પરીક્ષક કને ગયો, કેટલાએક સસ્કૃત શ્લોકો વાચવાનું મળે કહ્યું શંકર પંડિત કહે “હવે આ દક્ષણી આલય જોના



ઉચ્ચાર કરીને વાચ્યને = (આ વચનમાં ગુર્જણના મુલ્લ ઘ્રષ્ટમ એ દાક્ષિણાત્યોની ગર્વોક્તિનિન્દોક્તિનો ગન્ધ હતો ખરો, મ્હને કાઈક એ વચનનું શબ્દ વાચ્યું) એ ભાષ્યારકર, મ્હને શિષ્ય તરીકે નિલ સપર્કથી ઓળખનારા, બોલ્યા, બે જ શબ્દો, દદતાથી, બોલ્યા “He will”—(“એ (વાચ)શે જ”) આ એક દૃષ્ટિએ પ્રથમ સાવચન હતું, અને, ખરે, ગુર્જણના મુલ્લ ઘ્રષ્ટમ એ આરોપ બહુ અંશે ખરો જ હતો, તે હજી પણ કાઈક છે જ મ્હને નિર્દોષ ગર્વ થયો શંકર પડિતને ખાત કર્યાં !

ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન શંકર પડિતે, પોતાના અધિકારને યોગે, સાડ મેળવ્યું હતું અને સસ્કૃત ભાષાના વિદ્વતાશુક્ત અભ્યાસે એ બાબતમાં પુષ્ટિ આપેલી છતાં એક પ્રસંગે મ્હારી જોડે વાત કરતા કહે “ત્હમે આવશે કે નથી?” (આ પ્રકારનું વાક્ય હતું, ચોક્કસ શબ્દો યાદ નથી, પણ શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ આ પ્રકારનો હતો)—મ્હે હેમની ખૂલ્ય બતાવી કે નહિ તે અસારે યાદ આવતું નથી પરંતુ હું મનમાં હસ્યો તો ખરો જ †

કાલક્રમે શંકરરાવ ઓરિયેટલ ટ્રાન્સલેટરની પદવીએ આવ્યા હું પણ નાંકરીમાં તે વખતે દાખલ થયો હતો ડિપાર્ટમેન્ટલ પરીક્ષાઓના એ સેક્રેટરી હતા હું એ પરીક્ષાઓ આપવા જતો તે વખતે એક પ્રસંગે હેમને ઘેર ખરેણું રહેયો ખીજે પ્રસંગે ખીજે ઠેકાણે જિતર્યા, તેથી શંકરરાવના પત્ની ઉપાનાઈ મ્હારો માણસ કામ પ્રસંગે મળ્યો ત્હને પૂછવા લાગ્યા “આ વખત કેમ હમારે ઘેર ના જિતર્યા? કાઈ ગુસ્સો થયા છે?” શું કારણ હતું તે યાદ મ્હને નથી પણ ગુસ્સો એ તો કારણ ન્હોતું જ એ પ્રસંગમાંના ખીજા પ્રસંગ વખતે હું પરીક્ષાના ખડમા હજી આરમ્ભનો ઘટ વાગ્યો નહોતો

† આ વૈષ્ણવ સસ્કૃત પ્રાકૃતમાં નિપુણ શંકરરાવને વિશે આશ્ચર્યજનક હતી મરાઠીમાં નથી માટે તેમ જ ‘નહિ’ માટે અક જ શબ્દ (નાહિ) છે તેથી હાલો ક્ષતિ થતી હશે, બધી ‘નહિ’ના અર્થનો નાહિ તે સ નહિ ના અપભ્રંશ નાહિ ઉપરથી છે અને ‘નથી’ના અર્થનો નાહિ તે નન્નાહે ઉપરથી છે એ બેદ તેમ જ ગુજ ‘નથી’ તે નન્અસ્તિ (સ) નત્થિ મા ઉપરથી છે એ સ્થિતિ, ધ્યાનમાં રાખે તો આ પ્રમ યાચ નહિ

તેથી બીજા પરીક્ષણે સાથે વાતો કરતો જિઓ હતો, ત્યાં આવીને શંકરરાવ કહે “જાઓ, હમારી જગાએ બેશી જાઓ!” હું મનમાં ચીંતાયો. જોળખીતો સતાર એ ટચકા વધારે મારે મહારા મિત્ર મુકુન્દરામને મહે આ વાત કરી, એ શંકરરાવની આંદિસમાં હતો એ કહે “તું જાણતો નથી? એ હાલ કેટલી મુસીબતમાં આવેલાછે?”—પછી જાણ્યું એક સફળતા હનામના મેળાવડાને કે હેવા પ્રસંગે પ્રોગ્રામ શંકરરાવે તૈયાર કરેલું, હેમા ગાયકવાડ આવનાર હતા હેને God save the King વખાણ તે વખતે જિભા થયું પડે તે ટાળવા માટે પ્રોગ્રામમાંથી એ છેવટની બીજ ઉપર છેકા મૂકાયા—તે શંકર પડિત—એમ આરોપ સરકાર તરફથી મૂકાયો હતો, હેમના જવાબ ખુલાસા લેવાતા હતા વગેરે પત્રવ્યવહારો ચાલી રહ્યા હતા, તેથી હેનું મન બહુ ઉદ્વિગ્ન હતું (આ પ્રસંગમાં ઉપાખ્યાનનું અગ્રિય જ્ઞાન પત્રોની નકલો કાઢવા કરવામાં બહુ ઉપયોગી થયું હતું, અને રાજકોટવાળા બારિસ્ટર સીતારામ નારાયણ પડિત—શંકરરાવના સગા ભાઈ—ગમ્બીર, વિચારગીર, સલાહ મસલત આપવામાં બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા —(સીતારામ નારાયણ અને સગા ભાઈ શંકર પાંડુરગ—એમ કેમકે મહાગ પિતાએ એકવાર અમદાવાદમાં આ પ્રાંત પૂછેલો શંકરરાવે ખુલાસો આપેનો કે હેમના જન્મની પૂર્વે કાઈકે કારણથી હેમની માએ માન્યું હતું કે આ છોકરો જન્મે તો બીજાને હતકે આપવો, તેથી પાંડુરગ નામના નાંધ દરના પૂર્વજને નામે પુત્ર ગણાવ્યો કરો વારમાં બારમાં મળવાનો તહેાતો પછી જાણ્યામાં જન્મને વિવચન થયો હતો કે હેવું કશું કામજી હતું )

બહુ આડી વાત મઈ—પૂનામાં એક વાર શંકરરાવ મહેને કરવાને રેલવે સ્ટેશન તરફ લઈ ગયા પરીક્ષા માટે જ હું આવ્યો હતો ગાડીમાંથી જિતરી સડક ઉપર હમે ફરતા હતા, સન્ધ્યા સમય થયો હતો, દીવા થયા હતા, રેલવે લાઈન ઉપર, પૂનાના સ્ટેશન ઉપર,—લાઈન ઉપરના નિર્દેશસ્તંભો ઉપર, રેલવેના પાટાની બાજુ ઉપર, લાલ, લીલા, ધાંળા ફાનસોની દીવાળી બની મઈ હતી, એ જિતોનું આસર છતાં સર સાચવતું શીશ્યાગાન વખતો

વખત થતું હતું, આગમાંથી 'જ્ઞા સાઠી, પોટા સાઠી, સ્વદાહ્યાન્યા ઘાટ સાઠી' એમ શબ્દરચના ઉચ્ચારતી જતી હતી, હમે રેલવે લાઇનને આક્રમણ કરી રહેલા ઝાડીરસ્તાના પૂલ ઉપર ઊભા હતા શંકરરાવ કહે "રેલવે સ્ટેશન, લાઇન, ઇલાદિ જોઈને ત્હમને મનમાં શા વિચાર સ્પુરેછે વાર ?" મ્હે કહ્યું "હર રહેલાં પ્રિયજનોને મેળવનારુ સાધન આ છે-હેની ઊર્મિ આવેછે" શંકરરાવ — "To me, it gives rise to the thought that the means of communication are, as it were, in your pocket" ("મ્હેને એમ લાગેછે કે પરસ્પર સંપર્કના સાધન તમને આપણા ખિસ્સામાં જ છે") આ બંને સ્પુરણાઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ તો નહોતી જ, કાર્ષ્ણિક સંબંધ જ હતી, પણ મ્હારી સ્પુરણા મ્હારી મનોધર્મનાને અનુરૂપ હતી

જાણનામાં આ પ્રસંગે જ શંકરરાવે વાને વાને કેટલીક આત્મકથા મ્હેને કહેલી પોતે વિદ્યાર્થીદશામાં કે'ની ગરીબ હાલતમાંથી ચઢવા હતા, રમોઈ હાથે કરની, વાસણો હાથે માળખા, - ઇત્યાદિ કરીને અભ્યાસ કરતા, વગેરે હકીકત એ વહેના લાગ્યા ત્હેમાં નહિ ગર્વ, નહિ ગ્વાનિ, નહિ શ્રીમાન્ વર્મની નિન્દા, માત્ર આત્મકથાનો જ્ઞતાન્ત જ કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો.

પરીક્ષાઓને અંતે જ શંકરરાવને ઘેર હું એક વાર ઊતરેયો તે વખતની હેમની મૂર્તિ—ધરના વેસની મૂર્તિ—મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે જ્ઞાર નીકળે ત્હારે (કોટ લામો કોટ,) પાટલૂન, મુલાળી (મોતિયા રચની) ન્હાના ઘેરાનરાળી દક્ષણી પાલડી, વખતે ખભે આઠો નાંખેયો કુપટ્ટો—હેવા શંકર પાંડુરગ પડિત દીકેલા ધરમાં આ વખતે દૂકુ પચિયુ અને માત્ર મજાદરાક પ્હેરીને ઊઘાડે માથે ખુરશી ઉપર બેઠા હતા, ધાત્રી નોકર કને માથે તેવ ચોળાવીને ટપ-ટપ-ટપ-ટપ—ખૂબ ટપવીઓ મરાવતા હતા પછી જાણ્યામાં એરડાના પાદડા માથા ઉપર મૂકાવ્યા સમર્થ બુદ્ધિ સંકિત સાચવી રાખવા આ એક ચારીરિક ઉપચાર હશે એમ કલ્પના થાયછે આ પછી લીંણનો રસ પીવાને હેમણે લીધો મ્હેને કહે scurvy નો વિકાર

રોકવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે—હું ધારુછું, શંકરરાવને આગળ ઉપર જે Bright's Disease યાજુધાતક વળગ્યો, ત્હેનું દૂરતમ મૂળ આ વખતે હશે

માધવરાવ રાનડે—એ નામ પ્રિય વાચક ! ત્હને હજી સ્મરણુમા ૪ ? પૂછુછું તે સંકારણુ ઈ સ ૧૯૧૩ મા અમદાવાદમા સામાજિક પરિષદ થવાની હતી ત્હેને અ જે કેટલીક પૂર્વ ચર્ચા મ્હારા મકાનમા કરવાને તરુણુ મિત્રોનું મડળ મળ્યું હતું તે વખતે મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનું નામ નીકળતા એ દેશમેવાની મૂર્તિ વિશે કોષ્ટકની હેવી વાણી નીકળી હતી કે મ્હારે કહેવું પડ્યું કે—શું ? આ દેશસેનકને પણ વિસ્મરણુનશ થવાનો વારો આ-યો ?—અસ્તુ એ માધવરાવ રાનડે શંકર પડિતના ગાદ મિત્ર હતા શંકરગાવે પોતાના વડીલ પુત્રનું નામ માધવ પાડ્યું હતું તે રાનડેને God's father ની પૂજ્ય પદવી આપવાના હેતુથી જ, શંકરરાવે મ્હને આ કહેવું સ્મરણુમા આવેછે માધવરાવ રાનડેનું ધર પૂનામા મહુ જ દુઃખાનું સ્થળમાથી જન્મે ત્હારે પ્રાપ્ત થતું તે માટે શંકરગાવ બહુ દાણ કરતા, અને ખુરુ કારણુ કહેતા કે માધવરાવને ધ્યાણુશક્તિ જ હૃદયે આપી નથી (ને હતું પણ તેમજ) માધવરાવ શંકરરાવને ઘેર હતા, મ્હારા પિતા હુ વગેરે બેઠા હતા પોતાનો ટાગો (એ ટફનો) બોનાવવાનું કહેતા માધવરાવ કહે ‘આમવા તાગા પહા, ફાર વિચક્ષણ બાહ.’ શંકર રાવ સસ્કૃતમાં તે આ શબ્દદોષ ઉપર સમૂજથી હસીને કહે ‘વિચક્ષણ શું કહેછો ? વિલક્ષણ કહે’ માધવરાવ કહે ‘એ પડિતાઈ હમારે નથી બોધતી’

ગોવિન્દ વિઠ્ઠલ કરકરે—હમારી કાલેજના મણિતના પ્રેડિસર નું નામ પાછળના એક સ્મરણુમુકુરના લેખમા હુ કહી ગયોછું ૧ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર વિશેના લેખમા એ મૂર્તિનું અર્ધચિત્ર આપ્યું હતું એ મૂર્તિ શંકર રાવ અને હેમના મિત્રમડળમા વિદ્યુષકરપે લીલા કરનારી હતી શંકરરાવનો એ મિત્ર હતા, શંકરરાવ મુબાઈમા ઇનકમટર્કસ કલેક્ટરની જગાએ હતા

તે વખતે, કરકરેએ શંકરરાવને ઘેર જઈને મ્હેંએ ચઢીને કહ્યું : ' તુ તો બહુ રુસવતો લેછે—નહિ ? ' હેતુ કાર્થક કહેવાથી જને મિત્રો લમલમ મારામારી ઉપર આવી ગયા હતા—ધંસાદિ પ્રસંગને જવા દેવો પડશે શંકરરાવને આ આરોપમા કેવળ અન્યાય જ મળ્યો હતો. પણ કરકરે તો તદ્દન બિનજવાબદાર, ખેપરવા, રમકકુ હતા, હેને શું લાગવાનું હતું ? જાણ્યામા પાછા એ મિત્રો સવાહથી જોડાયા હતા.

ગંકર પાંદુરગ પંડિતને સરકારી ખતરાશ વેઠવી પડી હતી—God save the King પ્રોત્સાહમાથી છેડી નાખ્યાના આરોપથી અને હેને પરિશ્રમે જોરિથે ટલ ટ્રાન્સવેટરની પદવીએથી હેમને ખરોડ્યા હતા, જાણ્યામા પાછા ડેપુટી કલેક્ટરની જગાએ મોકલ્યા હતા,—એ જવાનું મૂળ એ સ્વતન્ત્રતાની મૂર્તિના દલમત અને વર્તનમા હતું. રેલવે ટ્રેનમા ફર્સ્ટ ક્લાસમાથી ગંકર રાવને ખમેડવાનો એક અંગ્રેજ મુસાફરે પ્રવલ્ન કરેલો, તે વખતે શંકરરાવે નિમંત્રણ લગત કરેલી, ધંસાદિ પ્રસંગોના પ્રનાહ એકડો ધર્મ—એકવાર મુંબાઈના રસ્તાની પડોશમા દારૂખાનું છોકરા કને છોડાનવા માટે, ઘોતિયા ને મછુદરાક ભેર શંકરરાવને પોલીસ પકડીને આગિસ્ટ્રેટ કને લઈ ગયા હતા, પછી મિત્રો વચમા પડ્યાથી છૂટ્યા, અને પોલીસે “ હમે ઓળખ્યા નહિ ” એમ સંબળ ખતાવ્યો, વગેરે પ્રસંગો. પણ આ વર્ગમા મૂકવાના છે—પરંતુ સરકારે ખરી હકીકત આખર જાણાતા ગંકર પંડિતને સારો બહલો આપીને ધોરબદરમા ઍડમિનિસ્ટ્રેટરની પદવીએ નીમ્યા હતા. તે પછી એક વાર મુંબાઈરજા ઉપર એ આગ્યા હતા, તે વખતે કુ હેમને પૂછવા ગયો. શભ સમાચાર પૂઠતા, મ્હે પૂછ્યું : How are the children ? (“ છોકરા ના શા સમાચાર છે ? ”), એટલે શંકરરાવ કહે ! “ Don't ask how they are, ask how many they are ” (“ કેમ છે ના પૂછશો, કેટલા છે—એમ પૂછો ”) કુટુંબજાળના વિસ્તારથી કટાણો આ વચનમાં અતર્ફદ હતો ? કુ કહી નથી ચકતો, બોલ્યા'તા તો કેવળ નિર્વિકાર રમૂજથી જ આ વખતે જે વ્યાધિયે હેમનો અત આપ્યો તે વ્યાધિનો પ્રવેશ હેમના

શરીરમાં બહુ સજ્જ થયો હતો. કાંઈક એ આધિને લીધે પણ આ વચન હોય.

એ પછી, મ્હને લાગેછે, હું ફરી હેમને મળ્યો નથી. હજી એ પ્રિય-દશન, સ્નેહ ઝરતી, સ્નેહ પ્રેરતી, મૂર્તિ મહારી સમક્ષ તરેછે. સહેજ ઈન્તી, એકવડી, શરીરપટ્ટિ, ધર્મવસ્ત્ર મુખ; તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજ મર્યા ગોળ નયન; કાંઈક ગોળ ટોચકાવાળું નાક; ભરાવદાર ભમ્મરો; તેજસ્વી કપાળ;—ઝડપથી, મીઠા, ભરેલા, રવથી, ગડબડિયા ઉચ્ચાર કરતી મધુર વાણી;—આજ પણ હું આ સર્વ જોતો હોઉં ને સાંભળતો હોઉં એમ લાગેછે;—એ પ્રિયદશન મૂર્તિ જોઉં છું, એ કલરવહંસના જેવો ભરેલો ધ્વનિ સાંભળું છું.

( ૨૧ )

## સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર†

વિશાળ નદીના પટ આગળ ઊભો રહેલો મનુષ્ય એ પ્રવાહનું મૂળ સોધવા નીકળે, છેક સાંકડું બુંદળિયું ચતું દેખે, હજી પાછળ સોધવા ગય, જિયા પર્વતનાં ધુમસવાદળાંથી વીંટાયલાં શિખરોમાં મૂળ ઝરણું સંતાઈ રહેલું અદૃશ્ય થાય;—હાવી સ્થિતિ આજના વિષયભૂત મહારા સ્મરણની છે. ભાણ્ડારકરનો સંપર્ક જોડા ભૂતકાળમાં કપ્પારે મ્હને પ્રથમ થયો, તે સોધવા જતાં ધુમસવાદળાંનું જૂથ આડું આવેછે. કાંઈક એ ઝરણું જડેછે, તે નથી જડતું. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં હું મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવાને અમદાવાદ-થી મુંબાઈ આવ્યો, તે પૂર્વે કહિક, કેક વખત, ભાણ્ડારકરને હું મહારા પિતાની સાથે મળ્યો હતો; મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરમાં? વખતે હતો; પણ ચિત્ર ઊધડતું નથી.

અસ્તુ. તો ઝાડી ઝાંખરાંમાંથી નદીપ્રવાહ સ્પષ્ટ પ્રગટ થયેલો હોય ત્યાં જ આવું.

ઈ સ. ૧૮૭૬ ના આરંભમાં હું મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયો તે વખતે સંસ્કૃતના પ્રોફેસર (? તે વખતે જાણવામાં આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર) તરીકે ભાણ્ડારકર ત્યાં હતા. ગુરુશિષ્યનો સંબન્ધ તે વખતે શરૂ થયો, મ્હને તે વખતે કાંઈ જાન ન્હોતું કે મ્હને સંસ્કૃત સારું આવડતું હતો, અથવા આગળ જતાં સારું આવડશે, પણ હેમણે મ્હને ઝોળખી કાઢ્યો હતો.

† આ લેખાક્ષર લખાયો તે સમયે એ મહારા સદ્ગુરુ જીવતા હતા.



રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર

[૫૪ ૧૮૨



કૃતિજ્ઞમાં દાખલ થતાં ક્રમ પ્રમાણે સ્કૉલરશિપ મળે મળી હશે તે માત્ર ત્રણ મહિના સુધી જ ચાલવાની, પછી ટર્મને અંતે સ્કૉલરશિપ માટેની પરીક્ષામાં બેઠા અને પાસ થયા તો નવી સ્કૉલરશિપ મળે, તે આપણને કશી ખબર નહિ. પરીક્ષામાં બધા બેઠા તેમ હું બેઠો; નાપાસ થયો, સ્કૉલરશિપ ના મળી. ભાણ્ડારકરે કલાસ વચ્ચે પૂછ્યું, કાંઈક ધમકાવીને કે—“સ્કૉલરશિપ કેમ ના મળી?” હું એમ જાણતો તો કે પાસ થાય ત્હેની સ્કૉલરશિપ ચાલુ રહે—આ નવી સ્વતંત્ર પરીક્ષા નહિ—તેથી કહ્યું: “ મહેં સ્કૉલરશિપ બેઠા.” મહારા ઉત્તરમાંનું અચાન—નિયમોનું અચાન—ગુરુજી સમજી સક્યા નહિ.

કૃતિજ્ઞમાં દિવસના ઉત્તરાર્ધમાં જ ભાણ્ડારકર પોતાનો શિક્ષણસમય રાખતા હતા. બપોરે જમ્યા પછી વામકુલિ લીધા પછી જગીને તાળ થાય, તે પછી પોતે કૃતિજ્ઞમાં આવતા; આમ તે વખતે કૃતિજ્ઞના વિદ્યાર્થીમંડળમાં કિંવદન્તીથી જાણ્યું હતું. પ્રોફેસરો ધણે ભાગે જીભા રહીને જ વર્ગોમાં શીખવતા હતા; ભાણ્ડારકર માત્ર એ વિધિના અપવાદ હતા; ‘પુલ્કપિટ’ની નીચે ખુરસી મૂકાવીને બેઠે બેઠે શીખવતા હતા. પરંતુ એક સમય હેવે પશુ હતો કે ‘પુલ્કપિટ’ ઉપર જીભા રહીને શીખવતા. અને આજસ જોડાવાને માટે હશે કે કેમ, ‘પુલ્કપિટ’ની ધારે ધારે, ભારે અને સ્થિર સંભળડ જેવા રહેલા મેજની ધાર, હાથ પાછળ રાખીને, પકડતા પકડતા, ચાલતા જાય અને શીખવતા જાય.

ગુરુ તરીકે, શિક્ષક તરીકે, ભાણ્ડારકર કે’વા હતા? મહારો અનુભવ તો હેવો છે કે એ અનુપમ ગુરુ હતા. એક હેમનો નિન્દક મળે મેકવાર કહેતો હતો કે કેકન કૃતિજ્ઞમાં ભાણ્ડારકર હતા ત્હારે તો શુ શીખવતા નહિ, બેઠા બેઠા ઝોઝાં ખાતા હતા, અને ઝોઝાંમાંથી અખડી મીઠીને બોલતા: “હું...હું...જયિ કઠોરયશ: કિલ તે પ્રિયમ્—આ નકલ કરતી ખતે કઠોર ગ્રન્થના ઘે ઉપર ભાર એ નિન્દક મૂકેનો, અજાણી નિઠ્યાની સૂચના રનારો ભાર. આ નિન્દાચિત્ર કેવળ અન્યાયપૂર્ણ, અને હું તો કહીશ કે મસલપૂર્ણ હતું. નિન્દકનો હેતુ શો હશે? પ્રશ્ન જાણે, મહારા પૂજ્ય મે અકારણ્યશત્રુ જ હશે.

કાંસેજની એક ટર્મની વયમાં પરીક્ષા આપનાના ટર્મમાં થતી, 'મિક-ટર્મિનલ' પરીક્ષા ઉત્તરપત્રો તપાસી રહીને પોતપોતાના પત્રો વિનાર્થીએને પાછા આપવાને કવાસમાં ભાગ્યદારકરે કાઢ્યા. મહારો ઉત્તરપત્ર મળે પાછો આપતા રહ્યાં મુરુજી બોલ્યા. "તમારી ઉત્તરો લખવાની પદ્ધતિ હુવી છે", થયું. યુ. કે. હુ તો ગભરાઈ ગયો. બેચ નીચેની જમીનમાં સમાઈ જાઉં કે શુ કરુ?—એમ થયું. ઉત્તરો નહારા હશે તેથી હપકો દેવાનું શરુ કર્યું એમ લાગ્યું. ગુરુ આગળ વધ્યા. "માત્ર મુદ્દાને વળગીને જ ઉત્તરો લખોડો, એક શબ્દ વધારે નહિ એક ઓછો નહિ. હું આ ઉત્તરપત્ર નમૂનારૂપ ગણીને કલાસમાં વાચી સંભળાવુછું." એમ કહેતા આખો ઉત્તરપત્ર વાચી સંભળાવના ઉત્તરે ઉત્તરે રત્નવિચયનના શબ્દો બોલતા મયા ફરીથી, બીજી વૃત્તિથી, હુ શરમાઈ ગયો; ફરીથી થયું કે બેચ નીચે જમીનમાં સમાઈ જાઉં કે શુ કરુ?—મહારી શક્તિનું મળે ભાન તે ઉભરે તો નહોતું જ.—ખસ! પરતુ હવે લાગેછે કે તે સમયથી કાંઈક ભાન મળે થયું; પ્રાય પ્રત્યયમાયે સ્વપ્નગેષ્ટમાદર. \* એ ન્યાય પ્રત્યેયો

હમારી કાંસેજમાં સરકૂત નાટકો વિદ્યાર્થીઓ લખવતા. વિક્રમોવશીપ નાટક લખવવાનું હતું, તેનાં ગિહસલો વખતે કોઈ કોઈ વાર ભાગ્યદારકર આપતા અને સૂચનાઓ, સુધારાઓ, વગેરેથી અમૃત્ય સદાયતા આપતા હતા. એક વખત બીજા અંકનો અન્તિમ શ્લોક પુરૂવ મનેલા વિદ્યાર્થીએ ગાળો, ભાગ્યદારકર કહે: "એ ઠીક છે, પણ આ મધ્યાન્હ સમયનું વર્ણન છે, માટે તે સમયને માટે નિર્મિત કરેલા સારંગ રાગમાં ગાવો ઠીક લાગશે." એમ કહીને ટળાટલ: શિશિરે નિવીરતિ તતોમૂલાલ્યાલે શિશી ઈલાદિ વાળો શાર્દૂલવિદ્ધિજિત, એ જન્દની ગમ્બીર પદ્યમતિમાં સારંગ રાગના મધુર ગમ્બીર સૂરો, પોતાના મધુર ગમ્બીર ગાનરવવડે પૂરીને સંભળાવ્યો. હું પ્રેક્ષક જ હતો. આ ચિત્ર હજી સ્મરણ આગળ ખડે થતાં એ ગમ્બીર મધ્યાન્હશા રોમેરોમમાં વ્યાપેછે

એ જ નાટકનું ‘ડેમરિહર્સલ’ આન્ટરોડમાંના તે વખતના એક સારા નાટકગૃહમાં થયું; હું તે વખતે કુતૂહલથી, અને પાત્રવર્ગમાંના એકની મિત્રતાને લીધે, દાગર હતો. ભાણ્ડારકર અને કાશીનાથ ત્રિવેંક તેલંગ પરીક્ષણ, સૂચન, ઇત્યાદિ માટે આવ્યા હતા. તેલંગનું નામ અસારે થોડાને યાદ હશે. ભાણ્ડારકરના એ શિષ્ય એક વખત દના-અંબાલાલ સાકરલાલની સાથે. એ તેલંગની નમ્ર, મધુર, આકર્ષક છત્રી કદી બૂલાવ હેવી નથી. એ વિશે અર્ધિં વધારે લખવું અપ્રાસંગિક ગણાય. લૌકલાસમાં એઓ શિક્ષક હતા, તે વખતે લેક્ચર પછી હેમની જોડે એ ત્રણ પરિચિત શિષ્યો ભેગો, અર્ધપરિચિત શિષ્ય હું પણ સાથે સાથે યુનિવર્સિટીમાંથી ગિરગામ સુધી જતો, તે વખતે આખે રસ્તે તેલંગની નિઃસ્વર્ગમધુર વાણીમાં જોયા વિચારોના વાર્તાલાપ થતા તે હજી મ્હારા કણમાં મધુર ધ્વનિ વગાડે છે. એન્કુકેશન કમિશનના મર્થ્ય મેમ્બર તરીકે અમદાવાદમાં તેલંગ આવેલા તે વખતે પ્રો. આંબાજી વિષ્ણુ કાયવટે અને જીજ્ઞ એક એ મિત્રો સાથે હું પણ એ મંડળ જોડે રસ્તામાં હવા ખાવા ગયેલા હતા; ને વખતે કાયવટેએ તેલંગને અમૂલ્ય માદિતી સૂચના વગેરે આપેલાં. કમિશનની બેઠકમાં શા ધોરણે પોતે પ્રશ્નો પૂછતા વગેરે અંતરંગ પ્રવેશ હમને હેમણે આપેલો તે વખતની એ સમર્થ નેતાની હૃદયવૃત્તિનાં સુંદર દર્શન થયાં હતાં. સુંબાઈમાં સામાજિક પરિવર્તન પ્રમુખસ્થાને તેલંગ પ્લેટફોર્મ ઉપર જોવા રહીને, વિશાળ પ્રેક્ષકમંડળમાં ખળભળાટ થતાં, માત્ર એક હાથ જોયો કરી, તર્જનીના હક્કિત સંચલનથી, મધુર સ્મિત સાથે ઉચ્ચારેલા મન્દ નિષેધ-વચનથી આખા મંડળમાં શાન્તિ તત્કાલ પસરાવતા એ અદ્ભુત ‘ચુમ્મક’ શક્તિવાળી મૂર્તિ હજી મ્હારી નજર રહાએ છે.—પરંતુ ખરે, બહુ આડા આપણે ગયા.—પાછા ચાલો. એ રિહર્સલમાં અૌરશીનરીનો વેશ લેનાર એક વિદ્યાર્થી બુર્વે નામનો સુંદર મુખાવૃતિવાળો. પણ જાડો બહુ હતો, હોને રાણીનો વેશ ગૌરવથી સરસ બજવતો દીડો. ભાણ્ડારકરે સહેજ ટીકા કરી: “રાણી જાડી બહુ છે.” તેલંગે ચતુર સ્તેષવાળો ઉત્તર દીધો: “મહિવી છે કની!”

આ નાટક વખતે નહિ પણ ઉત્તર ગમચરિત'નું નાટક લખવાયુ તે વખતે થયેલા એક વાર્તાનાપનું સ્મરણ થાયછે. હું જાતે હાજર નહોતો, વિદ્યાર્થીઓમાથી જાણેલી વાત છે. રામચદ્ર બોનેછે

માતૃમિશિન્ત્યમાનાના તે હિ નો દિવસા ગતા  
તે પ્રસંગે તેલગ શુરવર્ધ આજ્ઞારકર તરફ નિદેશ કરીને બોલ્યા

ગુહમિ પાઠ્યમાનાના તે હિ નો દિવસા ગતા  
તતકાલ આતુર્યથી શુરજી આજ્ઞારકરે ઉત્તર કહયો

ગુહમિસ્તાદ્યમાનાના તે હિ નો દિવસા ગતા

—બો ઉપર બાર દર્ધ ને બોલ્યા રમૂજની હસાહસ થઈ આ શુરશિબ-  
સખન્ધ હાન કંઈકા દશે ?

એ જ નાટકના ડેસરિફર્સલ વખતે આજ્ઞારકરના ન્હાના બન્ધુ વાસુદેવે વાસન્તીનો વેશ લીધેનો, વાસુદેવ નિમર્ગસુન્દર હોઈ અવેશમા બહુ જ દીપતા જોઈને આજ્ઞારકરે નિર્દોષ રમૂજ ટાળી કરેલુ તે પણ વિદ્યાર્થીઓથી જાણ્યુંછે

કાંસેજમાથી હું છૂટયો તે પછી મ્હારા શુર આજ્ઞારકર જોડે નિશેષ અગત સપકમા હું આવ્યો છું અનેક પ્રસંગે હું હેમને મળવા જતો. ગોવર્ધનરામ પણ જતા, આ નિશે આજ્ઞારકર કહેતા. મ્હારા દક્ષણી શિષ્યો મ્હને હવે મળવા આવતા નથી, ગુજરાતી શિષ્યો મ્હને હજી પણ મળવા આવેછે એ કેમ હશે ?" વાચક ! ઉત્તર ત્હને જણશે જ —હું ત્મ્હારે જ્મ્હારે હેમને મળવા જતો ત્મ્હારે હેમનો જયેષ્ઠ પુત્ર મ્હારો પરમમિત્ર ને સહાધ્યાયી શ્રીધર હાજર હોય પણ કદી ખુરશી ઉપર બેસે નહિ, ઊભો જ રહે—મ્હને પછીથી ખબર પડી કે દક્ષણી બોકોમા હેવો પિતાને માન આપવા નો રિવાજ છે આખર બહુ વખતે આમ ચતા શ્રીધર પોતે પણ સારી જમાએ ચઢ્યા પછી, આજ્ઞારકરે હેને જગરજસ્તીથી ખુરશી ઉપર બેસાડે. બોલ્યા 'એ એમ માનેછે કે પોતે હજી વિનયનિયત્રણમા (under discipline) છે

એકવાર પૂનામાં હું ભાણ્ડારકરને મળવાને ગયો. તે વખતે યુનિવર્સિટી માં દેશી ભાષાઓને સ્થાન આપવાની લઘુત્વ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેના સમજ નેતૃત્વ નીચે ચાલતી હતી. આ પ્રશ્ન વિશે વાત નીકળતાં ભાણ્ડારકરે પોતાના કાર્ષ્ક અંશે વિરુદ્ધતાના વિચાર દર્શાવતા કહ્યું “સંસ્કૃતના રાન વિના દેશી ભાષાઓનો ઉત્કર્ષ અશક્ય છે. અત્યાર સુધી થયેલી એ ભાષાઓ ની ખીનવણીનું ખીજ સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં છે. દેશી ભાષાને સ્થાન ન મળેના સમયમાં દેશી ભાષાનું સાહિત્ય જીવો. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડી સમર્થ લેખક કેમ છે? ત્હમે ગુજરાતીમાં કવિ કેમ થયા?”

ખીજે એક પ્રસંગે પૂનામાં હું મ્હારા આ ગુરુજીને મળવા ગયો, તે વખતે કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂતકર હેમની પામે બેઠા હતા. ભાણ્ડારકરે મ્હારું ઓળખાણ કરાવ્યું. હું નાગર છું એમ વાત પ્રસંગે જણીને નૂતકર નાગરો ખટપટી, કપરી વગેરે દોષદર્શી વ્યવેશી ઉચ્ચારવા લાગ્યા, એ ક્રમમાં દીવાન એકવાર હતા, કચ્છ કાઠિયાવાડના નાગરોનો હેમને કાર્ષ્ક અપ્રિય અનુભવ થયો હશે, તેથી આમ બાપક નિન્દા કરી ભાણ્ડારકર વચમાં પડ્યા, અને બોલ્યા “Give honour to whom honour is due, કહીને કહે છે, બધા નાગરો હેવા નથી હોતા. આ દીવાલના પિતાને હું ઓળખું છું અને હેવા ખીજ નાગરો ધણા છે, જેમને આ ત્હમો વર્ણન મિનકુલ લાગૂ નથી પડતું.

આજથી પાત્રીશક વર્ષ ઉપર મુંબાઈથી શોનાપુર જતે ટ્રેનમાં ભાણ્ડારકરની મુલાકાત થયેલી યાદ આવે છે. એ પૂને જતા હતા ટ્રેનમાં એ છે એમ ખબર રહ્યાથી હું હેમના ખાનામાં અડધે રસ્તેથી બેઠો. મેં કોનેજ છાડી હતી એટલે અંશે એ મ્હારા ગુરુ હવે નહોતા, છતાં ગુરુ હતા હાલ પણ છે હમેશા ગુરુ જ રહેશે હું માનની વૃત્તિથી બોલતો બેસતો હતો. એક પારસી યુવક સાથે બેઠો હતો. ઓળખાણ કર્યું હમારે ના મળે, પણ એ પોતાની વાચાલતા ચતાવે મયો, અને ભાણ્ડારકર દલિયુના વતની છે. જણીને હેમની સાથે મરાઠીમાં—પારસી મરાઠીમાં—વાત કરવા લાગ્યો, ઘરમથ્થુ મરાઠી આવડે છે એમ કાર્ષ્ક અન્તર્મર્ષથી મરાઠી ભાષામાં અપરાધ

પણ જોસભેર એ વાપર્યો જતો હતો,—વારવાર, હેને કાંઈ રોગે? મિયારા લાણડારકર, કાઈક રમૂજથી કાઈક તિરસ્કારથી, હેના લણી સ્મિત કરતા હતા.

‘સમમાશ્રમ’ નામ પાડેલુ મૂળામૂઠા નદીઓના સગમ કિપા પોતે બધાવેનું શાન્તિસ્થાન છે ત્યાં હું મેયાર વખત મ્હાગ ગુરુને મળવા ગયેનો મ્હન-મ્હનો ગયો તે વખતે મ્હને આચક કરીને પૂછ્યું, અહિ કેમ ના ગિતયા? તે પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે ગદ નરી મ્હને એકવાર આમહ કરીને જમવાને ખેસાડ્યાનું સ્મરણ છે તે વખતે હેમની આંખોએ અન્ધત્વ આવેનું હતું પરંતુ થાળીમાથી જમને કાંઈ પણ રીતે હાથના વ્યાપારમા ખૂન થતી નહોતી જમરા પણ ઠીક જમી રહીને પછી હેમના દીવાનખાનામા મેથી અનેક જ્ઞાનનાર્તા આવી વાતપ્રસંગે હેમના લાવાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનોમા એક મળે સ્ખલન થયેનું મ્હને લાગેનું તે મ્હે નમ્રતાથી છેડ્યું ગુજરાતી શબ્દ ‘ન્હાનું’ ને સ લઘુ ઉપરથી હેમણે કાઢેનું, મ્હે કહ્યું સ શ્લક્ષ્ણ ઉપરથી સભવેછે, અને હેના કારણો સવિસ્તર મ્હે બતાવ્યા પ્રા લ્લહ, મ લ્હાન, સિ સળો, કો સાળ, કા સળ, ગુજ ન્હાનું લનો ન સળહ.

થનાના નાખના બતાવ્યા ગુરુજીએ ગધી વાત મનમાં ગોઠરી, કારણો ગોઠ્યા એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયા ત્હેમાથી એ સ્ખલન દૂર કરી દીધું.

અમદાવાદમા લાણડારકર એ ત્રણ વાર આવેલા તે વખતે માત્ર એક શિવાય બાળને પ્રસંગે હું ત્યાં હતો એકવાર એક પરિવહના પ્રમુખ તરીકે આવેલા હેમા એક ગુજરાતી યુવકે નિગન્ધ મોકલેનો તે માટે લાનદાર લાછે સૂચવ્યું કે પ્રમુખને પ્રથમ એ નિગન્ધ બતાવવો પસંદ કરે તો સ્વીકારવો યુવકને એ ના રુચ્યું, નિગન્ધ પાછો માંગી લીધો કારણ ‘લાણડારકર એમ એ તેમ હું પણ એમ એ એ શુ મ્હારો નિગન્ધ તપાસવાના હતા !

આ પ્રસંગે જ (જણવામા) લાણડારકર, ચંદાવરકર અને બીજા એક કોક-સર્વેને હમારે ધો ઉતારો આપ્યો હતો, સ કારકમિત્રીની વ્યવસ્થા હતી

ઊતારાતુ સ્થળ માત્ર હમારુ હતું આ યોજના મ્હને બિનકુલ ગમી નહોતી, આતિથ્યધર્મની ભાવનાનો ભગ થતો હતો તેથી પરતુ ભાણારકર અને ચંદાવરકર તો એમ જ જાણતા હતા કે નરસિંહરાવના જ હમે પૂજ્યા સિંચે હ તથા મ્હારુ કુટુંબમંડળ હેમની સાથે જમવા ના બેઠા (પહેને દહાડે) એટલે બને અતિથિયો કહે — ‘કેમ? આ શુ? હમારા ‘યજમાન’ અને હમે અતિથિ જુદા જુદા જમિયે તે તે બને?’ બીજે દહાડેથી સાથે બેસવુ પડ્યું. મ્હારાથી ખુલાસો પશુ ના કરાયો, તેમ કરવા જતે કેટલીક નાજુક બામતો બહાર પડી જાય એમ હતુ

અમદાવાદના સસારસુધારાના મકાનનો પાયો નખાયો ( કે મકાન ખુલ્લુ મૂકાયું ? ) ત્હારે ભાંડારકર ખાસ નિમત્રણથી આવ્યા હતા હેમને સબન્ધે તે પ્રસંગે હુ જાહેર બોલેલો તે મધુ વાદ નથી આવતુ, પરતુ એક મુદ્દો હતો સાબરેછે સુધારકો ઉપર કાયમનો અનાદૂત આક્ષેપ મૂકાયછે કે બધા બોલનારા, કોઈ કોઈ ફલ કરનારા ના મળે એ આક્ષેપના ઉત્તરના મૂર્ત દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ મ્હારા સમાન્ય ગુરુની મૂ. તરફ મ્હે નિર્દેશ કર્યો હતો

સુબાઈમાઈ સ ૧૯૧૫ માં આર્યન બ્રધરહુડની બીજી પરિપદ્ધતિ થઈ તે વખતે ભાણારકર પ્રમુખસ્થાને હતા આ વખતે આખ્યોની અસકિત બહુ હતી ઝીણા અક્ષરો magnifying glass વડે જોવાના પ્રયાસ એ કરતા હતા હેમનું ભાણુ ઝીણા ટાઇપમા છપાયતું હતુ કાલિ વાયે? ભાણુમા શાસ્ત્રીય, સરકૃત યન્દાદિક બહુ હતા આજુબાજુ નજર ધરે ફામ ઉપર કરીને ભાંડારકર કહે— ‘લ્યો, આ દીવટિયાને જ સોપીશુ’ મ્હારુ હ્રદય ગુરુપ્રસાદી પામતા ગર્વથી જમણુ તે વખત ફૂલણુ કોખ્યે દીકુ નહિ, મુખ પ્રકુલ દીકુ હરો વાયવાની પરીક્ષામા હુ પસાર પશુ થયો—એમ હુ માનુષુ, ખાસ એટલા માટે કે અગાઉથી વાચી જોવાનો સધિ જ મ્હને મળ્યો નહોતો મ્હારી પસદગી માટે પ્રકુલ સવાનુ એક ગૂઢ કારણ બીજુ હતુ પ્રમુખપદ માટેના ઠરાવ રજુ કરવાનું દફતરીએ મ્હને સોંપેનુ, તે પ્રમાણે હુ ઊભો થયો ના થયો અને ચંદાવરકરે મ્હને દાબી દઈને ચેતાનું ભાણુ

ખોશ્યુ—ને તો બન્ને પથ્ય હેને અતે ભાણ્ડારકરને પ્રમુખપદનુ ભાપણ શર કરવાની વિનંતી કરી, અર્થાત્ મહારે બોલવાનુ રહ્યુ જ નહિ એમ થાય પણ મહને પછી બિભો ઝ્યેં તે વખતે મહેં સાધણ મેળવતા ચંદાવરકરની કૃતિ ઉપર ગૂઢ કટાક્ષ સૂચવવાને કહ્યુ પ્રમુખપદ માટે સૂચના તો યર્જન ચૂકીછે તો હુ હેને હવે અનુમોદન આપુછુ \*

એ પ્રસંગની નિપયનિર્ણય કમિટી વખતે ભાણ્ડારકરે ‘ધયડા ગાડાનાળે’ એ કહેવતનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપેલુ યાદ આવેછે વાત નજવી છે પણ એકાદ ઠરાવનો મુસદ્દો ધડવામા સબ્દયોજના બરોબર જોડતી આવતી નહોતી, ચંદાવરકર જેવા અગ્રેજના નિપુણ પણ ગૂચવાતા હતા, ભાણ્ડારકરે એક જ શબ્દ હેવો સૂચવ્યો—ને તે યોગ્યો પણ ખરો—જેથી બુ ડોકકુ બીકલી ગયુ અને ઉજળવળ પ્રકાશ પડ્યો.

પૂનામા એરિયે-ટલ કર્નિફર-સ ઈ સ ૧૯૧૯ મા ભરાયુ તે વખતે વળી આ ગુરુનો સપર્ક—અત્પ સમયનો—થયો મહારી પુત્રી હેમતી પૌત્રીઓની સહાધ્યાયિની હોનાથી ‘સ’ગમાશ્રમ’મા હેની એ સહચરીઓ ભેગી રહી હતી હુ માત્ર મળવા જતો આવતો હતો આ વખતે મહાગ વૃદ્ધ ગુરુ સખત માઢગીમાંથી બીઠેલા બહુ જ અશક્ત હતા છતાં ક્ષણભર દર્શન અને વાતચીતનો લાલ મહને મળ્યો હતો કર્નિફર-સમા માત્ર એક આરમ્ભને દિવસે માનાર્થે આનીને એ મેઢા હતા, હેમને બેસાડ્યા હતા એટલા બધા અશક્ત હતા.

મહારી સહાધ્યાયી અને હૃદયમિત્ર શ્રીધર, સર રામકૃષ્ણનો પુત્ર, હેવટની માઢગીમા પડ્યો હતો, તે વખતે હુ હેને મળવા ગયેલો, પરંતુ ખબર ડાઘને નહિ કે આ જીવલેણ વ્યાધિ છે પછી ત્રીજી વાર હું ગયો ત્હારે પૂનેથી દોડી આવેલા વૃદ્ધ પિતાને દીઠા શ્રીધર અસાધ્ય રિયતિમા હતા, મળાય એમ હતું નહિ દાકતરોએ ખરી રિયતિ વૃદ્ધ પિતાને કહી હતી

\* આ બનાવ વિશે વધુ વીજ્ઞત મારે જુલાઈ ૧૯૨૩ ના The Biplanstonianમાં ૫૪ ૧૨ મુ જોવુ



હેમની પાસે હું બેઠો. શાન્ત, ગમ્ભીર, પણ અન્તર્ગૂઢનવ્યયઃ બનેલા મહારા ગુરુની ધાર્મિકતાએ મને મુગ્ધ કર્યો. દૂકાં વાક્યોમાં એઓ બોલ્યાઃ  
 “દાક્તરોને ખરી રોગપરીક્ષા હેવટ સૂધી ના થઈ! પ્રભુની ઇચ્છા!”  
 (આંતરડાંમાં cancer થયું હતું તે છેક સૂધી કોઈ પારખી ના સકયું.)  
 હું-શું બોલું? મૌનથી જ મહારી હૃદયની સ્થિતિ દર્શાવી.

પ્રાર્થનામંદિરમાં અનેક વાર આ મહારા ગુરુનાં અતિભોધક વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં છે. હેમનાં કીર્તનો પણ બે ત્રણ માંભળ્યાં છે. પ્રથમ કીર્તન વખતે તો એમ લાગેલું કે હરિદાસનાં કીર્તનોમાં આવતી સજીવ ભગવૃત્તિ ઓછી, વિદ્વાનો ભાર બહુ, હેવાં લક્ષણ હેમના કીર્તનમાં હતાં; રમૂજના દુચ્છા લાવે તે પણ આણવા માટે આજ્ઞા જેવું લાગતું હતું. હેમના કીર્તનમાં પ્રથમના કાળમાં તો ધોળા પાઘડી, ધોતિયું, ડગલો-એ વેસના હેમને દોડેલા. ઉત્તરકાળમાં વેસ છુદો હતો; ભગવી બાવાટોપી, ભગવો જમ્બો, ધોતિયું પણ ભગવું. (આ વેસ પ્રાર્થનામંદિરમાં ઉપાસના વખતે પણ એ રાખતા હતા). આ વેશધારી ન્હોતા. સંસ્થિતિને અને હૃદયવૃત્તિને ઉચિત વેશ જ હતો.

હજી આ અતિવૃદ્ધ સાધુ ‘સગમાત્રમ’માં જીવન અને મૃત્યુ એ બેના પ્રદેશ વચ્ચે, બેના યુદ્ધ વચ્ચે, લટકી રહ્યાં છે. જીવનકાર્ય હેમણે સમાપ્ત કર્યું છે.-છતાં જીવનમાં છે ત્યાં સૂધી, અને તે પછી પણ હેમનામાંથી પ્રસરતી આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓનાં ન્યોતિઝરણાં લાવિના વિશાળ પટમાં વ્યાપી રહેશે બાકી એ પોતે તો પાંદડાં ખરી ગયેલા, ડાળાં તૂટી ગયેલા, અનેક વર્ષા વિદ્યુત ઉત્કાપાતના આઘાત ખમેલા, વનમાં એકલ વૃક્ષરૂપે ઊભેલા, પડના લવ્ય તરુ જેવા અસારે રહ્યાં છે. આ દૃશ્ય કરુણરૂપ છે કે કાંઈ જાણે. આદર, સંમાન, લવ્યભાવ, ઇસાદિ ગમ્ભીર પ્રવાહો મહારા હૃદયમાં તો વહે છે; અને એ કરુણ ગમ્ભીર સંમાનપાત્ર મૂર્તિને હૃદયવડે સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરુ છું.

( ૨૨ )

## સ્વ. ગણેશ ગોપાળ પંડિત

મહાગ અભ્યાસના આગમ્મકાળમાં, હાઈસ્કૂલમાં, અનેક ગુરુ ઉપગુરુ ઓના સપર્કમાં હું આવ્યો હેમાના થોડા સાથે જ જીવનપર્યંત અભ્યાસની સરથા હોજ્યા પછી ચાદૂ રહી જીવનપર્યંત, પરિચય સબન્ધ રહ્યો હેમાના એક ગુરુ, મિત્ર, બન્ધુ, સ્વ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા એટલે અને હેવો સબન્ધ તો માત્ર એઓ સાથે જ થયો, રહ્યો, ને નબ્યો હેતુ કારણ રહ્યો ઉપરાત મહાગ પિતાના કુટુંબમાં મિત્રસ્થાનની પ્રાપ્તિ અને પ્રાર્થનાસમાજના કાયમાં સહચારિતા બધા શિક્ષકાને એ પ્રસંગ સબબ્યો નહિ

ઈ સ ૧૮૭૫ માં હું મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા ગયો તે પૂર્વે જે ત્રણ વર્ષ ઉપર અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમાં એક નવા, સૌમ્યપ્રતાપવાળા, શિક્ષકે પ્રવેશ કર્યો, આવતા વાત જ શિષ્યવર્ગમાં અપૂર્વ છાપ પડી એ શિક્ષક દક્ષિણ દેશના છતાં ગુજરાતી બની જવાના હતા, તે સમભાવના પ્રસ્તવથી બીના હૃદયવાળા, આ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા હેમની પાસેથી શાળામાં શિક્ષણનો લાલ મહને થોડો વખત જ મળ્યો હતો, ગણિત અને જાણ્યામાં સરકૂત એ જે વિષયો શીખવવાને એ હમારા વર્ગમાં આવતા પરંતુ મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને ખાનગી શિક્ષક તરીકે શીખવના આવવાનો ક્રમ શરૂ થયો, એ શિક્ષક તરીકે પંડિતને સ્વીકાર્યા, તે વખતથી મહારો હેમની સાથે નિકટ સપર્ક શરૂ થયો એ સતત પરિચયના પ્રસંગે પંડિતના હૃદયના અસાધારણ ગુણોનું દર્શન હમને સર્વને થયું ક્રમે ક્રમે એ કુટુંબના અગમ્ય જવા



ગણેશ ગોપાળ ખંડેર

[ પૃષ્ઠ ૧૯૨ ]

બની ગયા. નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવ એ સંબોધનો તગઈ નનુભાઈ અને મનુભાઈ એ જ નામ હેમના મુખમાં રચાયાં.

મહેં તથા મહારા બન્ધુએ કાંચિજમાં પ્રવેશ કર્યો—જુદે જુદે વખતે—તે પછી પણ પંડિત શિક્ષક મટી કુટુમ્બમાં મિત્રસ્થાન પામી ધરમાં હળી ગયા. પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં ખરા હૃદયથી એઓ સામિલ થયા. પ્રાર્થના-મન્દિરની વેદિ ઉપરથી હેમણે અનેકવાર સરલ, સુન્દર, વ્યાખ્યાનો આપેલાં સ્મરણમાં આવેછે. કાલક્રમે પ્રાર્થનાસમાજના ઉપતંત્રી, ઉપાધ્યક્ષ, થયા. હેમને પુત્રપુત્રીઓનો વિસ્તાર, ઇશ્વરકૃપાથી, મ્હોટા પ્રાપ્ત થયો. તહેમાંના જ્યેષ્ઠપુત્ર સખારામને ધિયોસોશીનો મોહ લાગતાં, જતે દહાડે પોતાના પિતાને પણ એ માર્ગમાં હેણે દોર્યા. પરિણામ એ થયું કે પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં પંડિતની સહકારિતા કાંઈક શિથિલ થતી જણાઈ. હેમના મનની આ કાન્તિના સમયમાં એકવાર હું પંડિતને ઘેર અનેકવાર મળવા કરવા જતો તે રીતે ગયો તે વખતે ધિયોસોશીની માન્યતાઓ વગેરે સંજન્યે હમારા બે વચ્ચે વાદ શરૂ થયો. મહારા વાંધાઓના ઉત્તર પંડિતથી ના દેવાયા એટલે પોતાના પુત્ર સખારામને કહેછે: “રાજા !—(હેને ધરમાં ‘રાજા’ કહેતા;—તેથી કહે, રાજા !)” ) તું ચ લાસ ઉત્તર દે, વરે”. મહેં પંડિતની આ સરલ નિર્બલતા જોઈને રનેહૃત્તિથી જ સ્મિત કર્યું. ‘રાજા’ એ કાંઈ ઉત્તર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિં.

અમેરિકા તથા આફ્રિકામાં લાંબો વખત વસીને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા વીરચંદ રાધવજી ગાંધી, બારિસ્ટર, અમદાવાદમાં આવેલા; એ પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ નો વાદ આવેછે. હું તે વખતે ઘોડા ઉપરથી પડી જવાથી, મહારો જમણો હાથ ભાગેલો તેથી લાંબી રજા ઉપર સિંધથી અમદાવાદ આવીને રહ્યો હતો. વીરચંદ ગાંધીનાં અનેક ભાષણો થવા લાગ્યાં. દરેક ભાષણને અંતે પોતાના દશેક વર્ષના પુત્ર મોહનને મેજ ઉપર ચઢાવીને અંગ્રેજીમાં થોડાંક વાક્યોનું ‘ભાષણ’ કરાવવાનો ખેલ એઓ કરતા હતા, તે રમૂજ ચિત્ર સ્મરણમાંથી હજી લુપ્ત થયું નથી; બાળક

મોહનમા વિદેશી ભાષામાં મીઠા મીઠા બોલ, પિતાની મુખ્યચર્ચામાં સ્વા  
 ભાવિક ગર્વ-પુત્રના પરાક્રમ જોઈને વાતસલ્યયુક્ત ગર્વ-હજી ચિત્રપટ ઉપર  
 સ્પષ્ટરેખ જોઈયું -અસ્તુ એ વખતે મગનભાઈની વાડીમાં વીરચંદ ગાંધીનો  
 ઉતારો હતો ત્યાં દુ, મહારા બન્ધુ વગેરે હેમને મળવા ગયા મહારા બન્ધુના  
 તો વીરચંદ ગાંધી સહાધ્યાયી હતા; હેમની એક રમૂજ વાત મનુભાઈ કહેતા,  
 ગાંધી કદી રાઈ ખાતા નહિ, કારણ, ચાખડી ઉપર રાઈનું પોસ્ટીસ મૂક્યો  
 છિયે તો ફાલા જોડે કની ? તેમ રાઈ ખાઈયે તો પેટમાં ફાલા જોડે !—અમ્મ  
 હમે મળવા ગયા તે વખતે ગાંધીએ અમેરિકામાંની એક સ્થળની સસ્થાની  
 વાત કરી, હેનો સાર એ હતો કે હિંદુસ્તાનથી સ્ત્રીઓને એ સસ્થામાં શિક્ષણ  
 અમુક નિયમોનું મેળવવા માટે મોકલવી, ખરચ વગેરે એ સસ્થાનું, ઇત્યાદિ  
 કાંઈ અમદાવાદમાંથી સ્ત્રી ઉમેદવાર નીકળશે ? ગાંધીના આ પ્રશ્નના  
 ઉત્તરમાં મ્હે કહ્યું પંડિતની પુત્રી બચાબાઈને માટે નિચાર કરી જોઈયું  
 (બચાબાઈ તે વખતે કંચેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા થયું ખરું  
 કંચેજમાંથી પાછા ફરતે હમારે ઘેર આવીને મહારી જોડે, મહારા કુટુંબ  
 મડળ જોડે કલાકેક ગાળતા બિચારા વૈધવ્ય દુ ખથી દુખી હતા—એ દુખ  
 હતું કે કેમ ? કારણ, પંડિત પોતે કહેતા શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર, આઈ  
 સી, એસ જોડે બચાબાઈને લગ્ન કરાવ્યા પછી એ વિલક્ષણ પુરુષે બિચારી  
 બચાબાઈને બહુ કનડી હતી, અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રો ગોખાવે, આવડે નહિ, તો  
 મારે !—ખીજી કાંઈ દુ.ખ નહોતો દેતો—આ બચાબાઈ માટે સધિ સારો છે,  
 શિક્ષિકા તરીકે ભવિષ્યમાં સારાં કામ કરી સકે, ઇત્યાદિ વિચારથી પંડિતને  
 પુછવાનું ઠરાવ્યું વીરચંદ જોડે નક્કી કર્યું કે મહારે ઘેર હેમણે મ્હા પીવાને  
 આવડુ, તે વખતે પંડિતને તથા બચાબાઈને પણ નિમત્રણ કરી બોલાવવા  
 ને પેલી સસ્થા વિશે વાતચીત કરવી તે પ્રમાણે પંડિત, બચાબાઈને લઈને  
 આવ્યા, અને હેમને સોંપીને પોતે તો ચાલ્યા ગયા ! મ્હે બહુ કહ્યું કે રહો  
 વીરચંદ જોડે આ મહત્વની બાબત વાતચીત તમારે કરવી જોઈશે. તો કહે  
 " મ્હારું શું કામ છે ? તમને ને બચાબાઈ છે તે બધું પૂછજો કરજો "—  
 આટલો પંડિતનો મહારા ઉપર નિશ્વાસ, અને પોતાની તટસ્થ વૃત્તિ,  
 એકરકારી નહિ. ગાંધી આવ્યા, સસ્થા સળખી પ્રશ્નો અનેક પૂછ્યા,

સાર એનીકળ્યો કે સંસ્થામાં સાડાતણ માણ્યો; વીજતવાર માહિતી કરી નહિ; અમેરિકા ગયા પછી બાઈને સંબંધે વિશ્વાસ લાયક કરી ‘સંસ્થા’ તરફની ખાતરી ખાતરી નાખે!—વાત ભાગી પડી. સાથે મળી બધાંએ આ પીધો. ખાધું, એ મુખ્ય લાભ થયો !

બયાબાઈને ખાસ નિરાશા ના થઈ. હેમનો પણ મહારા તથા મહારી પત્ની ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ સમયમાં લલમગ રોજ હમારી કને એ આવતાં બેસતાં, સુખદુખની વાતો કરતાં. ઈ સ. ૧૮૯૬ આખરમાં નાતાલમાં મહે વાંસા ઉપરની વરસોળા કપાવી ત્યારે સમાચાર લેવા આવનારામાં નિયમસર અને બિનચૂક આવનારાં બયાબાઈજ હતાં. હું ખાટલામાં બાંધેલો હતો, ને અર્ધસ્વપ્નદશામાં એક વાર હેમને જ દીડેલાં, અને જાગીને જોઉં છું તો સ્થામે મહારી પત્ની કને બેઠેલાં એ જ દીડાં, નજર મળતાં પરસ્પર સ્મિતથી સત્કાર થયો. મહે કહ્યું. “તમે આવ્યાં જ હશે એમ થતું હતું ” આટલો નિકટ સંબંધ પંડિતના સ્નેહશીલ સ્વભાવનું પ્રમાણ આપનારો હોવાથી નહિં છું.

હું નાસિકમાં નાંકરીને અંગે રહેલો તે વખતમાં થોડાક માસ મહારી પત્ની તથા બાળકો અમદાવાદમાં રહેતાં હતાં. ત્યારે પંડિત ધણખરું ફરવા જતે આવતે, મહારી પત્નીને મળવા આવતા, બેમના, અનેક ગપાટા વાર્તા થતી. હેવા એક પ્રસંગે મહારી પુત્રીના સમોવડની હેના મામાની છોકરી ત્યાં સાથે રહેતી હતી તેને દીકી, ને પંડિને પુછ્યું: “આ કાણુ?” સંબંધ કહ્યો. “લગ્ન હેતું થયું છે?”...“ના; અને હેના બાપની ઇચ્છા એમ છે કે વીસ વર્ષ રહેલાં પરણાવવી નથી.” પંડિત મહારી પત્નીને કહે: “તમે એક કુમારિકા—આશ્રમ કાઢો.”—આ કટાક્ષવચન નડેલું. એ પોતે નૈજિક સુધારાવાળા હતા. હેમની એક પુત્રી હજી કુંવારી જ છે, અને કુંવારી રહેવાની છે; દાકતર થઈ છે. દાલમાં જર્મનીમાં છે, અભ્યાસને માટે. બયાબાઈનું લમ, પોતે કોકલુસ્થ હતાં, કરાડા જાતિના શ્રોપાદ બાબાજી ઠાકુર, જોડે, કરાડ્યું હતું; પુત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું; ઇત્યાદિ અનેક કૃતિયો. હેમને કૃતિનિષ્ઠ સુધારક તરીકે સ્થાપે એમ છે. જાતિની સંસ્થા

માટે એ કહેતા: “નાત્યજ્ઞ હાર રહેવામાં દુઃખ કે બલિદાન શું હોય તે હું સમજી સકતો નથી.” (હેમનું એક વચન સુધારાના રિયયથી અસંબદ્ધ પણ અત્યારે શાદ આવેછે. એ કહેતા કે: વચ્ચે પડેલાં એ એટલી ધરમનું જ પરિણામ છે।)

પંડિતનાં પત્ની, નવીન પદ્ધતિની કેળવણીથી અસ્પૃષ્ટ હતાં, છતાં, અશિક્ષિત નહોતાં; અને સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં પંડિતને સમર્થ ટેકા આપનારાં હતાં. ત્હેમની પુત્રી શાસ્ત્રને હમેશાં કુંવારી રાખવી; હેતી ઇન્છાપિના પરણાવવી નહિં, એ નિશ્ચય પંડિતનાં પત્નીનો પોતાનો જ હતો. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓના વક્તૃત્વ માટે ઇનામી લાપણો કરાવવાના મેળાવડામાં તરણ વયની બાલાઓ સાથે મિસિસ પંડિત-આધેડવપનાં, અનેક તરણ પુત્રપુત્રીઓનાં મા-સ્પર્ધામાં જિતયાં હતાં, અને વાંચ્યા વિના, નાંધ વિના, કેવળ મુખવાણીથી જ અસરકારક લાપણ હેમણે કર્યું હતું, અને ઇનામ મેળવ્યું હતું;—પોતે દક્ષણી છતાં ગુજરાતીમાં લાપણ કરેલું. હું સાંભળનારામાં હતો.

માત્ર એક રમુજ વાત પંડિત પોતાની પત્ની વિશે કહેતા હતા; કહે: “હું ઘર ખરચતો હિસાબ રાખવાનું મ્હારી સ્ત્રીને સોંપું છું. પણ હિસાબનો નમૂનો આ પ્રમાણે:—વાર પૈસ્યાની માજી બાગિની; વાર માખ્યાની સાલર બાગિલી; સદા પૈસ્યાને મીઠ બાગિલે;—વગેરે પછી બધો ચૂંચવાડો મહિનાની આખરે લાવીને પંડિતને કહેશે: આ બધાનો ધરવાળો કરી લેજો।”

પંડિત ગુજરાતી જ બની ગયા હતા. બાપા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા. લાગણીઓપણ ગુજરાત તરફ. પરંતુ એક વાર અમદાવાદમાં કોષ્ટક સમારંભને પ્રસંગે (કોંગ્રેસ વખત કે—હેવે પ્રસંગે) દક્ષણી મંડળ આવ્યું તે વખતે દક્ષણીએ દક્ષણી હેવા બળી ગયા. પણ આ માત્ર સ્વાભાવિક અને ક્ષણિક. કાયમ સમભાવ પંડિતનો ગુજરાત તરફ જ હતો. સરખેજમાં જમીનો ખરીદીને મિલકત વસાવી; ત્હેમાં હેમના ભોજા સ્વભાવને લીધે લોકોથી ઠગાયા તે તુકસાનમાં પણ આવી ગયા. છતાં તે

માટે શોક ખેદ ના મળે; અને નુકસાન કરાવનારા હમારા તરફ પણ ઉદાર દામા !

એક હેમના મધુર, શાન્ત, સમભાવનું દષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં હું કાંઈક બન્ધુમંડળમાં અસલ અને અન્યાયયુક્ત આધાતો મળવાથી, શાન્તિ સોધવાને સ્થવારમાં સૂર્યોદય પૂર્વે નદી પાર દ્વેષ્ઠર પાસે મનશાનાં પગલાંમાં જઈને બેઠો. કોઠની ધારેધારે બેઠક હતી ત્યાં સુનો સુનો વાંચતો હતો. દ્વેષ્ઠરમાં કોઈ રાત્ર બાળવાને આવેલા મંડળમાંથી ધીતિયાં સૂકવવાને આવેલા બેચાર જણા નદી તરફથી લાગેલા કોટ ઉપરથી ચઢીને આવ્યા. “અરે! અહિં તો કોઈક છે!” (મને ભૂત કે મહાદુઃ જણ્યો!)—ના, ના, જીવતું છે પખનો અંગૂઠો હાલે છે!” બડખીને એ સોકો નહાણી ગયા !—હું વાંચે ગયો. મ્હારે ઘેર, મિત્રોમાં હોહા થઈ; મને સોધવાને મિત્રો નીકળ્યા. ત્રીજો મ્હોર થઈ ગયા પછી, હું મ્હારી મેળે, શાન્ત મન થયા પછી, દોડનો ધર તરફ વળ્યો. સોધવા નીકળેલામાંથી એક નિમકદલાસ ભૈયો સગરામ લઈને આવેલો મળ્યો. મને બેસાડીને લઈ ગયો.

સાંઝે પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી, બહાર બધા નીકળ્યા, ત્હારે રમતામાં પંડિત પોતાને ઘેર જતે જતે પાછા ફર્યા, અને “નનુભાઈ! આ ત્હમે શું કર્યું?” બધાને ગજરાવી માર્યા!”—આટલા જ ઝૂંડ, મધુર, ઠપકાના છતાં ઠપકાના નહિં હેવા, ચબ્દો મધુર સ્વરથી કહીને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

આ પંડિત, દક્ષિણમાં હરિપુર નામના ગામડામાં જન્મ પામેલા, કાલજળે અમદાવાદમાં આવી વસ્યા; ગુજરાતી, અમદાવાદી, બન્યા; પોતાના સાધુતા લરેલા સ્વભાવથી બધાનાં હૃદય હર્યા. એ મધુર મૂર્તિ જ્યાં સુધી મ્હારા હૃદયમાં વસશે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારના કર્કસ, કુદ્ર, કુટ, બાવને પ્રવેશ જ નહિ મળે. હેવા સાધુઓનો સંપર્ક ઈશ્વર તરફથી ધન્ય પ્રસંગે જ મળે. એ સંપર્ક એ સાધુએ પરબ્રુમિમાં પ્રયાણ કર્યા છતાં મ્હારા હૃદયને ચિરકાળ રહેજો !



( ૨૩ )

## સ્વ. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ

આજના મુકુરપ્રતિષ્ઠિભ્યને વાચકની સમક્ષ રજૂ કરવાની પૂર્વે એક ઉપપાત્રનું દર્શન—અપ્રાસંગિકતાનો દોષાભાસ વર્હારીને પણ—કરાવવાનું મન થાયછે. મહારા પિતાના સમયના જૂના ધરના નાંકર—નાંકર નહિ, પણ જમાનાના ફેરફારોનો ધસમમતો ધોધ વેગથી જાયછે તે દૃષ્ટિએ પ્રાચીન કાળની સંસ્થાના સંપ્રદાયો જોતાં ધરના, કુટુંબના, અંગભૂત,—ધનેશ્વર મહારાજ હતા. હેમનું બહુતર સાદા અક્ષરોમાં કામળપત્ર લખવા જેટલું, સાધારણ હિસાબ લખી રાખવા જેટલું હતું; પુસ્તકોનું વાંચન તો નહિ જ છતાં હેમની બહુશ્રુતતા અસાધારણ હતી: જગબાપામાં અનેક રસનાં કવિતો, અગ્રેજી વાક્યોના ટુકડા, સંસ્કૃતનું શબ્દશાન, અદૈતમતના સિદ્ધાન્તોનો બાજુ પરિચય;—એ સર્વ હેવાં આકર્ષક અને ઉપયોગી હતાં, કે હું મુખ્યાર્થ કાઢેજમાં અભ્યાસ માટે રજો ત્હારે મ્હને સંભાળવાને મૂકેલા ધનેશ્વરની પાસેથી, હેમના વાર્તાલાપોમાંથી, શાનનો જયો કીમતી પ્રાપ્ત થયો હતો. આ પ્રસંગ નથી, બાકી એ રૂપિયા ચારના પગારથી મરણ પર્વેત કુટુંબમાં રહેલા પુરુષને રમરણમુકુરના એક સ્વતંત્ર ચિત્રનો નિષય બનાવી સકાય. હમારા કુટુંબની, જૂના કુટુંબમિત્રોની, અનેક રસ પડતી વાતો નિરાંત્યની વખતે ધનેશ્વર મહારાજ કહેતા ત્હેમાં શેઠ વીરચંદ વિશેની એક હકીકત મ્હને કહેલી તેથી મહારા વચન માટે પ્રમાણનું મૂળ ધનેશ્વર મહારાજને ખતાવીને કહું છું.

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના જૂના સમયમાં હેડમાસ્તર તરીકે કાર્ટિસ સાહેબ કરીને એક હતા. (રણછોડભાઈ ઉદયરામે પોતાના એક નાટકનું



ਸ਼੍ਰੀ ਵੀਰਬਰਮਾ ਦੀਪਕ

[ਛ ੧੮੮

“ટાંમિસ બ્લડ કટિંસ બિરાળે વિઘાખાતે x x x ગુરુશિષ્ય સંબન્ધ આપણે ચાલ્યો જાઓ,” ઇસાદિ વચનો વાળા છપ્પામા અર્પણ એ કટિંસ સાહેબને ક્યુંછે,—તે) ભદ્રના મંદાનમાં હાલ મિડલ સ્કૂલ છે તે મકાનમાં હાઈસ્કૂલ હતી એ સ્કૂલના ઓટલા ઉપર, “કાયળો કરવાનો” ધધો કરનારો એક વૃદ્ધ વણિક કાયળો મૂકીને, કટિંસ સાહેબને કહેછે. “સાહેબ! મહારા વીડિયાને હાર.....ભણાવળે” એ વણિકનો પુત્ર આગળ ઉપર બેપાર રોજગારમાં પ્રતાપી વીરચંદ દીપચંદ થશે એ કાંઈ ભણતું હતું! ધનેશ્વર મહારાજે આલેખેલું આ ચિત્ર વધધટ વિના રેખેરખ મથાવત્ અહિં મૂક્યુંછે

ઉપોદ્દાતરૂપે આટલું બસ વીરચંદ શેઠ અમદાવાદમા ત્રિમાભાઈ હીમાભાઈ શેઠના મુનીમ હતા તે વખતથી તે મુંબાઈમા સ્વતંત્ર ધધો કરી મોટા શેઠિયા બની મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી મહારા પિતા અને તે પછી હેમના કુટુંબવર્ગ સાથે વીરચંદ શેઠને ધરવટ નિકટની ચાલ રહી હતી આ અંગે અનેક વાર હમારે ઘેર વીરચંદ શેઠ આવતા જતા એક વાર હમે જમવાને માટે—જમવાના ધરમા—બેઠા હતા (જમવાનું ધર? ખુવાસાની જરૂર છે હમારુ કુટુંબમડળ મોટું, જમવા બેસિયે તો ન્હાનાં મોટાં બી પુરુષ, મળી ત્રીસ જણ સહેજ થાય. લાખાપટેલની પોજ્યમાં શેઠની પોજ્ય-માં એક બુદ્ધ ધર હતુ, રહેવાના ધરથી અડધી મિનિટમા જવાય હેવુ, ત્યાં! હમેશા જમવા માટે બધાં જતાં) વીરચંદ શેઠ મળવા આવ્યા હમેશા રહેવાના ધરમા આવતા, આજ જમવાની વખતે આવ્યા; માણસોમાંથી કાપ્યે જમવાવાળે ઘેર હેમને આપ્યા પડાળી ઉપર હોંચકા ઉપર એ બેઠા. હમે જમતા હતા ને સહામેની પડાળી અને એ પડાળી વચ્ચે ચાક, ચાકમાં મહારુદ્રનો કુંડ વીરચંદ શેઠને આવકાર મળ્યા પછી મહારા પિતાને એ પૂછવા લાગ્યા: “આ શુ? જમવા માટે પેલે ઘેરથી આવોછો?” “હા, જમવુ એટલે આવવું જ પડે.” “રોજ આવોછો?” “હા” “રહવાર સાઝ?” “હા” “વરસાદ હોય તોપણ?” “હા”—મહારા પિતા ગુપ્ત રમજની કહેવા લાગ્યા—“ખાવુ હોય તો આવિયે; ના ખાવુ હોય તો ના આવિયે.” બે ધરની આ અસાધારણ વ્યવસ્થાથી વીરચંદ શેઠને આશ્ચર્ય

લાગેલું તે પોતે પ્રાનોની પુનઃ પુનઃ આર્થિક અને રૂપાન્તરરચનાથી આમ જણાવવા લાગ્યા, અને હમને—નિત્ય પરિચયને લીધે આશ્ચર્યભાવ અતકય લાગવાથી—રમૂજનું જ પાસું નજરે પડ્યું

વીરચંદ શેઠની કમાવર, પ્રતાપબરી, મૂર્તિ સર્વ ક્રોધને આકર્ષણ કરે હોવી હતી ઊંચાઈ પ્રમળ, શરીરનો બાધો જોરાવ, આખો શુદ્ધિના તેજ ભરી, વાણીનો નાદ પ્રભાવભર્યો, આ સર્વ ઘાટમાથી ઊંચાઈ અને લાના શરીરે પહેરેલો લાખો ડગલો—એ બે વસ્તુઓથી મહાગ બાળમિત્ર વરજરાય સ તોડરાય દેસાઈના મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પડી હતી, ઈ સ ૧૮૭૫ના અત લાગમા મુંબાઈમા ચીનાબાગમા હેમને પ્રથમ વગજભાષી દોરેલા, તે વખતે જ, કે તે પછી તે યાદ નથી, પણ વરજભાષી, પોતાના રમૂજ સ્વભાવ પ્રમાણે વીરચંદ શેઠના દેખાવનું સંક્ષેપસ્વરૂપે આમ વર્ણન બાધું હતું ‘મહારા ઊંચા ઊંચા શેઠ, મહારા નીચા નીચા ડગલા, મહારા નીચા નીચા ડગલા, મહારા ઊંચા ઊંચા શેઠ’—આમ ‘એ હાથ કહો લાફ પાવડી, અબાન મોરી માવડી, અબાવ મોરી માવડી, સો હાથ કહો લાફ પાવડી’—એ નાગરોમા લક્ષ પછી ગવાતી—મોઢાતી—પકિનોની અનુકૃતિમા એ વર્ણન સમાવ્યું હતું

વીરચંદ શેઠ એટલે સાહસ, પરાક્રમ, ઉત્સાહવ્રતિ, હેમને પોતાના કરતા જરાક ઓછી ઉત્સાહશક્તિમાં તો નિસ્તેજતા જ લાગવાની મુંબાઈમા એક વાર મહારા પિતા ચીનાબાગમા મોરારજી શેઠને ત્યાં ઊતરેલા તે વખતે વીરચંદ શેઠ રોજ મળતા ત્યારે એક વાર મહારા પિતાને વીરચંદ શેઠ જોસથી કહેલું —“લોગનાથભાઈ! જાઓ, જાઓ, તમે કેવા બાચના છો! છોકરાઓને ધરમા શા માટે પૂરી રાખો છો? મોકનો એકને વિનાયત, ખીજને અમેરિકા, ત્રીજને વળી બીજે કહિં મોકવી છો” મહારા પિતા હસ્યા! શેઠ જવાબ દે?

વીરચંદ શેઠની વાત કરવાની રીતમાં બે રમૂજ લક્ષણો હતા એક “કેમ વારુ?” અને કેક વાર “સમજવા ક્તી?” એ બે આચળીના વચનો, વાક્યે વાક્યે ગોઠવતા, તે “કેમ વારુ” ઉપર ચક્ષ્યા હોય ત્યારે “કેમ વારુ”

જ ચાલે, અને “સમઝ્યા કની”નો પવન વાતો હોય તો “સમઝ્યા કની”ની જ પગપરા! બીજી લક્ષણ એ કે પોતે બીજા વિચારમાં રોકાયલા હોય તોપણ, આપણી વાત સાંભળને કહેશે,—“હા, પછી હેણે શું કહ્યું?” પછી “ત્હમે શું કહ્યું” એ પ્રશ્નના જોડકાની પરંપરા ચાલી જ નય; આપણે અનેક વાર ઉત્તર કહ્યો હોય છતાં

હેમની absent-minded ગુણમનસ્ક ટેવનો એક બીજો દાખવે। એકવાર હુનાગાની ઋણુમા મહારા પિના, મહારી મહોતી બહેન, વગેરે ચીના બાગમાં ઊતરેલા, લામી મુદત રહેના; વીરચંદ શેઠ રોજ મળતા; એકવાર ખરે બપોરે ખમ્મે લાવ રંગની કસબી કોરની શાવ નાખીને વીરચંદ શેઠ આવા મહારી બહેન કહે “શેઠ! આ ફૂલાગામા શાવ!”—“કા સાલ હોડીઠ?” એ ઉત્તર તરત મળ્યો—શાવ ઉકેલીને હોડી નહોતી એમ ઉદ્દેશ હશે તો જુદી વાત

એ વખતે અમદાવાદના હમારા પરિચિત ગરૈયા—ગાધર્વ ફોનેહવાલ—હેમના સાજંદાઓની સાથે હમારી જોડે આવેલા. અર્બાહરણુ ગાધર્વ વગાડીને સભળાનનાની કળા ફોનેહવાલની પ્રખ્યાત હતી ચીનામાગના બગનાના પાછના ભાગમાં માડના જેના છાપરા નીચે રોજ રાત્રે અર્બાહરણુની કથા થતી ફોનેહવાલ આવેલા તો સારી કમાઈની આશ ધી પથુ ઓતાજનોમા હમારુ કુટુંબમડળ, મોરારજી શેઠને ધેરથી કાઢ કાઢ કનચિત્, વીરચંદ શેઠ વખતે વખત, જાણ્યામા બાવાજી પાંડુરગ (કાઢ કોટના ટ્રાન્સવેટર), વગેરે દમ વીસ જથ્થુ જ થતા આમ કથાની નીરસના અણુધારી રીતે થઈ વીરચંદ શેઠને રસ ના પડ્યો એકનાર રાત્રે કથાની વચમાં વીરચંદ શેઠ કહેઠે—‘ભાણિયા’! (ફોનેહવાલને અમદાવાદમાં એમાભાઈ શેઠના ધરમાં હેમના વડુવાના સંબંધથી ‘ભાણિયો’ કહીને બધા ઓળખતા; તેથી “ભાણિયા!”)—કાઈ તવન ગા, તવન! સંત્રાર, વીર, ઇલાદિક રસનુ અર્બાહરણુ, જૈન ધર્મના ‘તવન’ જોડે શી રીતે ગોઠવાય? પથુ આ માગણીમા અર્બાહરણુની કથાની નિષ્ફળતા સખળ રીતે સચવાઈ

આ વખતની હમારી મુંબાઈમાં સ્થિતિમાં એકવાર છોકરીઓ માટે સારા વર સોધવાની મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન નીકળતાં, મ્હારી બહેનને વીરચંદ શેઠ કહે: “જીયુબ્હેન! મ્હેં તો મ્હારી હીરીને માટે બે વર રાખ્યાછે.”—હમે અજબ ધયાં. જીયુબ્હેન કહે: “શેઠ! એક કન્યા માટે બે વર!”  
ઉત્તર:—“બે છોકરાને બચાવું છું” સારો નીકળશે ત્હેની સાથે લગ્ન કરાવીશ.”

હું શેલાપુરમાં છ વર્ષ રહ્યો, તે દરમ્યાન રજા વગેરે પ્રસંગે અમદાવાદ જતે આવતે મુંબાઈ જીતરવાનું તો થતું જ. એક વાર ચીનાબાગમાં મોરારજી શેઠને ઘેર એક મિજલસ હતી; દિવસના ભાગમાં જ હતી; પણ નાચ હતો. લોકોની સંખ્યા સારી હતી. મોરારજી શેઠને મહિસૂર રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ હતો. આ મિજલસમાં પાંચ છ અગ્રેજી મહિસૂરના આધિકારી વર્ગમાંના આવ્યા. હેમને દાખલ કરતી વખતે વીરચંદ શેઠ આગળ ચાલતે ચાલતે, કોઈ પણ શ્રીતાને ઉદ્દેશ્યા વિના, આકાશને—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, સર્વ દિશાને,—કહેવા લાગ્યા: “Mysore officers!”—આમ એક સર્વસામાન્ય પિછાણ આપીને શેઠ નિવૃત્ત થઈ ગયા કોઈના યાનમાં વૃદ્ધિ ના થઈ; કાંઈ કુતૂહલવૃત્તિ પણ જાગી નહિ. કાળા ઈવનિંગ ડ્રેસના સુટ, કકકતાં ઘોળાં શર્ટ અને અંદર ગોરા, ધઉવણાં, વિવિધ પ્રકારના વિદેશી મૂઠસ્યો—એ ચિત્ર પ્રગટ થયું, મિજલસમાં સમાઈ ગયું.



ल.भराव बोगानाथ

[५४ २०३]



हरिनाथ हरिहराय ध्रुव

[५४ २०३]



(૨૪)

સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

તથા

સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથ

મેળ વિકાસી મુખ સા તરેછે!  
 આપાસ શી પકિત તમિસની છે!  
 તો યે ન કંચે ખડે પનોતી,  
 ના ઝખવાયે શુભિ સ્નેહગ્યોતી!!!

(હ હ. ધ્રુવ)

X X X  
 જે આલ દિવ્ય સદુ વાણી કહ્યા તુ વીણા!  
 રાગે ભર્યા મધુર તે સુર આપી ઝીણા  
 ખેલી વશી મુતલુ નારદકંઠ રાગે,  
 આવી પછી મુરસમાનજ લોકભાગે,  
 તે કહ્યા હીસે મધુરવાદિનિ રમ્ય-ગીણા!

ભીમરાવ ભોળાનાથ)

આ બે નમૂના બને કવિની કવિતાના સ્વરૂપનું નિદર્શન સચોટ કરેછે:  
 ડિંગલસ લાઇટની દીવાદાડીના વર્ણનનો પ્રથમ શ્લોક એ જડ દીવાદાડીનું  
 વર્ણન કરેછે, તે સાથે આપણે કામ નથી; આપણે હેમા હું. હું. ધ્રુવની  
 કવિતરચનાનું સૂચન મૂકીએ જોઈ સકીએ છીએ, અર્થની અવિશદતા તે  
 તમિસા, સમુદ્રના ખડખડા મોળ તે હેમની ખડખડા પધરચના, — ‘રખસન  
 પ્રતિપદાકે વૃત્ત છન્દે જણાયે’ એમ જેનું પોતે જ સ્વરૂપકથન કર્યુંછે

હેવી પદરચના; છતાં, “ ના કંખવાયે ( કવિતાની ) જ્યોતિ ”; હેવી હેમની કવિત્વકૃતિયો હતી. હેમણે પોતે આપેલી નીચેની પદ્ધતિયોમાં હેનું નિદાન ( અભિપ્રાય ) પ્રગટ કર્યું છે:

અર્ધિં નથી રસ પાવે નહેર બાંધી વદાલ્યા,  
નથી પ્રયમથી આવે ગોઠવી જપનલ્યા  
લહરિ વડો અજાદે મંજરી ખીલો જમે,  
જળી જલથી કળાએ આકૃતે અર્ધાં જમે ૧

ભીમરાવની કાવ્યકૃતિયો માટે નારદની વીણાને કરેલું હેમનું સંબોધન અસાત પ્રતિબિમ્બરૂપે ઉપરના શ્લોકમાં જોવાય છે.

છતાં હું. હું. ધ્રુવ અને ભીમરાવ બંનેમાં ગુણ તેમ જ દોષ એક નમૂનાના હતા. અવિશદતા, છતાં માધુર્ય; અકૃત્રિમતા; પ્રશ્નાશિકાનો સ્વચ્છન્દ અનાદર; સંસ્કૃતકાવ્યોની સંસ્કૃતિનું પાન કર્યાંથી પોતાની રચનામાં તે સંસ્કૃતિની દીપ્તિનું દર્શન:—છત્વાદિ સ્વરૂપ સમાનતા સાધનારા અંશ હતા. છતાં બંનેમાં બેદક અંશો પણ હતા. હું. હું. ધ્રુવની પેઠે ભીમરાવ આવેશમાં હલપાર તથાયા જતા નહોતા; પરિણામ એ થયું કે હું. હું. ધ્રુવની કૃતિયોમાં કંઈથી રચના, હાસ ઉત્પન્ન કરાવે હેવા ઉદ્દ્યોગ છત્વાદિ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે ભીમરાવમાં સંયમ, મુદ્ધક સહીષ ગતિ, પદલાભિત્યમાં મનોરમતા, છત્વાદિ લક્ષણો રચને રચને જણાતી અર્થકિંદ્રજ્ઞતાને ઠાંકી દે છે.

ઊંડી પરીક્ષા અને સરખામણીનો અર્ધિં પ્રશ્ન નથી.—આટલું પણ નાંધ્યું તે એટલા માટે કે આ બંને કવિને સાથેનાગા આ લેખમાં કેમ જોવા લેનું એક કારણ જણાય. બીજાં કારણો પણ છે: બંને ગુજરાતી કવિતાના મધ્યયુગ અને નવીનયુગના વચમાં રહેલા, આચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું સંલગ્ન મિશ્રણ પ્રગટ કરતી કાવ્યકલાના આચાર્યરૂપ, હતા. બંને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના સપ્રેમ અભ્યાસનો પરિપાક પોતાની

† પોતાનાં કાવ્યોના સંગ્રહને ‘કુંજવિહાર’ નામ આપીને પ્રસિદ્ધિમાં મૂક નાવી જહોરખમરમાં હું. હું. ધ્રુવે જુદાજુદા વિભાગોને ‘સુંગાર’ શબ્દથી વિદિષ્ટ કરેલા; તે વાત વરફ લક્ષ જોવાને ભીમરાવે જહોરા ઉપરના એક પત્રમાં રમૂલથી પૂછેલું કે—‘સુંગારપાનાં, સુંગારપૂઠું,—વરેરે પણ રા માટે નહિ’ ૧”

કાવ્યકૃતિયોમાં દર્શાવનારા હતા; જે કે હું. હું. ધ્રુવમાં માધુર્ય, અને લાલિત્ય કરતાં કઢંગાપણુ ને અવિશદતા વધારે હતાં, અને ભીમરાવમાં અવિશદતા ઓછી અને ઢંકાયલી, કઢંગાપણુ અતિ વિરલ, અને માધુર્ય અને લાલિત્ય તો ભરપૂર હતા. હવે બંનેનાં સ્મરણો યથાસ્થિત નાંધું.

### હરિલાલ ધ્રુવ

હરિલાલ મહારા સહાધ્યાયી નહોતા; મહારા કરતાં એકબે વર્ષ આગળ હતા. પરંતુ એક ચિત્ર મહારા મનમાં છપાયલું હતું તરવરેછે લાખા પટેલની પોળ્યમાં થઈને (ખાડિયાની બારીને રસ્તે પોતાને ઘેરથી રૂક્ષમાં જતા) રોજ નર ને દસ વાગ્યાની વચ્ચે, મહારા મકાનની મેડીની બારીમાં બેસી રહેલો. હું એક ઊંચી, ટપકટપક ઢૂંકા પગલા ભરતી, કમરની ઉપરનો ભાગ હાથેજ નહિં ને માત્ર નીચેના બે પગ ચપચપ ચાલે, હાથમાં પુસ્તકોની થોકડી લમણા આગળ, તડકો ટાળવા માટે હોય એમ, પણ માત્ર ટેવને લીધેજ, જમણા હાથ ઊંચો રાખીને તેવડે ચકડીને ધરેલી-હેવી તરુણ મૂર્તિ જતી હું દેખતો, અને તેથી મહારા મન ઉપર કાર્ષક અનુરાગ, કાર્ષક હોડંછા વગેરેથી સમૂજ, કાર્ષક મહારા કરતા આલેખતા વર્ગના વિદ્યાર્થી તરીકે માનવૃત્તિ, -હેવા મિત્રભાવ હૃદયમાં સ્ફુરિત થતા એ મૂર્તિ તે હરિલાલ ધ્રુવ

હાઈરૂક્ષમાં હરિલાલ જોડે હું સંપર્કમાં આકર્ષિત થોગે આવ્યો. હેમણે અન્ય મિત્રોની માથે મળીને એક સભા સ્થાપી હતી હેનું નામ આગળ ઉપર “જ્ઞાનચક્રોદય સભા” પાડ્યું હતું એ સભામાં મહને દાખલ કર્યો હતો. સભા ખાડિયામાં ઘોષીની પોળ્યમાં કે કઢિંકે મળતી હતી મેંજરો પાંચસાત જ હતા, એમ સ્મરણ છે કોઈ કોઈ વાર ગોપાળ-રાવ હરિ દેશમુખના બે પુત્રો મોરેશ્વર દેશમુખ અને લક્ષ્મણરાવ દેશમુખ, સભામાં હાજર રહેતા હતા. હવે એક પ્રસંગે મહેં અંગ્રેજીમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, -એ એક પાનના નિબંધ. આર્થ પાંચમાં ધોરણના વિદ્યાર્થીના આ પરાક્રમ (૧)નાં વખાણ દેશમુખ ભાષ્યોએ, હરિલાલે, વગેરેએ

જિજ્ઞાસુ થઈને બોલીને ક્યો, તે પ્રસંગ સાંભરતાં મ્હને બહુજ દસવું આવેછે.  
'નિબન્ધ'માં કરો પશુ માલ ન્હોતો.

આ સભા પાછળથી હાઈકુલમાં મળતી. તે વખતે એકવાર હરિલાલના અંગતમિત્ર કેશવલાલ મોતીલાલ વડાને 'શાન્ત્યદ્રોહવા' શબ્દ ઉપર શ્લેષમુક્ત રમત કરી તેથી હમે છક થઈ ગયા હતા; હવે નિઃસાર લાગી દસવું આવેછે. એ મીટિંગમાં બહારના કેટલાક પુરુષો આવ્યા હતા અને સંખ્યા પંદરેકની થઈ હતી. ઉત્સાહ હમારા બધાનો એ સમયમાં પુષ્કળ હતો. દેશભિમાનનો પવન પણ બધાના મનમાં ન્હાના ન્હાના વંદોળિયા રમાડતો હતો એક એ મંડળમાંનો મિત્ર મ્હને એક વાર કહે: "ત્હારે હરિલાલ તલવાર લઈને બહાર નીકળી પડશે, કેશવલાલ (વડોલ) મુઠ્ઠામાં જિતરશે, લાલુભાઈ (એક લાલુભાઈ મહીપતરામ હતા તે) તલવાર લઈને જિતરશે, ડાહ્યાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી) સમશેર લઈને ધૂમરો, ત્હારે હું પણ રણમાં રમવા ગઈશ."—આ મતલબનું વાક્ય સાંભળીને હું કંઈક વિલક્ષણ લાવ અનુભવવા લાગ્યો. કિયા રણસંગ્રામમાં? ક્હારે?—ઈલાહિ અનિશ્ચિતતા, અસાક્યતા મ્હને ગૂંચવવા લાગી. પણ મ્હને પણ હેનો રંગ લાગ્યો, અને એક કાળમાં પંદરવીસ પંક્તિનું લાંબું, બપકદાર, જટાદાર, અગ્રિય વાક્ય લખી નાંખ્યું—ને હેમાં આડખર, દેશભિમાનના જીભરા, ઇત્યાદિ ભરીને, તે વાક્ય વાંચી-વાંચીને હું ખુશ થવા લાગ્યો. હવે કશું કહેશે કે "નરસિંહરાવ દેસભક્તિ શબ્દથી પણ બાકી જોડે!"\*.

આ સભાને અંગે—અંગે નહિ, પણ કાંઈક હેના આડકતરા સંબંધમાં—હરિલાલે એક છુટ્ટો કાઢ્યો: દરેક મેમ્બરે બીજા મેમ્બરોની જોડે મિત્રતાસંબંધ શો છે તે દર્શાવવાને વર્ગ પાડવા; ફરટકલાસ, સેકંડ કલાસ અને થર્ડકલાસ friend (મિત્ર) એમ. થર્ડકલાસ મિત્ર હોય તે પેલા મિત્રને ઘેર આવે ત્હારે હેની પત્ની બોલેચાલે નહિ, પણ હાજર રહી સર્વે સેકંડ કલાસ મિત્ર હોય તે મિત્રના દેખતાં ત્હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરે.

\* મ્હારા ઉપર મૂકાતા આ આરોપ મ્હામે જિતર આવવાનું આ સ્થળ નય શ' હેતુથી આરોપ એ મૂકતો આવેછે, તે. હું નહિ, અને. દસુલ.

સકે, અને ફર્ટ ક્લાસ ફ્રેડામિટની ગેરહાજરીમા પણ ત્હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી સકે આ રમતથી મહારા મનમા તો હસપુ જ આવતું હતું અને વળી આ યોજનાને પરિણામે માહિ માહિ અસતોષ ઉત્પન્ન થયા તે જુદું એક જણુ મહેને આવીને કહેવા લાગ્યો “જુવો, નરસિંહરાવ, મહે હરિલાલને ફર્ટ ક્લાસ ફ્રેડામ મૂકયા, અને હેમણે મહેને મેકડ ક્લાસમા જ મૂક્યો!” આ વળી વધારે રમૂજ બિપ્લવે હેની સ્થિતિ હતી એ યોજના પછી કંઠા સૂધી ટકી તે યાદ નથી આવતું

પણ બીજો જુદો વળી હરિલાલે કાઢ્યો હતો દરેક મેમ્બરે બીજાને પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) લખી આપતું તો જ તે સભાનો મેમ્બર થાય નવા મેમ્બર માટે તો ખરું જ, પણ જે મેમ્બરો પ્રથમથી જ હતા હેમને પણ આમ સર્ટિફિકેટ જોઈએ જ હરિલાલે કેશવલાલ મોતીલાલ વકીનને સર્ટિફિકેટ આપેતું મીટિંગમાં વાચી સલામગ્યું ‘My friend, Mr Keshavlal Motilal Vakil, and who will be a Vakil soon,’ ઇલ્સિ (કેશવલાલની અડક ‘વકીલ’ હતી હેમના પિતા વકીલનો ધંધો કરતા હતા તેથી અને એ વકીલની પરીક્ષા પોતે આપી આવ્યા હતા, પરિણામ જણાવાતું બાકી હતું—આ વાત જાણ્યાથી ઉપરના વાક્યનું રહસ્ય સમજાશે—અને, ખરે વાચમયોજ્જુવાવતિ હેવું હરિલાલની વાણીને નિશ્ચે આ પ્રસંગે બન્યું, કેશવલાલ વકીનની પરીક્ષામા પાસ થયા )

આ પ્રસંગે, સર્ટિફિકેટો અપાતા હતા તે પ્રસંગે કે બીજા કોઈ પ્રસંગે તે યાદ નથી આવતું, પણ એકવાર સભામા તકરાર કસાક માટે ઉત્પન્ન થઈ, વાદવિવાદ જોસમા ચાલ્યો, હરિલાલ બહુ ઉસ્કેરાઈ ગયા, અને કોષાશ્રુ ખરેખરા અશ્રુ હેમની આખ્યમાથી ખરખર ખરવા લાગ્યા આ દયાજનક સ્થિતિથી હું મલારાઈ ગયો

સમય ચાલ્યો, હરિલાલ એફિ-સ્ટન કોનેજમા લણવાને મુંબાઈ ગયા, કાલક્રમે હું મંદિર ક્લાસમાં આવ્યો આ વખતે એ ક્લાસમા મહેને એ ત્રણ તોફાની, મહકરા, સોળતી મળ્યા નામ નહિ લખું, જરૂર નથી, બંને ગુજરી ગયાછે હેમની સરદારી નીચે ચાર પાંચ મિત્રમડળે હરિલાલના

રત્ની સ્થાને મહાદેવના ઝોટલા ઉપર બેસી હુરિલાલની ઠેકડીઓ કરવાનું  
 નેનું કામ સારું કર્યું આ અનાદૃત અપલાને રોકનાર દોષ નહોતું હું  
 નખખાઈથી એ મિત્રોના એ ચાલુમા તથાએ જતો હતો, કાઈ પણ કૃતિમા  
 સાક્ષાત્ શામેલ નહોતો રહેતો પરંતુ સાથે રહેતો ખરો હાનું પરિણામ  
 Battle of Kirkee (ખડકી)"-ખડકીના મુદ્દમા આખું ખાડિયામા-  
 થી લાખા પટેવની પોલપમા જવાના દૂકા રસ્તાની ખડકીની ખાગી આગળ  
 હમે નહાતા ચાક્રામા બેઠા ધરાદો તોફાનનો, કેસવવાન વડીલ ત્હા  
 થઈને જાય એટલે હુંને ઠોકવો!-(શી મૂર્ખાઈ! આજ દમુધુ-પસાઈદુ)  
 સ્થામા પસેને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી એક 'ગંગાનન  
 રાજદાર' એમ ઉપહાસનામ પાડેલો વાણિયો હમારામાથી કટો હતો  
 એમ બહેમ છે, અને સ્થામા પસે પણ હમને ઠોકવાની તૈયારી રાખી હતી-  
 એ બાબત પછીથી મહને ખબર મળી-એક મહારી કલાસના મિત્રે મહને  
 કહ્યું-કે મહને પણ ત્હમને બધાને મારવા માટે એ લોકોએ બોલાવેલો,  
 પણ મહે'ના કહી-ત્હમે હો ત્હા હું મારવામા લાગ લઉં-કેસવમાસને  
 ખરે હુમનો નહાનો બાઈ, દસ વરસનો બાળક, હમારી આગળથી જતો  
 હતા (scout ચારરૂપે મોઢરો હશે),-પાછળ ગ્રુમ રહેતું' હજી હતું તે  
 હમને ખબર નહીં મુકુદરામ નિત્યારામ મહેતા હમારા મડળમા હતા,  
 હેલે ખૂમ પાડી "કણિ જાયછે?"-કણિ તે માણસ!-કેમ છે?" ઉત્તર  
 મળ્યો. મુકુદરામે છોકરાને હાથ ઝાળીને બિભો રાખ્યો, ને બોલ્યા!-"કેમ,  
 દુહ્વેરાય! હાને મારુ?"-કહીને મારવા જાયછે એટલે તો જૂમ પડી, અને  
 જોડેની ગનીમાથી ગ્રુમ હજી આવ્યું, લાકડીઓ ભીડી, ઈટલો ફેંકાઈ, દુહ્વેરાય  
 તો "વીંછી કરડ્યો!" કહીને નહાસી ગયો, માર મુકુદરામને અને ભગવાન  
 લાલ બાદશાહને સખત પડ્યો-ખતેના માયા કૃત્યા મહને માર્યે હાથ ના  
 અડકાડ્યો-હું મધ્યમા બિભો હતો છતાં મુદ્દ અટક્યું ડાણાભાઈ દેરાસરી  
 આગળ આવ્યા, હમને ઉપદેશરૂપે ધમકાવવા લાગ્યા, મહને કહે ત્હમે  
 હાવા લેકાની સાબતમા દેરાસરોજો તે સારું કહેવાય-મુદ્દ રમ્યું મુકુદ  
 અને ભગવાનલાલને કપાળમા ત્રાજેતું ત્હનો ર દામીને ઉપચાર કર્યો  
 (દુહ્વેરાયના ધરમા જઈને) હું ઘેર રાત્રે મોડો પહોંચ્યો. ખરી હકીકત

કહી; મહારા પિતાએ એક શબ્દ પણ કપકાનો કહ્યો નહિ; (એ જ મને સમજ);—દામયા ઉપર ક્ષામ દેવો નહિ એ ન્યાયે. બીજો દહાડો કૃષ્ણદારી-માં ફરિયદો નોંધાઈ; ક્ષત્યાદિ વાત થઈ-પછી પતી ગયું. મહીપતરામભાઈએ ‘જ્ઞાનમુખા’માં એક લેખમાં પ્રસંગ કાઢીને આ મુદ્દાનો રૂપાન્તરે ઉદ્દેશ્ય કર્યો,—ક્ષત્યાદિ. આ મુદ્દાના મૂળ પુરુષ હરિલાલ તો રણસંભામમાં આવ્યા હોતા; હેમના મિત્રો જ સેનાપતિ થઈને આવ્યા હતા.

આ પછી કેટલીક મુદત સુધી હમારે અમોલા રત્ના-હરિલાલ અને હેમના મિત્રોને અને મહારે. વખત જતે તે ધસાઈ ગયું.

હરિલાલમાં sense of humour (રમૂજની સમગ્રશક્તિ) કાંઈક અલ્પ હશે. મિત્રોના વગ, ‘સટિ’ ફિક્કટો, વગેરે ઉપર કરેલા ઉદ્દેશ્યથી તે જાણ્યારો. આ વિશે બીજું દૃષ્ટાન્ત: હું એલિસ્ટન ફર્લેન્ડમાં દાખલ થયો; હરિલાલ બી. એ. ક્લાસમાં હતા. સાયબરીમાં વાંચવાના મેજ ઉપર મેં એક છાપેલું ચોપાનિયું દીધું; હરિલાલે પોતાના પિતાને મળેલાં સટિ’ ફિક્કટો-નો સંગ્રહ છાપેલો હેમાં હતો. હેમાં એક અંગ્રેજ અમલદારે આપેલા સટિ’ ફિક્કટમાં હર્ષદરાયને વિશે “he is a rare animal” એમ હતું. સ્પષ્ટ રીતે આ ઉપહાસગર્ભ વચન હતું, છતાં તે પણ હેમાં દાખલ થયું, તે ગમે તો પ્રમાણિકપણાનું ફળ, કે ગમે તો sense of humour ની ખામી. હું ધારુ છું એ રમૂજની મહત્ત્વશક્તિની ખામી જ. એ જ ખામીને લીધે-હેમણે પોતાના બે પુત્રોનાં નામ મહારા તથા મહારા બન્ધુના નામે નામ પાડ્યાં તે સાથે ઉપનામો પણ તે જ લીધાં. એ પુત્રોના ઉપવીતની કંઠાત્રીમાં કે કથામાં “નરસિંહરાવે ઉઠે નનુભાઈ તથા કૃષ્ણરાવ ઉઠે મનુભાઈ”, એમ હમે દીધું. મનુભાઈએ પૂછ્યું: “હરિલાલ! આમ હમારું નામ અને ઉપનામ બંને ચોરી લીધાં?” હરિલાલે હાજરજવાબી વાપરી કહ્યું: “નામોને માટે વળી copyright, કોપીરાઈટ. હોય કે?” વળી એક દૃષ્ટાન્ત: ‘જૂ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪-૭૫ માં કે. અન્ના વાં પુસ્તકપ્રથમ આવ્યા; ત્યારે હેમના વક્તવ્યથી જનમંડળ ઉપર અસાધારણ છાપ પડી હતી. એ પછી હરિલાલ અને

હેમના મિત્રમંડળે પોતાનાં નામને ‘ચન્દ્ર’ ઉપનામ લગાડવાનું શરૂ કર્યું હતું; હરિલાલ તે હરિચન્દ્ર, કેશવલાલ મોતીલાલ તે કેશવચન્દ્ર મોતીચન્દ્ર, મૂલ્યાદિ. હરિચન્દ્ર હર્યદ્યન્દ્ર એમ ન્હોતું કર્યું એટલું બાકી. હમે એકવાર સાબરમતીના પૂલ ઉપર ફરી આવીને ઢાળની પોબ્બમાં કેશવલાલ કે કાંઈક રહેતું હતું ત્યાં આવ્યા; ધરમાં પ્રાર્થના કરવાને ટોળું બેઠું; તરત જ, આરમ્ભમાં હરિલાલે તથા કેશવલાલે પાધડીઓ કાઢી નાંખી, બિધાડે માથે બેઠા; બંગાળી ઢબથી, પ્રતાપચન્દ્રની નકલ કરી. ‘હમે તો પાધડીઓ કાઢીશું’ એમ કાંઈક માફીરૂપ વચન બોલીને પાધડીઓ જિતારી તે વખત લાગ્યું કે આ કૃતિમાના હાસ્ય સ્વરૂપનું એ લોકોને ગૂઢ બાન થયું હશે; છતાં ના થયેલું.

હરિલાલમાં સંગીતને વિશે ખામી હતી. ગાઈ સકતા નહિં તેમ સમજતા પણ નહિં. પરંતુ એ જિનતા પોતે જાણતા; એક પ્રસંગે હેમણે કોક સભામાં કહ્યું: “મહેને ગાતાં નથી આવડતું તેથી આ જાન મહારા મિત્ર ડાહ્યાભાઈ માશે.” બાકી, મહીપતરામભાઈ તો એક વાર એમ બોલેલા કે: “હરિલાલ ગાઈ સકશે. શા માટે નહિં? એ કવિ છે કની?” કવિ હોઈ તે ગાઈ જ સકે એ સૂત્ર વસ્તુરિચિતિનું પ્રતિબિમ્બ નથી આપતું. the poet sings એ રૂપકમર્લ વચનથી ભ્રમ થઈને મહીપતરામભાઈ બોલેલા.

કૃતિલેખના જીવન પછી વિદ્યાર્થી નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરેછે. જૂનો વિદ્યાર્થી મરી જઈ જુદા જ લોકમાં પ્રયાણ કરેછે. મૃત્યુથી આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે જે ભેદ પડેછે—ભેદ પડેછે? ના; અનુસંધાન થાયછે—ને ક્રમ કૃતિલેખજીવન અને દુનિયાદારીના જીવન વચ્ચે આવેછે. એટલે પરલોકજીવન સ્વર્ગમર્મિર્ગતયો મિત્રપયાહિ દેહિનામ્ એ વચન આ પ્રસંગને રૂપાન્તરે લાગૂ પાડી સકાય. એ રીતે હરિલાલ અને હું પણ મિત્રપયગતિમાં પડ્યા. એ ગાયકવાડી રાજ્યમાં નાર્કરીમાં જોડાયા, જજની પદવી સુધી ચડ્યા; હું અગ્રેજી રાજ્યમાં નાર્કરીમાં પડ્યો. હેમણે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યથી



અનેકવિધ સેવા, ઉત્સાહથી વિદ્વતાથી, કરી. એ મેવાને અંજે 'ચંદ્ર' નામનું માસિક એ કાદયા લાગ્યા. હેમાંના બેએક પ્રસંગો નાર્ધવા જેવા છે:—

એ માસિકના પૂઠા ઉપર કે અન્યત્ર જાહેરખજર, એ માસિક કોની પામેથી મળશે કે હેવી જાગતની હતી, તેમાં મણિલાલ નબુલાઈ દ્વિવેદીનું નામ લખતાં. તે પૂર્વે "વેદ્યૂર્તિ" એમ લખેલું હતું. મણિલાલ સાડોદરા નાગરના પૈદિક વર્ગના હતા, હરિલાલ ગૃહસ્થ વર્ગના હતા; નાગરોમાં (વડનગર તેમ જ સાડોદરા નાગરોમાં) ગૃહસ્થ અને બિશુક એમ વિભાગ છે, ગૃહસ્થો બિશુકોને ઊતરતી પંક્તિના મણે છે અને કાંઈક રમૂજમિથ તિરંગારદષ્ટિથી જુવે છે એ વાત જાણીતી છે. કાંઈક હાવા ભાવથી જ આ 'વેદ્યૂર્તિ' વિશેષણ મૂકાયું હતું એ વિશેષણ મૂકવાનું બીજું કાંઈ પ્રયોજન જ નહોતું.

'ચંદ્ર' માસિકમાં હરિલાલના લેખોમાં, અને ખાસ કરીને કાવ્યોમાં ઉદગાર ચિહ્નો અકારણ ખડકાતા હતાં; ! ! !, ! ! !, ! ! !, ઇત્યાદિ વિવિધ-રૂપ વિચિત્રતાએ ઘટી હતી. તે વિશે "ચંદ્રનાં ચમકારચિહ્ન" કરીને મહેં એક અર્ધ ઉપહાસ ભરેલી ચર્ચા લખી હતી, તેનો ઉત્તર પણ હેમણે લખી પ્રગટ કર્યો હતો: "આ ચંદ્રનાં ચિહ્ન કે જમાનાનાં ચિહ્ન ?" એમ મથાળું જણવામાં હતું. આ પરસ્પર ચર્ચામાં હૃદયની કડુતા હમારા બેમાંથી એકેકમાં નહોતી; મતભેદ અને રમૂજ એ જ સરનાં એ ગાન હતાં.

હરિલાલે પોતાની પત્નીનાં કુટુંબાંક કાવ્યો એ માસિકમાં પ્રગટ કર્યાં હતાં કાવ્યોના કવિત્વગુણ નહિં પણ, પતિની પ્રેમભક્તિ, એ જ એ પ્રસિદ્ધિનું મૂળ હતું. એ વાંચીને "એક અહ્યુત સ્ત્રીકવિ" એ મથાળાનો ઉપહાસલેખ મહેં પ્રગટ કર્યો. એ લેખ લખતી વખતે મહારી કલમ કાઢી સખન તેજભરી શાહીમાં જોળાઈ હતી છતાં હરિલાલે મનમાં અત્યુમાત્ર કલુષભાવ રાખ્યો નહોતો. હેમણે મહેને ક્ષમાથી જ સરમાવી નાંખ્યો.

હેમનું હૃદય પૂરેપૂરું નિખાલસ, કોમળ, નિષ્કપટ હતું તે વાતનો અનુભવ મહેને થયો છે, ધણે વર્ષે અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર હમે અચ્છાધાર્થી મળી ગયા, તે વખતનું હેમનું ઉલ્લાસભરું ચિત્ર મહારી નજર અમળા ખડું

થાય છે: ગડગડિયા ત્રિતીય હેમનું ધણી આવવું, હૃદયના ઊમળકાપી હાથ મેળવવો, મુખ્યચર્ચામાં સહભાવયુક્ત ઉભરાની દીપ્તિ, વાણીમાં સ્નેહની મધુરતા અને જોસ, સાડોદરિયા પાણડી સાડોદરીયા વક્તાયી ગોઠવાયલી તે સાથે ડોકાનું ડમગવું;—આ સર્વ ચિત્ર રેખાવાળી હુરિલાલની સ્નેહ અને ઉત્સાહભરી મૂર્તિ મહારી કલ્પનાના ફલકમાં અત્યારે આલેખાય છે, અને હૃદય આર્દ્ર થાય છે.—એ હુરિચન્દનું તે પછી અદર્શન થયું, તે મહારે સંજન્યે તો અદર્શન જ રહ્યું.

### ભીમરાવ સોળાનાથ

મહારા પોતાના જ બાઈના સંપર્કો તો સ્વાભાવિક રીતે અનેક હોય; તો હેમાંથી શું નીધું ને શું ના નીધું? બહુ પ્રસંગો તેથી જ નીધે ટૂંકી થશે. મહારા કરતાં આઠ વર્ષ ઉંમરમાં ભીમરાવ મોટા હતા; એટલે મિત્રવત્ સાહચર્યના સંભવની બહુ આપેક્ષા ના રખાય. છતાં હું મૈત્રિક કલાસમાં હતો તે વખતથી પોતાની કાવ્યાદિક રચનાઓ મળે એકલો સાથે બેસાડીને એ વાંચી સંભળાવતા હતા. “પૃથુરાજ રાસા” હેમણે પૂરું રચેલું નહિ, આરંભનો સર્ગ તૈયાર થયેલો. હેમાંથી મળે એટલા વાંચી સંભળાવેલા હજી યાદ આવે છે. ‘પૃથુરાજરાસા’ તે શું લેનો મળે તે વખતે ખ્યાલ પશુ નહોતો.

“બે હસ્ત આદ્રિ બની બે ગઠ મુદ્ધિમાંથી,  
બૂલાવ કેમ વૃદ્ધી જે પડતા ત્વહાંથી.  
અંગાર બહુમરના કરમાંદિં બેઠા,  
વર્ષો જ તે સત્વથી વિખર્ચા મરેલા.”

(પુ. સ. સર્ગ ૧, શ્લોક ૪.)

એ શ્લોક હેમણે મળે સમજાવેલો. તે વાત યાદ આવ્યું, તે વખતે હેમની ઉપમા ચોળવાની કાલિદાસ જેવી શક્તિનું સ્મરણ થાય છે.

“દેવબદેવી નાટક” રચીને મળે હેમણે સાઘન્ત વાંચી સંભળાવ્યું હતું. અને સમજાવ્યું હતું. મહારી કાવ્યી યૌવનદશામાં મળે એ નાટકના મંજળા-ચરણની નકલ પણ કરી હતી; એક બે મિત્રાએ એક નાટક રચવાનું

ધાયું, મ્હારી કને આવી તે માટે પલોની યોજના કરવાનું મ્હને કહ્યું, મ્હેં મંગલાચરણ તૈયાર કર્યું, તે સીમભાઈના મંગલાચરણની નિર્જળ નકલ જ હતી: હું તે વાંચી વાંચીને પ્રવૃત્ત થતો. સુભાષે મ્હારા મિત્રોનું નાટક એટલેથી જ અટક્યું.

અમદાવાદમાં નવલરામ અને અંબાલાલ સ્થાપકલાલના તંત્રીપણાથી ચાલતી, મ્હારા પિતા, મહીપતરામભાઈ પગેરના નેતૃત્વ નીચે પ્રવૃત્તિ કરતી 'બાળસંજન નિષેધકસભા' હતી. બાળસંજન ઉપર કાવ્યો રચનારને પ્લાગ આપવાની જાહેર ખબરો કાઢેલી, તેને પરિણામે સીમરાવે પાંચ ગરબીઓ રચીને મોકલી હતી. બધા સ્પર્ધામાં જીતરનારાઓની રચનાઓ હમારે ઘેર કમિટી ભરાઈને તપાસાતી હતી. બધાં કાવ્યોનું ફક્તર મ્હારા તાબામાં સોંપેલું હતું. આ વાતનો ઉલ્લેખ નવલરામના સ્મરણમુકૂર લેખમાં હું કરી ગયો છું. એ વાતની પૂર્તિ અહિં કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાયછે, કાવ્યો મ્હારા તાબામાં તાળાકૂચીમાં રહેતાં હતાં. સીમભાઈની ગરબીઓ વંચાવાનો વારો હજી આવ્યો નહોતો. હેમને એ રચનામાં કેટલાક શબ્દોમાં ફેરફાર કરવા હતા. મ્હારી કને એ હેમની ગરબીઓ ખાનગી રીતે હેમણે માગી લીધી; મ્હેં આપી, હેમણે સુધારા કર્યા; મ્હેં પાછી મૂકી દીધી. કાવ્યો વાત જાણી નહિં. આ નિષ્પાપ પાપ માટે મ્હને તે પછી બહુ વખત હૃદયદર્શ થયેલો. પણ હું બાળક હતો; સખત કાયદા પ્રમાણે નહિં. પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ બાળક હતો; અને એ સુધારા સીમભાઈએ રીતસર પૂરવણી-રૂપે તંત્રીઓને મોકલ્યા હોત તો મોકલી સકાત:—આટલું વિચારીને હું મ્હારી જાલને થોડીક ક્ષમા આપું છું.

મેઘદૂતનું બાયાન્તર સીમરાવ લખતા હતા તે મ્હને વખતો વખત વંચાવેલું. તે વખતે હું બાળક જ હતો. પરંતુ એ પ્રચટ મધુ, દેના ઉપર સખત ટીકાના પ્રહાર એક માસિકમાં થયા, તે વખતે દૃષ્ટી. એ. તરતનો પાસ થયેલો હતો, અને મ્હેં એ પ્રહારની સ્થાને મેઘદૂતના અવલોકનરૂપે લાંબો બચાવનો લેખ લખ્યો. તે પછી સીમભાઈએ મેઘદૂતમાં કરવાનું કામ મ્હને સોંપ્યું. મ્હેં તે કરીને એક પ્રત—મુદ્રા.

મોકલી. બાહ્યાભામે બહુ સુધારા હતા; તેથી ભીમભાઈ જરાક નિરાશ થયા, ને મ્હને લખ્યું કે આ તો બહુ બદલી નાંખેછો! વસ્તુતઃ તેમ ન્હોતું.

મહારા ઉપર ભીમભાઈનો વિશ્વાસ—સાહિત્યવિવેક પ્રવૃત્તિ માટે લ્હેનું પ્રમાણ હેમનો એક પત્ર જોતાં જણાયછે. હું મેટ્રિક પાસ થઈને કાલેજમાં દાખલ થયાને છ મહિના ન્હોતા થયા, તે વખતે પોતાની લયંકર માંદગી ની વખતે મહારા ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી રાખેલો હતો:—

“ચિ. નનુભાઈ

આપણું મારું લખેલું માન્ય રાખરો એવી ઉચેદથી લખુ છું કે પ્રથમ મેં મ્હૂંને છપાવજો; તેની દીકામાં કંઈ વધારો કરવાનો હોય તે કરો. પણ જેવલેવીયું નાટક અને ત્યાર પછી ગરબીઓ—આપણી કવિતા જેટલી છે તે તથા મારી બીજી નોટબુકમાં લખેને વંચાવ્યા હતા તે છુટા સ્થાક છે તે છપાવજો ગરબીઓ પછી લાંબી લાગે તો તેમાંથી જેટલું કઢાવી નંખાવ એવું હોય તે કઢાવી નાંખરો. તે ગરબીઓમાં બાળલગ્ન—નિષેધક સમાને વારસે ફરેલી ગરબીઓ પાંચ—તે પણ એકની અનુક્રમે છપાવજો મેં મ્હૂંનેની કૌમલ કરનાર થોડા મળરો. તા. ૯ મી જુન ૧૮૭૬ ઇસ્વી” \*

† આ વિશ્વાસ માટે ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોમાં બીજા હતાં. હમારા ધરની અમારી ઉપરની રાવડીમાં ભીમભાઈ, હેમના એક બે મિત્ર, જેઠાભટ્ટ નામે શાસ્ત્રી પુરાણી (હમારા કુટુંબના આશ્રિત જેવા) બેસતા તે વખતે સંસ્કૃત સાહિત્ય સંબંધે જેઠાભટ્ટ અનેક વાતો કરતા, લ્હેમાં હું સમજું ના સમજું પણ રસથી સાંભળવા જેટલો ભાગ લેતો હતો; ભીમભાઈ પોતાની કાબૂપ્રતિયો મ્હને વખતો વખત વંચાવેલી; હું કાલેજમાં દાખલ થયા કે તરત રંગભરણિપની પરીક્ષા માટે મેં મ્હૂંનેની અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે

\* ‘કુસુમાંજલિ (ભીમરાવનાં કાવ્યો) પ્રસ્તાવના, હેમના પુત્રે લખેલી પૃ. ૧ માંથી જારો.

† આ પત્ર લખ્યા પછી તો ભીમભાઈ થોડા વર્ષ ટક્યા હતા. માંદગીમાંથી બચ્યા, પણ જ્ઞાતિમાં જોડાયા પરંતુ મૂળ ધાલી જઈથી માંદગીએ થોડા વર્ષે હેમનો અંત આવ્યો.

લીમભાઈ કનેથી મેઘદૂતની પુષ્પલસનકૃત પ્રસિદ્ધિ હેમણે મને આપી હતી, કુદુ બમા હેમનાથી ન્હાનો હુ જ, — છતાંદિ બીજો ગણાવી સકાશે

ઈ સ ૧૮૮૬ મા “કુસુમમાળા” નામથી મહારા ઝા-ચસગ્રહ મ્હે પ્રગટ કર્યો ત્હેની પ્રત લીમભાઈને મ્હે મોકલી ત્હેનો સ્વીકાર કરનારા પત્રમા લીમભાઈએ શુદ્ધહૃદયથી ઈર્ષ્યાભાવનો છાટો પથ્થુ લાગ્યા નિના, મ્હને લખ્યુ — “You have outdone me (ત્હમે મહારા કરતા ચઢી ગયા છો ) એ ‘કુસુમમાળા’માનું ‘નદનદીસગમ’ નામનું કાવ્ય-કાંઈ જળણે કેમ ? — હેમને મહુ જ પ્રિય લાગતુ હતુ “નનુભાઈ, પેનુ કાવ્ય ગાઓ ને—” એક મહાનદ રવગબીરે ધૂમતો ” હેમને કાઈક એ કાવ્યમા વગબીર ધૂમતો શ્રવણે પડતો હન

લીમરાવની મુખાકૃતિ તથા શરીર અસાધારણ સૌન્દર્યવાળા હોવાથી હાઈસ્કૂલમા હેમન નામ છોકરાઓએ Lady of the Lake પાડ્યુ હતુ હેમની કાવ્યકૃતિમા જે સુધડતા અને લાવણ્ય હતા તે હેમના શરીર સૌન્દર્યનુ જ જળણે પ્રતિબિમ્બ હોય એમ હેમને જોનારને લાગતુ હતુ સુધડતા પથ્થુ હેમની નાજૂક રેખાઓને પ્રતિરૂપ ગુણુ બની રહી હતી ખાવા પીનામા, બોલવા ચાલવામા સર્વ જીવન-આપારમા મુધડતા એ હેમનુ લક્ષણ હતુ એક હમારી ફાઇની દીકરીનો વર જમવા આવતો ત્હારે શીખડના સખડકા હેવા તો મારતો કે એ ફૂનીની અસુધડતાથી કટાળીને લીમભાઈ હેના ઉપર ચીઠાતા હતા

પોતાના ગ્રુથુ બહાર ધસાવીને જગત્ આગળ મૂકતા હેમને આવડતુ નહોતુ તો પથ્થુ ક્રિયા મડળમા કે’ની રીતે ગૌરવ અને રમિકતા સાચવીને વર્તતુ તે સૂક્ષ્મ રીતે એ જળણતા, ત્હેના બે એક ઉદાહરણો યાદ આવે છે ઘડોદરામા દીનાન સર ટી. માધવરાવની આંદ્રિસમા ક્યાર્કની જમા લીમગવને મલેલી હતી, તે જગાએ અવસાન સુધી એ રહ્યા એ દરમ્યાન એકવાર હુ મુખાઈથી અમદાવાદ (કોલેજની રજવા) જતે વડોદરે લીમભાઈને મળવાને જિતર્યો મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની મકર

પુરાના મહેલની બહારના મેદાનમાં એકવાર સાંજે મ્હારી મુલાકાતની ગોઠવણ લીમલાઈએ કરેલી, તે વખતે મહારાજ, લીમલાઈ અને હું ત્રણ જણા બેઠા હતા. તે વખતનું લીમલાઈનું નૈસર્ગિક રાજદરબારી છતાં મુખ્ય સૌજન્યયુક્ત ચલનવર્તન મ્હારા હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બિત સૌન્દર્યસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. બીજો એક પ્રસંગે મુંબાઈમાં ગાયકવાડ આવેલા ત્હેને કોઈ શેઠિયાએ વાલકેશ્વર ઉપર પાર્ટી આપેલી લીમલાઈ મ્હને લઈ ગયેલા- નિમંત્રણથી જ; તે પ્રસંગે ધૂસવાની કૃતિ કર્યા વિના, છતાં સરલ મતિથી ફરીને અમુક ગૃહસ્થો જોડે એ મ્હને મેળવતા હતા, તે ચિત્ર પણ હેમના ગુણોના પ્રતિબિમ્બરૂપે મ્હારા સ્મરણમાં છવાઈ રહ્યું છે. એ પાર્ટીમાં મ્હારો એક કાંદેજનો સહાધ્યાયી અને મિત્ર, મુંબાઈનો શેજુવી નાસનો, મ્હને કહે છે:—“ I see you are moving in high circles ! ” હું કંઈ બોલ્યો નહિ; હસ્યો.

લીમલાઈની એ મધુર મૂર્તિ નિરંતર સ્મરણમાં રહેશે. રહે જ. હેમના અવસાન વખતે હું શોલાપુર જિલ્લામાં દૂર આડેટા તાલુકામાં રેલવે લાઇનથી બહુ દૂર હતો; ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલ; તે વખતે હાલના જેટલી ન્હાની રેલવે લાઇનનાં સંધાણુ ન્હોતાં. મ્હને તાર મળવાની સાથે હું એકદમ પગ રસ્તાના ૩૦-૪૦ માઇલ ટાંચામાં વટાવી વ્યાસરિડ રેશનથી રેલવે રસ્તે ઊપડીને મુંબાઈ થઈને અમદાવાદ ગયો. પણ હું મોડો પડ્યો. લીમલાઈનું અવસાન થઈ ચૂક્યું હતું ચરીર લસમાવશે થઈ આત્મા અમરધામમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ઘરમાં હું પેઠો અને મ્હારી બ્હેને કહ્યું “નનુભાઈ! મ્હારા લીમલાઈને મ્હેં તો બોલાવે ! ” કરીને અસ્વભાવમ્મ લલકરન કંઈ. હાલે પ્રસંગે પુરુષને પણ એ ચેપ લાગે જ. હું ગદગદ થયો. પણ હું માનું-છે કે મ્હેં લીમલાઈને બોલાવે નથી. આશા છે કે કવિતદેવી પણ પ્રતિધ્વનિ દેશે અને એ જ ઉદ્ગાર કાઢશે કે “ લીમલાઈને મ્હેં બોલાવે નથી ”



भगिनाल नमुनाध द्विवेदी

(१४२१७)

(૨૫)

## સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

હું ઈ. સં. ૧૮૭૫-૭૬ માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થવાને મુંબાઈ આવ્યો અને મનસુખરામભાઈને ઘેર થોડા દિવસ જીતર્યો હતો તે વખતે કે કોઈ બીજે પ્રસંગે—અત્યારે ચાલુસ વાદ નથી, પણ મનસુખરામભાઈને ઘેર જન્મવાને બધા બેસવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે મ્હારી ઉંમરની આસપાસની ઉંમરનો એક ‘છોકરો’, લાં...બો, ગોરો, ટૂંકી પોતડી પ્હોરીને નાહી રહીને જીભો હતો અને અબોરિયું માગતો હતો. એ જીભી હજી નજર આગળ છે. કૉલેજમાં સાથે થયા ત્હારે જાણ્યું કે આ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી. હું એકવાર એફ. ઈ. એ. માં અને એકવાર બી. એ. માં નપાસ થયો તેથી ત્રણને બદલે પાંચ વર્ષ કૉલેજમાં રહેું ગાળ્યા; મણિલાલ પોતે નપાસ કદી થયા નહોતા, તેથી એ મ્હારા કરતાં બ્હેલા બી. એ. માં પાસ થયા. એ ફેલો હતા તે વખતે હું બી. એ. ક્લાસમાં હતો.

કૉલેજમાં મણિલાલ જોડે ખાસ મૈત્રી તો નહોતી થઈ, પણ મ્હારે હેમની સાથે લગભગ રોજ બેઠક ઊઠક હતી, અને સાહિત્ય વિશેની વાતો હમે કરતા. હેમનો એક પ્રસંગ નોંધવું:—અન્ય સ્થળે એ નોંધાઈ ચૂકયો છે, છતાં આ સ્મરણમુકુરમાં હેનું ખરું સ્થાન છે, તેથી અહિં નોંધવું: એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં એક પારસી વિદ્યાર્થી હમારી માથે હતો; નામ—સોરાબજી ખંભાતા હતું, પણ પોતે અંગ્રેજી બહુ સરસ જાણે છે એમ બ્યથ ફાકે રાખતો હતો, અને અંગ્રેજી પ્રોફેસર કર્કહામ નામના હતા ત્હેની ખુશામદ એ ખૂબ કરતો તેથી હેને બધા સોરાબજી કર્કહામ કહેતા. હિન્દુ સુન્દરાતી.



નો એ ઉપદાસ કરતો. “પૂઢ ગુજરાતી શીખવનાર” એમ મયાળાવાળુ એક હેણે ચોપાનિયું પશુ પ્રગટ કર્યું હતું. હેણે હમારા મંડળ આગળ નીચેની કવિતા ચૂકી:

### તૂતેલી દોસતી.

હતો નહિ પેચાર તાહરો દરાખનો રસ,  
 ને જુનો થઈ પડેછ શરાખનો મિયાસ;  
 હતો તે જામદાદનો નીરો ફિલકસ,  
 ને જપેરે પડેછ સરકાનો ખતાસ;  
 આજ સુધી હતો એવો મહને વહેમ,  
 કે દોસતી ॥ એક મોહતી અમલ વસંત;  
 પન રાખું એ ખ્યાલને હું વધૂ વાર કેમ?  
 કાશન કે એ વસતનો આયો ॥ અંત.  
 ॥ જરો તુ હવે એક જમરા મિસાલ  
 કાઠ નવાં ખાયેલાં ગોલાળ આગલ!  
 રખે થાય તે ફુલનો મહારા જેવો હાલ!  
 રખે તેખી આખે લેવફાઈનાં ફલ!

અને હમારી આગળ ખીડું ચૂક્યું કે તહમારી “વાનિયાસાઈ” ગુજરાતીમાં હાવી ઉમદા કવિતા બનાવશે? મણિલાલે ખીડું ઝડપ્યું અને તત્કાળ (કે વખત લઈને) નીચેના શ્લોકો-એ જ વિચાર ભાવ ઇત્યાદિ દર્શાવનાર-સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં રચીને આપ્યા:

### ( શિખરિણી )

હતી ખીતી તારી નહિ સરસ દ્રાક્ષારસ સમી,  
 જતે કાળે થાયે મધુસમ મિઠી તે થઈ જુની;  
 મળતે આણેલા અતિ મધુર નીરા સમી હતી,  
 જપેરે વંઠી તે જગડિ જઈ ખાટી જદુ થતી;  
 (૪.૧.) જપેરે ખાટી તે જગડિ સરકા જેવી બનતી.  
 હતો અલાખી એ મુજ મન વિરો વહેમ અફેકા,  
 હશે ખીતીકાલ મધુલ સુરખીકાલ સરખો,  
 ન રાખું એ આશા પણ પશુ હવે મૂજ મનમાં.

નિહાલ્યો મેં આજે અચળ સુરણી—અત પળમાં  
જશે છોડીને તું જમરસમ બીજા સ્થળ વિશે,  
મુલાખી છેડે શું લપટ થઈ રેશે કુલ વિશે,  
(૪૧.) થશે પ્રીતે લીન મધુલિત નવા પાટલ વિશે;  
રખે મારા જેવા સરસ કુલના હાલ નિપજે!

હઠાસી } પીતીનાં કળ પણ હવે તે અનુભવે!  
(૪૧.) હરામી }

આ કાવ્યમાં ખાસ અમતકાર નથી કાવ્યત્વનો કે ચૈત્તીનો. પરંતુ  
પારખી ગુજરાતી અને શિષ્ટ ગુજરાતીનો પડછો બતાવવા માટે ઉપયોગી છે.

કાલેજમાંથી હમે છૂટા પડ્યા. લિજ લિજ મારેં હમારી ગતિયો થઈ.  
તથાપિ વખતો વખત સાક્ષાત્ અથવા પેરોક્ષ (પત્રાદિદ્વારા) મણિલાલનો  
સંપર્ક રહેલો હોવાથી થોડાક સ્મરણપ્રસંગો નાંધવા જેવા અહિં સ્થાન  
પામી સકશે.

ઈ સ. ૧૮૯૮ ના જાન્યુઆરીમાં ‘કાન્ત’નું અનુપમ કાવ્ય—‘વસન્ત-  
વિજય’—‘અકરન્દ’ની ટીકા સાથે પ્રગટ થયું. મહેં તત્કાળ જ એ કાવ્યનું  
ગુણપરીક્ષણ કરનારી ચર્ચા ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ને મોકલી. ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ ચર્ચા  
પ્રગટ ના કરી, કારણ અહ્યુત બતાવ્યું. કાવ્યની સાથે જ ચર્ચા પ્રગટ થઈ  
હતી તેથી મહારી ટીકા હવે પ્રમટ કરવાની જરૂર ના લાગી. ‘અકરન્દ’ની  
ટીકા હતી, ‘મહારી ચર્ચા’ હતી એ બેદને ઉલટાવી નાંખ્યો! હું નિરાશ ના  
થયો. મણિલાલ દિવેદીએ ‘પ્રિયંવદા’ થોડા વખત પૂર્વે જ માસિકરૂપે શરૂ  
કરેલું, હેમાં મહારી ‘ચર્ચા’ (કે ‘ટીકા’?) પ્રમટ કરવાને હેમને મોકલી,  
હેમણે આનન્દથી સ્વીકારી આ નાંધવાનું ખાસ કાગળ એ કે ઈ સ.  
૧૮૮૩-૮૪ માં મણિલાલના ‘ઉત્તરરામચરિત’ નાટકના લાખાન્તર ઉપર  
સવિસ્તર અવલોકન લખતાં મહેં ગુણદર્શન સાથે દોષદર્શન પણ કરેલું  
હતું: છતાં એ ખાતે હેમણે હલવામાં તે વખતે કાંઈ પણ કંખ રાખ્યાનું  
પરિણામ ના બતાવ્યું. એ હેમનો સહભાવ.

પ્રસંગવશાત્ એક વાત: ‘પ્રિયંવદા’ માસિકને વધાવનારી એક ગરબી  
પંડિત ગદ્દલાલજીએ ગુણદર્શિતાથી રચી હતી (જાણ્યામાં ‘ગુજરાતી’)

પત્રમાં પ્રગટ થઈ હતી.) એ મુન્દર પંક્તિયોને અહિં ઊતારીને પુનઃચ્છેદન કરવું ઉચિત લાગે છે:

નૃપ ભરતપિતાને શુદ્ધ શાસ્ત્રાલ પરણી,  
અનસૂયા પ્રિયવદા બિય સખીઆ ત્યાં વરણી;  
અનસૂયા રહે મન માંહ, પ્રિયવદા મુખમાં  
તો મુનિજનજનમી નાર સુમતિ મળે મુખમાં-  
નરમણિ મણિલાલ રસાળ સદાય સારા છે,  
( ... .. ) મિત્ર એ મહારા છે

ઈ. સ. ૧૮૮૬-૮૭ માં “કુસુમમાળા” નામનો મહારો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો તે ઉપર મણિલાલે ‘પ્રિયવદા’માં જન-પ્રચારી ૧૮૮૮ માં દૂરે અવલોકન કર્યું; અને ‘પાશ્ચાત્ય રીતિની, હતાં સસાર કારીમરી’ એ સંગ્રહ માં હેમણે જોઈ, ‘પાશ્ચાત્ય’ કાવ્યપદ્ધતિનું દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ હેમણે કહ્યો, કાવ્યોની “ઉત્તમ ખૂબી” સ્વીકારી, એ કાવ્યોની ભાષા ‘ધણી મધુરી તથા કાવ્યને ઉચિત માધુર્યવાળી’ કહી, માત્ર શબ્દની લેખન પદ્ધતિની ‘નવાઇયો’ને ‘કદપનાનો અમતકાર’ માની અનિષ્ટ ગણી હતી. ‘ઉત્તરરામચરિત’ના મહારા અવલોકન પછી ચારે વર્ષે લખેલા આ અવલોકનમાં પણ મણિલાલે સૌજન્યમુક્ત ગુણદર્શિતા પ્રગટ કરી, એ પણ હેમના સદ્ભાવનું ખીજું પ્રમાણ.

ઈ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં ‘સંમતિવચ’ પીનલકોડમાં વધારવાનું કાવ્યનું ખિલ રજૂ થયું તેને અંગે આખા ભરતખંડમાં બારે વાદનાદ પ્રવર્ત્યા હતા તેનું જોર તે સમયનું રમરણ જોને હશે તે લેકિ જ સમજી સકશે. એ અર્થમાં મણિલાલ ઊત્તરમાં, ‘સુદર્શન’માં હેમની સમર્થ લેખનીને તકરબોલી મલિનશાહીમાં બોળીને અનુચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી. ‘શાનમુદ્રા’ નામની અમદાવાદ પ્રાચીનાસમાજના માસિકમાં રમણલાલ તથા હેમના સહકારી મિત્રોએ મણિલાલના એ સંયતનની રહામે ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યું. એ ધર્મ-યુદ્ધમાં મહેં કાઈક અગ્ર ભાગ લીધો હતો. ‘મિ. મલબારીનો છેલ્લો પ્રયત્ન’

\* અહિં ચોડાક શબ્દો ભૂલી ગયેલું.

‘સુદર્શન’કાર અને સાંસારિક સુધારો’ એ નામથી લાંબા લેખો મળ્યા અને છૂટા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરીને ફેલાવો કર્યો. પ્રથમના લેખનો ઉત્તર મણિલાલે ‘સુદર્શન’માં લખ્યો ત્હેના પ્રત્યુત્તરરૂપે બીજો લેખ હતો. ‘નારીપ્રતિષ્ઠા’ નામના લઘુ ગ્રન્થમાં મણિલાલે સ્ત્રીઓને માટે મોટી વયે લગ્ન કરવાની ઇચ્છતા દર્શાવીલી, અને આ વાદમાં બાળલગ્નની-કન્યાની દસ વર્ષની ઉંમર પૂર્વે લગ્નની-હિમાયત જોરથી કરી હતી, ને વચ્ચે વિરોધ મળે પ્રથમ ના લેખમાં ઉધાડો પાડ્યો હતો; મણિલાલે ત્હેનો તર્કચ્છેદન યુક્ત બચાવ કર્યો હતો. ઇત્યાદિ અનેક વાક્યપ્રહારો પરસ્પર દેવાયા લેવાયા હતા. વીગતને માટે અહિં પ્રસંગ નથી. સારાંશ એ કે આ વાદયુદ્ધને પરિણામે કાંઈક કટુતાના બીજ મણિલાલના હૃદયમાં રોપાયો હતો એમ સંશય રહેવાને કારણો છે. છતાં ઈ. સ. ૧૮૯૧ ના અંતભાગમાં હું અમદાવાદથી વડોદરા જતો હતો તે વખતે નડિયાદ રોડેને મળેને દૂરનાં જોઈને ધાઈને મળવા આવ્યા હતા, અને રોહિણીવ દર્શાવી વાતો કરી છૂટા પડ્યા હતા. હું કુદૃષ્ટ સાથે હતો તેથી એ બીજા કબ્બામાં ખેડા; બાકી બંનેનું ક્ષય સ્થળ વડોદરા હતું.

આ ઉપરથી એક બીજા મુલાકાત યાદ આવેછે. એ ઈ. સ. ૧૮૯૮ ની વાત. હું અમદાવાદથી મુંબઈ જતો હતો; મણિલાલ બપોરમાં વડોદરાથી દૂરનાં દાખલ થયા. ‘હૃદયવીણા’નું અવલોકન એપ્રિલ ૧૮૯૭ માં ‘સુદર્શન’માં મણિલાલે લખી પ્રગટ કર્યું હતું. એ અવલોકનમાં તે અત્યંત કટુતાયુક્ત, અસત્ય દોષદર્શન હોઈ હેમની કીર્તિને કમંક લાગે હેવા વિધાનો ભરપૂર હતા; હેમના નિકટના મિત્રોને પણ એ અવલોકનનું રમરણ કરાવતે શરમ આવેછે. ‘ઉત્તરરામચરિત’માં મળે જે દોષોસ જતાવેલા, ત્હેના પ્રતિષ્વનિરૂપ જ દોષો—પણ ખોટી રીતના દોષો—મણિલાલે હૃદયવીણામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ ના ‘ઉત્તરરામચરિત’ના અવલોકનને બદલે ૧૮૯૭ માં—એટલે ૧૩-૧૪ વર્ષે—આમ હેમણે કટુતા અને અન્યાય, અસત્ય, ઇત્યાદિ શસ્ત્રો વાપરીને લીધો હતો, એ હૃદયદંશના સુપ્ત સંરક્ષણ માટે ખુલાસો જડતો નથી. ખાસ એટલા માટે કે સહ્યાવયુક્ત વતનના દાખલા ઉપર નોંધેલા છે તે હેમની જમે બાજુમાં કાચમ જ રહેછે. ગમે તે

હો, માનવહૃદયની ગલીગૂંચીઓમાં પ્રવેશ કરવા જઈશું તો એ બૂલબૂલામણી-  
માંથી છૂટાશે જ નહિં:—આ વિષયાન્તરતાનો આભાસ આપતા પ્રસંગને  
પાછલા અંકોડાની સાથે સાંકળી લઉં.—એ ૧૮૯૮ ના મેળાપ વખતે  
મણિલાલે પોતા થકી જ વાત કાઢી, અને કહ્યું કે ‘ઉત્તરરામચરિત’ના  
ત્દમારા અવલોકનથી મને ખોટું લાગ્યું હતું ઇત્યાદિ વાતો કાઢીને લોકો  
આપણી વચ્ચે વેમનસ્ય કરાવવા જાય છે, પણ હું એ લોકોને મથકારતો નથી.  
એ એમ પણ બોલ્યા કે ત્દમને તો ‘ઉત્તરરામચરિત’ મૂળ સંસ્કૃત નાટક  
પ્રોફેસર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરની કને શીખવાનો લાલ મળ્યો હતો,  
મને તે મળ્યો નહોતો. મેં કહ્યું: ‘ઉત્તરરામચરિત’ ત્દમારે ચાલતું હતું તે  
વખતે ભાંડારકર તો પૂને-ડેકન ફોલિજમાં—હતા, મુંબાઈ એફિન્સ્ટન  
ફોલિજમાં નહોતા. અને ત્દમારે સંસ્કૃત અધ્યાપક જડ અને સાહિત્યગાનમાં  
બુદ્ધિશાળી હોતો તેથી એ નાટક શીખવા માટે ત્દમારે જ્યાં જાને જ કરી લેવું  
પડ્યું હતું.

આમ મતબેદાદિકને લીધે હૃદયુક્તો થયેલાં છતાં મણિલાલ અને ત્દમારી  
વચ્ચે સાહિત્યમેવામાં સહકારિતામાં કંઈ બંધ પડ્યો નહોતો. એક પ્રમાણ  
આપું: ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં હું કારવાર ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં હતો તે વખતે  
રા. આણંદશંકરની મારફત મણિલાલે મને એક પત્ર લખી મોકલી  
‘પ્રાચીનકાવ્યમાળા’ ઘડોદરા રાજ્યના આશ્રપથી પ્રગટ થતી હતી તે વિશે  
મહત્વના પ્રશ્નો પૂછી અભિપ્રાય મ્દારો માગ્યો હતો. એ પત્ર અન્યારે લખ્ય  
નથી. હોતો ઉત્તર તા. ૭-૩-૯૪ ને રોજ મેં લખેલો ત્દેની નકલ ‘વસન્ત’  
અં. ૧૯૬૮ ના કાર્તિકના અંકમાં પૃષ્ઠ ૪૩૫-૩૭ મે (અન્ય પ્રસંગને યોગે)  
પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આમ આ અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિવાળા, વિદ્યાસંપત્તિવાળા મહાત્મા  
અભ્યાસકાળના સહચારી, જીવનપ્રયાસકાળના સરસ્વતીમેવાના સહકારી,  
મણિલાલની સાથેના સંપર્કો આ મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત કરીને જોઉં તો  
ખેદના ગીણ અંશને દાખી નાંખતા હર્ષ, ગર્વ, અને ક્રિસાદના પ્રબળ લાવોના  
પૂરમાં હું શ્રદ્ધાની નાકામાં તરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરુ છું; અને અદ્વૈત

સિદ્ધાન્તના એ આરંભ અભ્યાસી, સૂરી માર્ગની કવિતાની ઝાંખી મુજરાતી  
કાવ્યસાહિત્યમાં અલ્પારો કરાવનારા પ્રતિભાશાલી કવિનો આત્મા પરમાત્મા-  
માં વિલીન થતો જોઈએ, અને હેના ઉદ્દ્યાર દિવ્ય અવલુધી સાંભળું છું:

પર યપી પર ધામ જે,  
પદપંક્તિ વિષ્ણુ છે પંથ જે,  
દેહ—આત્મ—અતીત હું;  
છલું ત્યહાં નવજીવને:  
મુજ સનમ સહ લયબન્ધમાં,  
અ દ્વૈત ના આ નન્દ માં. \*

- 
- \* In a place beyond uttermost place,  
In a track without shadow of trace  
Soul and body transcending,  
I live in the soul of my Loved One anew.

Jalaluddin Rumi.



डिप्टमन्टल डेगनलाल त्रिवेदी  
(पूर्वावस्था)

[५४ २२४]

(૨૬)

## સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

છર્ષ પાના નય, ને  
શ્યામ હેતુ નવીન લે,—  
એક સ્થિર કમલોત્પન્ના  
કમલોત્પન્ના પ્રભુઓ આજ હોં ?

આ પ્રશ્નો ઉત્તર રચ્ય છે. પ્રભુની ઇચ્છા. જોડા તત્વાન્વેષણમાં  
ઊતરવું નથી. વસ્તુસ્થિતિ જ સ્વીકારીને ચાલવું છે. મણિશંકર રત્નજી  
ભટ્ટના સ્મરણમુકુર દર્શનને પ્રસંગે જે કહ્યું હતું તે આ પ્રસંગે પણ કહ્યું:  
આ લેખમાળામાં “કમલોત્પન્ના યદાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત  
થાઉં છું”. વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દર્શનને જે મૃત્યુ ગમે  
તેને ગમે તેમ જીપાડી લે છે તે મૃત્યુનો કરેલો કમલોત્પન્ના આપણે સહન કરીએ  
છીએ, તો વાચક બંધુઓ આ મહારા કમલોત્પન્ના વિના સંકોચે સ્વીકારી  
લેશે એમ આશા છે. મહારા કમલોત્પન્નાને એ નિષ્કુર મૃત્યુદેવે જ કારણ  
આપ્યું છે.”

માટે આ પ્રસંગે પણ મુકુરને ખરોડીને દર્શન કરું.

કમલોત્પન્ના થોડાં દિવસ ઉપર જ એક નવીન જિજ્ઞાસુ સંસ્થાને અંગે  
ઉત્તમલાલના સ્મરણમાં સભા મેળવી હતી ત્યારે પ્રમુખસ્થાન લેવાની જગ્યા  
માગણી કરવામાં આવી હતી. મહેં ના પાડી હતી. કારણ ઉત્તમલાલ-  
ના મહારા નિકટ સંબંધથી તદ્દન અસ્પૃશ્ય હતું. એ પ્રસંગે હું જે કાંઈ  
બંધુમિત્ર કરી સક્ત તેથી વધારે ઉપયોગી અને વધારે લાવધુક્ત બંધુમિત્ર





दत्तभन्नाल देशवलाल त्रिवेदी  
(पूर्वाग्र्या)

[५४ २२४]



डिप्टभलल डेशवलल त्रिवेदी  
(डिप्टरल-रथल)

[पृष्ठ २२४]

આજ કરી સકારો. આજ સ્મરણમુકુરનાં દર્શનોમાં એ મધુર સ્વભાવની મૂર્તિનું પુનર્દર્શન કરીને તૃપ્ત હું થાઉં એ હું ધન્યતા ગણું છું; એ ધન્યતામાં શોકની ઝલાનિનો ઘેરો રંગ ભળે છે ખરો, પરંતુ સુખદુઃખ એ એ પરસ્પર-ને રંગનારાં જ ધૃધિરની યોજનામાં રચાયાં છે. માટે જ ધન્યતા શબ્દ અહિં વાપરું છું. મ્હારી અંગલિનું અર્પણ આ રીતે જ વધારે ઉચિત ગણું છું.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં હું મ્હારે જમણો હાથ ભાગવાથી સિંધથી લાંબી રજા ઉપર આવીને અમદાવાદમાં લાંબા કાળના નગરનિકાલથી પાછો આવીને લગભગ દોઢ વર્ષ વસ્યો તે અરસામાં અનેક નવા અનુભવો, નવા પરિચયો, વગેરે થયા ત્હારે પ્રથમ પરિચય એક સૌમ્ય મૂર્તિનો થયો હતો. ગુજરાત ક્રાંતિજના વિદ્યાર્થીઓની sports (રમત ગમતો) લાલ દરવાજા આગળના મંદાપમાં થતી હતી. આણંદશંકર ધ્રુવ એ ક્રાંતિજમાં પ્રેક્ટિસર હતા અને પોતે પોતાની જાતે જ ખેલમાં ભાગ લઈ સક્યા નહોતા તે ખેલ તરફ તેથી જ કરીને દ્વિગુણ ઉત્સાહ અને પ્રેમ વહેવડાવતા હોવાથી આ રમતોમાં નેતાને પદે મહાસત્તા હતા. હેમની જોડે એક ખીજી સહાયકારી મૂર્તિ ફરતી હતીઃ કાશ્મીરી ગરમ ચોગો-રાખ રંગનો, કાંઈક જૂનો થયેલો, હેવો—પ્હેરીને સ્લાવતી, ઊપડી મથેલા રંગની અમદાવાદી પાધડી પ્હેરેલી, હાથમાં વાવટો ધારણ કરીને આમતેમ ફરતી, એ મૂર્તિ ધ્યાન ખેંચતી હતી. એ કાણુ? ઝટ જાણ્યું કે એ ઉત્તમલાલ,—આણંદશંકરના નિલસહચારી જૂના મિત્ર. આ ચોગાધારી વાવટાધારી, મૂર્તિ તે પ્રસંગે મ્હારા નિકટ પરિચયની જ્ઞાતિ હતી, પરંતુ નામથી ને દર્શનથી એ જાણીતી હતી. આ પછી પરિચય શરૂ થયો, કાલક્રમે વધ્યો, છેવટે મિત્રસ્નેહના મધુરભાવમાં ટપ્યો.

એ પરિચય મુંબાઈમાં એ આવ્યા પછી જ વધ્યો, અને તે માટે : આણંદશંકર ધ્રુવનો જ આભાર માનવાનો છે. આણંદશંકર હમેશાં ઉત્તમલાલને ઘેર જીતરતા, અને હું તે પ્રસંગે આણંદશંકરને મળવા જાઉં—પ્રત્યેક વખતે—ત્હારે ઉત્તમલાલના મધુર સત્સંગનો લાભ મળે મળે. ઉત્તમલાલ સહન્ટાકૂચમાં કેટલીક મુદત સધી વસ્યા હતા, તે વખતમાં

પ્રકૃતિ બહુ સારી સુધરી હતી. સાન્ટાક્રુઝ છોડ્યું—પુત્રવત્ સંભાળેલો ભાણેજ અકાલ મરણમાં ઊપડી ગયા પછી જ્ઞાનિના આવેશમાં છોડ્યું,—અને મોરારજી ગોખળદાસની આલમાં વસ્યા, તે પછી ધીમે ધીમે પ્રકૃતિ હેમની સિધિલ થતી ગઈ.

કિયા કિયા પ્રસંગો સ્મરણમુકુરના કાચમાંથી પુનર્નિર્મિત કરી આણુદર્શકરની સાથે એ હમેશાં મ્હારે ઘેર, વાંદરાના મ્હારા નિવાસસ્થાનમાં, આવતા. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના આખરમાં મ્હારી પુત્રીના અવસાન પછી સમાધાન આપવાને આવેલા તે વખતનું હેમનું ચાન્ત, મૌનપુક્ત, સહભાવ ઝરતું મુખ અનેક વાચાલ વચનો કરતાં અધિક ડામતી આશ્વાસન આપનારું બન્યું હતું. તે પછી કેટલાક માસ ગયા પછી પ્રાર્થનામંદિરમાં એક પ્રસંગે ઉત્તમલાલ આવેલા—અને હમે જ્ઞાર નીકળ્યા પછી ઉત્તમલાલે મ્હને ધીરા માધુર્યભર્યા સ્વરે પૂછ્યું:—

“નનુભાઈ! લેક્રી શી વાત કરેછે? ઊર્મિલા જીનનું બેમી મુગરી ગયું?” મ્હેં હેમને ખાતરી આપી કે વાત ખોટી છે. આ સાંભળી નિરાંલ, સતોષ, અને આનંદના ભાવથી જીવ નીચો મોટા તે દર્શાવનારી હેમની મુખચર્યા અલારે જોઈછું અને હેમના ચાન્ત સ્નેહાળપણાની દીપ્તિ એ મુખ ઉપરની દેખું છું. દેખલાવથી પ્રેરાઈને હુબનો કેવી વાતો ફેલાવેછે તે ઉપરના હેમનાં ગમ્મીર વચનો તે વખતે ઉચ્ચારેલાં મ્હારા અવશ્યમાં મધુર ભણકાર પ્રગટ કરેછે.

આ પછી જ્ઞહારે જ્ઞહારે આણુદર્શકરની સાથે અવિયોબ્ય મુગમરપે મ્હારે ઘેર ઉત્તમલાલ આવતા, ત્હારે ત્હારે હમે બધા વાતોમાં મથગૂઢ હોઈએ, તે વખતે આણુદર્શકર હેમના વિલક્ષણ શરમાળ સ્વભાવને લીધે બાળકાને બહુ બોલાવતા નહિં ત્હેનો વિરાધી નહિં પણ ઝીણી રીતે પ્રતિપક્ષ પ્રગટ કરતો પડેછો ઉત્તમલાલ સુભગ રીતે પ્રગટ કરતા: બાલક પ્રેમલ ભોંડે જાની જાની ઇચ્છાસ્તોથી, સ્મિતની લહરી વડે, સંસારચાર્તાલાપ ઉત્તમલાલ ચંદાળે જતા અને હમારી વાતોમાં ભાગ લેતા ના લેતા,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં સ્થાવિરૂપે છપાઈ ગયેલું આજ પુનઃ પ્રલક્ષ કરું છું.

‘ઉત્તમલાલે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે મહેં જગવેલી ચચાનિ’ સંબન્ધે એકવાર “ગુજરાતી” પત્રમાં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ નાટકોનાં કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય કરતા પ્હેલાં અમુક અમુક હકીકતો એ નાટકોનાં પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ તરફથી રજૂ થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં, ઉત્તમલાલે લખેલું કે—“મુદ્રાસયમાં મોકલેલી ‘કૌંપી’ અને પ્રુદ્ સુદાંત બની શકે તેમ હોય તો રજૂ થવાં જોઈએ.” મહારા પક્ષને પુષ્ટિ આપવાના સારા હેતુથી એ ચર્ચા-પત્ર લખાયતું છતાં હેમાં મહારા મત તરફ સંચયદષ્ટિનાં ચિહ્નો પણ મહેં જોરવાળાં દીઠાં હતાં. તેથી હેના ઉત્તરરૂપે ‘વસન્ત’માં મહેં ચર્ચાપત્ર મોકલેલું ત્હેમાં પ્રુદ્ની મામણી વિશે મહેં ઉત્તમલાલનો ઉપહાસ કરી લખેલું કે પ્રુદ્માંથી કર્તૃત્વનું પ્રમાણ શું, મળવાનું હતું? પ્રેમાનન્દે તો પ્રુદ્ સુધાર્યાં નહિં જ હોય ને?” આ વાતને બહુ વખત વીતી ગયા પછી એકવાર સાન્ટાક્રુઝમાં ઉત્તમલાલના નિવાસસ્થાનમાં આશુદેશંકર, ઉત્તમલાલ, હું અને ભણ્યામાં બીજાં એકાદ મિત્ર સહવારે વાતો કરતા બેઠા હતા. વાતે વાતે મહેં કહ્યું: “મહેને પોતાની મેળે હજમત કરતાં આવડેછે, પણ બીજાની હજમત કરવાની હિમ્મત ના ચાલે.” એટલે ધીમે રહીને ઉત્તમલાલ બોલ્યા: “માત્ર ચર્ચાપત્રમાં બીજાની હજમત સારી કરી સકોછો!”—આ નિર્દોષ, મર્મભરેલો, સ્નેહયુક્ત કટાક્ષ હતો. હેમને ઉત્તરરૂપે લખેલું મહારુ ચર્ચાપત્ર મનમાં રાખીને આટલું જ એ બોલ્યા, તે—મહેને તે ઉપર ખોટું લાગ્યું, ન હેમણે પણ કાંઈ કટુભાવથી કહેલું. હમે બધા હસ્યા.

ઉત્તમલાલ જોડે મહારે જમ્હારે જમ્હારે વાતચીત થઈછે, ત્હારે હમેશાં ‘જાયા વિષયો, ઉમદા વિચારો, અને વિચાળ દષ્ટિથી પ્રશ્નોની ચર્ચા, એજ હમારી વાતોનો વિષય બનતા. હેમાં લાલ મહેને જ થતો. આનન્દ, ગમ્મત, મસ્કરી, ઇલાદિથી દૂર એ ન્હોતા રહેતા; ઉલટા ઝીણી મસ્કરી તો હેમને પ્રિય હતી પરંતુ કોઈની નિન્દા, નીચ નિન્દા, એ તો હેમના સ્વભામાં નહોતી આવતી. આજથી દશેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં કેટલુંક તરુણ મંડળ રીપ્પીય સંચલનમાં પ્રવૃત્ત થઈ નર્તન કરી રહ્યું હતું, તે વખતનાં એ મંડળનાં જિત્તાહને પોપણ ન આપવાના હેતુથી નહિં, પરંતુ એ નર્તનનું રમૂજ પાસું

એઈને ઉત્તમલાલ એકવાર મળે છે; “નનુભાઈ! તમે શું જાણો! — ભાઈ તો કહે છે:—‘હમે તો ગુજરાતને ન્યાયિયે છિપે!’” આ મંત્રણાં, વિચારના પ્રમાણમાં અભ્યાસની અતિ જિનતા એઈને જ ઉત્તમલાલ હેમની એડે ભણી સકતા નહોતા.

રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરની વચ્ચે અનેકવાર વિચ્છેદ સ્વરે તકરારો થતી ત્દારે હું હાજર હોઈ ઉત્તમલાલની શાન્ત મૂર્તિ થજી કેવી આવેશમાં આવી જાય છે તે જોતો. રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ગંભીરતા, સમતોલ વૃત્તિ, અને દેશ તરફ ભક્તિ, એ ઉત્તમલાલનાં વિશેષક લક્ષણો હોવાથી ઉદ્ભવ વર્ગને એ સ્વાભાવિક રીતે અપ્રિય થયા હતા. ગાંધીજીના અતિ ઉત્કટ સંચલનની નિરીક્ષા કરનારા હેમના લેખો અરેખરા મનનીય છે. આણંદશંકરની સ્થામે વાગુદ્ધ ખાનગી વાર્તાલાપોમાં—રાષ્ટ્રીય વિષયની તકરારોને અંગે—થતાં છતાં ઉત્તમલાલની એ મિત્ર તરફની મધુર વૃત્તિમાં અણમાત્ર જિનતા ચર્ચ નથી.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને અંગે વેદાન્ત વિશેનાં આણંદશંકરે ભાષણો કરેલાં તે સાંભળવાને હું નિયમસર જતો, તે સર્વ પ્રસંગોમાં ઉત્તમલાલનું સાહચર્ય હતું જ. અનેક અગવડો વેડીને એ જ્ઞાનલાલ હમે મેળવેલાં પણ આવે છે. એકવાર મુંબાઈના ભારે વરસાદમાં વાંદરેથી હું અને મ્હાંગે પુત્ર, નસિનકાન્ત, મુંબાઈ ગયા; ધોધમાર વરસાદમાં વિકટોરિયા ગાડીમાં આન્દરોડ સ્ટેશનથી ખેતવાડીમાં ખેડારજીની ચાલ આગળ કમરપૂર પાણીમાં ચાડી “તરાવી” ઉત્તમલાલની બારી નીચે ચોંચ્યા. નીચેની દુકાનનાં ઓટલા ઉપરથી હમારી ચાડીના પગથિયાથી જામે પાણિયું નાખી પૂલ બનાવ્યો; ઉત્તમલાલ એ દુકાનમાંથી હમારા હાથ પકડીને હમને લઈ ગયા. પગ ખાન, મુખ રામ, કરતા પાર મ્થા. પાછા એ જ વિધિથી ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરને લઈને ચાડીમાં ચાડી હમે યુનિવર્સિટીમાં ગયા.

આ પ્રસંગના મોડા જ સમય પછી મ્હેં ઉત્તમલાલને કેવા રૂપાન્તરો પામેલા દીકા! એક સહજ અકસ્માત, પૂજા કરવા બોડેલા તે રખતે છજજી ઉપરથી, કાંઈકે પાંચજી ઉત્તમલાલનાં. પત્ની, સંભાળથી લેવા જતે તપેલી

પડી મઈ, ઉત્તમલાલના માથામાં જખમ થયો, જલ્દયામાં થોડી વાર બેમાન થયા,—દસાદિ અકસ્માતમાં હેમનાં પાછળની માદગીનું બીજ વવાયું  
 ૧ Nervous breakdown—તનુબોનો સક્રિયતાનાશ—થવાની સાથે ઉત્તમલાલ અસહાય જેવા થઈ ગયા એ માદગીમાં વખતો વખત સુધારો, સામર્થ્ય, આવવાની સાથે ઉત્તમલાલ કાયમરૂતિ આપરતા પરંતુ ઉતાવળ જરાક થતી હેવા જ એક સમય પ્રસંગે આશ્ચર્ય કર ઉત્તમલાલ અને હું ઉત્તમલાલના ધરમાથી નીકળીને કોટમાં જવાને વિકટોરિયામાં બેસતા હતા હમે બેઠા,—હું અને આશ્ચર્ય કર, અને ઉત્તમલાલ પમણુ ભરવા જાય પણ અવાય નહિ મેં દીવ્યશુભાથી ડમગી ગયા અને બેસી જતે, પડી જતે હેમને હમે પકડી લીધા, આ વખતનો દેખાવ ખરેખર દયાજનક હતો.

અને ઉચ્ચાવચ માગમાં થઈને પાછા ઉત્તમલાલ લગભગ પૂર્વવત્ સાજાસમા થઈ ગયા અને આશ્ચર્ય કર બનારસમાં ઈ સ ૧૯૨૨ ના દીએમગમાં ભય કર માદગીમાં સપડાયા તે વખતે હું અને મ્હારી પત્ની તાર આવવાથી વાંદરેથી નીકળીને બનારસ ગયાં તે વખતે વિપત્તિમાં સાચા મિત્ર ઉત્તમલાલ પોતાની પ્રકૃતિ પાછી લયદી હતી છતાં—હમારાથી પ્હેલા જ હાજર થઈ ગયા હતા પાછલી રાત્રે આગગાડીમાંથી ઊતરીને હમે આશ્ચર્ય કરની મોટરગાડીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આશ્ચર્ય કરના મકાનમાં પ્હોચ્યા ત્હારે પ્હોરે થઈ ગયું હતું ઉત્તમનાને મ્હારા માથા ઉપરની બાનાકલવાં ટોપી જોઈ ટાલ્યમાં રક્ષણ માટે આ ઉત્તમ સાધન જોઈ ઉત્તમલાલ કહે. “નનુભ ઈ! આ કચ્છાથી લાવ્યા ? મ્હારે પણ હેવી એક ટોપી રાખતી.”—ઉત્તમલાલે હેવી ટોપી પ્હોરી હોત તોપણ હેમના ઊંડા બ્યાધિ રહામે યુદ્ધ અચમ્પ હતું.

ઉત્તમલાલે તે વખતે ધાળા ફૂટાનો સ્વીમર ક્યો હતો જે લોકોએ હેમના એ ઉત્તર જીવનમાં ફૂટાધારી જ મૂર્તિ જોયેલી તે લોકોએ હેમની પૂર્વજીવનના વખતની અમદાવાદી પાંચડીનાળી સ્વરૂપસોલા દીડેલી જ નહિ આશ્ચર્ય કર માથાના પ્રમાણમાં મ્હોની પાંચડી પ્હોરે છે હેવી નહિ, પણ માથા કરતાં માત્ર રેખાપૂર ન્હાની પાંચડી પ્હોરેલી, શુદ્ધિકરણની તીવ્રશક્તિ

વાળી દૃષ્ટિ નાંખતાં નયનો વડે આકર્ષણ કરનારી, હેમની જાણી જુદી જ તરેહની હતી. તેના પડછામાં ધાંજો ફેટેા જાંખ મારતો હતો, લાખી માંદગી-એ મુખરેખાઓ ઉપર બલાવ સ્થાપ્યો હતો,—જતાં હેમનાં નયનોમાંથી શુદ્ધિશક્તિનું તેજ હ્રમ થયું નહોતું.

ઉત્તમલાલે અસાખ્ય માદગીની ચઢતી પડતી દશામાં અનેક ઉપાયો કર્યાં. દાકતરોની વિપરેપ દવાઓ, આયુર્વેદનાં સફળ નિષ્ફળ ઓસડિયાં, ઇત્યાદિ અનેક ફાંફાં માર્યાં એ સર્વની વચમા અનેકવાર ઉત્તમલાલ મ્હને કહેતા “નનુભાઈ! ત્હમને સાથી મર્યું? હવે નો જરૂર મ્હારે ત્હમરી હોમિયોપથી અજમાવની છે”—હું જાણતો હતો કે ‘ચાલો, આ નાટક-ગૃહમા કેવો ખેલ ચાલે તે જોઈએ,’ હેવા લાવથી ‘અજમાવરા’ની વસ્તુ હોમિયોપથી નથી,—હું પોને આજથી નવ વય ઉપરના સમય સુધી હોમિયોપથીને દર્શી કાઢતો હતો, haumburg કહેતો હતો; તે જાને અનુભવ અને અનેક લાલ મળવાથી એ પદ્ધતિનો ભક્ત થયો છું. જતાં હેમાં અર્ધ-ભક્તિથી પ્રવેશ કરનારને હું કશું કરી સકું એમ નથી. જતાં ઉત્તમલાલને નિરાશ ના કરવાના હેતુથી હું હા એ હા કર્યું જતો હતો. કદી એ ‘અજમાવરા’નો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિં.

ઉત્તમલાલના વિનયશોભિત સૌજન્યના મ્હેં અનેક અનુભવ કર્યાં છે. મુકુરમા ક્રિયા ક્રિયા પ્રમટાવું? દીળકની ‘ભગવદ્ગીતા’નું ભાષાન્તર (મન:પ્રાપ્તિ ગુજરાતીમાં) ઉત્તમલાલે કર્યું છે તે હેમની નિપુણતાનો ઉત્તમ નમૂનો છે; નિઃસંશય, પણ મ્હારી પાસેતો હેમણે આપેલી પ્રત હેમના સૂક્ષ્મ વિનય અને સહભાવના નમૂના તરીકે જ રહેશે બેટ માટે એ પુસ્તક કો’ને કો’ને આપવાં તેની નામની યાદી દીળક મહારાજને ઉત્તમલાલે મોકલી અને તે પોતાની તરફથી નહિં પણ દીળક તરફથી જ બેટ છે—એમ દર્શાવનારા શબ્દો લખ્યા. વિનય અને સૌજન્યની સૂક્ષ્મતા આ ન્હાના સરખા ફૂલમાં જોવાની શક્તિ ઉત્તમલાલના સ્વભાવના પરિચયથી જ હું પામ્યો.



‘મહારા’ પરિચયમાં ઉત્તમલાલ આવવાની સાથે જ મહારું હૃદય હેમની તરફ શાથી આકર્ષાયું? હેમનું અસાધારણ સૌજન્ય, તે બળથી જ. વૈદિક વર્ગમાં જન્મ લીધેા છતાં વૈદિકાના અનિષ્ટ સંસ્કાર, લક્ષણ, દ્વેષ, ઉત્તમલાલના લક્ષણદેહમાં પ્રવેશ જ પામ્યાં નહોતાં એ બ્રાહ્મણ છતાં ગૃહસ્થ હતા એમ નાગરોની ગર્વદર્શિની વાણીમાં બોલું? ગર્વ માટે નહિ, પણ ઉત્તમલાલના સૌજન્યને સમજા પ્રકાશમાં દીપાવવા માટે એ વાણી હું વાપરીશ—ગર્વને આરોપ સંભવરૂપે બોરી લઈને પણ; અને હેમનાં એ સૌજન્યનું મૂળ, હેમના ગર્ભગૃહસ્થપણમાં હતું ‘ઉત્તમલાલના પિતા મહારા જ્યેષ્ઠ બૃન્ધુદ્વારા હમારાં કુટુંબના પરિચયમાં આવેલા તેથી હું બાળપણ’ કે કેશવલાલ પણ ખેરખરા ‘ગૃહસ્થ’ એટલે ‘સુજન’ હતા.

ઉત્તમલાલની છેલ્લી—છેક છેલ્લી—માંદગીને વખતે હું હેમને મળવાને ગયો. મોરારજીની આલના હેમના જૂના નિવાસસ્થાનમાં, આરામખુરશી ઉપર સૂતેલા ઉત્તમલાલ નિસ્તેજ જેવા દીઠા. ધીમે ધીમે વાતોમાં હેમને રસ પાડીને મ્હેં કાંઈ ગમ્મતની વાત કહી. ઉત્તમલાલના અંતઃકરણમાં પ્રવૃક્ષતા પડી અને એ ઉત્માહભેર હસ્યા તેમનાં પત્ની કહે: “આજ ત્હમે કેટલે દહાડે હસ્યા!” ઉત્તમલાલ: “અનુકૂળ—હૃદયને ગોઠવું,—વાતાવરણ ઉત્પન્ન થવાની સાથે એ થાય જ.”

ઉત્તમલાલના મધુર પ્રેમનું દર્શન શા સદૃશ્યથી હું અંકિત કરું? કવિ શેલીને ચડોગ પક્ષીના અલૌકિક ગાનનું શ્રવણ થતાં શેની ઉપમા આપવી તે અશક્યવત્ લાગવાની સાથે ઉપરાઉપરી પાંચસાત સૌન્દર્યસ્વરૂપે અમર વાણીમાં કવિવશકિતથી એ કવિએ રચાયાંછે. ત્હેવી શક્તિ હું તે કંઈથી લાવું? માત્ર એક ચિહ્નદર્શન સૂચવું—એક વાર ગોપાળદાસ બરશીવાળાની દુકાન સ્હામે વિક્ટોરિયા ગાડી કાંઈક કારણ સર હમે બિભી રખાવી હતી; આણુંદશકર બિતરીને કહિકં ગયા હતા—અણ્યામાં મોહનલાલ પાર્વતીદેવેના નિવાસસ્થાનમાં મળવાને ગયા હતા. ઉત્તમલાલ અને હું ગાડીમાં હતા. ઉત્તમલાલે એક અસાધારણ માધુર્યવાળું સોરઠ રાગમાં ગુંજન કર્યું. —સંગીત હેમને પ્રિય હતુ, પરંતુ ગાનપ્રયોગ એ કરતા હશે તે હું આટલો

પરિચય છતાં જાણતો નહોતો; વિનય, સંકોચ, પ્રસાદિ બળોએ હેમને વારી રાખેલા. હેમનું એ મધુર ગુંજન આકર્ષક હતું; એ ગુંજનમાં હું આજ હેમના મધુર, શાન્ત, અણુધસતા છતાં સાચા, પ્રેમભાવનું જ સ્વરૂપ દેખું છું. એ ગુંજનનું માધુર્ય અને એ પ્રેમભાવનું માધુર્ય નિજ ન વનમાં ખીલેલા કુસુમના સૌરભની પેઠે જમને જલ્પ નથી અને જાણશે પણ નહિ.

મહારો પુત્ર નવિનકાન્ત, અવસાન સમયની માદગીમાં પીડાતો હતો, તે વખતે આશુદેશ કર અને ઉત્તમલાલે વાંદરે વારંવાર આવીને ન્હાનાં મોટાં બન્ધુકૃત્યો કરેલાં, દુઃખપાત થતાં શાન્ત આશ્વાસનો, મૂક આશ્વાસનો, આપેલાં, તે કઠી વીસરાશે નહિં.—એ જન્મુત્તમિત્ર હવે મહારા એ પ્રિય પુત્રની સાથે અખડ જ્યોતિમાં વિહાર કરેછે! આ આશ્વાસન શું એાછું છે?—એ આકાંક્ષે.

વિશુદ્ધ પ્રેમઆધન

પરિચય છતાં જાણતો નહોતો; વિનય, સંકોચ, ધસાદિ જોએ હેમને વારી રાખેલા. હેમનું એ મધુર ગુંજન આકર્ષક હતું; એ ગુંજનમાં હું આજ હેમના મધુર, શાન્ત, અણુધસતા છતાં સાચા, પ્રેમભાવનું જ સ્વરૂપ દેખું છું. એ ગુંજનનું માધુર્ય અને એ પ્રેમભાવનું માધુર્ય નિજ ન વનમાં ખીલેલા કુસુમના સૌરભની પેઠે જગને જાણ્યું નથી અને જાણ્યું પશુ નહિં.

મહારો પુત્ર નસિનકાન્ત, અવસાન સમયની માંદગીમાં પીડાતો હતો, તે વખતે આશ્વિંદ્ર કર અને ઉત્તમલાલે વાંદરે વારંવાર આવીને ન્હાનાં મ્હોટાં બન્ધુકૃત્યો કરેલાં, દુઃખપાત થતાં શાન્ત આશ્વાસનો, ચૂક આશ્વાસનો, આપેનાં, તે કદી વીસરાશે નહિં.—એ અન્ધુરત્વ મિત્ર હવે મહારા એ પ્રિય પુત્રની સાથે અખંડ જ્યોતિમાં વિહાર કરેછે! આ આશ્વાસન શુ ઓછું છે?—એ આકર્ષક જ્યોતિમાં હું કયારે પ્રવિષ્ટ થઈશ?—આ જીવનમાં વિશુદ્ધ પ્રેમસાધના વડે સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરીશ ત્યારે. ॐ.



જોવર્ધનરામ આધનરામ ત્રિપાઠી

( ૨૭ )

## સ્વ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

ગોવર્ધનભાઈ વિશે શું લખું ? જેટલું લખવાનું હતું તે અન્ય પ્રસંગે લખી ચૂક્યો છું.

એક ભણેલો અને વિદ્યાભ્યાસંગતવાળો રસોધ્યો હતો. હેની રસોઈનાં મહેં એકવાર વખાણ કરતે કહ્યું : “ રસોઈ સારી થઈકે.” એટલે એ બોલ્યો : “ હેમાં મ્હારું કરું નથી. રસ તો બધી સામગ્રીમાં ઈધરનો મૂકેલો હોયછે; હું તો માત્ર ફેરફાર કરુછું.” મહેં કહ્યું : “ ફેરફાર સારો થયોછે.” આ હૃદ્યાન્ત સર્વાંશો નહિં, પણ અદ્ધાંશો આજના પ્રસંગને લાગૂ પાડું ? બધી સામગ્રી ઉપસ્થિત થઈ જ મઈ છે, હેમાં માત્ર ફેરફાર કરીને વાચક આગળ હું રજૂ કરીશ. એ રસોધ્યો બ્હેરો હતો : ‘ ફેરફાર સારો થયોછે’—એ વાક્ય હેણે સાંભળ્યું નહોતું. મ્હારા આ લેખ વિશે પણ ‘ ફેરફાર સારો થયોછે ’ કે ‘ નહારો થયોછે ’ જે કહેશે તે સંબન્ધે હું પણ બ્હેરો જ થઈશ, મ્હારો જૂનો લેખ વાંચ્યો હશે, તાન્ પ્રતિ નૈષ યત્ન.—અને એ લોકોમાં કેટલાકની અપ્રસન્નતા મ્હને કૌમુદીસ્નાન કરાવશે તે પણ હું જાણું છું. છતાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું.

સમય ઈ. સ. ૧૮૭૬, જાન્યુઆરી માસ સ્થળ—ગ્રીનાબાગ, મનસુખરામ સૂર્યરામના મકાનનો ઓટલો,—હું ઊભો છું. નવા તાગ બી. એ. માં પાસ થયેલા પાંચ છ મિત્રોનું મંડળ, હેમાં એક તેજસ્વી

મુખમુદ્રાવાળી, ઉત્સાહના ભેસથી ચાલતી, મૂર્તિ—ને ગોવર્ધનભાઈ; સ્ત્રીનાખાગના પાછલા મકાનમાં મિત્રોના ‘કલબ’ તરફ એ બધા જતા હતા. હું કુતૂહલ, માન, અને કાંઈક રમૂજના આકર્ષણથી એ દેખાવ ભેઈરણો છું.— બસ આ પ્રથમ દર્શન, સ્નેહયુક્ત આદરનું ખીજ આમ વવાયું.

પછી, મનમુખરામભાઈને ઘેર ગોવર્ધનભાઈ તો રહેતા જ હતા, અને હું અતિથિ હોને એટલે સંપર્ક વધારે નિકટ થયો જ. ખીજો પ્રસંગ: એ સ્થળે મોરખીના એડમિનિસ્ટ્રેટર શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ નામે મનમુખરામ-ભાઈને મળવા આવ્યા. એ ગણિતમાં બહુ કુશળ હતા. ગોવર્ધનરામભાઈને તથા મ્હને ગણિતનો એક દાખલો ગણવા આપ્યો. અને એ ગણ્યો, ઉત્તર બજો જ કઢંગી રકમવાળો આવતો હતો; છતાં સનિયમ ગણતરી કરીને, નિયમના શાશ્વત સસ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા મ્હારા મનને સંશય ના બેપજ્યો; મ્હું તે ઉત્તર લખીને આપ્યો, ગોવર્ધનભાઈની મનની ઘટના અન્વેષણ માટે જુદા પ્રકારનો માર્ગ આદરનારી, તેથી એ ખંચાયા; હાવી કઢંગી રકમ તે આવે? અસંભવિત જણાતા અપૂર્ણાદ વળી એ ઉત્તરને વકરૂપ આપતા હતા. ‘શું હોયું ભેદ્યે?’ એ સ્વેચ્છાથી માની લીધેલી ભાવનાને વશ ગોવર્ધનરામ; એટલે હેમને સંશય જ રહ્યો. નિયમો ગણિતના પળાય પછી આમ? હેમને ત્રિશે એમ જ, ભાવના અનાધાર માની લીધેલી ત્હેના ઉપર અશ્રદ્ધા હેમને ના આવી. ગોવર્ધનભાઈની ભાવપ્રવૃત્તિયોનું સ્વરૂપ આ ખીજમાં હું ભેઈછું.

સ્થળ: યુનિવર્સિટીનો કોનવોકેશન હાલ, સમય ૧૮૭૬ નો ફેબ્રુઆરી (બપુયામાં); હું જિવ્યેની ગેલેરીમાં વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળામાં બેઠો બેઠો નીચે બેગાં થયેલા મુખાઈના પ્રતિષ્ઠિત મંડળને કુતૂહલથી ભેઈછું. ‘શેડી વારે યુનિવર્સિટીની પદવીનું માન નવીન લેવા માટેના ઉમેદવારો, તાજા પાંસ થયેલા, સેનેટના મેમ્બરો વગેરેની પલટનને રૂપાની ચોળ પકડીને દારનાર આસિસ્ટન્ટ રજિસ્ટ્રારના નેતૃત્વ પાછળ ચાલતા સરગસમાં, બપુએનાં બેડકાં આવેછે, ત્હેમાં ગોવર્ધનભાઈની મૂર્તિને આનંદથી ઓળખી કાઢું છું. બાળક

તનુસુખભાઈ જેને 'કર્નિવેરોકન' કહેતા હતા, તે ખેલ ચર્ચ રહ્યો; ગોવર્ધન-ભાઈ એ નાટકમાં ઉત્સાહપૂર્ણ નાટકપાત્રોમાંના એક મહેં દીક્ષા. આ દર્શન હજી મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત છે.

સમય ઈ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ ની આસપાસનો; ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં, હું મુંબાઈ, અમદાવાદમાં હું તે વખતે કાવ્યરચના નવી જ કરવા લાગ્યો હતો. 'મેધ' અને 'ચંદા' એ કાવ્યો ગોવર્ધનભાઈએ વાંચ્યાં. મહારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ પણ ભાવનગર હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા; ગોવર્ધનભાઈને ધેરજ રહેતા હતા;—મુંબાઈમાં હમારા અભ્યાસ-કાળમાં ગોવર્ધનભાઈને 'વરજભાઈનું ઓળખાણુ ચએહું ખરુ. પણ આમ ભાવનગરમાં નિકટ પરિચય થયો. વરજભાઈએ મને સખેલા કાગળ ભેગો ગોવર્ધનભાઈનો પત્ર આપ્યો: 'મેધ' અને 'ચંદા'નાં વખાણુ કર્યાં હતાં; અને કાવ્યો નામ વિના 'ભૂદ્વિપ્રકાશ'માં પ્રગટ કરાવેલાં તેથી ગોવર્ધનભાઈએ ✓ એ પત્રમાં લખ્યું: હું નહોતો જાણતો કે ત્હમે આમ છધુદરની પેઠે ગુપ્ત રહીને ખોદતા હસો.

વરજભાઈ મને આ પછી એક વાર મળ્યા ત્હારે મહારા એક ખીજા કાવ્ય વિશે ગોવર્ધનભાઈની વૃત્તિની વાત હેમણે કહી. 'મધ્ય રાત્રિયે 'કાયલ' એ કાવ્ય પ્રગટ થયેહું ગોવર્ધનભાઈએ વાંચ્યું; ખોલ્યા: "આ કાવ્યમાં તો કાંઈ વિશેષ ચમત્કાર નથી" ખ્યાન દર્ધને ફરી વાંચ્યું; વચમાંની એક પંક્તિ પકડી; "અનિલ ધીરે ભરે પગલાં—પળે શાન્તિ રખે સહુ" એ પંક્તિમાં નારસ્ય લાગ્યું, અને ધ્રુમમમાં ઢંકાયલી આદની ધીમે ધીમે ધ્રુમસ વેરાઈ જતાં દૃશ્યને સૌન્દર્યનો ટોળ ચઢાવે તેમ સ્થિતિ ચર્ધ, સમગ્ર કાવ્યની કદર અંતે કરી. ગોવર્ધનભાઈના મનનુ બંધારણુ રસપરીક્ષામાં પણ સમગ્ર દર્શન કરતાં અવયવ દર્શન વધારે કરનારુ હતુ; હેનુ જ આ ઉદાહરણુ ગણીશુ.

મહારી કાવ્યકૃતિયોને સંબંધે ગોવર્ધનભાઈનાં વચનોના ખીજા બે પ્રસંગ યાદ આવેછે:

'કુસુમમાળા' પ્રથમ પ્રગટ ચર્ધ તે વખતે ગોવર્ધનભાઈને એક પ્રત ભેટ આપી, તે પ્રત કેટલાક વખત પછી મહેં દીક્ષી—હેમને ધેર જ કે ખીજે

કહિં, તે યાદ નથી. હેમાં હાંસિયામાં છૂટક છૂટક વિચાર—એ કાવ્યો વિશે—  
હેમણે પેનસિલ વડે લખ્યા હતા. એક યાદ આવેછે; ‘અભિનન્દનાટક’ કાવ્ય  
હેમને બહુ ગમ્યું હતો: ઉપર શેરા: Pathetic and Sublime.”  
પાસલતાનાધ્વનિ પ્રાતધ્વનિથી હેમના હૃદયમાં આ પ્રકારનો સમભાવ  
જાગ્યાનું ખીજ હેમની જ કૃતિમાં હું જોઈ સકુંધું:

“મનને મનસુખનું ખીજ દોધું”

રતિતન્ત્ર સ્વાપ અર્ધે દોધું;

× × ×

તરછેડી રમા હોઈ દૂર લેખી,

હર વર્ણિત કૂંચે ચર્ચે વ્યવ સચી;

દિન કેંડ ગયા, દિન કેંડ જયો,

હચો તે ન લચી ન કદાપિ ધરો.”

હેવા કામળ ભાવોદ્ગાર કરનારા હૃદયને પિતૃભક્તિ ને પ્રેમ પ્રગટવું  
‘અભિનન્દનાટક’ સમભાવના તન્તુ છેડીને કદરદાન બનાવે એ સમવિત  
લાગેછે.

ખીજો પ્રસંગ ‘ફરી પડેલી ખાળ મિથવા’ (‘હૃદયવીણા’ ૧. ૧૩-૧૮)  
એ કાવ્યને સંબંધે હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની નાનાલની રત્નમાં અમદાવાદમાં  
હમારા જૂના ધરમાં—લાખા પટેલની પોખ્યમાં—દીવાનખાનાની મેડીમાં  
ગોવર્ધનભાઈ, વરજભાઈ અને હું રાત્રે સૂતા હતા. કેટલાક વખત ઉપર  
રચેલું પાછલી રાત્રે જીડીને માસિક માટે તૈયાર કરેલું એ કાવ્ય વરજભાઈને  
તથા ગોવર્ધનભાઈને સ્વપ્નામાં મ્હેં વાંચી સંજળાવ્યું. ગોવર્ધનભાઈએ  
એ કાવ્ય વિશે આટલું જ કહ્યું: “I see it is the talk between  
the unseen and the seen.” ૫મી કહે: “મ્હેને નવાઈ લાગતી  
હતી કે પુરોડમાં જીડીને લખવા વાંચવા જસવાની વિદ્યાર્થીની ટેવ હજી  
ત્કાળે છોડી નથી.” (કાવ્યની નકલ કરતે હું અણગણ્યતો હતો તે ગોવર્ધન-  
ભાઈએ સાંભળેલું; લલિત ગુંજે, ન્હાનાલાલ દવિ કહેછે કવિતા કરતી



વખતે કવિને આત્મા ઝુંજેછે,—તો આમ કું ગણગણું નહિં ?)—કાબળું ખરું સ્વરૂપ હેમણે પારખેલું કેમ નહિં હોય ? હિંદુ વિધવાની દુઃશાનાં પરિણામનો સંપર્ક હેમાં છે તેથી હશે ? સામાજિક સુધારાની હિમાયત આલાસરૂપે કર્યા છતાં, અંદરખાનેથી તો “ગોવર્ધન વળા ગુપ્ત ફરે થઈ રક્ષકસાથી” એ વક્તવ્ય પોષટના વચનમાં ખરી વૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે હેવા ગોવર્ધનભાઈને આ કાબ્ય ખરા સ્વરૂપે આકર્ષણ ના કરે એ સંભવિત ધારું છું. ‘કુમુદસુન્દરી’ને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સરસ્વતીચન્દ્રની સાથે સંસારભગ્ન ના કરાવ્યું, આત્મભગ્ન તો રખાવ્યું જ,—એ સૂક્ષ્મ માનસ-શાસ્ત્રની, અને હૃદયશાસ્ત્રની, ઊંચી ભાવનાઓને સ્પર્શ કરનારી સૃષ્ટિ જે કલાકારને હાથે ધાર્ધ તે કલાકારને એ જ વૈધવ્યના જીવનનાં ખીર્જ સ્વરૂપોની ઠરણીયાનો પક્ષ સ્પર્શ ના કરી સમ્યે, અને ‘ફરી પડેલી બાળ-વિધવા’થી હેમના હૃદય ઉપર યોગ્ય છાપ પડી જખાઈ નહિં. આ વિરોધ નથી; માનવવર્ગમાં અમુક ભાવનાઓથી આલનાયો કેમ રંગાય છે તે તત્ત્વનું સ્ફૂર્ન અને ચમત્કાર જ આ પ્રસંગે જોઈએ.

મહારા સુંબાઈના અભ્યાસકાળના નિવાસસમયમાં ગોવર્ધનભાઈ મહેને આઠે દહાડે એક વાર મળવા આવતા હતા. લાલસુ ભગતનો માળો, હેમાં ત્રણ દાદરા ચઢીને ન્હાની સરખી બે ઓપડીઓ, એ ગૂંગામનારા વાતાવરણમાં, એ વાતાવરણ જાણ્યે છે જ નહિં, જાણ્યે વિશાળ આકાશ અને સમુદ્રનો કિનારો હેવી પરિસ્થિતિમાં ઢિયે એમ ગોવર્ધનભાઈનું વિશાળ હૃદય જ મહેને અનુભવગોચર થતું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ પછી હમે સુંબાઈના સંપર્કથી છૂટા પડ્યા. ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં હતા; મહારા મિત્ર વરજભાઈ હેમને ઘેર હતા. તે વખતે ‘સ્નેહમુદ્રા’ હસ્તલિખિત કાવ્ય રૂપમાં હતી; હેમાંથી જુદા જુદા ભાગ વરજભાઈને ગોવર્ધનભાઈએ વાંચી સંભળાવેલા અને હેની દીક્ષિ અને ચમત્કૃતિની પ્રશંસા વરજભાઈ મહારી આગળ કરતા હતા; ત્હેવામાં જ ગોવર્ધનભાઈ હમારા અમદાવાદના શહેરની અંદરના મકાનમાં પહોંચી રહેલા હતા. તે વખતે મહારા પિતા, બન્ધુ, વગેરેની આગળ એ ‘સ્નેહમુદ્રા’

માટે ઘડેલી પ્રસ્તાવનાનો મુસદ્દો વાંચી સંભળાવેનો યાદ આવેછે એ પ્રસ્તાવના પ્રગટ થઈ નહિ, કશું જાણે કેમ? હેમા હુ હુ મુવની શૈલીને 'તારાટપકીવાળી' એમ વિશેષણ આપેતું સાંભરેછે

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પ્રથમ ભાગ હસ્તલિખિત રૂપમાં હતો તે વખતે મહારા પિતા બન્ધુ ભીમરાવ, વગેરેની આગળ હેની વસ્તુવટના ગોવર્ધનભાઈ સંસ્તર સમજાવી હતી લાખાપટેલની પોબ્બમા મહારા પિતામહ વખતનું ધર હેમા દીવાનખાનાની મેડી—એ આ દરશનુ સ્થળ ગોવર્ધનભાઈ હેમની રસ ઊપજવતી છતાં દીધ સૂત્રીપણાથી કટાણો પથુ ઊપજવતી પદ્ધતિથી એ વાર્તાની કથા કહેતા બેઠાછે હમ સાંભળિયે છિયે, જે મની માગણીથી જ કથા શરૂ થઈ તે મહારા વડીલ બન્ધુ ભીમરાવ, કાયમના દરદથી સિધિલ સરીરપ્રકૃતિવાળા કટાણીને ઊડી જાયછે—ગોવર્ધનભાઈના ખ્યાનમાં એ વાત છતાં સ્મિતમય મુખ અને સ્મિતમય હૃદયભાવ રાખીને વાર્તા કહેવાનું ચલાવ્યે જ જાયછે,—જણતા નથી કે રોમથી મન્દ બનેલા ભીમરાવનો કટાણો પ્રત્યક્ષ જણાયો તે હમારા ગૂઢ કટાણાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ જોવાનો હતો, આત્મનિમગ્ન ગોવર્ધનભાઈની વાણી અસ્ખલિત વહ્યા જ કરેછે આ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરુછુ ત્હારે ભીમરાવ અને ગોવર્ધનરામ એ બે નિકટના મિત્રોના હૃદયોમાં પ્રવેશ કરી સકવાથી હુ રમૂજની વૃત્તિથી જ જોઈ રહુછુ.

ભીમરાવની સાથેના મિત્રતાના સમન્ધને પરિણામે ગોવર્ધનભાઈના સબન્ધીઓમાં એક ભ્રમ ફેલાયો હતો ભીમરાવની પુત્રી જોડે વિધુર થયેલા ગોવર્ધનરામને લગ્ન સબન્ધથી જોડવાની સૂચના મનસુખરામભાઈએ પત્રદ્વારા કરી હતી મહારા પિતાએ ઉત્તરમાં ના લખી હતી આ વિશે ગોવર્ધનભાઈના સબન્ધીઓએ એમ માન્યું કે ‘બંને પક્ષનાં અમુક અમુક કારણોને લીધે, આ ગોઠવણ બંધાને એક સરખી પ્રિય થઈ નહિ અને વડનગરા નાગરમાના ગૃહસ્થ તથા વૈદિક એ બે વર્ગ વચ્ચેનો અન્તર ઘટાડવાનો આ પ્રયાસ નિષ્ફલ ગયો’ (‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’—પૃષ્ઠ ૫૨) હું ખાતરીથી કહી સકું એમ છે કે હમારા પક્ષ

માંથી એક પણ વ્યક્તિની સંમતિ નહોતી. વસ્તુસ્થિતિ જૂદી જ હતી. મહારા પિતાને પણ એ સંબંધ ઇષ્ટ નહોતો; અંગત વાધો નહોતો, છતાં અન્ય કારણોથી વાંધો હતો. આ અંગે હમે ભીમરાવની પુત્રીની મસ્કરી કરતા— રમૂજ માટે જ—તે વખતે હેનો ઉત્તર તો એ જ હતો કે એ તો મહારા ગોવર્ધનકાકા થાય. ગોવર્ધનભાષ્યે આ બનાવને પોતાના હમારા કુટુંબ જોડેના સદ્ભાવ સંબંધને સમાર પણ કહ્યુંપિત કરનારો થવા દીધો નહોતો. કાંઈ બન્યું જ નથી એમ હેમનુ વર્તન હતું.

ભીમરાવની કૃતિ—‘મેઘદૂત’નું ભાષાન્તર એ કૃતિ—ગોવર્ધનભાષ્યે કાચી વયની રચના હોવાથી દ્વપદ્યુક્ત માની હતી. મહારે મ્હોએ ગોવર્ધનભાષ્ય કહેતા કે એ પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નથી એમ—મ્હેં તો ભીમભાઈને સ્પષ્ટ કહેલું છે. આ હેમનો ખરા હૃદયથી બાધેલો અભિપ્રાય હતો. પરંતુ એ અભિપ્રાયનાં પરિણામ અન્ય પાત્રોના સંપર્કથી કેવાં અનિષ્ટ અને કડુતા-વાહક ચર્ચા તે વિચારું છું તો આજ માન જ રાખું છું. એ વિશે અન્ય પ્રસંગે હું લખી ચૂક્યો જ છું.

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ભાગ ૧ લાની એક પ્રત કોરાં પાનાં વચમાં નંબાવી-ને બંધાવેલી ગોવર્ધનભાષ્યે મ્હને મોકલી; સૂચનાઓ દીકા, છત્રાદિ અંદર નાંધવાની માગણી કરી. મ્હેં કેટલીક સૂચનાઓ લખી પણ મોકલી પણ અમલ થયો જણાયો નહિં. ‘બોલી જવાયું’ અથવા ‘બોલાઈ ગયું’ એ પ્રયોગને બદલે “બોલાઈ જવાયું” એમ દ્વિગુણ શક્યતાવાળા દૂષિત પ્રયોગ તરફ મ્હેં ધ્યાન ખેંચેલું બર્થ ગયાનું સાંભરે છે (‘ચાળણી’ ને બદલે ‘ચારણી’ જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગ માટે પણ ‘વસન્ત’મા મ્હેં ચર્ચા કરેલી છે તે ઉત્તર પણ ગોવર્ધનભાષ્યે ચીંગડામા જ આપેલો તે યાદ આણું છું તો ખેદ થાય છે કે ન્યાયતુલા સાચવનારા ગોવર્ધનભાઈ પણ તુલાની દાંડી અયોગ્ય રીતે નમાવતા હતા ખરા).

આ તુલાની દાંડીમાં વિકૃતિ સંબંધે-એકાદ ખેદજનક પ્રસંગ પણ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંજીભાઈ ગોવર્ધનભાઈના ધરમાં ધરના માણસ જેટલા પરિચયથી ભાવનગરમાં રહેલા, લખી :ખેલા; કાલકમે; નડિયાદમા

ગોવર્ધનભાષના જ ધરમાં સાકુત તરીકે પાછા રહ્યા, તે પ્રસંગમાં ગોવર્ધન-  
ભાષા જાતે હાજર નહિ, પણ બીજાઓના વિવર્ચનથી વરજભાષના  
તરફની વાત સાંભળ્યા, પૂછ્યા, વિના જ ગોવર્ધનભાષ્યે એ શુદ્ધ હૃદય  
અને વતંતવાળા મિત્રનો ત્યાગ કર્યો તે હેવો કે હેમની જોડે બોલવાએવાર  
પણ તબ્બો. આ આનિજનક વાત આટલેથી જ ઠાકું છું.

ઈ. સ. ૧૮૮૮ થી ગુજરાતી જોડણીને સંબંધે મ્હેં જોરથી ચર્ચા  
ચલાવી હતી, ઉચ્ચારાનુસાર લેખનનો પક્ષ કરીને મહારાજ લખાણોમાં પ્રયોગ  
સર કર્યો; ધણીના મનમાં મહારી દલીલો ઊતરી અને એ પદ્ધતિ સ્વીકારવા  
લાગ્યા. આમ ચાલતે ચાલતે આઠ વર્ષ પછી ગોવર્ધનભાષ્યે ઈ. સ. ૧૮૯૬  
ના આક્ટોબરના ‘સમાલોચક’માં પોતાની એક નવી જોડણીપદ્ધતિ રજૂ  
કરી. એ પદ્ધતિમાં ક્ષતિયો અને ન્યૂનાધિકતા જણાવાથી મ્હેં એ લેખ વિશે  
સવિસ્તર ચર્ચા “શાનસુધા” (આક્ટોબર, નોવેમ્બર, ડિસેમ્બર ૧૮૯૬)માં  
પ્રસિદ્ધ કરી. તે ઉપરથી ખાનગી પત્રમાં મ્હને હેમણે લખ્યું: “(સાધ  
જેવા મુસકમાંથી આ ધૂમાડાના ગોઠા ત્હમે ક્યાંથી કાઢ્યા.”; અને આ  
યુક્તમાં પોતે હારશે તો પણ પુજાદિચ્છેત્ પરામવમ્ એમ અરથાને મુરખી-  
પણું સ્વીકારનારું વચન લખ્યું હતું. હું રમૂજથી હસ્યો. પરંતુ મહારા  
જેખના પ્રાયુત્તર લેખમાં તો ગોવર્ધનભાષા જરાક કોપને વશ થઈ જઈ  
એકબે અણુધટતા વચનો લખી ગયા હતા. તેથી મ્હને એ બન્ધુવત્ મિત્રને  
વિશે મનમાં ગ્માનિ થઈ. ‘એચ્છનો સંસર્ગ’ જેવા અસંબદ્ધ આરોપ,  
સાકડી શેરીના ઉચ્ચાર કે હેવાં વચનોથી કેવળ અંગત આક્ષેપ, હસાદિથી  
એ લેખ કલંકિત થયો હતો. અસ્તુ.

પણ આ સંબંધમાં ગોવર્ધનભાષના હૃદયમાં હેવો તો મદ્દ બધાઈ  
ગયો હતો કે, અમદાવાદમાં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ્ ભરવાની યોજના માટે  
રજીગિતરામ અને એક બે મિત્રો હેમને મળવા ગયા, તે વખતે પ્રથમ પ્રશ્ન  
ગોવર્ધનભાષ્યે આમ જ પૂછ્યો: “પરિષદ્માં શું કરશો?—જોડણીની ચર્ચા?  
પરિષદ્ ભરાઈ તે વખતે જોડણી—વિશે કાંઈ પણ વધારે પમણું ના લેવાય તે  
માટે પરિષદના કાર્યસ્વરૂપમાં હેવી ચરત મૂકી હતી કે કાંઈ પણ વિષય ઉપર

હરાવ રજૂ ના કરવા. આ સંબંધે હું પરિવ્રજ માટે કુમસથી આવ્યો અને આ વાત જાણી, એટલે બેઠકને પ્રથમ દિવસે જ આપણે સંસ્કાર મહારી જોડે શ્રોતામંડળમાં બેઠા હતા. હું જોઈને મહેં કહ્યું—હું પેટદોશ ઉપર જઈને જોડણી સંબંધે કમિટી નીમવાનો હરાવ રજૂ કરવાનો અને જોઈણું કે શું તકમે બધા કરો છો? Out of order મહેં હરાવશો, તો હું મહેં સજવું કરીશ, આ મહારી જીતની અદૃશ અસર યઈ, અને બીજી બેઠકમાં હરાવ જાણ્યામાં પ્રમુખે જ રજૂ કર્યો—કમિટી નીમવાનો.

એ પરિવ્રજને અંગે મિત્રમેળાપ થયો હતો; કલાહાર, ચલાપણી, સંગીત ઇત્યાદિ વિનોદોર્થો બે ત્રણ કલાક આનન્દમાં બધાએ માન્યા. સંગીત સુંદર ચાલતું હતું તે વખતે ગોવર્ધનભાઈએ જોડણીની ચર્ચાને અંગે કેટલીક શંકાઓ પૂછી: ચર્ચાના બે ઉચ્ચાર ત્રિશે; મહેં સમાધાન ચાલ હેવા ઉત્તર આપ્યા. પરંતુ ઉચ્ચારણપરીક્ષા માટે શ્રવણશક્તિની તીવ્રતાને અભ વે એ સમજાયા નહિં, મહેં વધારે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિં. કેમકે તે જ વખતે મધુર સંગીત ચાલતું હતું તે સાંભળવાની મઝામાં જંગ પડતો હતો; અને તેથી હું મનમાં કચવાયો પણ હતો.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં મહારા બંડખેર વર્તનથી—નરસિંહરાવ અને હેમના તરફ મિત્રોએ જોડણીની બાબતમાં બંડ જોડાવ્યું હેવો કાંઈક આરાપ ગોવર્ધનભાઈએ ‘સમાધાનચક્ર’ના લેખમાં મુક્યો હતો, તેથી કહ્યું—કે મહારા બંડખેર વર્તનથી—ગોવર્ધનભાઈને કાંઈક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે. તેથી પરિવ્રજના ઉપસંહાર વખતે કરેલા બાપણમાં ગોવર્ધનભાઈએ એક નવી શોધથી મહેં દાખી નાંખવાની આશા રાખી હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન જાણે; પણ એ નવી શોધ હેમણે બહુ ચમત્કારરૂપે, અને શ્રોતાઓનું કુતૂહલ જરાક ટટળાવીને પ્રગટ કરી: એ નવી શોધ તે રા. કેશવલાલ કુવ. ગોવર્ધનભાઈને મન એ નવી શોધ હશે; બાકી સાહિત્યરસિક વર્ગમાં તો કેશવલાલભાઈની કાર્તિક સ્થપાઈ ચૂકી હતી. અસ્તુ—પેલા સંગીતના મધુર ધ્વનિ તરફ પાછા વળિયે. સંગીતવિનોદવાળા મિત્રમેળાપને બીજો દિવસે પરિવ્રજની પ્રશુદ્ધિ કરતી

વખતે ગોવર્ધનભાઈ ખોલ્યા આપણે મઈ કાલે મિત્રમેળાપમા નધા ખરસ્ખર મળી સકયા નહોતા, તે વખતે તો આપણે ગાનતાનમા અને—” (વચ્ચમા હુ ખોલ્યો “ખાનપાનમા”) વખત માળ્યો’તો”—ગાનતાન તે ગોવર્ધનભાઈ ના અનધિકારી શ્રમણને રસહીન યોગાટ જ હતો—માટે, હેમણે સૂચવ્યું કે, આપણે મિત્રતા પહેલા બધા એક બીજાને મળિયે તો સારું આ સૂચનાનો અમન જૂની જ રીતે થયો બધા જઈ જઈને ગોવર્ધનભાઈ કને પૂજા-ઉપદાર-અક્ષરશ નહિ, પણ રૂપકદષ્ટિ પૂજા-ઉપદાર-અર્પવા ગયા અને કૃતકૃત્ય થઈને ચાલતા થયા હમે ઝેટનાક તો ગોવર્ધનભાઈના અગત મિત્રો જ હતા એટલે હમે તટસ્થ રહ્યા આ દસ્ય ઉચ્ચલાવ પ્રેરે હેતુ તો ન હોતુ જ

જોડણી કરતા વધારે મહત્ત્વના બીજા વિષયમા ગોવર્ધનભાઈ અને મહારી વચ્ચે હૃદયુક્ત થયું હતું સામાજિક સુધાગના વિષયમા “દિન-ઓ ની માસારિક ભાવનાઓ” સબ-પ્રે હેમણે અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૦૨ ના \* જૂન કે જુલાઈમા સાહિત્યસભાને અગે ભાષણ આપ્યું ત્હેમા રૂ સસ્થા ઓ-છટ્ટ અનિષ્ટ સર્વ સસ્થાઓ-માટે દૂષિત તક વાપરીને બચાવ કર્યો હતો એ જ સભાના તરુણ ચાલકવમ માથી-રણજિતરામ અને બીજો એક મિત્ર-મહારી કને આવ્યા, અને ભાષણ માટે માગણી કરી “Social Dynamics” ( સામાજિક ચનનશાસ્ત્ર ) એ મયાણુ લઈને મ્હે ભાષણ કર્યું અંબાલાલ સાક્કરલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા (ગોવર્ધનભાઈનામા પણ એ જ પ્રમુખ હતા) અંબાલાલભાઈયે તુલનાનિર્ણય આપ્યો, મહારા વિચારોને હેમણે રીકાર્ડ ગણ્યા

ઈ સ ૧૮૮૪ મા હુ ખેડા જિલ્લામા પ્રથમ સરકારી અધિકારે ચલ્યો તે વખતે અમદાવાદથી આણંદ મુકામે હુ જવાનો હતો ત્હારે નડિયાદ રેશને ગોવર્ધનભાઈ કરમોડાયેલો, સૂજેલો પગ, ધસડતા લગડાતા

\* પાછળ પૃષ્ઠ ૮૫મા આ બનાવ માટે ઈ સ ૧૮૯૮-૯૯ નો સમય આધોષિ તે સ્પષ્ટ લાગે

લંગડાતા આવ્યા અને “ભાણીકાકા” એ આમહથી મળે નિમંત્રણ કર્યું હતું કહીને મળે જબરજસ્તી બિતારીને મનસુખરામભાઈને ઘેર તેડી ગયા; —એ પ્રસંગે હું પાછળ કહી ગયો છું;† એ વખતના સ્નેહાર્દ ગોવર્ધનભાઈ પંદર વીસ વર્ષના ગાળામાં બદલાઈ ગયા હશે! આ મુદ્દા પ્રસંગથી એમ કાઢને લાગશે, પરંતુ એમ માનનારનો ભ્રમ તોડવાને હું કહું છું કે ગોવર્ધનભાઈને હેવો અન્યાય આપવો નહિ. હેમની હૃદયની જન્મભિદ્ધ ઉદારતાનાં પ્રમાણ મળે અનેક વાર મળ્યાં હતાં એક જ પ્રસંગ નાંધું: ઈ. સ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલ માસમાં ગોવર્ધનભાઈના ખાસ આમંત્ર્યપૂર્વક નિમંત્રણથી હું અમદાવાદથી નડીયાદ હેમને ઘેર ગયો, હેમના ધરતી પરમાળમાં ઠુંડકમાં બેસી દૂધિયું હેમણે બનાવરાવેલું હમે બધાએ પીધું. એ ભાંગવિનાની ભાંગથી સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ. કાવિક નિરો ના ચઢ્યો, પછી જુલાઈ માસમાં વળી હેમને ઘેર હું ગયો ત્યારે મળે ગોવર્ધનભાઈ કહેછે: “લોકોને આશ્ચર્ય લાગેછે કે આપણે બે જણ વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં મહત્ત્વનું અભિપ્રાય વિશે અન્તર હોતા છતાં બંનેની મિત્રતાને કશો આઘાત કેમ નથી થતો?” — ઉત્તર શો! — એ જ કે ગોવર્ધનભાઈના જોડા સૌજન્યથી લોકસંઘ અગ્રણ્યો જ હશે, અથવા ઈર્ષ્યાનો પડદો આડે આવીને સત્યદષ્ટિ અસક્ત થઈ જતી હશે.

ગોવર્ધનભાઈની નડિયાદમાં ઉપર નીધેલી મુલાકાતમાં અંતિમતાના મૂઠ ભણુકારા હતા; મળે તે વખતે ના સંભળાયા. હું રેલાગિરિ નાંકરી ઉપર પાછો ચઢ્યો—રત્ન પૂરી થતે, બે વધ વીત્યાં ન વીત્યાં, અને

નમેશ કાળ! ગળ્યો મુજ લેય  
અમોઘો મિત્ર બન્ધુસમ એહ!

તથાપિ આશ્વાસન એક છે.—રસિક આશ્વાસન:

હરવલ્લિ ફૂલો થઈ કંઈક લયી,  
લયો તે ન લયી ન કદાપિ થશે.

(૨૮)

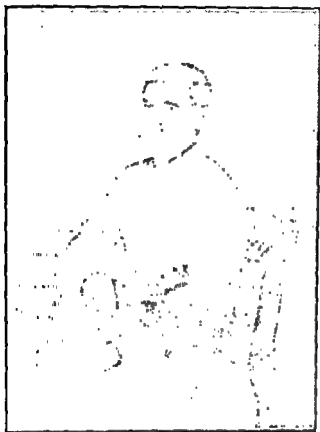
## સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર

આ વિચિત્ર મૂર્તિ વિશે હું જ અન્યત્ર પુષ્કળ સવિસ્તર લખી ચૂક્યો છું. તો હવે શું બાકી રહ્યું? કંઈ જ નહિ. માત્ર સ્મરણમુકુરના બીજામાં ઉત્તરે એમ રૂપાન્તર જ થશે. અંતર્ગત પુનરુક્તિયો આવશે જ. વાચક તે માટે ક્ષમા કરશે એમ ઉમેદ રાખું છું.

મહારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર નારાયણ પ્રવેશ કર્યો, તે પૂર્વે જીવનિકાની પાછળથી હેનો જ્વનિ સંભળાતો હતો. મહારા પિતાને નવીનચન્દ્ર રામ જોડે મુંબાઈમાં પરિચય થયો, તે સમયે બાણના પુત્રવત્ત યુવક તરીકે નારાયણ જોડે હેમને પ્રસંગ થયેલો. તે પ્રસંગને આધારે નારાયણ મુંબાઈથી 'બાણ' જોડે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન લખી ચાલ્યો ગયો તે પછી એ યુવકના પત્રોનો શરૂઆત મહારા પિતા તરફ સતત ચાલ્યે જતો હતો. એ હેના શબ્દોનું આત્મ જીવનિકાન્તરથી શ્રવણ હેમને-મહેને અને મહારા બન્ધુઓને-કંઠાળો આપતું હતું. બંગાળી શબ્દો, શબ્દોનું, ગુજરાતીમાં અથોઅ મિશ્રણ, આડઅપરી સંસ્કૃત શબ્દોનો થોક, ગુજરાતી ભાષાશબ્દો મહાન; ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળી ભાષાથી કલુષિત થયેલા હેના પત્રોથી હેમને સ્પષ્ટ કરતાં કંઠાળો વધારે આવતો હતો; મહારા પિતા તો ઉદાર ભાવે હેને નિયમસર ઉત્તરો લખ્યે જ જતા હતા, અને નકામા ટપાલ ટિકિટોના ખર્ચ માટે હેમે હેમને દરિયાદ કરતા. છતાં મનમાં એમ ખરું કે આ વિચિત્ર યુવક કાંણુ કરો ?

† 'મનોમુક્ત', પૃષ્ઠ ૨૭૨ થી ૨૯૭.





नारायण हिमचन्द्र-(पूर्वविस्था)

[पृष्ठ २४४]

(૨૮)

## સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર

આ વિચિત્ર મૂર્તિ વિશે હું † અન્યત્ર પુષ્કળ સવિસ્તર સખી ચૂક્યો છું. તો હવે શું બાકી રહ્યું? કંઈ જ નહિં. માત્ર સ્મરણમુકુરના ખીબામાં ઊતરે એમ રૂપાન્તર જ થશે. અંતર્ગત પુનરુક્તિયો આવશે જ. વાચક તે માટે ક્ષમા કરશે એમ ઉમેદ રાખું છું.

મહારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર નારાયણ પ્રવેશ કર્યો, તે પૂર્વે જવનિકાની પાછળથી હેનો ખનિ સંભળાતો હતો. મહારા પિતાને નવીનચન્દ્ર રાય જોડે મુંબાઈમાં પરિચય થયો, તે સમયે બાણના પુત્રવત્ત યુવક તરીકે નારાયણ જોડે હેમને પ્રસંગ થયેલો. તે પ્રસંગને આધારે નારાયણ મુંબાઈથી ‘બાણ’ જોડે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન સધી ચાલ્યો ગયો તે પછી એ યુવકના પત્રોનો સરપાત મહારા પિતા તરફ સતત ચાલ્યે જતો હતો. એ હેના શબ્દોનું આમ જવનિકાન્તરથી અવધ્ય હેમને-અને મહારા બન્ધુઓને-કંટાળો આપતું હતું. બંગાળી શબ્દોનું, શબ્દોનું, ગુજરાતીમાં અયોગ્ય મિશ્રણ, આડમ્બરી સંસ્કૃત શબ્દોનો થોક, ગુજરાતી બાષાશબ્દોનું મહાન; છત્વાદિ લક્ષણોવાળી ગ્રામ્યથી કલુષિત થયેલા હેના પત્રોથી હેમને રમૂજ કરતાં કંટાળો વધારે આવતો હતો; મહારા પિતા તો ઉદાર ભાવે હેને નિયમસર ઉત્તરે લખ્યે જ જતા હતા, અને નકામા ટપાલ ટિકિટોના ખર્ચ માટે હેમે હેમને ફરિયાદ કરતા. છતાં મનમાં એમ ખરું કે આ વિચિત્ર યુવક કાંણુ હશે ?

† ‘મનોમુકુર,’ પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી ૨૯૭.



नारायण डिभयंकर-(पूर्वावस्था)

[५२४४]



नारायण छिन्नन्द- (विश्वनाथ)

१५४ २४४

એ મૂર્તિનેા રગભૂષિ ઉપર પ્રવેશ ઈ તા ૧૮૮૬ માં મયો મહારા  
મિતા એ વર્ષના મે માસમાં દેવલોકમાં ગયા, તે પછી મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ  
તથા એક બે સ્નેહીઓ ચાંમાસામાં શેલાપુર હું નાંકરી ઉપર હતો ત્હા  
આવ્યા એ મડળમાં નારાયણ હેમચન્દ્ર પ્રગટ થયાઃ ઉઘાડુ માથુ, દૂકા  
વાળ, કોટ ધોતિયુ ધર્માળી હમનું,—એ બાલ વેશસ્વરૂપ બાડી આપ્યો,  
મ્હેાએ શીળીના ધોખા, હરવા ફરવા ચાલવા મ્હાલવામાં કદ માપણુ, માલતા  
એક હાથ સ્થિર અને બીજે જોરથી વીંકાતો જાય—હેવી હોડછા, મુખમુદ્રામાં  
કાઈ પણ અસાધારણપણુનો અભાવ,—એ બાલ શરીરાદિષ્ટના,—  
વાતચીતમાં પણ ભાષા છટા ઇલાદિમાં સ્ખલનશીલતા, છતાં તે પાછળ ગૂઢ  
રહેલી સુદ્ધિની તીવ્રતા,—એ અતરંગ સ્વરૂપ,—હેવો નારાયણ પ્રગટ થયો  
દાદીવાળો જ જે લોકોએ હેને ઉત્તર કાળમાં દીડેનો ત્હેને દાદી મૂડેથી આ  
મૂર્તિ સ્થાપે મૂડેલી જોઈને આશ્ચર્ય ભાગશે—આ નારાયણ હેમચન્દ્ર ? પણ  
એ જ, નહીં

આ વિલક્ષણ મૂર્તિએ મ્હને વશ કર્યો, શુ અતર્ક્ય આકર્ષણું હશે ? બન્ધુ  
સ્નેહીનું મડળ અમદાવાદ તરફ વઢાય ચયુ, પણ નારાયણને મ્હે તમા  
મહારી પત્નીએ મુખાઈ જઈને ખાજા આવવાની વિનતી કરી, અને એ  
પણુ આકર્ષાઈને આવ્યો ધર્માળીમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર—ખડખડી  
ભાષામાં—કરવાનું નારાયણનું કારખાનું ચાલ્યુ ‘કુસુમમાળા’ હજી ગુર્જર  
વાચક વર્ગની સમક્ષ મ્હે રજૂ કરી ન્હોતી કાબ્યો હેમાના કદમ્બ તથા  
મિત્રમડળે વાચેલા સાબળેલા, નારાયણ પણ એ મડળમાં ખરો હેને કાબ્યો  
મમ્યા મ્હને વારવાર ફરજી મારે, ને કહે “મહાશય ! કાઈ કાબ્ય લખો !”  
હેના ઉપર હું ચીદાઈ, ‘એમ તે કાબ્ય ચતા હશે ?’ કાબ્યસરિતા સ્વચ્છન્દે  
નીકળેની તે શુધ્ધારણ્યમાં ગુપ્ત ચર્ચાઈ હતી—એ ફરજીથી હું કટાક્ષે  
પણુ મનોવ્યાપારની ગતિ બુદ્ધિ જ હતી એ ફરજી મગીને જાદુમરનો દા  
બન્ધો, અને

બધી મત્રો મોખા કઠણ પથરે દાઢ મહર્યો  
અને એ ! ચાચી ત્હાં બેઠી બેઠેને જાગરો

‘અભિનન્દનાટક’ કાવ્ય નારાયણના જ આગ્રહથી રચાયું;—“મહાશય । નવા વર્ષનિમિત્તે કાવ્ય કાંઈ રચીને અમદાવાદ મોકલો.” (મહારા બન્ધુ વગેરે અમદાવાદ હતા; નારાયણ, મહારી પત્ની અને હું એટલાં શોલાપુરમાં હતાં) કાવ્ય રચાયું—ગોવર્ધનબાઈએ પોતાની ‘કુસુમમાળા’ની પ્રતમાં *Pathetic and Sublime* એમ શેરો મારેલો તે કાવ્ય, હું તાવના જોસમાં હતો તે જોસમાં ને જોસમાં લખાયું. અને પછી તો કાવ્યપ્રવાહ ચાલ્યો.

નારાયણના આ ઉપકારનો સ્વીકાર ‘કુસુમમાળા’માંના અર્પણ વડે મહે કર્યો તે વખતે હું નહોતો જાણતો કે નારાયણના હૃદયમાં મહારી અમુક કાચમાં સહકારિતાનો સ્વીકાર પણ એ પ્રકારે કરવાની જિભિં ઉત્પન્ન થશે. ‘અશ્રુમતી’ નાટકનું બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં નારાયણે લગભગ સમગ્ર ભાષાન્તર કર્યું હતું; જે ગીત બાદ કરતાં બાકી સર્વાંશે ગદ્ય હતું; શોલાપુર તળમાં અને જિલ્લામાં સવારીમાં ફરતે ફરતે નારાયણના આગ્રહથી એ નાટકની નારાયણી ભાષા બદલીને ગુજરાતી બનાવવાનો પ્રયાસ મહે આરમ્બ્યો હતો, સાથે જ ગદ્યમાંના અમુક ભાગ પદ્યમાં રૂપાન્તર આપીને મહે ગોઠવ્યા. આ કારણથી નારાયણે મહેને ‘અશ્રુમતી નાટક’ અર્પણ કર્યું, અથવા હેના સંખ્ધે વાપરિયે તો, “અતિ શ્રમથી સંસ્કાર પામેલી અશ્રુમતી પાછી સ્વીકારો” એમ હેણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. (‘અશ્રુમતી નાટક’ની એક પ્રત સુંદર મોરાર્જી પૂઠામાં સુનેરી નક્કી વચ્ચે મહારી છબી ગોઠવીને મહેને હેણે મોકલેલી ત્રેમાં છબી નીચે સુનેરી અક્ષરોમાં આ વાક્ય કોતર્યું હતું.)

હવે એ શૃંગારમુક્ત ‘અશ્રુમતી’ ની પ્રત મળી, ને હું અસાધારણ આદ્રતા, આશ્રય ધ્યાદિ ભાવમાં લીન થયો. અર્પણનો અરસપરસ બવહાર તો તદ્દન આકસ્મિક યોગનું ફળ જ હતું; ‘કુસુમમાળા’ મહે નારાયણ ને મોકલી, અને ‘અશ્રુમતી’ મહેને મળ્યું તે તારીખોની મશુતરીથી ખાત્રી થઈ કે કોઈ કોઈને કાંઈ ખબર નહોતી. પણ મસ્ત ફકર

નારાયણ તો, વિચાર, ગણના, ઇત્યાદિ બન્ધનોથી મુક્ત ! એ તો ઉછળ્યો અને ક્રોધયુક્ત પત્ર મૂકે હેણે લખ્યો, “ મહે દુનિયાદારીનો બંધાર જેવો ધધો હવે દીડો હુ નહોતો ધારતો કે આમ બદલો વાળવાનો બંધાર ત્હમે કરશો ” ઇત્યાદિ મતનબનાવ્યો હતા મહે હેને પત્રદ્વારા ખુનામો કર્યો હેને ખાતરી થઈ સતોષ થયો, પણ એ આંતર્યા ફકારનો શુરમાનો આનન્દ આ પ્રસંગે તો જતો રહ્યો તે હેને જરા અમ્યુ નહિ હોય

નારાયણ શોલાપુર જિલ્લામાં મ્હારી જોડે ફરતો હતો તે વખતમાં ત્હના અનેક બંગાળીના લાપાન્તરોની બાપા સુધારવા ફરવનાનું મગજતોડ કામ મ્હારી કને નાગયણે લીધું હતું હેને ના કહી મકાની જ નહિ એક દાવો એક પ્રસંગ હતો નાગયણ પેતાનું લાપાન્તર મૂકે વાચી મલગાવતો હતો વાચને વાચને મોથ્યો, ‘ એ ક્ષાન્ત થયો ’ મહે પૂછ્યું “ શુ ” ‘ ક્ષાન્ત ? ’ ‘ ક્ષાન્ત ’ એટલે શુ ? ક્ષમા યુક્ત ? નારાયણ, “ ના, ના, મહાશય ! ક્ષાન્ત ’ આમ રગઝગ ચાલી આખરે લખેનું જોયું, તો નીકળ્યું—શ્રાન્ત ! પછી જુદા જુદા શબ્દો હેની કને ઉચ્ચારાવ્યા પછી મૂકે જણાયું કે શબ્દને આરમ્ભે આવેતો શ્રકાર નારાયણથી ઉચ્ચારાતો નહિ, જ જ ઉચ્ચાર કરે શબ્દની વચમાનો જરાખર ખોત—આશ્રમ શબ્દનો ઉચ્ચાર આશ્રમ જ કરે શ્રી નો ઉચ્ચાર શ્રી જ કરે,—શ્રીમદ પોતાના નામની પૂર્વે મૂકવાની વિચિત્રતા નારાયણે આરમ્ભના પુસ્તકોમાં કરેલી મહે એની હમનીતા અને અયોગ્યતા બતાવી તે પછી હેણે એ છોડ્યું કાઢી નાખ્યું હતું

નારાયણ શોલાપુરમાં હતો ત્હવામાં પોતાના એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મિત્ર રામજીદાસજીનું નામ વારે વારે દેતા હતા, હેની જોડે પોતે બહુવાર મુસાફરીઓ કરેલી, હેની વિચિત્રતાઓ હમને કહેલી, ત્હમાની એક યાદ આવે છે દૂધ પીએ તે વાડકા વડે નહિ, ચમચી વડે નહિ, પણ લાખી હુક્કાની નેહ વડે ! શોલાપુરથી નારાયણ ગયા પછી કેટલીક મુદતે મ્હારા બન્ધુ મિત્રો વચેરે મ્હારે ત્હાં હતા ત્હવામાં

એકાએક નારાયણ અને રામજીદાસજી આવી ચઢ્યા. હમારે ઘેર જિતયાં. રામજીદાસજીનું ઓળખાણ કરાવ્યું. કોઈ ઉઠાઉઠીર નેવો, અથવા તો મગજનું ચક્ર અવળું ફરી ગયેલો, હેવો આજર વગેરેથી વિમુખ માણસ હમને તો એ લાગ્યો. આવતાં વાંત કાંઈ વિનાકારણની તકરારી ચર્ચામાં જ એ પડ્યો. હેની વાચાલતા ભારે. હેની બોડે માર્યું ફાડવામાં હું ના બોડો; મહારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેશાર્ષ પથરના માથાવાળા હતા તે બોડા. રામજીદાસજીની હિન્દી વાણીમાં વારંવાર સિર્ફ શબ્દ આવતો તે વરજભાઈ સમજતા પણ નહિ; સમજવાની જરૂર પણ નહોતી. એ એ વિલક્ષણ મિત્રોનું જોડું મદરાસ તરફ ચાલ્યું ગયું. મુસાફરી, ઉદ્દેશહીન, બ્રમણ માટે શાંક, એ આ એ વિલક્ષણ માણસો વચ્ચે સયોજક અકોડો હતો. થોડા દહાડા પછી નારાયણ પાછો આવ્યો.—“ એકલા કેમ ? ” તો કહે રામજીદાસજી અને હું મુસાફરીમાં લઢ્યા એટલે હું ચાલ્યો આવ્યો ! ”

ગોલાપુર જિલ્લામાં નિલ સહવામે નારાયણનો પરિચય મહારે ગાદ થયો. ખાવું પીવું, સુવું ખેસવું, ફરવા જવું વાર્તાલાપ કરવા, બધામાં નિલ સદચારથી એ બન્ધુવત્ બની ગયો. હેની ભાષા સુધારવાનું કામ કરતે અનેકવાર લઢાઈયો પણ થતી. ખાસ કરીને બંગાળી ભાષાની કેટલીક હસનીય વિચિત્રતાઓનો હું તિરસ્કાર કરતો ત્યારે નારાયણ રીસાઈને મ્હો ચઢાવતો. એક હેવા પ્રસંગે ‘ઉપન્યાસ’ શબ્દ આવ્યો. મ્હું પૂછ્યું: ‘આ શબ્દનો અર્થ શો ? આ વાક્યમાં સંસ્કૃતમાં જાણ્યો અર્થ ખેસતો નથી. ઉત્તર મળ્યો:—મહાશય ! ‘ઉપન્યાસ’ એટલે નવલકથા. ” હું તો છક જ થયો “ સંસ્કૃતમાં આ અર્થમાં કદિ પણ પ્રયોગ જાણ્યો નથી; અને ત્હમારા બંગાળીઓએ આ કથ થી ઘડી કાઢ્યું ? કાંઈ અર્થનો સંબંધ પણ નહિ ! ‘કાદમ્બરી’ વાર્તાનાયિક ઉપરથી ‘કાદમ્બરી’ એ નામ વાર્તાનું પડ્યું. ને તેથી આજળ વધીને મરાઠીમાં ‘કાદમ્બરી’ એટલે કોઈ પણ વાર્તા એમ સામાન્ય નામ પડ્યું તે વિચિત્ર અને હસનીય છે, જતાં લક્ષણથી જાંઘ ખેસાડાય એમ છે, પણ આ ત્હમારો ‘ઉપન્યાસ’ તો કાંઈ પણ પાયા વિનાનો શબ્દ ! ” નારાયણનો



ખયાવ-રીસાઈ ને મ્હોં ચઢાવવું. જે મિનિટ બહી પાછા પોતે પ્રજુલ થઈ ગયા, અને ભાષાન્તર તપાસવાનું કામ ચાલ્યું.

આ સહવાસના વખતમાં જ મ્હારી કાવ્યરચનાની રસિક પ્રવૃત્તિની જોડાજોડ યુગ્મરાતી ભાષાની જોડણી ત્રિશેનો નિબન્ધ ( ઈ. સ. ૧૮૮૮ નો પ્રથમ નિબન્ધ ) એ શુષ્ક વિષયની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી હતી. નારાયણ એ લખાતી વખત ચર્ચામાં ભુલ્લિયુક્ત ભાગ લેતો હતો. એક વાર મ્હને એ કહે: “ મહાશય ! હકાર બોલાય ત્યાં લખવો એમ ત્હમારો આગ્રહ છે તો ‘જમ્હારે’, ‘ત્હારે’ હેમાં પણ હકાર મૂકવો જોઈએ ? ” હું:—“ક્યાં મૂકીશું ? ” નારાયણ: “ બોલાયછે ચકારની પછી તરત, તો તેમ મૂકવો. ” હું:—“છાપખાનાવાળા હેવાં ટાઈપ ક્યાંથી લાવશે ? ” તો કહે:—“એતો મહાશય ! બહું થઈ સકશે.” કરીને છાપવાની ઝીણવટથી પૂરા વાકેજ નારાયણે ‘જમ્હાં’, ‘ત્હાં’, ‘કમ્હાં’ ‘જમ્હારે’, ‘ત્હારે’, ‘કમ્હારે’, જેવાં સ્વરૂપો મ્હને વળગાડ્યાં, લેકા લલે હસે; નારાયણની સ્વરૂપાકૃતિ જેવી એ રૂપાકૃતિયો કદંગી મણુશે;—પણ એ રૂપાકૃતિયો આજ સડગ્રીસ વર્ષના પરિચયથી મ્હને તો સર્વાંશે ધૃષ્ટ જ લાગેછે, અને આકારમાં કાંઈ અણુધડપણું જણાતું નથી. મ્હારા ઉપર જે પડિતો કોપ કરતા હશે ત્હમણે અડધો કોપ નારાયણ ઉપર પણ કરવો જોઈએ.

“ મહાશય ! મ્હારે ઈલાંડ જવુંછે; જરૂર હું જવાનો. ” હું:—“ પણ મિયાં ! પૈસા ક્યાંથી લાવશે ? ” “એ તો મળી જશે; કાંઈ પણ પરમેશ્વરનો લાભ મળશે. ” હું:—“ પણ લાઈ સાહેબ ! ત્હમને અગ્રેજી લગાર પણ આવડતું નથી તે શું કરશે ? ” “હું સીખીસ, પછી જઈસિ.”—નિશ્ચય થયો પછી ડગે હેમાંનો નારાયણ ન્હોતો. અગ્રેજી પ્રાધ્મરથી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. H O, જી—ઓ, ગો, એટલે જવું;” W—E—T—T ડબલ્યુ—ઈ—એન—ટી, વેન્ટ એટલે ‘ગએ’;—ઈલાદિ રૂપો ન્હાના આળકની પેઠે ડાહ્યાં ધૂણાવીને ગોખતો મ્હોટા વયનો નારાયણ મ્હારાં નયનોસમીપ ખસારે જોઈ શ્વં. રાત્રિશાળામાં પ્રોઢ વયના, મનુર, ખેડુત, વર્મના પુરુષોનું મિત્ર એક અગ્રેજ .

સમભાવ સાથે પણ કાઈક કૃપાવૃત્તિ દર્શાવીને સરસ આપ્યું છે, તેવું જ ચિત્ર આ પથર લઈને માથું ફાડનાર નારાયણનું હું જોઉં છું” —અતે નારાયણે આ ફાફા છોડી દીધા. “મહાશય! હું તો એમને એમ જઈશ રિલાયતમાં ભાષા તો આવડી જશે” દહતાનો સાગ નહિ, પણ ઈર્ગાડ જવાની ઉતાવળ — એ જ આ કૃતિનું મારણ હતું જવાનો નિશ્ચય એ ખરું મૂળ હતું.

નારાયણનું એક ખીલું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે. હમે સાંઝે સાંઝે ફગવા જઈને છિરે દેની રામાનિક ઉત્સાહની જોસ ભરી વાણીમાં ગમે ત્હેવા ઉચ્ચારો કરતો નારાયણ ઝડપથી મ્હારી જોડે આવે છે. હું એકાએક બોલો રહું છું — “મહાશય! ચાનતે ચાવતે મ્હને ત્હમે અથડાઓઠો — તે છેક ગટરમાં હું જતો રહું છું.” વગી એ ખરી જાય છે — ને જરાવાર સીધો આવે છે, પાછો મ્હને અથડાઈ અથડાઈ ને ધમ્મકોનો જાય છે, મ્હે હેનું કારણ અનુભવ પછી સોધી કાઢ્યું. મ્હને એક બાળુ જ એ ધમ્મકોનો હતો. મ્હે હેનાથી ઉતરી બાળુ મ્હીને ચાલના માડ્યું. ફળ સારું નીનડ્યું. હું ગટરમાં જતો અટક્યો. ટૂંકી નજરનો (short-sighted) નારાયણ હતો, તેથી આ પરિણામ આવતું. નારાયણને હાવે પ્રસંગે લગારે ખોટું નહોતું લાગતું. ટૂંકી નજરના માણસોનો મ્હને આ પ્રકારનો અનુભવ થયેલો, અને સમતો નતાની ખામીને લીધે આમ રખલનો થાય છે તે જાણેતું, તેથી મ્હે કારણ પથ નારાયણને સમજાવ્યું. હેને તે વિશે લક્ષ ન્હોતું. “મહાશય! હું તો ‘પાગલ’ છું.” એટલો હેનો અનેકવાર જેવો ઉત્તર હતો. “મહાશય! ‘પાગલ’ એટલે શું?” “એટલે ઘેનો!” એ પર ભાષાનો — હિન્દી બંભાળીનો — શબ્દ એ વખતમાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયો ન્હાનો. હવે તો ઠેર ઠેર પાગલ દેખીએ છિયે — ખરે! ભાષાશુદ્ધિની ખામતમાં હગધડો ના રાખના. ‘પાગલ’ એછા નથી.

નારાયણ આખરે ઇંગ્લાંડ ગયો, ત્હા કેટલોક વખત માલ્યો, અમેરિકા ગયો, હેના અર્ધનગ્ન વેશને લીધે ન્યુયાર્કમાં પોલીસે પકડ્યો, ખુનાસો ચર્તા હેને છોડી મૂક્યો, — એ દેશમાં પણ લાખી મુદત રહ્યો, અને ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં એ પાછો હિન્દુસ્તાન આવ્યો. ■ કારવારમાં નાંડરી ઉપર હતો. ‘આવુછું’

એમ ખબર આપનારો નારાયણનો પત્ર આવ્યો. સ્ત્રીમર પાછલી રાત્રે અંધારામાં આવતી હતી તેમ આવી. સિપાઈ તેડવા ગયેલો પાછો આવ્યો: “કાંઈ હેવો માણસ તો નથી આવ્યો.” હું સહવારે બિડ્યો. જોઈ છું તો બંગલાના લાંબા વરંડામાં આંટા મારતો કેક દાંઢીવાળો માણસ ફરતો હતો. “કાણું ? નારાયણ ?” “હા.” દાંઢીથી ઓળખ્યા નહિ—એ અસલ દાંઢી રાખતા, પણ મહે તો આ રૂપ પ્રથમ જ દીકેલું.—વડોદરામાં ભગવાં પહોંરોને નારાયણ ફરતો તે વખતે જૈરાં “મહારાજ, મહારે ઘેર જન્મવા આવો” કરીને હોને ખેંચી જતાં તેત્રાસથી કંટાળીને ભગવાં છોડી દીધાં હતા, તેમ આ દાંઢી કાઢી નાંખવાનું પણ કાંઈ કારણ હશે; યાદ નથી.—“સામાન ક્યાં ?” — “જળી લાન્ચો છું ને.” હું સમજ્યો નહિ. દોરીલી જળી ગૂથેલી કોથળી હતી, માહિં ઘોતિયું ખેચાર પહોંરણ, ચાંપડીઓ વગેરેનો ખીચડો હતો. આ હોનો સામાન ફકીરને વધારે શું હોય ? સ્ત્રીમર ઉપર ફર્ટ કલાસના પેસેન્જરમાં સિપાઈએ મોઢ્યો હશે—કાંઈ ‘મોટો’ માણસ હશે એમ ધારીને, તે ‘નથી આવ્યા’ નીજ ખબર લાવે ને. દાંઢીવાળા નારાયણનું સ્વરૂપ સર્વને પછીથી પરિચિત હતું.

નારાયણ હમારી જોડે રહ્યો, સવારીમાં ફર્યો યુરોપ અમેરિકાના વિવિધ અનુભવો રમ પડે એમ હેણે કહ્યા. નારાયણના અનુભવ સાથે જ્ઞાન પણ વિશાળતા પામ્યું હતું. અંગ્રેજ તો લામ્યું તૂટ્યું જ આવડતું.

સવારીમાં મહારાં છોકરાં તથા આમાની સાથે નારાયણ † ‘દમણી’ માં મુસાફરી કરતો તે વખતે બાલકોને પુષ્કળ ગ્રન્થ આપતો—અનેક આનન્દમય વાતોચીતો કરતો. કારવારથી અઢકાલે દરિયા કિનારે કિનારે હમે ગયા. અઢકાલે પહોંચીને નારાયણ મહને કહે, “મહારાજ ! બહુ સુંદર પ્રદેશ છે;

† ‘મનોમુકુર’ નું અવલોકન કરતે એક વિદ્વાન્ આ ‘દમણી’ રાખ્તને જામ્ય કરીને હશે કહેછે. મહે ‘દમણી’=જળહનું સંગ્રહમ—એમ ખુલાસો તે સ્થળે આપ્યોજ છે. એ રાખ્ત ગુજરાતી નહિ પણ કારવાર બેલગામ વગેરે પ્રદેસમાંનો સ્થાનિક રાખ્ત છે. એ લપરના ઇશાસથી તથા અવતરણ ચિહ્નથી સહજ જણાય એમ હતું પરંતુ વિદ્વાનોની વાત જુદી છે.

મોંટી દારોનું સ્મરણ થાય છે.” અકાલા જતે ‘દમણી’માંથી નારાયણના દક્ષણી જોડાનું એક નંગ પડી ગયું. મુકામે છોતરતી વખત ખબર પડી. બજારમાં જઈને નારાયણ એક નંગ લઈ આવ્યો. (હેના જેવા દુકાનને એમ છુટક નંગ જડે અથવા મળે.) પણ જરાક જોડ મળવામાં ખામી હતી. એકના ઉપર રેશમના દોરાનું ફૂલ ન્હાનું કાળા રંગનું હતું પીળા ઉપર પીળા રંગનું હતું નારાયણને શી વાર? કાળી શાહી વતે પીળા રંગનો કાળો રંગ કરી દીધો! ‘મહાશય! તમારું વળી આમ સરખા રંગની ચટ શી?’ નારાયણ હસ્યો. કાંઈક જવાબ દીધો. યાદ નથી.

કારવાર જિલ્લામાં બેલીકેરી નામનું ગામડું દરિયાકિનારે છે. બહુ સુંદર સ્થાને સરકારી બંગલો છે. (કારવાર જિલ્લામાં સર્વ સ્થાન સુંદર જ છે. સફાશિવગઢ નામની ટેકરી ઉપર હમે પ્રથમ સરકારી બંગલામાં જઈને રહ્યાં, ત્યારે વિશાળ હિન્દી મહાસાગરના ઉર્જિત શીલુના તરંગ, આબૂબાબૂ નાળિયેરીઓની લીલોતરી, એક બાબૂ કાઠી નદીનો સમુદ્ર સંગમ, ત્હેમાં ધાળા શદના શંગારવાળી ન્હાની મ્હોટી હોડીઓ. પૂર્વમાં સલાદ્રિની શિખરમાળાઓ, ધુમ્મસમાંથી ઠોકિયાં કરતી, સૂર્ય નીકળતાં દાસ કરતી;— આ સર્વ જોઈને તાક્ષણ થયું કે જીવનભર અહિં રહિયે.—અસ્તુ, વિષયાન્તરતા થઈ. બેલીકેરીનો બંગલો સુંદર સ્થળે છે). ત્યાં બંગલાના એક બાગમાં હાવેલ નામના સિવિલ સર્જનનો મુકામ હતો, સકુટુમ્મ. હું પણ સકુટુમ્મ હતો. નારાયણ જોડે હેમને ઓળખાણ કરાવ્યું. રાત્રે બધાં સાથે જમ્યા પછી નારાયણ પોતાના યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસની વાતો કરવા લાગ્યો. હેનું બાગુંવડું અગ્રેજ મિસિસ હાવેલ સમ્પત્તાથી અને માનની સાથે સાંભળી રહેતી હતી. “વન સટ, વન કોટ,” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ બોલતો તે ચર્ટ (short) ને માટે નારાયણ ‘સટ’ કહેતો એ વાત હમે જાણિયે, મિસિસ હાવેલ શું જાણે? સમજે નહિં તોપણ ડોકાં હલાવ્યે જાય—(કારવાર તળમાં નારાયણ દુભારી જોડે હતો તેટલી વાર એ તો કલ્પમાં ન્હોતો આવતો, પણ કલ્પમાંના મણા ખરા મિત્રો હોને વિશે દુકાકત જાણીને માનવૃત્તિથી હોને જોતા.)

ઈ. સ. ૧૮૬૫ ની સાલમાં નારાયણ અમદાવાદમાં હમારે બંગલે મ્હારા કુટુંબ પાસે હતો. મ્હારો પુત્ર નલિન, સાત વર્ષનો, કાંઈક જક કરીને રાતો હતો. નારાયણ પાસે આવ્યો “અરે છોકરા ! આમ રાવાય ? બે મ્હોં કે’વું દેખાયછે?”—કરીને મ્હોં રહામું ચાટલું થયું. નલિન ઉલટો ચીડાયો, બમણો રાવા લાગ્યો, અને હેણે નારાયણને હડશેલી કાઢ્યો. તરત બજારમાં જઈને નારાયણ મીઠાઈ લઈ આવ્યો, અને નલિનને આપી, શાન્ત કર્યો. નલિન પછીથી કહે: “રાખ્યે માટે શું ચાટલું બતાવવાનું કે?” નારાયણ આનન્દથી હસ્યો.

મીઠાઈ નો શીકીત નારાયણ પોતે બાળકાં કરતાં આછો ન્હોતો. સિંધમાં હૈદરાબાદ જિલ્લામાં હું હતો તે વખતે નારાયણ હમારી સાથે ઘોડાક મહિના રહેલો, સવારીમાં ફરેલો. મ્હારાં બે છોકરાં બિંટ ઉપર બાબૂ ઉપર બેસાય હેવી ડબલ ખુરશીના કાઠડા ઉપર બેઠાં હોય, નારાયણનું બિંટ હેમની બોડાબોડ ચાલે (મ્હારું બિંટ તથા મ્હારી પત્નીનું બિંટ જગત આગળ હોય) તે વખતે નલિનને અને ઉમિંશાને નારાયણ ચીઢવે, હસાવે, એમ મુસાફરી ચાલે. આ વખતમાં પ્લેગનું જોર બહુ હતું તેથી બજારની મીઠાઈ લાવવાની મનાઈ કરેલી નારાયણને બહુ સાલી. તોડો આદમ નામના ગામથી હમે ઉપડ્યા; નારાયણના મુખ ઉપર એ મનાઈના દીર્ઘ દબાણથી ગ્લાનિ આવેલી મ્હું દીડી. મ્હને દયા આવી. “મહાશય ! જાઓ મીઠાઈ લઈ આવો.” તરત હેતું બિંટ ફેરવું, તોડો આદમના બજારમાં જઈ મીઠાઈ લઈને પાછો હમને પકડી પાડી પ્રફુલ્લવદને શામિલ થયો. એ વખતનું ચિત્ર પ્રલક્ષ કરું છું, તો એ બાલક જેવા પ્રૌઢ પુરુષ તરફ અપૂર્વ ભાવ ઝરેછે.

ઈ. સ. ૧૮૮૪;—નાતાલના દિવસ:—સ્થળ: ઉત્તર કાનડા જિલ્લાની છેક દક્ષિણ હદમાં ગેરસમ્પાના જગવિખ્યાત ધોધ; ત્યાં મુસાફરીબંગલામાં મ્હારો મુકામ; મ્હારા બન્ધુ સકુટુંબ, નારાયણ એ મંડળ સાથે છે. એ ધોધ લગભગ ૯૦૦ ફુટની ઊંચાઈથી પડેછે; બંગલો એ ઊંચા કિનારા ઉપર છે. મંડળમાંના બીજા કાઝની હિમ્મત ધોધને તળિયે ખડકોના પથરામાં ચર્મને જવાની ના ચાલી; મ્હારા બન્ધુ કાલમના બ્હીકણ; બીજાં બાળક

અને બન્ધુની પત્ની. નારાયણ અને હું બે જણા અને એક અગ્રેજ મિત્ર પોલીસ સુપરિટેન્ડન્ટ, બ્રિડલ, ત્રણ જણા બેઠયાં. એ જળધોધ તહમે દોડાછે? ના? તહમારી અડધી જિંદગી રદ! કિનારાની ભેખડની ધાર ઉપર આખો દિવસ રહી ધોધના જળકણુમા રચાર્તા ઇન્દ્રધનુષ્ય બેતે ધરાધણેજ નહિ; અને ધોધનુ ગર્જન તો ચાલુજ, એ ગર્જન વિશે એક અગ્રેજ મુસાફરે એ સ્થળની visitor's book મા લખ્યું છે: “Would you have music? Then listen to the Falls; The scale is infinite, and God the organist (તહમારે સગીન બેઠ્યે? તો આ જળધોધનું શ્રવણ કરો; હેનુ સ્વરમંડળ અનન્ત છે, ને પ્રભુ એ મહાવાદનો વગાડનારો છે.) એ અસૌક્રિક જળધોધ.

તૂંદી પડતો જળધોધ મહાન, ગર્જવતો અવિરત ઉન્નત ગાન.  
નચવતો અણગણ જળકણુ અર્થોદિ, પદોચી રવિ નિજ અમુલિ ત્યાદિ  
તરતા મૂકે ગૂંચી અનેક ઇન્દ્રધનુ રંગરસીવાં છે

એ ગર્જન ગીતની નીચે, એ રંગરસીવાં ઇન્દ્રધનુની પરંપરાની નીચે, બ્રિડલ, નારાયણ અને હું ઊભા છીએ. અને,—અને નારાયણ પાણીની ધારની છેક પામે લપલપાટ કરતો ગયો, પગ લપસ્યો, ધળ નારાયણ પડ્યો! તરત ઊઠ્યો, ધોતિયું પલંગેણુ અડધું જોડેલીને નીચોલ્યું—તે ભાગ બદલીને વીંટ્યો; ને ખીજે છેડો નીચોલ્યો. બ્રિડલ આ કળા બોધને છક થયો—આ ચિત્ર કેવું! Sublime (ઉન્નત) માંથી Ridiculous (હાસ્યાસ્પદ) માં કેવું પતન!

નારાયણને મહારા બન્ધુએ બહુ વાર કહેલું: તહમે બહુ લપલપિયા છો. એટલે કહેછે: “મહાશય! ભયનો શંભવ ના હોય ત્યાં લપલપાટ અવસ્ય કરવો બેઠ્યો.”—અહિં લપસ્યા તે વખત ભયનો ‘શંભવ’ હતો કે નહિ? નારાયણ જાણે.

ચિત્રપરિવર્તન:—સમય: આ પછી બે ત્રણ દિવસ; સ્થળ: હોનાવરથી કારવાર જતે આગબોટની તૂતક. પાત્રો—નારાયણ હેમચન્દ્ર વિશ્વવિદ્યારી,

અને એક મેંજોરથી ચઢેલા રોમન કુર્યાલિક પાદરી. પ્રેક્ષકમંડળ, હું, મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, વગેરે. સન્ધ્યાકાળની શાન્તિમાં આગબોટ શાન્ત સમુદ્રમાં ખળખળ પાણી કાપતી વગર ડોલ્યે સર્વે જાયછે. નારાયણ પાદરીની પાસે જઈને પૂછેછે: Do you know Dutch? (જર્મન માટે Dutch શબ્દ વાપરવો એમ નારાયણ હમને કહેતો હતો.) પાદરી જર્મન જ હતો. અને જર્મનમાં વાતો કરતા મંડી પડ્યા. પાદરી પુણ્યક્તવ અને પાવિય્ઝ\* એમ કાનડી રૂપો વચમાં વારંવાર બેળવતો બોલ્યો જાયછે. નારાયણ જોસભેર અંશખણિત બોલ્યો જાયછે. હમે કશું સમજતા નથી. એટલું જાણેછે કે અંગ્રેજી કરતાં જર્મન ઉપર નારાયણને વધારે પ્રભુત્વ હશે. પછી તો પ્રશ્ન જાણે. ધર્મ સંબન્ધી તકરારમાં બિતરેલા આ બે 'પાગમો'નું ચિત્ર અત્યારે રમૂજ ઉપજ કરેછે.

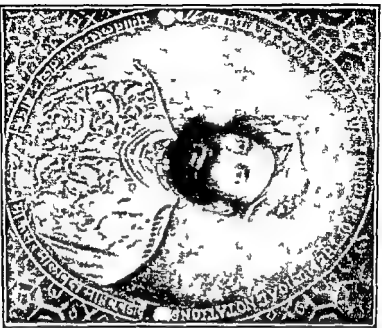
હવે મુકુર ફેરવીને નીચે મૂકી દઉં. જરા પશ્ચાદ્દર્શનમાં લીન થાઉં: "મહારા આત્માની આ દુરવસ્થાની વેળાએ હું એક સુખસ્વપ્ન જોઉં છું.— ત્હમારો સ્નેહ, કેવો નિર્મળભાવ ધારણ કરીને મને આશિર્વાન કરવા આવેછે! મહારુ સર્વસ્વ ગપુંછે—પરંતુ પામ્યો છું કેવળ ત્હમારી જ પ્રીતિ. એ પ્રીતિને પણ મહારે રાખવાની જગ્યા નથી—મહારું હૃદય પ્રેમશૂન્ય છે—હું બન્ધુશૂન્ય છું, હું જ સંસારમાં યથાર્થ દરિદ્ર છું. ત્હમારી નિર્મળ પ્રીતિની સાથે વિનિમય કરી સકું હેવું મહારા આત્મામાં કંઈ જ નથી" 'અશ્રુમતી નાટક'ના લાવ ઝરતા અર્પણમાંનાં આ વચનોના ઉદ્ગાર કરનારો ઉદાર નારાયણ! આ હેતુ ઉચ્ચતર સ્વરૂપ જાણકો જોડે બાલકવત્ આનન્દ ખેલ કરતો નારાયણ—આ હેતુ નિર્દોષ સ્વરૂપ પાછલા સમયમાં કેટલાક અનિષ્ટ સંજોગો અને સંબન્ધોને પરિણામે અન્યાયી, દુરામીદી, નિન્દક, નારાયણ; પોતાને માટે નહિ પણ પોતાના બાઈના સંતાનો માટે ધન બેગું કરવાના લોભમાં, ચિત્રોનું આલગ્ન બનાવવા માટે અકુલાહમનાઓની છત્રીઓ મેળવવા હેવીઓને માડીમાં જોડે બેસાડીને લઈ જનારો નારાયણ!—

\* રૂ પ્રત્યય કાનડીમાં અકરાન્ત નામને બહુવચન પ્રથમા માટે લગાડાયછે. (નામ તેમ જ વિશેષણને) † આ સર્વ પ્રસંગિક માટે 'મનેમુકુર'માં નારાયણ હેમચન્દ્ર-વિરોનો લેખ જુઓ.

આ હેતુ પતનસ્વરૂપ, નીચસ્થ સ્વરૂપ;—મહારી જોડે અકારણ વિરુદ્ધતા કરીને પાછળથી પરતાયલો, છતાં પચાત્તાપ દર્શાવતે અચકાતો, ફરી સન્ધિ કરવાને ઉત્સુક નારાયણ, મહારા અક્ષમાથીય સ્વભાવને લીધે એ હેતુ મૂઢ ધચ્છાને પ્રતિધ્વનિ હું ના આપી સક્યો તેથી નિરાશ થયેલો નારાયણ; આ હેતુ કરુણ સ્વરૂપ: આ વિચિત્ર ચિત્રધટના મહારી સમક્ષ એક પાત્રી એક ચાલી જાયછે.—અને

આરમ્ભમાં જવનિકાની પાછળ અદૃશ્ય રહેલો નારાયણ સંસર્ગમાં આવ્યો, જોડાયો, છૂટ્યો, પછી લુપ્ત થયો; તે આ જીવનપાર અદૃશ્ય થયેલો નારાયણ ખીજી અભેદ જવનિકા પાછળ રહ્યોછે; એ અભેદ જવનિકા બેઠીને આવતો ગંખી અવાજ આ હું શો સાંભળું છું?—“મહારાજા હું તો ‘પાગલ’ છું. ત્હમને અન્યાય આપ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.—અહિં દુઃ સુખમાં છું; પણ એક બે બાજતથી ક્ષાન્ત’ થઈ ગયો છું; ભંગાળીમાંથી ભાપાન્તર કરવા માટે પુસ્તકો, શાહી કલમ વગેરે માગ્યાં, પણ તે કાઈ આપતું નથી.—ને મીઠાઈ પણ મળતી નથી!”





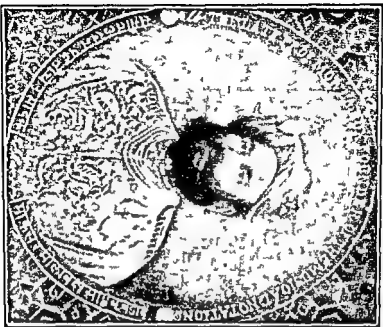
श्री १०८ स्वामीजी महाराज



श्री १०८ स्वामीजी महाराज

આ હેતુ પતનસ્વરૂપ, નીચસ્થ સ્વરૂપ;—મહારીજોડે અકારણ વિરુદ્ધતા કરીને પાછળથી પસ્તાયલો, છતાં પશ્ચાત્તાપ દર્શાવતે અચકાતો, ફરી સન્ધિ કરવાને ઉત્સુક નારાયણ, મહારા અક્ષમાશીલ સ્વભાવને લીધે એ હેતુ મૂઢ ધચ્છાને પ્રતિધ્વનિ હું ના આપી સક્યો તેથી નિરાશ થયેલો નારાયણ; આ હેતુ કરુણ સ્વરૂપ; આ વિચિત્ર ચિત્રધટના મહારી સમક્ષ એક પછી એક બાલી ભાયછે.—અને

આરમ્ભમાં જવનિકાની પાછળ અદસ્ય રહેલો નારાયણ સંસર્ગમાં આવ્યો, જોડાયો, છૂટ્યો, પછી લુપ્ત થયો; તે આ જીવનપાર અદસ્ય થયેલો નારાયણ ખીજી અભેદ જવનિકા પાછળ રહ્યોછે; એ અભેદ જવનિકા ભેદીને આવતો ઝંખી અવાજ આ હું શો સાંભળુંહું ?—“મહારાજ! હું તો ‘પાગલ’ છું. ત્હમને અન્યાય આપ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.—અહિં હું સુખમાં છું; પણ એક બે બાબતથી ક્ષાન્ત’ થઈ ગયોછું; બંધાણીમાંથી બાબાન્તર કરવા માટે પુસ્તકો, શાહી કલમ વગેરે માગ્યાં, પણ તે કોઈ આપતું નથી.—ને મીઠાઈ પણ મળતી નથી!”



(૨૯)

## કેટલાક સંગીતાચાર્યો

હાકરદીન ફતેલાલ, મનુરામ, શાન્તારામ, આદિત્યરામ,  
મૌલાબક્ષ, ખાદમહુસેન, ઘસીટખાન

સંગીતના વિષયમાં મદારો અધિકાર શો ? તદમે પૂછજો. ના પૂછતા હો, તો કહું છું કે પૂછો. કેમકે આ સંસારમાં બહુ વાર થોડી મૂડીએ ઘણો બહુપાર ચામેછે. આ બાબતમાં મહાત્મ પણ સ્થાન હેવું જ છે તદેમ મદારો દોષ નથી હું કહું છું છતાં લેકિા માનતા નથી, કે સંગીતમાં મદારે વિશે જે નિપુણતા મનાય છે, તે થોડી મૂડી ઉપર જ સ્થપાઈ છે. કાંઈક સુગમાં મણતર રાગ ગાઈ જાણું, સંગીતશાસ્ત્રનાં ટેટગાંક અંગે વિશે બહુ મ જ્ઞાન ધારુ, એકાદ એ ચર્ચાઓ એ શાસ્ત્રના વિનિષ્ઠ અમને લગતા પ્રશ્ન ઉપર કરી,—આ પાયા ઉપર કીર્તિમંદિર ચણાય ખરું ? છતાં, “લટનું બોપાણું” નાટકમાં ભોળામને કુમારે અને હરિયાએ માર મારીને કમવ કરાવ્યું હતું કે “મિયા સાહેબ, હું વેદ છું, જોષી છું, ગાંધી છું, મયંડર છું, હળમ છું, કલેકર છું, મેચ્છી છું, કહો તે છું,”—એમ, બળાતકારે કબૂલ કરાવવું હોય તો કહું છું કે હું સંગીતશાસ્ત્રી છું. બાકી મલ વાત તો આટલી છે: બાલ્યકાળમાં થોડુંક શિલ્પ સંગીતનું સીધું, પછી થોડોક અભ્યાસ રાખ્યો; બસ. પછી મજેઝ ગોપાળ બહેન “શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત” નામના નિબંધનું અંગ્રેજી કરવાનું અને એક એ પ્રશ્નને લગતા નાદશાસ્ત્રાદિકનો ખાસ અભ્યાસ કરીને અંગ્રેજી

લખી બર્વેના વાદની પોષ્ટતા લિધાડી પાડી અંગ્રેજીમાં એ જ પ્રશ્ન ઉપર Modern Review માં ચર્ચા પ્રગટ કરી આ મૂડી બાધીને ઈ સ ૧૯૧૬ ના માર્ચમાં ૨૦ થી થી ૨૪ મી સુધી સંગીત પરિષદ વડોદરામાં ભરાઈ તે વખતે એજ પ્રશ્ન ઉપર નિબંધ વાંચ્યો. ૨૧ ભાનખાડે જેવા સંગીતશાસ્ત્રી જોડે ખાનગીમાં તે પૂર્વે ચર્ચાઓ કરેલી આ ઉપરાંત મહારા બાલ્યકાળથી માડીને મહારા પિતાને પ્રતાપે આરા સારા સંગીત કલાકારો નાં ગાયનવાદન માબગવાનો લાભ મળ્યો. આ મહારી અધિકાર સામગ્રી

આમ હમણાં છેવટના વાક્યમાં સૂચવેના અનુભવો આજના મુકુરમાં પ્રગટ કરવાની ઉમેદ છે વડોદરાની સંગીતપરિષદમાં હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા દેશી ગળ્યોમાંથી પ્રખ્યાત ગરબા આવેના લહેમાનો એક સર્વોત્તમ મહેને લાગેયો. લહેને પ્રથમ લાવુ ઉદ્દેશ્યનો પ્રખ્યાત ગરબો ઝાકરુદીન ખાન પરિષદને પ્રથમ દિવસે રાત્રે રાજમહેલમાં સંગીતનો મેળાવડો થયો તે પ્રસંગે ઝાકરુદીને તથા હેની જોડમાં રાખેલા હેના ભત્રીજાએ ગાયુ તે તો આકર્ષક ના લાગ્યુ એક જ રાગમાં પુષ્કળ વખત રોક્યો. ને તે પણ એક જ સ્વરપંક્તિમાં રમ્યા કરીને કટાણો આપ્યો. એથી પણ અધિક કંઠના ઊંડાણમાંથી હા-હા-હા-હા-એમ અતિમન્દ્ર સ્વરો કરતા પણ વિશેષ અમધુર સ્વરો જાણે પોતે હસતા હોય કે લસતા હોય એમ કાઢીને સભા સર્વને હસવુ જ આવે એમ ક્યું બાકી પછીથી આલાપમાં તેમજ એકમુખે ગાયુ લહેમાં કેટલાક વિસવાદી સ્વરોની રચનામાં ખૂબી ઠીક બતાવી હતી મન્દ્ર મધ્યકના સ્વરો નેવામાં પણ પ્રવીણતા દર્શાવી પરંતુ aesthetic (રસિકતાની) દૃષ્ટિએ તો જિનતા લાગી

પણ એ જ ઝાકરુદીનને બે દલાડા પછી સાલજ્યા તે વખતે અદ્ભુત રૂપાન્તર જ થઈ ગયેનું લાગ્યું પરિષદનો ચર્ચાત્મક કાયદમ પૂરો થયા પછી સંગીતના પ્રયોગ થયા, લહેમાં ઝાકરુદીને જૈરવી મુખમાં અને વડોદરાના ફૈયાઝ હુસેને ખ્યાલમાં ગાઈ બતાવી તે ઉત્તમ કલામય હતી, એ સંગીતવિધાન હૃદયને આનન્દલોકમાં ઉપાડી જાય હેવુ હતુ પણ એથી

પણ વિશેષ સાંજે વળી સંગીતપ્રયોગ થયા તે વખતે તો ઝાકરુદીને હૃદય કરી; પોતાના કરતાં પણ ચઢી ગયો. શું વિષત બૂમિમાં વિચરતું સંગીત હતું ? પરબૂમિમાં વસતાં પ્રિયજનોની પાસે એ સંગીત પોતાની પાંખો ઉપર ચઢાવીને મ્હને લઈ જતું લાગ્યું; આ જીવનમાં દૂર, વશેલા પ્રિયજનોની સંકુખ પાછો મ્હને સ્થાપ્યો. “હે પ્રભુ ! આ કેવી ઉન્નત, મધુર, હૃદયવેદના !”-એમ ઉદ્ગાર થયો.

એ પ્રસંગે દ્વાવિડ સંગીત પણ ઉમદા સાંભળ્યું. પંચાંગા કેશી નામના મદરાસના સંગીતશાસ્ત્રીએ ગાયું અને વાયોલિન વગાડ્યું તે પણ દિવ્યતાનાં દર્શન કરાવનારું હતું.

બધા ગવૈયાઓ કને જુદા જુદા રાગનું સ્વરખંધારણ કહેવડાવ્યું ત્હેમાં ઝાકરુદીનની સર્વોત્તમતા હેના સ્વરની અતીવ શુદ્ધતાને લીધે સ્થાપિત થતી હતી. સા...રિ...મ...મ.....એમ પ્રત્યેક સ્વર સ્વતન્ત્ર, પરસ્પરમાં સરી ના જતો, કમ્પોઝ વિનાનો, શુદ્ધ ચોખ્ખા નાણાના રણકારવાળો, હંઠમાંથી નીકળતો હતો.

આ તો મ્હારા જીવનકાળના આ છેડાનો અનુભવ. આરમ્ભમાં હવે ભૂલ. મ્હારા ખાલ્લકાળના ઉન્નાદોનું દર્શન કરાવું.

ફત્તેહલાલ—અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા તરીકે અનેક વર્ષો, મરણ સુધી, જે જાણીતા હતા, તે પ્રાર્થનાસમાજની પૂર્વે પણ હમારા કુટુંબમાં ગવૈયા તરીકે અતિ પરિચિત હતા. સંગીતનું શિક્ષણ સર્વેથી પ્રથમ મ્હેં ફત્તેહલાલ કને જ લીધું. પરંતુ સંગીતકલાનાં આદિ બીજ વધાયા છતાં, મ્હને એ શિક્ષણથી ખરો લાભ ના થયો. કારણે અનેકઃ એક તો, મ્હને ફારસી શીખવવા આવનારા એક ગોહરઅલી નામના સેપદ કુટુંબના મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસહ્ય તરેહની હોવાથી જેમ મ્હને ફારસી ભાષા ઉપર કંટાળો આવ્યો (ફારમીની લિપિપદ્ધતિ પણ એ કંટાળામાં ઉમેરો કરે હેવી-તે વળી જુદું કારણ ! ) તેમ, આ સંગીત શીખવવાની પદ્ધતિ પણ તદ્દન જૂના રૂઢ પ્રકારની હતી; તે સાથે

એ હિસ્તાદની પણ પ્રવીણતા મર્યાદિત હતી; ‘ત્રીભું’, મ્હારી ‘વિમુખતા; ફત્તેહલાલ તાલીમ આપવા આવે અને નક્કારા નિશાળિયાને જેમ લખવાનો કંટાળો આવે તેમ, મ્હને પણ કંટાળો શરૂ થાય. આ ઉપરાંત ફત્તેહલાલ ધરના કુટુંબી જેવા અતિપરિચિત હતા—ન્દાના હતા ત્હારથી—એટલે હેમના વક્કર પણ ઓછા હતા. એ મિચારા કહેતા કે—હમે તો ત્હમારે મન “ધરડી મુરગી દાલ બરાબર” છિયે (ગૈરયા હિન્દુ કરતાં મુસલમાન વધારે તેથી ફત્તેહલાલને મુસલમાન ગવૈયાઓના સપર્કને લીધે આ કહેવત પરિચિત થયેલી; ખીજૂં કાંઈ નહિં. વાત કરને ઉશ્કેરાઈ ને બોલે, ગુસ્સે થાય, તો એ હિન્દુસ્તાનીમાં ગુસ્સે થતા.) ફત્તેહલાલ કને શીખવા કરતા હેમને બનાવવા, રમૂજને કરવી, એ વધારે હમારે બધાને પ્રિય હતું. રાજ બખ્તરમાંથી શાક લઈ ને હમારે ઘેર (પોનાને ઘેર જતા પહેલાં) ફત્તેહલાલ આવે, તો કેળા કે હેવુ તો હોય તે હમે લૂંટી ખાધયે—હમે એટલે છોકરાં. એક વાર મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ફત્તેહલાલને કહ્યું “ત્હમારે સારાં આંખને ઠંડક આપે હેવાં ચક્ષમાં બેઠનાં હોય તો બરફનાં ચક્ષમાં પૂછીને લેજો.” એ કહે: “હેં? બરફનાં ચક્ષમાં થાય? મનુમાઈ (=કૃષ્ણરાવ) કહે: “હા, હા! સો વરમ સૂંધી બરફ રાખ્યો હોય તે પથ્થર જેવો થઈ જાયછે.” મિચારાએ માન્યું, તે બખ્તરમાં હોરાની દુકાને બરફનાં ચક્ષમાં માગ્યાં, તો હેમને હળી કાઢ્યા, ને કહ્યું: કાઢયે ત્હમને બનાવ્યા લાગે છે. તંબૂરો લઈ ને ગાવાના અધિકારી થયા તે પહેલાં ફત્તેહલાલ એક વાર બેસતા વર્ષને દહાડે હમારે ત્હાં સારંગી લઈ ને ગાઈ, બહોણી લઈ ને બીજા ગૃહસ્થ-ગમનન (ગમનનંદ?) ફાજદારને ઘેર ગયા. ગલેફમાંથી કાઢવા જાય છે તો સારંગીના મગને બદલે સાવરણીનું ટુંકું!—મ્હારા એક મ્હોટા બન્ધુ આપારાવે આ તોફાન કર્યું હતું.—બધા ખડખડ હસ્યા અને ફત્તેહલાલે કહ્યું: હું લાખા પટેલની પોળે દવેલીએ થઈ ને આવ્યોહું. બધાએ જાણ્યું કે ત્હાં તોફાન થયેલું તે. બેસતા વર્ષને દહાડે એક વાર સરણ ખવડાવ્યું ને વ્હા આપ્યો ત્હારે મ્હામાં કુબુર્નીન નાંખીને આપ્યો.—આમ અનેક તરેહની રમતોના

ભોગ બનનારા ફોતેહલાલ તરફ હિસ્તાદ તરીકે માન મળે શી રીતે જોખને ?

છતાં મળે, પણ તાલીમ આપી અને મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને પણ થોડા વર્ષ પછી ફોતેહલાલે જ તાલીમ આપેલી; અને કૃષ્ણરાવ કુરાલે માયક બન્યા. વિનયિતિ ગુફ પ્રાણે વિષાં ચર્ચેવ તથા જડે, છતાં ફળ જુદાં થતા માટે ભવબૂતિયે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે, પ્રમત્તિ જાતિર્ધિમ્બો દુમાર્હે મર્ગિર્નમ્દાં ચય. એ કારણુ અહિં પ્રવૃત્ત થયું હશે ? કાંઈક અંશે ખરું. અને કાંઈક એમ પણ હતું કે મુંબાઈમાં હમે ફોલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે શાન્તારામ લિંકેબટ નામના એક ગૃહસ્થ સંગીતવિધાયકનો હમને નિત્ય પરિચય હતો, ત્હેની કનેથી કૃષ્ણરાવને મહારા કરતાં વિશેષ કલાજ્ઞાન મેળવવાના પ્રસંગ થયા હતા. પછીથી કૃષ્ણરાવે આપબળથી કળા વધારે ફળવી તે તો છે જ.

એ શાન્તારામની સંગીતકલા ખરેખરી અદ્ભુત હતી. મીઠ, ગમક, ઇત્યાદિ કલાશૃંગારની ખૂબી; તાન, જોખનમાં, વિવિધતા અને માધુર્યપૂર્તિ; જ્ઞાન સાથે સંગીતપરત્વે તેમજ અર્થ પરત્વે (કાંઈક અંશે) રસનિષ્પાદન; ઇત્યાદિ ચાકુતા શાન્તારામ કનેજ હમે દીડી શાન્તારામ પોતાના આપનાં વખાણુ કરતે કહેતા “હેમનો અવાજ આવડો મોટો છે”-કહીને એ હાથ દોઢ ધૂટ દૂર રાખીને અભિનય કરી બતાવતા. લિંકેબટજી હરિકીર્તન કરતા હતા એમ કહેતા. તે તો ભમે પણ લિંકેબટ મહારા પિતાને મળ્યા આવતા ત્યારે એટલું તો કહેતા કે-“હમારા ઘરમાં રોજ ચાર નારણ જોઈએ, ચાર, શેઠજી!”-અને નારણનો પ્રતાપ મોટો અવાજ બનાવવાનો હશે. અસ્તુ. ગુજરાતની ગરબીઓ શાન્તારામ-જાતા તે વખતે તો ખરેખરી અદ્ભુતતા કરી નાંખતા! “લીધી સડેલી હુરિયે વિચારી પ્રબલ નિર્જ માયા રે” એ પદ ગાતા ત્યારે જુદી જુદી વર્ણપ્રતિ લઈને ઉપર તાનની રચના હેવી તો કરતા કે સૌન્દર્યની પ્રસહ-જખી ખડી થતી. મુંબાઈમાં પરિચય થયા પછી, અનેક વર્ષે, મહારા પિતાના મરણ પછી; ફોતેહલાલમાં



રત્નાગિરિથી રમ્મ ઉપર આવેલો ત્હારે મણતર મિત્રાને બોલાવીને શાન્તારામ કને ગાયન કરાવ્યું હતું. (પ્લેગને લીધે શાન્તારામ મુખાર્થી ન્હાશીને વાંદરે હમારી પડોશમાં આવીને રહ્યા હતા.) તે વખતે આ પંક્તિ ઉપર સૌન્દર્યમન્દિર હેમણે અદ્ભુત રચ્યું હતું. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ હતી છતાં વારંવાર મ્હને દેખા દેહે. તાજમહાલની સ્વપ્નસૃષ્ટિ પથરમાં કાયમ રહીછે, - બને; આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મ્હારા હૃદયમાં, સરકારબળે, રસજ્વલિતા હઠ ખાયા ઉપર કાયમ રહીછે, - આ પ્રસંગે એક રમૂજ યર્ષ હતી. ચ્હા જધાને બ્હેંચાયો. શાન્તારામે ચ્હાનો ખાસો હાયમાં લીધો, અને ગાતા હતા તે ગાયા ક્યું— આંખળા બોળા બેઠને, ચ્હા હજી અરમ છે એમ ખાતરી કરી લઈ ને, ખાલો અહર હાયમાં રાખીને ગાવાનું ચાલૂ રાખ્યું; ગાવાની ધૂતમાં હાયનાં મન્દ અદાલનો કરતા હતા; હમણાં ચ્હા ટોળારો, હમણાં ચ્હા ટોળારો; હમે ચેતવ્યા; પણ સાંભળે કણિ ? તાન બિખમની કલાચર્યામાં તહીન ગાયક હોતો !

હું તો રત્નાગિરિ નાંકરી ઉપર ગયો. ચ્હાકું કુટુંબમંડળ વાંદરે જ રહ્યું. શાન્તારામ રાજ સાંજે ફરવા જતે હેમની કને આવતા; માર્ષ સંભળાવતા; મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તને સંગીતકલામાં પ્રવેશ કરાવતા; નલિનની ચાલાકી બેઠ લીધી એટલે ગાયકનું દૂધજી કસબચોરીનું—એક વાર પ્રમદ થયું. નલિનને એક અમૂક રાગની ચીજ બેઠતી હતી; શાન્તારામે હા કહી; નોટધુકમાં છે તે હું લખી આપીશ, એમ વચન આપ્યું; “મ્હારા મળામાં હાર રહેતો હોમ, તો ત્હમને શા માટે ના આપું ?” એમ કહે જતા; પણ એ નોટધુક કદી બતાવી નહિં !

પાછા ફરેહલાલ તરફ વળિયે. આ લેખ સાથે આપેલી હેમની પ્રતિકૃતિ બુઓ. હેમની પાઘડીની આકૃતિ વિલક્ષણ જણાશે. પણ વધારે વિલક્ષણતા તો એ હતી કે હેમની અધર્વની નાસમાં દરેક જણ પાઘડી ભુદા ભુદા ધાટની પ્રાપ્તિ. ધાટનું ચૂળ કાચારજ ચાચરજુ તો એકજ; ચણુ ચણી કિમત આવે; ચાંચાસામાં બિલાડીની ટોપો બીકેછે સ્હેરો ધાટ મૂળ રૂપ, પછી એ ટોપોના ભુદા ભુદા આકાર હોયછે, તેમ આ પાઘડીઓનું પણ. હેમના સમર

મનુરામ પ્રાચીના સમાજમાં હેમના સંગીત વખત સારંગી હમેશાં વગાડતા હતા. સારંગી તો મનુરામની જા-હેમની પાંચડી વળી જુદી વિકૃતિની, ગંધર્વની નાત જ સાત દસ ધરની; સૂરતમાં બે ચાર ધર; ખંભાતમાં થોડાંક, સૂરતમાં ફોલ્દલાસને કાકો નગીનદાસ (નગીનો કહેતા, -દાસ, રામ, જે હોય તે) હતો. તેણે સૂરતમાં એક વાર મહારા પિતા અને મિત્ર-મંડળ આગળ-“શેર બજારે આ શું કર્યું? વાળ્યો દુનિયાનો દાટા” એ પદ અજબ કળાથી ગાયું હતું. મનુરામની સારંગી મહેં વખાણી, પછી હિમ્મત કરીને એક સૂરતનો ગંધર્વ હતો તેની સારંગી પછી લેવી જ; મનુરામ અને હિમ્મત બે જથ્થાને એક વાર પ્રાર્થનામંદિરમાં આજોલા; ફોલ્દલાસ પ્રાર્થનામાં સંગીત ગાતા હતા, અને એ બે સારંગીઓ વાગતી હતી તે વખતે આખું ભક્તચંદ ચિતવત્ સ્થિર થઈ રહ્યું હતું અને પાદ છે. ગાયનના શબ્દો મવાય, પછી સારંગીઓ અને તે સ્વરપંક્તિ પુનઃ જીપાડી લઈને વગાડે તે વખતની સ્વરધ્વના અવર્ણ હતી.

ગંધર્વની નાતની ખૂબી વ્યક્તિપરત્વે શિખ પાંચડી એ મહેં કહી. બીજી વિશિષ્ટતા એ નાતની એ હતી કે એક સ્ત્રી જીવતી હોય તો બીજી કરાય નહિં એ રિવાજ. મેદનકૃત હિન્દુ લૌ (Hindu Law)માં એ વિશે જાણેજ છે કે અમદાવાદના ગાયકવર્મની નાતમાં અને વડનગરા નાગરામાં એક પત્નીનો રિવાજ છે.† ફોલ્દલાસને પુત્ર નહોતો છતાં આ નિયમને એઓ દહતાથી નામે રહ્યા હતા. એક કોઈક રસ્તામાં તજોલા શિશુને દયાભાવથી જીપાડી લાવીને હેમણે ઉછેરી મોટો કરી પુત્રવત્ રાખેલો. હેતું મહારે નામે નામ પાડ્યું હતું: નરસિંગરાવ, -ભણીને જ, કાંઈક મવંથી. એ તો હવે ગુજરી ગયો છે.

ફોલ્દલાસ અસલ તમચ્છી હતા. પાછળથી તંજૂરે લઈને ગાનારા ‘ઉસ્તાદ’ ની પદવીએ આપણે ચહ્યા. તે રૂપાન્તરના આરમ્ભકાળમાં એક

† Hindu Law, Mayne IV, 92 હાં બારોડેલ તથા અંગિકામાંથી પ્રમાણસૂચન થયું કર્યું છે: 2 Hon. 524 (573), અને V. N. Mandlik. 406.

ઠેકાણે નાચનારીની પાછળ કમ્બરે તબલો બાજી અધીને વગાડવા ઊભેલા મહારા વડીલ બન્ધુ આપારાવે પકડ્યા અને ઠપકો દીધો. કે ઉસ્તાદ યઈને હજી આ ધધો કરોછો? ત્હારથી પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછીથી તો પ્રાર્થના-સમાજના ગવૈયાચલા તે બધો સમય કેવળ ઉસ્તાદ જ રહ્યા. પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળથી પોતે મરણ પામ્યા ત્હાં સુધી-લગભગ ૩૫ વર્ષ સુધી એજ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા રહ્યા. એ ગુજર્યા પછી દેમની વિધવાએ પ્રાર્થના-સમાજને ૧૦૦) રૂ દાન કર્યું હતું. પ્રાર્થનાસમાજ અને ફોતેહલાલ એ બે અવિયોજ્ય વસ્તુ અને કલ્પના હતાં. પ્રાર્થનામાળાના સંગીતમાગની રાગની અનુક્રમશિકા મહારા પિતાએ તૈયાર કરાવી ત્હારે રાગનાં નામ વગેરેનો નિર્ણય કરવામાં ફોતેહલાલની મદદ મુખ્ય હતી. પછી કોઈ કોઈ મ્થળે ગયો પણ હેમણે મારી હજે.

પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયાની પૂર્વે દક્ષણી નાટકમંડળીઓ. ગુજરાતમાં આવવા માંડી ત્હેના અનુકરણમાં ફોતેહલાલે એક નાટકમંડળી કાઢી હતી. પોતે સૂત્રધારને રથાને ઊઝા રહેતા;—સૂત્રધાર તે સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રસ્તાવનાના દૃશ્યમાં આવીને હુમ થાયછે અથવા હાલની મિશ્ર સ્વરૂપની ગુજગતી રંગભૂમિમાં આવે છે ત્હેવા નહિં; પરંતુ અસલની દક્ષણી નાટક મંડળીઓમાં આખા નાટકનો ખેલ ચાલે ત્હેમાં ઠીક કોરસના જેવું સ્થાન લેનાર, પદ-પ્રક્રિયો ગાયકમણ ગાય અને નટ તે ફરી ગદ્યમાં બોલે, દેવા સૂત્રધાર. ફોતેહલાલનો વાસ, પાકોશી સંબન્ધ, ભવૈયાઓ જોડે હોતો. ભવૈયાઓમાંથી ચૂટી કાઢીને નટવર્ગમાં દાખલ કર્યા હતા.—મહીપતગમલાધ્યે ભવૈયાઓની ભવોઈ વખતની અશ્લીલતા કાઢવાનો પ્રયત્ન જલુ કરેલો; પૂર્ણ સાહસ્ય મળેલું નહિં. ફોતેહલાલે, અગણતાં જ, એ અશ્લીલતા આમ ભવૈયાઓને નાટકના ચીકામાં નાંખીને પૂર્ણ રીતે, તેટલા વખત પૂરતી તો, કાઢી નાંખી. આળકના હાથમાં હાનિકારક ચીજ કે રમકડું હોય તો તે તદ્દન છીનવી લેવાને બદલે ખીણું ત્હારુ રમકડું આપિયે છિયે તેમ આ પ્રકાર બન્યો હતો. પરંતુ એ રમકડું જલદી જ ભાગી ગયું હતું; કારણો અનેક હતાં. એક કારણ એ હતું કે જેવા આવનારામાં શેઠિયાવર્ગમાંના ફોતેહલાલના આશ્રયદાતાઓ,

આપણે તો ધરના જ કની-કરીને, વગર ટિકિટ આવતા હતા. જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ નામના કાયસ્થ ગૃહસ્થ અમદાવાદમાં ડેપુટી કલેક્ટર હતા તે ફત્તેહલાલને આ કામમાં પૂર્ણ આશ્રય આપતા હતા. હેમણે પોતાની પાસે બેઠેલા એક શેઠિયાને કહ્યું (ફત્તેહલાલે ખાનગીમાં પેલી વગર ટિકિટ આવવા બાબત ફરિયાદ કરેલી તેથી કહ્યું).—“—ભાઈ શેઠ! રામભાઈની નાટક-મંડળી વખતે તો લાલ રંગની ટિકિટો હતી, આ ફત્તેહલાલે લીલા રંગની કાઢી છે, મ્હારી જુનો આ રહી, ત્હમ્હારી કેવા રંગની છે?”—શેઠ શરમાઈ ગયા ‘કાઈ’ બદનાં કાઢ્યાં. ટિકિટ ખરીદ કરી.

બીજું કારણ ભવૈયાની નાટક ભજવવા માટે ‘અગોચરતા,’ અશિક્ષિત દશાને લીધે, અને શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરવાનું ફત્તેહલાલમાં અ (હવે તો ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવીણ નટો-અને સાધાગણ નટો પણ-એ ભવૈયા (અંતરંગાણા) વર્ગમાંથી જ ધણે ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે.) એ અશિક્ષિતતાનો એક રમજી દાખલો: દક્ષણી નાટકમાં પતિના મરણ વખતે પત્નીના વિલાપમાં “શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!” એમ ઉદ્ગાર સાલજો, તે જ વચન આ ભવૈયાનટે પાર્વતી બની પોતાના પુત્ર ગણપતિનું માથું શિવે કાપી નાંખ્યાથી નિલાપ કર્યો ત્હા પણ વાપર્યું: “શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!”

ત્રીજું કારણ: ફત્તેહલાલ કને નાટક વખતેનું ભડોળ કથું નહિં. એકનું એક નાટક ભજવતા હતા: અર્પિાદરણ પોતે પ્રેમાનંદકૃત અર્પિાદરણની કથા ગાતા હતા-બહુ સારી ગાતા હતા; તેટલી આમગ્રી જ તેમનું ધન હતું. તે ઉપરાંત નાટકના રૂપમાં કથાને ફરવવાની કળા પણ હેમનામાં નહિં.

‘ફત્તેહલાલ આલ્પકાળમાં નગરશેઠને ઘેર પોતાના વડવા સાથે જતા, વડવા ભજનો તવનો પૂજા વખતે ગાતા જૈન ભોજકોને મ્થાને. તે વડવા ગુજરાઈ પછી એ સ્થાન નગરશેઠને ઘેર ફત્તેહલાલને (નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ તો ‘ભાણિયો’ કહીને જ બોલાવતા; તે ‘ભાણિયા’ને) મળ્યું. પછી પ્રેમાભાઈ શેઠનાં ભાણેજો-હુડીસિંગના પંજાજો-ને ત્હાં, વગેરે શેઠિયાવર્ગમાં દેખતો પ્રવેશ થયો. એમ કરતે ભવૈયાઓનો સંપર્ક બહુધા નીચ વર્ગમાં ગતેનો, તેથી કક્ષામાં ફત્તેહલાલ પરિમણે ‘કરતા હતા,’ આ અંતેજને સ્થિતિ

અમલદારોના સંપર્કનો પણ શકિં ફતેહલાલને બહુ હતો; મ્હારે ઘેર ફલાણા સાહેબ આવ્યા, એમ મવનું કારણ પ્રાપ્ત કરવાનો મોહ આ વાતમાં પ્રેરક-ત્વતિરૂપ હતો. બીજું કારણ પોતાની ભવૈયા પાડોશીઓમાં છાપ પાડવી-હેમને ઘેર તો ફલાણા અમલદાર આવેછે. ભવૈયાઓ સંગીતનું કાંઈક શિક્ષણ મેળવવાની આશાએ ફતેહલાલને ઘેર વગર પગારે સેવા કરતા, બલમો ભરી આપે, ચ્હા આણી આપે, ઇત્યાદિ પરંતુ એક ભવૈયા પાડોશી સાથે જમીન બાબત ટંટો થયેલો, કોર્ટ ચડેલા, તેથી આમ છાપ પાડવાનો મોહ હેમને હતો આ મોહને અંજે બે રમૂજ બનાવો નેહું: સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં ડિલિવરટ જજ હતા તે વખતમાં પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપી, બ્રાહ્મસમાજનાં સંગીતો મ્હારા પિતા કને ભાષાન્તરમાં ગિતરાવી, વગેરે કરીને બહુ સહાયતા આપતા હતા. ફતેહલાલને ટાગોર સાહેબ પોતાને બંગલે સંગીતશિક્ષક તરીકે બોલાવતા હતા. આ સંબંધને જોઈ ફતેહલાલે ટાગોર સાહેબને પોતાને ઘેર આવવાને નિમંત્રણ કર્યું. આવ્યા. હમે-મ્હારા પિતા, હુ, બન્ધુ કૃષ્ણરાવ વગેરે, પણ હતા. ફતેહલાલે સારમંડળ (સ્વર-મંડળ) ફારસીમાં જોને કાનૂન કહેછે તે વગાડ્યું. (કાનૂન, સિતાર, એ બે વાદ્ય હતાં; તખલા તો બાતલ કરીશું). પછી ટાગોર સાહેબને કહ્યું: "સાહેબ! ચ્હા, તૈયાર કરાવ્યોછે. પીગો!"—પ્રથમથી આ વાત થયેલી જ નહિં. ટાગોર સાહેબે ડોકાવડે નાજ કહી બિચારોના ચ્હા બમડ્યો. હમે પણ ચ્હા વિનાના રહ્યા!

બીજો બનાવ, વધારે રમૂજ. ર્મોલ કંઈ કોર્ટના જજની જગાએ મિ. ખરસેદજી માલુજી ખરસેદજી હતા. હેમની જોડે પણ ફતેહલાલે પરિચય થોડો થલો સાધેલો. એકવાર હેમને પોતાને ઘેર આવવાનું નિમંત્રણ આપવાને ગયા. સિપાઈ જોડે કહાવ્યું: ફતેહલાલ આવ્યાછે. સિપાઈ પાછો આવ્યો: સાહેબ પૂછેછે—“ફતેહલાલ સો કયા?” જવાબ મેલ્યો: “પ્રાર્થના-સમાજમાં ગવૈયા છે તે.” (તો તો ખરસેદજી નામ વગેરેથી ફતેહલાલને જાણજે ખરા). પાછો સિપાઈ સવાલ લાવ્યો: “પ્રાર્થનાસમાજ સો કયા?” ત્રીજો ઉત્તર કહાવ્યો. પાછો સિપાઈ સવાલ લાવ્યો: “કયા કામ હે?” જવાબ

કહાવ્યો: “આપકું ઇજન (= નિમંત્રણ) દેનેકું આયે હૈ. ” પાછો સવાલ આવ્યો: ઇજન સો કયા ?—ફતેહલાલ કંટાળીને ચાલી ગયા !

ફતેહલાલની કનેથી હું પૂર્ણ કલાલાલ ના પ્રાપ્ત કરી સકયો હેનાં અનેક કારણો મહેં બતાવ્યાં. હેમની જ્ઞાનમર્યાદા એ મુખ્ય કારણ હતું જ. ભૈરવી, ખમાચ, મોરહ, મલ્હાર, જલજયવંતી, બિહાગ એ મુખ્ય રાગ હેમના હતા. ખીજા રાગ ધણીમાં પ્રવેશ પૂરે હેમનો નહોતો. કહાનડો ગાવાનું કહિયે તો “કહાં નહા ?” કહીને શ્લેષની રમતમાં વાત બિડાવે. બાકી આવડ તો ખરી; બધાએ કહાનડા નહિં આવડતા હોય; દરબારી કહાનડો અને બાગેસરી (વાગીધરી) કહાનડો આવડતા હતા ખરા. ખીજા રાગ પશુ આવડતા, ભૈરવ, ટોડી, પીલુ, જંગલો, સારંગ, બિલાસ ઇલાદિ ઇત્યાદિ. પશુ એ રાગ ઉપર પ્રભુત્વ ઓછું. તેમ વળી હેમનું ગાયન સાદું; મીઠ, ગમક, તાનની સૂક્ષ્મકળા, વગેરે નહિં. તાન પશુ સાધારણ. અને, મહારા બન્ધુ બાબારાવ કહેતા કે, કોઇ પશુ રાગ ફતેહલાલ ગાય ત્હેમાં તાન લેતી વખતે ખમાચના સૂર લળી જતા હતા. વળી, મહેં ખાસ જોયું હતું કે, મુપદ, (ચૈતાલ મુપદ) ગાતાં હેમાં મીઠ, ગમક, આવે, પશુ તાન પલટા અસ્થાને જ ગણાય, છતાં ફતેહલાલ મુપદમાં તાનપલટા આછી દૂષિત કરતા, ચાપકવર્ગમાં જેને અતાર્ધ કહે છે, ત્હેવા અતાર્ધ એ ન્હોતા, તેમ પ્રભુત્વધારી ઉસ્તાદ પશુ ન હોતા. એકાદ વાર અનુકૂલ કલારસિક મંડળમાં ફતેહલાલે પશુ ઉસ્તાદને શોભે હેવી ખ્દાર કરેલી મ્હને યાદ છે. મદાની, મીઠો, અવાજ એગુણ હોતો. અને ગાતે મુખમુદ્રા લગીર પશુ બગાડતા નહિં. સૂર પ્રથમ સાષ, ત્વ શુદ્ધ અંગ શુદ્ધ મુદ્રા એ કહાનડાનું મુપદ મ્હને ફતેહલાલ શીખવતા ત્હેમાંની શુદ્ધ મુદ્રા એ હેમનો ગુણ હતો.

### મનુરામ

મુખમુદ્રા બગાડવાની કળા જોઇયે તો ફતેહલાલના સસરા મનુરામની. આખો ચૂંચળો કરી નાંખે, માલ, કપાળ, દાંડી—આખા મુખને વાંકી ચૂકી કરચોલીઓ પાડી દે !—અને હેમાંથી સ્વરચેના, જાનલહરી અદ્ભુત

સુંદર કાઢે ! સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; ખાનગી કારણ—સમરાને વારસ કોઈ ના મળે—ને જમાઈ બહુ લઈ જશે એ ધારણા ! ગાયક તરીકે વિરોધ—“હેને શું આવડે છે ?” એ મનુરામની તિગ્રહારદષ્ટિ; અને તે માધાર. ફત્તેહલાલની આવડ થોડી જ, મનુરામ ખરા ગવૈયા (સારંગિયા ઉત્તમ તે તો હું કહી ચૂક્યો છું) ફત્તેહલાલ નિયમિત તાલીમ મળે આપના તાલેવામાં મનુરામ મળે કહે —“હણુમા તમને શી તલીમ આપે છે ?” [‘હમણુ’માં બ્યવય કરીને ‘હણુમા’ જ ઉચ્ચાર એ ક્રિયા પ્રિન્સિપાલ વર્ણવેલા વિદ્ય ની Phenomenon (ક્રિયાનિમિત્ત)ને ઉચ્ચાર ‘ક્રિયાનિમિત્ત’ કરતો, તો પછી બિચારા અર્ધશિક્ષિત મનુરામને શું દસવું ?] મહેં કહ્યું:—શું આલે છે તે તો કહે: મહારી કને તમને એ જ દલાડા તાલીમ હોય તો ખરા ?”

ફત્તેહલાલની સંમતિથી નેમ ક્યું અને ખરે—એ તાલીમમાં જ મળે મનુરામને અજબ લાભ આપ્યો ! દેસી દેવી ચત્ર મુષર સુંદર નાર એમ શર થતી સારાની હુમરી મળે શીખવી તોમાં સૌન્દર્ય નવું જ આવડું. સૂરની વિશુદ્ધિત મનુરામમાં ખરેખરી હતી—જે ગાનકલાનો પાપો છે. ફત્તેહલાલ તે મળે અપી સકયા નહોતા. મનુરામનો આટલો જ મંદકાર શાન્તારામના સમાગમે થયેલા લાભ, દલાલિને પરિણામે અનેક વર્ષો પછી ઈ સ ૧૮૯૮ માં હું સિન્ધથી—દાય બાગીને લાંબી ગાઉ પર—અમદાવાદ આવ્યો, ત્યારે મહારા એક ત્રણ વર્ષના માંના પુત્રને “બોમ્બડોયેથી હમે જિનયારે લોલ” એ ગરબી હું ગાઈ સંભળાવતો હતો, તે ફત્તેહલાલે, આવી ચઢીને, સાંભળી, અને કહેવા લાગ્યા: ‘નનુભાઈ ! તમારા સર બહુ જ સરસ, સાચ્યા, થયાઝે.’ મહેં મનમાં કહ્યું: “હેમાં તમને જસ આપવાનો નથી”

સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; છતાં ફત્તેહલાલ ગાય અને જોડે મનુરામ સારંગી વગાડવાને આવે તે ‘આફિસિયલ’ સંબન્ધ સાચવવામાં વાંધો નહોતો. તોપણ, ફત્તેહલાલની ફરિયાદ એક એ હતી કે—હું ગાતો હોઉં, મજાગમી, હોય, ને વચમાં એકદમ મનુરામ સારંગીને ખળિમાં સવાડીને તુરબો તુન તુન તુન તુન મેળવા મંડી ગય ! કાંઈક અંશે આ ફરિયાદ રસભંન થવા માટે સાચી હતી. પણ જમાઈના ગાયનમાં વિષ

નાંખવાના હેતુ કરતાં, મનુરામની સંગીતવિષયમાં તીક્ષ્ણ અવજ્ઞાશુદ્ધિ, જરાક પણ સ્વરદોષ ના ખમાય, ઝીણો સ્વરદોષ પકડી કાઢીને વાદ્ય સુરચાપિત કરવાની ચીવટ, એ કારણ વધારે સાચું હતું.

ફતેહલાલની આકસ્મિક નરહાજરી હોય ત્યારે મનુરામ પ્રાર્થના-સમાજમાં ગાયકનું સ્થાન લેતા હતા. પણ ત્યેમાં બહુ વિજય નહોતો મળતો. આખરે મોચીને ગાયે જ જાય એ કહેવ હતી. રાબદો સુશ્રાવ્ય બનાવતા નહોતા. પ્રાર્થનામાળાની પ્રથમ આવૃત્તિનાં દાષપ મ્હેંદાં હતાં, તે ખપી ગઈ પછી ખીજમાં દાષપ કાંઈક ન્હાનાં રાખેલાં, તે મનુરામને ચરમાં સાથે પણ શિક્ષતાં નહોતાં. તેથી પોતે આખી પ્રાર્થનામાળાનો સંગીતભાગ એક લાંબા પાનાના દેરી કાગળના ચાંપડામાં મ્હોટા અક્ષરે બાળખેાધ સિધિમાં ઊતારી લીધેલો તે પોતે વાપરતા. અક્ષર સુન્દર લખતા; લલિયાનું કામ હેમણે તપ્પામાં કરેલું. એ મનુરામ સનાતન ગૌનમાં વિલીન થયા.

### મૌલાબક્ષ

કવિ આદ્ય વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ આદિ વિનાસી,  
મંધર્વ વેદ પ્રમાણ નારદ કળા શારદ ન્યાં સમી:

x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x

મુજ ધન્ય ગુર્જરભૂમિ તું! જડ બામ્ય આ તુજ બાળપી!  
પુર ધન્ય વીરક્ષેત્ર તું! દીપ્ત તેજ વિરાળથી!  
અંકે લહી આનંદ માને આજ વિત્રક હસ આ!!  
ગાયન તથા કવિતા તણા શરી સુરજ પદ તારા અદા!!!  
તે પૂર્વે પ્રેમાનંદ . અનુપમ બક્ષમૌલા સારમા  
દિન દિન કળાથી ધવલ લગ્નવળ હસ હૃદયે રો' સદા!!!

( 'એક ચિત્રદર્શન'—હ. હ. મુવ.



મૌલામક્ષને અગાત વર્ગમાં નહિ મૂકાય હરિ હર્ષદ ધ્રુવે જેને આ પકિતોમાં, નામનાં અગોનો—છન્દના નિયમને સાચવવાને—અત્યય કરીને, અમર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અગાત તો નાજ કહેવાય મૌલામક્ષની મૂર્તિ નજર આગળ આણુ છુ તો ખડાગુ, થોભિયા, દાઢી, ના વિચારથી ભરેતુ, વિશાળ આખોવાગુ, સિદ્ધ જેતુ મુખ પ્રથમ પ્રગટ થાયછે આ લેખ સાથે મૂકેતુ ચિત્ર મૌલામક્ષની તરુણ અવસ્થાનું હશે એમ લાગેછે, છતા મહે ઉત્તરકાળમાં દીડેલી મૂર્તિની છાયા આપેછે ખરુ બનાવગી ચિત્ર મૂકયુ નથી ગાયનની કળાનો સગી મૌલામક્ષ—એમ હરિલાલે કીતિ ગાઈછે ‘ચિત્રદર્શન’ હેમણે રચ્યુ તે સમયમાં મૌલામક્ષની કીતિની ખ્યા પૂર્ણ રૂપે ચઢેલી હતી હેના અનેક કારણો હતા વડોદરાના રાજદરનારનો આશ્રય, ગુજરાતમાં કાઈક વિરલ પ્રચાર પામેતુ વાઘ બીન, તે વાઘ ઉપર સારુ પ્રભુત્વ (મુખ્યત્વે બીનકાર તરીકેજ મૌલામક્ષની ખ્યાતિ હતી), આપણા દેશન સંગીતને પાશ્ચાત્ય notation સ્વરચિહ્ન પદ્ધતિમાં રચાપવા નો અપૂર્વ અને આદિ પ્રયાસ મૌલામક્ષે આરંભેનો તે વિવક્ષણ યોગ,— ઇત્યાદિ કારણો.

વડોદરામાંજ ખડી રહીને પોતાની કળામાં મૌલામક્ષ નિમગ્ન રહેત તો પ્રમિદ્ધિમાં આવ્યા તેટલા આવત નહિ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવાને વીધે ગુજરાતમાં એ નામ પરિચિત થઈ ગયુ હતુ ઈ સ ૧૮૭૬ મા કે તે શુભારમાં મૌલામક્ષને મદારા પિતાએ અમદાવાદ ખોલારી એકાદ મહિના સુધી પહોંચ્યા તરીકે રાખ્યા હતા બીનકાર તરીકેની હતી ખ્યાતિને લીધેજ બોલાવેના હેતુ બીન પણ ઘણુ ઉત્તમ પ્રકારનુ હતું હેવા નાઘ આપણી તરફ બનતા પણ નહિ બીન વમાડતી એ મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરુ છુ બીનના મે મોટા તુંગકામાનુ એક ખમાં ઉપર આવેતુ બીનતુ ખાળામાં, વચમાં મૌલામક્ષનું માથુ તે ત્રીણુ તુબકુન જાણે બીનના ગબીર નાદમાંથી મીડ ગમક વેરતા એ ખલાકાર હેમાં તદ્દનીન રાગના આનાપ ગબીર મહાની અને મધુર અવાજથી કરીને રાગની રૂપમૂર્તિ ખડી સુરેખ કરતા, મૌલામક્ષ બેઠેલા દેખુ છુ

મૌલાબક્ષ ગવૈયા તરીકે પ્રથમ વર્ગમાં બેમે એમ તો નહોતું હમારા ફત્તેહલાલ તો ગાયકવર્ગને સુલભ ઈર્ષ્યાથી હેને વખોડતા જ હતા એક રાગ મૌલાબક્ષે ગાયો. મહારા પિતાએ પૂછ્યું. “આ કયો રાગ?” ઉત્તર — “નારાયણી” થયું આ નામ આપણી તરફ જાગેલું નહિ ફત્તેહલાલ આ વખત હાજર હતા, તે ખાજીથી હસવા લાગતા અને નારાયણી રાગ કહીને રમૂજ કરતા પરંતુ મહેને કેટલાક વર્ષ પછી જણાવ્યું કે કલ્યાટિકમાં અને ગુજરાત, ઉત્તરહિન્દુસ્તાનમાં રાગના નામમાં અને કેટલીક વાર સ્વરૂપમાં ભિન્નતા છે વસ્તુતઃ નારાયણી રાગ નામમાં હસવાનું કાઈ નહોતું અને મૌલાબક્ષે એ નામ બોલી કાઢ્યું પણ નહોતું.

મૌલાબક્ષની જ્ઞાનમર્યાદા ખીજે એક પ્રસંગે તો જણાઈ આવી અમદાવાદમાં હેમના નિવાસના માસના માળામાં લગભગ રાજ મૌલાબક્ષનું ગાયનવાદન હમારે ઘેર થતું હતું એક દિવસ હમારા મિત્રમડળમાંના એક દુર્ગાશંકર નામે વકીલ જાતે ગાયનમાં પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને કહે લલિત રાગ ગાઓ. આડા અવળા ખીજ રાગ હેણે ગાયા લલિત રાગ ના જ ગાયો. એ રાગ હેને આવડતો જ નહોતો—અથવા તો એ નામ દેના મુલકમાં જાણેનું નહિ હોય. ગમે તેમ હોય, ગાયો નહિ બધા દેની મર્યાદા સનઝી ગયા પછીથી એકાન્તમાં મહારા એક સમામાના ગૃહસ્થ—ગાનકલામાં રસિક અને પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને લોકી નક્કમાં હલપાર પુલાવેલે એમ માનનારા હતા તે—તથુરા લઈને બેઠા અને લલિત રાગ ખરા લલિતથી હેમણે ગાઈ સલાજાવ્યો.

[‘લલિત રાગ’ શબ્દોથી કોઈ એમ ના મોની જિરશે કે ઓહો હેમા તે શું? લાવો, હું ગાઉં કરીને “કરણરાજ તું ક્યાહ રે ગો” એમ લલિત છન્દ લલપારવાની યેનાઈના કરશે. ‘લલિત એ નામ એ’ રાગનું અને એક છન્દનું એમ અકસ્માત જ યોગ આજોડે બાકી રાગ અને છન્દ એ બે વસ્તુઓ મૂળ પાયાથી જ જુદી છે, તે કહેવું પડશે’ મ્હે અનેકવાર એ બેદ બતાવ્યોછે છતાં લાગેલે કે કહેવું જ પડશે થોડા દિવસ ઉપર જ એક યુવકે વાત કરી કે ગુજરાતના એક

જાણીતા કવિને કોઈક પોતાનું કાવ્ય મોકલ્યું હોવા ઉપરના એ કવિએ લખ્યું કે “તમે ‘રાગ [નિદાગ]’ એમ લખ્યું છે, ને નિદાગ રાગ શું તે હું જાણતો નથી, એટલે આ કાવ્યમાં જીવનના ગુણદોષ શા છે તે હું જાણી નહિ સકું”!—તો ટકામાં હું કહીશ કે જીવનું સ્વરૂપ વર્ણુનિની માત્ર—સદ્યતા અને ગુરુતા—એ ઉપર જ ઘડાય છે, અને રાગનું સ્વરૂપ તો સ્વર—નાદશ્રુતિ—સરિગમ પત્યાદિ સંસ્થાથી જાણિયે છિયે તે સ્વર) ના ઉચ્ચવચપણા (pitch) વડે બધાય છે જીવન તે કાલમાન (time-measure) ઉપર આધાર રાખે છે તથા રાગ તે સ્વમાન (sound-measure) ઉપર આધાર રાખે છે આ કારણથી જ મેં પશુ જીવ જીવતા રાગમાં ગાઈ સકાય અને જીવ તરીકે સ્વરૂપ કાયમ રહે.]

વિચિત્રાન્તર માટે ક્ષમા નહિ માગુ ગુજરાતના મ્હોટા મ્હોટા પંડિતો હજી આ બાબતમાં બૂઠ્યા કરે છે, નેથી વાર વાર ચેન-જાણીના નાદધ્વનિ કરવો પડે છે—મૌલાબક્ષ અમદાવાદમાં હમારા ખેડણ તરીકે રહ્યા તે દરમિયાન મ્હારા પિતાએ તથા મ્હો કુટુંબના આનુગમિક લાભ હોવા સમાગમથી લીધા હતા તારવો તિહારો અલ્પચાર હૈ એ બજન મૌલાબક્ષ કારી રાગમાં બહુ હૃદયસ્પર્શી બનાવીને ગાતા હતા, તે મ્હારા પિતાને બહુ જ ગમી ગયું, અને હેમણે તે જ નમૂનો લઈને, કુટુંબના શબ્દો પશુ સમાન રાખીને તારા ત્હમે પ્રમુ સમર્થ છો એ પ્રાથનાસંગીત રચ્યું અને પ્રાર્થના માળામાં દાખલ કર્યું અને ગીતની હૃદયવેધક શક્તિ સમગ્રાય તે માટે અહિં જોતારુધ્ર

તારવો તિહારો અલ્પચાર હૈ

તારો ના તારો તરવો

મજાન તાર પિન તારવનો કામ કીજા,

વિના મન્નિત તારો તો તારવો તિહારો હૈ

તારવો

તારવા ત્હમે મજા સમર્થ છો

જેવા છું તેવા તારવા

અવગુણ દોષો અપાર નાથ છે હમારા,  
દયા કરી તારો તો તારવા સમર્થ છે. તારવા૦  
યોગ્યતા નથી તયાપિ આરા સાધુંછું લ્હમરી,  
દીન બહુ પામે તો પાળવા સમર્થ છે. તારવા૦  
મુક્તિપદ માગવાની હામ કેમ ચાલે-મ્હારી,  
દયા કરી આપો તો આપવા સમર્થ છે. તારવા૦  
કલ્યાણનિધાન નામ નાથ છે લ્હમારું માટે  
પાપતાપ કાપો તો કાપવા સમર્થ છે. તારવા૦

આ પ્રાર્થનાનું પદ—મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે એક વાર હમારા કુટુંબમંડળમાં હેમના નિસર્ગકલાવિધાનથી ગાયું, તે વખતે મ્હારા પિતાની એક મશિઆઈ બ્હન એકાત્ર ચિતે સાંભળતી હતી તે, પદ ગવાઈ રહ્યા પછી બોલી: “મનુભાઈ! મહોટાભાઈનું આ પદ સાંભળવાની સાથે આપણે કે’વાં દીન બની જઈએ છીએ!”—આ શુભ પરિણામ માટે મનુભાઈની સંગીત-કલાને, મ્હારા પિતાના ભક્તિરાસિક કવિત્વને, અને હેની પછાડી રહેલા પ્રેરક બળ—મૌલાબક્ષ—ને યથોચિત્ત યશ હો’તી આપવાનું કામ કહાય છે.

મૌલાબક્ષે મ્હને એક અમાયત્વ રાગનું લાગન આ સમયમાં શીખવેલું યાદ આવેછે.

પરમેશ્વરે એક તું મજ રે પ્રા...ન

પરમેશ્વરે એક તું મજ રે.

સ નિ ઘ પ મ ગ મ મ પ...સ નિ સ ઘ નિ પ

સ નિ ઘ પ મ ગ મ મ પ...સ નિ સ)

શ્વેત ન પીત ન રક્ત ન ક રો,

સકલ સૃષ્ટિ રચ્યો મો પ્રમુદ્ધમારો;

એક વ્રદ્ધાંકો હૃદે વીચ તું રસ રે ધ્યા...ન

પરમેશ્વરે એક તું મજરે.

મૌલાબક્ષની સાથે એક હેમનો પાવિત બાલક કાળિયો નામે મુસવમાન છોકરો દસ અગિયાર વરસનો, હોતો. હેણે મહેને ત્રિતાલનો એક ન્દાનો મ્હરિા શીખવેયો. યાદ આવેછે:

<sup>૧</sup>તિક્ <sup>૩</sup>કિટિ <sup>૩</sup>કિટિ <sup>૧</sup>કિટિ । <sup>૧</sup>ધિક્ <sup>૧</sup>કિટિ <sup>૧</sup>કિટિ <sup>૧</sup>કિટિ ।

<sup>૨</sup>થ <sup>૩</sup>કિટિ <sup>૩</sup>કિટિ <sup>૩</sup>કિટિ । <sup>૧</sup>ન <sup>૧</sup>કિટિ <sup>૧</sup>કિટિ <sup>૧</sup>કિટિ ॥

એ બાલકના મુખમા આ મ્હરિા, હેના હાથના તાલપ્રદાન સાથે, મહુ રમૂજ ઉપજાવતો હતો, ખાસ ન નો ઉચ્ચાર કરતે અનુસ્વારનો રણકાર બહુ મીઠો લાગતો હતો.

મૌલાબક્ષની સંગીતકલાની મહાદિતના હતી જ. અને તે સાથે ષ્ટ-લાક હસપુ આવે હેવા હેના ગાનપિલાસ હતા. હેની નકલ શાન્તારામ લિંકલટ કરતા તે હૂમહૂ. પરંતુ જે વખતે મૌલાબક્ષ ખરા સ્વરૂપમા ખીસતા તે વખતે તો આપણને ઉન્નાસ આપી હુદય આપણા અદ્ધ જોડે છે એમ લાસ થતો. હેવો એક પ્રસંગ ઈ સ ૧૮૭-ના હુતાળામા બન્યો હતો. હમારા સગામા લક્ષ્મપ્રસંગે મ્હારા પિતા અને બધુ કુટુંબમડળ વડોદરે ગયુ હતુ, મૈમાભાઈ શેઠની દુકાન-દુકાન એટને ન્દાની સરખી હવેતી-મા હમને જિતારો આપ્યો હતો. આ પ્રસંગે એક દિવસ ત્રીજા પ્હાગ પડી મૌના બક્ષનુ ગાયન હમારા જિતારામા થયુ. ત સવિતા પરબ્રહ્મ પ્રમુખુ નિલ્ય નિરતર ઘ્યાન ઘરુ એ સુપ્રસિદ્ધ શૈલીનું પદ મૌનાબક્ષે મૂળ રામ બદલીને ધન્યાશ્રી (શાન્તારામ કહેતા કે લોકો ધન્યાશ્રી જે ને કહે છે તે ખરુ જોતા બીમપનાસી રાગ છે-તે મતે બીમપનાસી) રાગમા ગાયુ, અને ખરે કંઠની ગમ્ભીરધ્વનિ યુક્ત મીઠાશ, સંગીતકલાના ચમત્કાર, એ સર્વ સાજની સામગ્રીની મદદને લીધે નહિ પણ મદદના વાતાવરણમા, અહ્યુત ઉદનાસપ્રદ બન્યા હતા. સર્વ શ્રોતાવર્ગ ચિતાર્પિત થઈ ગયો હતો. એ શ્રોતાવર્ગમા ૬ એક ખૂણમા બેઠા બેઠા.

“સુણતો હર્ષ ક્રુદ્ધ મોદે”

કોઈના જોવામા જાણવામા આવુ એમ હતુ નહિ.



મ્હને તથા સગીતશાસ્ત્રવિદ્યાર્થ રા ઓંકારનાથને મુર્તિઆખાનની પરીક્ષા લેવાને વડોદરે બોલાવ્યા હમને જનેને સરકારી 'અતિથિસત્કારગૃહ'માં જિતારો આપ્યો હતો જુદા જુદા ખડમા થોડીક વાર પછી મુર્તિઆખાન મ્હને મળવા આવ્યો, હેના પિતાના વખતનો જુનો સ મન્થ કાંચુ જાણે કમ્કાંધી હેણે સોધી કાઢ્યો હશે ત્હેનું સ્મરણ આપીને હેણે મ્હને હેના પેટ ઉપર પમ મૂકાય નહિ એમ સહાયતા માગી મ્હે કંઈ વચન આપ્યું નહિ, અપાય પણ શી રીતે? ગુણદોષના ધોરણ ઉપર જ નિષ્ણય બાંધવાનો હતો.

થોડાક કલાક પછી અતિથિગૃહમાં જ પરીક્ષા માટે એક યર્ષ દીવાન મનુભાઈ ઓંકારનાથ, હુ, અને ટ્રેદિલિસ-એટલા જણા સાલજવાને એકા બે તખ્તરા, બે સારગીઓ, મૃદંગ, તમલા, અને હાર્મોનિયમની સાજ સામગ્રી હતી હાર્મોનિયમ મ્હે કાઢી ન આપ્યું, એ સગીતની વિશુદ્ધિને બગાડનારી બના છે ઓંકારનાથને અને ટ્રેદિલિસને પણ મ્હારી એ વાત ગમી બે તખ્તરાની મદદમાં ટ્રેદિલિસને દૂધણ લાગ્યું, મ્હને કાનમાં ફરિયાદ રૂપે કંઈ હુ કંઈ બોલ્યો નહિ તખ્તરાના નાદધ્વનિથી સગીતપોષક વાતાવરણ ઊભું કરવામાં આવ્યુંમાત્ર દૂધણ મ્હને લાગ્યું નહિ, દૂધણ હુ ગણતો પણ નથી—(અનખત વગર સાજ સામગ્રીએ ગાવાનું સામર્થ્ય પાશ્ચાત્ય ક્યાકારોએ સારું ખીનવેતું છે ત્હેની ના નહિ) મુર્તિઆખાને ગાવાનું શરૂ કર્યું મ્હારી ખાતરી યર્ષ ટ્રેશાસ્ત્રીય ગાનકના આ ગૈયાને લખ્ય યર્ષ છે, અને હેના પેટ ઉપર પમ મૂકવાની ખટખટ કાઈક ઇર્ષ્યાનૂલક હતી અથવા એ ત્રાણા પોતાને હસ્તગત કરી લેવાના ગૌરવસોભથી ઉત્પન્ન યર્ષ હોય એમ સભવ છે ટ્રેદિલિસ મ્હને ધીમે રહીને કહે 'જુઓ, પાછળ બેડોને.'

† ઓંકારનાથને બદલે હુ ઓંકારલાલ નામ બોલું બણતો હતો. તે નામ મ્હે કહું એટલે હેમણે સુધારું. મ્હાર નામ ઓંકારનાથ છે ' મનુભાઈ કહે "હુ પણ ઓંકારનાથ જ બણું છું" એટલે ધીમે રહીને ઓંકારનાથ બોલ્યા ' મ્હારા ઉપર આપના પત્રોમાં ઓંકારલાલ'જ આવડે દઉં

એ બંદનના વતની છે, 'આધવ મહાવિદ્યાલય માં હતા પછી લાહોર તરફ જઈ રહ્યા બંને પ્રાણી છે હેમને હું હિન્દુસ્તાની બણતો હતો બંદની નીકળ્યા આખું નામ ઓંકારલાલ ગૌરીચક્ર કમર

પેલો બીજો હેની જોડે ગાય છે.” મ્હેં કહ્યું: “એ તો સિવાજ છે.” ખોજ કાઢી એ જ હેતુ હતો. બાકી મુર્તુઝાખાનનો અવાજ પહાડી સરસ હોવા હતો, અને તાન જિપજની શક્તિ આપજળની અને આપકળની હેવી તો સુસિદ્ધ હતી, કે હેવી મદદને દોષરૂપ ગણવા જેવું કાંઈ પણ નહોતું મુર્તુઝાખાનની ગાવાની શૈલી મ્હેને તો સારી લાગી; તાનની સમનોલતા, મીઠ, ગમક, હસાદિ રસમય લાગ્યાં. ફ્રેદિલિસ વળી મ્હેને કહે: “જુઓ, ખેસરો થયો!” મ્હેં સમ્યક્તાથી ડોકું હવાબું ફેવળ છિદ્રાન્વેષણ હતું. (જે કે, ફ્રેદિલિસના ગયા પછી ઓંકારનાથે મ્હેને સ્વતન્ત્ર રીતે કહ્યું ખરું કે કોક વાર ખેસરો થાય છે. મ્હેને એ ટીકા માત્ર પોતાનું ચઢિયાતાપણું જણાવવા માટેની લાગી.)

મનુભાઈ મ્હેને કહે: કાંઈ પ્રશ્ન પૂછવા છે?” મ્હેં ઓંકારનાથ તરફ ધસારત કરી. હેમણે કહ્યું: “લલિત રાગ મ ઉપર જોર રાખીને ગાઈ બતાવો.” ગાયો. મ ઉપર આવતાં ઘમાં હેતું મિશ્રણ થતું હતું એમ જૂલ્મ ઓંકારનાથે બતાવી. “notation તમે કરો છો?” ઓંકારનાથે પૂછ્યું. મુર્તુઝાખાને ગદ્યાંતહાં કર્યાં. એમ ગમરાવાની જરૂર નહોતી. મ્હારે મતે તો આપણા સંગીતને notation જોડે એમ જ નથી. પણ મૌલાબક્ષે શરૂ કર્યું, અને ખવે, ‘સંગીત મહા વિદ્યાલય’ વગેરેએ ‘ઈશન’ પોત પોતાની રીતે નકામી જિપાડી; એમ છે. પછી ઓંકારનાથે એક તાન ગાયું, હેના સ્વરાનુક્રમ જિપજવવાનું કહ્યું. મુર્તુઝાખાને તે ખરોખર જિપજવ્યા. કહિં કહિં ક્ષતિયો યઈ; પણ એકંદર ઠીક હતું. આ કળા વિષમ છે અને ભલ્લભલા હેમાં જૂલ્મ પકડી ના સકે, પકડે તો ઘણીવાર ખોટી પણ પડે. ઓંકારનાથે એક ચીજ માર્છને પૂછ્યું: “આ કિયો રાગ?” મુર્તુઝાખાને જિઝાવનારો જવાબ દીધો “હમારી કર્ણાટકી પદ્ધતિ છે; હેમાં ને લમારા-માં રાગનાં નામ જુદાં પણ હોય છે.” (મુદે વાત ખોટી નહોતી). મ્હેં પ્રશ્ન પૂછ્યો: “સેરઠ અને દેશ એ બે રાગમાં શો ભેદ છે તે માર્છને તથા સ્વર. વગેરેમાં ભેદનું બીજ શું તે કહીને બતાવો.” હેણે બંને રાગ માર્છ બતાવ્યા. ખરોખર જિતયો. ‘સેરઠ રાગમાં બંને ગાન્ધાર વિશેષ રીતે લાગે છે’



એમ કાંઈક ખુલાસો કર્યો. અસારે મૂકતે યાદ તથી. મહારી ડાયરીમાં જેની પૃથ્વી નોંધ નથી.

રાત્રે બોજન પછી મનુભાઈને બંગલે ઓંકારનાથે ગયું. તે સંબંધની મહારી નોંધ ડાયરીમાં આમ છે: "કળા સારી છે, કસરત સારી છે. પણ તાનની પદ્ધતિ તદ્દન જૂના ઉસ્તાદો જેવી, grace વિનાની bad grace વિનાની છે. ખાડી અવાજ ઉપર કાંઈક પ્રભુત્વ છે; જોકે અવાજમાં જોર નથી, અને નાકમાં ગાયછે (મહારે મન એ મોટી ખામી છે; અવાજ ઉપર ખરું પ્રભુત્વ ના હોય તે જ માણસ અનુનાસિકત્વનો આશ્રય લે.) ખાદમહુસેન, ઝાઝઝહીન વગેરે ખગ ઉસ્તાદોના અવાજ કદી પણ નાકમાંથી નીકળ્યા નથી."

પરીક્ષાતુ પરિણામ ઓંકારનાથ તથા હુ પોતપોતાને રિપોર્ટ સ્વતન્ત્ર મોકલી દઈને જણાવીશું એમ ઠરાવ્યું. તે જ રાત્રે હું વાંદરે જવાને બપો. સ્ટેશન ઉપર જને ફ્રેદિલિસ મહારી જોડે મોટરમાં ચઢી બેઠો અને મહારુ વલણ જણવાનો બહુ એ પ્રયાસ હેલ્પે કર્યો; મહેં કહ્યું: "હજી રિપોર્ટ હમારે જઈને લખી મોકલવાનો છે." એ મનમાં બહુ ચીંતાયો. મહેં રિપોર્ટ અનુકૂલ લખી મોકલ્યો. ઓંકારનાથે પણ તેમજ ક્યું હશે. આખર નિર્ણય શો યયો તે હું સ્પષ્ટતાથી જણતો નથી. પણ, મુતંગાખાને પેનસન આપી, શાળા ફ્રેદિલિસની શાળા જોડે ભેળવી દેવી, નવી પદ્ધતિથી ચલાવવી, એમ કાંઈક યોજના થઈ હતી. (હમને બનેને પરીક્ષક તરીકેની શ્રી પાછળથી મળી ગઈ). ફ્રેદિલિસે નવીન જંડ ઊભું કર્યું છે. તે ખરેખર અપૂર્વ, મોહક, અને વૈનિષ્ઠ્યથી ભરેલી યોજનાવાળું છે; હેમા શક નહિં.—મહેં સાહિત્યપરિષદ વખત અમદાવાદમાં, ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં શેઠ અંજીલાલ સારાલાઈને ત્યાં ગાડીનપાર્ટીમાં સાંભળ્યું હતું.—મૌલાનાજીના પુત્રનું મર્દન કરીને આ રસિક ફલામન્દિર ચણાયું હશે, તો પણ બહુ બેદનું કારણ નથી.

### આદિત્યરામજી

આદિત્યરામજીની ખ્યાતિ સંગીતશાસ્ત્રી તરીકેની મૂદારા પિતાએ સાંભળીને હેમને નિમન્ત્રણ મોકલ્યું હતું. કેઈ સાલમાં એ હમારે ઘેર આવ્યા.

તે સાદ નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૭૫-૭૬ અને ૧૮૮૦ની મધ્યમાં એ વાત હશે. આદિત્યરામ સંગીતમાં કૃષ્ણ હતા; અને વિશેષતઃ મૃદંગના વાદ્ય-વિશે પ્રવીણતા હેમની ગણાતી હતી. હેમની ગાનકલા સંબંધે એક કથા કહેવાતી હતી; હિન્દુસ્તાની ગવૈયાઓની સમક્ષ આદિત્યરામે ગાનકલાના પ્રયોગ એકવાર કર્યા; ખંધા ઉસ્તાદોએ ગમ્ભીર મુખ રાખીને સાંભળ્યા ક્યું; ગાન-કલામાં કશી ખોટી કદાઈ નહિ, સરમાં, તાલમાં, તાનમાં બિનજમાં, આખી કાઈ નીકળી નહિ. એટલે ઉસ્તાદોમાંનો એક બોલ્યો: “ડીક હૈ; ગાના હૈ તો બહુત અચ્છા; લેકિન,—કુછ આરતીકી બો આતી હૈ.” મધ્યમપંથનાં મન્દિરોમાં ગાનકલાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સારી સચવાય છે; પરંતુ હેમાં અમુક પ્રકારની શૈલી હિન્દુસ્તાનની કલાથી ભિન્ન હોય છે, તે ભિન્નતાને મન્દિરની આરતીના ધૂમાડાની વાસની છાયા વિશે આમ ઉલ્લેખ કરીને ખાંસાહેબોએ ઉપહાસ કર્યો હતો.

અરતુ. આદિત્યરામ હમારા અતિથિ થયા. સાચે હેમનું શિષ્યમંડળ હતું: એક ધનજી નામનો નેત્રાન્ધ નામર મૃદસ્થ હેમાં હતો; મૂળજી નામનો બીજો શિષ્ય—પાછળથી સ્વતન્ત્ર ગવૈયા તરીકે જે મૂળજીભાઈ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યા હતા તે,—અને બીજું એ ત્રણ જણનું મંડળ હતું. ધનજી સારું શાન્ત પ્રકૃતિથી ગાતા હતા. આદિત્યરામની જોડમાં મૂળજી ગાતા હતા; પણ હેમાં નકામાં તાનમાં ઘોડાં ઘુસાડીને, પોતાની વ્યક્તિતા આગળ પાડવા જતા હતા, તેથી હમને કંટાળો આવતો હતો. એ જ મૂળજી મ્હારા પુત્રના સમ વખત ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં હમારે ઘેર આવેલા અને ગાયેલું તે વખતે અજબ સુધારો, તદ્દન ફેરફાર, હેની ગાનકલામાં થયેલો દીડો.

આદિત્યરામની પ્રભાવ સ્થાપનારી મૂર્તિ જુલાય એમ નથી. હેમનું અભિમાનરહિત આત્મચરણ પણ અપૂર્વ હતું. હેમનો પ્રાચીન રીતિનો પહેરવેશ, સાદાર્થ, સર્વ નજર આગળ આવે છે. જામનગરી પાધડી, વળવાળી ઘટના, મહાદેવની જટાનાં મૂંછાનાં પેડે વોટાર્થ ચઢ્યે જતી (જટાની પેડે અણીવાળી રોચ નહિ, પણ ઉપર પણ મ્હાંજી સપાટીવાળી), એક આબૂએ ઢળી જતી,—એ સ્વરૂપ જોઈને મ્હારા પુત્ર બલિનકાન્તે *the same old same old*

નામ આપેલું (આદિત્યરામની પાષડી તો હેણે ના દીઠેલી; બીજી જામનગરી લીંબડીના ગણેશજી દુળજને માથે દીઠેલી તે વખતે એ નામ આપેલું); હવે leaning tower માથા ઉપર રાખનારી આદિત્યરામજીની મૂર્તિ અસારે પ્રત્યક્ષ કરું છું. —ગાનકલામાં સાદાપણું, પણ શાન્ત સમતોલતા, એ હેમનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. તાલશાસ્ત્રમાં પૂરી નિપુણતા હેમની હતી; અને હેમની કનેથી મહેને તાલને સંબન્ધે એક નવીન જ્ઞાન, અને સાચું જ્ઞાન, મળ્યું તે કદી બૂલાશે નહિં. લગ્ન શબ્દ સંગીતશાસ્ત્ર અને કલાને અંગે લોકો, અર્થ સમજીને નાસમજીને ગમે તેમ, વાપરતા હતા, વાપરેછે. એ શબ્દનું ખરું સ્વરૂપ હેમને આદિત્યરામે વિવેચન અને પ્રયોગ સાથે સમજાવ્યું. ત્રિતાલની માત્રા ૮, દીપચંદીની માત્રા ૧૪; આ બંનેનો સમન્વય પ્રયોગથી કરી બતાવ્યો; એક શિષ્ય ત્રિતાલના તાલ, માત્રાની સંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; બીજો તે જ આરમ્ભલગ્નથી દીપચંદીના તાલ, માત્રાસંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; ત્રિતાલનાં ૭ આવર્તનો અને દીપચંદીનાં ૪ આવર્તનો પૂરાં થવાની સાથે બંને તાલધટનાનો સમાગમ સંપૂર્ણ થયો. (૮x૭=૫૬; ૧૪x૪=૫૬ એમ ૫૬ માત્રની પૂર્ણતાએ એકતા થઈ). આમ એક પ્રકારના તાલનો લય, વિચીનતા, બીજા પ્રકારના તાલમાં, થઈ માટે હેનું નામ લય. આ ઉપરથી પંજી, ગાનનો લય, ગાનની શેઠ, વગેરે વગેરે શબ્દો સાચાબૂઝા રૂઢ થયા. આ નવું જ્ઞાન મહારા મનમાં સ્થપાઈ ગયું છે; હજી હું એ છોડીશ નહિં; દુરામલ કહો તો ભલે.

### આદમહુસેન

આ ગવૈયાને મહારા પિતાએ ઈ. સ. ૧૮૭૮-૮૦ માં વડોદરેથી અમદાવાદ બોલાવ્યો હતો. ગવૈયા તરીકેની હેની કીર્તિ તે સમયમાં બહુ પ્રસરી હતી. અને ખરે એની ગાનકલા અદ્ભુત હતી: પહાડી અવાજ, અસાધારણ માધુર્યથી ભરપૂર, રાગના આલાપ, તાન, ઇલાદિમાં ગમ્भीરતા વગેરે આ શા મુલ્યો સંભારું? —હમારા લાખા પટેલની પોળવના મકાનની દિવાનખાનાની મેડીમાં ગાયન શરૂ થયું. અિત્રમંડળ મણતર

હાજર હતુ, મધ્યા સંગીતની કદર જાણનારા આશરે ૩૦-૪૦ જણા હતા યમનથી શરુ કર્યું, અનેક રાગ ગાયા પ્રત્યેકનો પ્રથમ આલાપ કરે—એ આલાપથી રાગનું સ્વરૂપ વાતાવરણમાં હેતુ તો ભરી દે કે સર્વત્ર એ રાગનું જ દર્શન થાય, પછી એ રાગનું ક્રુપદ ગાય તેમાં પશુ ગમક, મીઝની લલિત ગૂચણી,—ક્રુપદમાં તાવધટનાની અદ્ભુત સમતોલના સ્થાપે, પછી તેજ ગગનો ખ્યાલ ટપ્પે કનચિત્ તે રાગની હુમરી, એમ ગાયા ક્યું બોલવામાં હેવો મીઠો । “ હા હુજુર ! આપકી જો ખુશી હોગી સો મુનાઈગા । સમ રાગ મુનાઈગા ” કરીને ‘ હિસ્તાદોના મયડા’થી મુક્ત, આલમાન વિનાનો આ ગયેનો પ્રથમ જ દીઠો આ ગાનની મોહની મહે જુદી જ રીતે અનુભવી દીરાનખાનામાં એડે એડે થોડા રાગ મહે સાલગ્યા પછી જોડેના ખડમાં જઈને ખાટનામાં પડ્યે પડ્યે હું સાલગતો સૂનો, એ અજણની ખુશી જુની જ । ‘ દુરથી ગીત ખનિ ” † નામના લેખમાં મહે પેરોક્ષ અજણના સૌન્દર્યનું તત્ત્વ દર્શાવ્યું— છે તે હું અનુભવવા લાગ્યો ગાનાર અદસ્ત, મવ વિક્ષેપનો લોપ, માત્ર મધુર સ્વરસ યોગનું પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન—એ આનન્દસાન્દ્ર લય મધાયો કહાનડા રાગનો આનાપ શરૂ થયો ત્હારે તો હું એ રાગની પાંખો ઉપર ચઢીને, ખાટલામાંથી જાણે બીડીને, આનન્દનોકની ચાંતીમાં તરતો હોઈ એમ થયું હું ન્હાનપણમાં જુદા જુદા રાગને જુદા જુદા ફૂલના મુગન્ધ જોડે સરખાવવાની તરગનીના કરતો હતો, એ લીલામાં કહાનડો રાગ તે હારસિમાર (મરાઠીમાં પારિગત કુસુમ ) જોડે એકરૂપ હું માનતો આ પ્રસંગે એ અસાધારણ કાર્ષક મનુર, કાર્ષક કડક, કાર્ષક તેજગ્વી, મુગન્ધના ફૂલનો જ આસ્વાદ હું કરતો હોઈ એમ લાગ્યું

પણ—બસ હવે મહુ કરિત્વકરૂપનાઓ નહિ પ્રગળ કરુ,

### ઘસીટખાન

આ કલાકાર સિતારના જબ્બૈયા તરીકે જ મશહૂર હોનો મહારા એક બન્ધુ આપારાવ સિતારના રસિક અભ્યાસી હતા લાખા પોલની

† “ મનેશ્વર ” અથ ૧ લેઃ ૫૪ ૨૫૦-૨૭૧ જુલો ખાસ ૫૪-૨૬૨, ૨૬૮

પોહ્યવાળા મકાનની અગાથી હિપરની રાવડીમાં શાન્ત રજનીમાં આપારાવ સિતાર વગાડતા હતા, એ ચાર મિત્રોની સ્થાને; ત્યારે શાન્ત સુખભોગ મહેને આળકને થતો. મહારા એક શાળાના સહાધ્યાયીએ એક વાર જાત કરેલી કે અમુક માણસ વ્યાસ રાત્રે પોહ્ય પ્હાર કયા કહેતા હતા; હેવામાં આપારાવનો સિતાર રાવડીમાં બેશીને વગાડેલો સંભળાયો; વ્યાસ તો મંત્ર-મુગ્ધ બની ગયો.—અસ્તુ વક્તવ્ય એ છે કે તે સમયમાં વલ્લભાચાર્ય સપ્રદાયના જીવનસાલજી મહારાજ મુ'આઈવાળાના સિતારની બહુ જ પ્યાતિહતી હેમની કલામાં મીડની ખુબી ખાસ વખણાતી. એ જીવજીસાલજી મહારાજનો મિતાર આપારાવે તથા વડીલ બન્ધુ આપારાવે સાંભળીને વખાણ ને કરેલા તેથી હું પોતાને કમનસીબ માનતો કે—અરે રે, એ જીવજીસાલજીનો સિતાર મહેં ના સાંભળ્યો. કોઈવાર સંભળાવીશુ એમ મહેને આશ્વાસન બન્ધુઓએ આપેલું. પણ તે સુખપ્રસંગ જ ના આવ્યો. પરંતુ એ અણભોગવ્યા સુખનું સાદું આ ઘસીટખાનનો સિતાર સાંભળીને વળી ગયું.

ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના ડુનાળામાં વડોદરામાં મૌલાબક્ષનું ગાયન સાંભળ્યું તે જ પ્રસંગે બીજે કોઈક દિવસે રાત્રિના શાન્ત સમયમાં હમારા ઉતારાના મકાનની જ ન્હાની સરખી અગાથીમાં ઘસીટખાનને આપવા. શ્રીતાઓનું મંડળ ગણતર હતું—૧૫, ૨૦ જણ હઈશું. રાત્રિ અંધારી હતી. આકાશમાં તારા ચમકતા હતા. ઘસીટખાને સિતાર શરૂ કર્યો. શે અહલુત નાદરંગ આ સિતારનો નાદ સાંભળવાને આકાશમાં તારા આશ્ચર્યમૂઠ જ ઊભા હતા એમ લાગે તો નવાઈ નહિ. અને એ સમયે સિતારમાંથી ઉત્પન્ન થતા સ્વર મહેને અદ્વર તરતી સૌન્દર્યમૂર્તિઓ જેવા ખરે, લાગ્યા હતા.

અંતરિક્ષ તરીં ચમકતા મધુર વાણસર એક  
મનના મધુ રમતા વારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ,  
વિલસતા મુજ નયન તણુ સમીપ  
નિરખિયા એ જિંભળા અર્ધોડીપ. ૬

૬ 'દશવલીખા'—અર્ધજી મળ્ય.

મહારા પ્રમુખ, કૃષ્ણરાવના અલૌકિક ગાનને સાંભળી કાઝેલા હિંદુશાસ્ત્રમાં 'ગાન' ને બદલે 'વાદ્ય' શબ્દ મૂકીશું તો મહારી જો સમયની હૃદયવૃત્તિ બરોબર બિંબિત થશે. ઘરસીટખાનના સતારસ્વર વિશે પ્રયેજી મહારુ સ્વમંદર્શન મહારા મનમાં સંસ્કારરૂપે રહીને સોળ સત્તર વર્ષે 'હૃદયવીણા'ના આ હિંદુશાસ્ત્રમાં પુનર્જન્મ પામ્યું હશે એમ લાગે છે.

સંગીતના સ્વરોનું આ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન કેવળ એક વ્યક્તિની તરંગવૃત્તિનું ફળ નથી; અનેક કવિજનની રુચિર કલ્પનામાં હોના ઉદ્ભવ છે. જીવો :

“ કે હું રહી લગ્નની વનવૃક્ષડાળે,  
બેસી તમે નિરતવાદિતને નિહાળે.”

એમ 'પૃથુરાજરાસા'ના આરમ્ભના લાગમાં સ્ત્રીમગવે પણ નારદની વીણાને પોતાના મૂક થયેલા સ્વરોને જોયે જિજ્ઞાસા જોતી કલ્પી છે.

Effie Leigh ની “Golden Memories” નામની વાર્તામાં સંગીતદેવીની મૂર્તિરૂપ બનેલી સોને વિશે વચન છે કે :

I represented Music, seated on a throne, with a small lyre in my hand. I gazed upwards, as if my Soul were wandering after the echoing sound.

અહિં કલ્પના કાંઈક ભિન્ન વળણુની છે; છતાં બીજ સમાન છે.

આ મુખ્ય મુખ્ય સંગીતાચાર્યોનું દર્શન કર્યું. આ શિવાયના ધણા કલાકારોના પરિચયનું વિસ્તારથી વર્ણન કરાય એમ નથી. દૂંકી નામનાંધ કરવાથી હિંમતના કેટલાકને અન્યાય પણ થાય. છતાં નિર્દેશ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. સૂરતમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના હિમેશ્વરમાં ધર્મની પરિપક્વમાં એક બંગાળી યુવક, નામે પ્રબોધકુમાર દત્તે આરમ્ભમાં ભજન ગાયું તે આત્માને ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તરાવે હેવું હતું તે મહારા મનમાં નિરંતર રમ્યા કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં દાહલિંગમાં બ્રાહ્મણધર્મની કન્યાશાળાની યુવતીઓએ 'એસરાજ' નામના (હિંદુખાને મળતા) વાદ્ય સાથે સંગીતકલા દર્શાવી હતી તે પ્રસંગના

માધુર્યનો આસ્વાદ પણ બ્રૂણાતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૮ ના શુમારમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે શોલાપુરમાં હેમના બન્ધુને ઘેર શાન્ત સન્ધ્યા સમયે-  
ટેનિસ કોર્ટમાં-અદ્ભુત માધુર્ય રેલાવતું ગાન કરેલું ચિરંજીવ લાગે છે. અને તેથી જ ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ખંભે માર્ડન-પાર્ટીમાં એ જ રવીન્દ્રનાથનું ગાન શુષ્કવત્ થઈ ગયેલું લેઈને પૂર્વના સૌન્દર્યની કીમત રાતગુણ થાય છે. રા. ગણેશ ગોપાળ ખરેએ થોડાંક વર્ષ ઉપર મ્હારે માંદરાને નિવાસસ્થાને આવીને ગણતર મિત્રમંડળની વચ્ચે દિવરુના ઉપર જે પરમ કલાવિધાન અને માધુર્યવર્ષણ કરતી કરામત કરી હતી તે પણ ચિરંજીવિની જ ગણું છું. તે જ પ્રમાણે મયા જૂન માસના અંતભાગમાં અમદાવાદમાં મહાવિદ્યાલયના સંગીતશિક્ષક રા. શંકરરાવ આપટે “વાગોશ્રીન” વાદ્યમાંથી મધુરા મધુરા સ્વરોનાં અમૃતમિન્દુ ઝરાવીને જાદુ કર્યો હતો અને અદ્ભુત કલાવિધાન પ્રગટ કર્યું હતું, તે પણ સૌન્દર્યમન્દિરના સુવર્ણગદાક્ષમાંથી અનન્તતાનાં દર્શન કરાવનારું અને મ્હને વશ કરી નાંખનારું હતું.

આમ આ બધા માધુર્યરસના પ્રસંગોને વિશે ‘ચિરંજીવ’ જેવું વિશેષણ લગાડવાની સાથે જ હૃદયમાં છોડા બીજો ધમકાર થાય છે, અને ઉદ્ગાર થાય છે કે

વિરમતાં જ્ઞાન વિરમીં સદુ નય,  
મધુરતા એ નવ સાંચી રખાય;  
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર  
વિનમ્બર કેમ કર્યો કરતાર?

છતાં વળી મનોરથની ફાળ જિંદી ભરાય છે, મનમાં થાય છે કે:

તરંગ વિધવિધ મન વિરો જિંદગી જોપને આરા:-  
જ્ઞાનમધુરતા રાણું સનાતન, પામે ન કરી વિનાશ,  
વાસ કરી અનન્તવત્તને દ્વાર  
મધુર સંમીત વસો ચિરકાળ.



દાદા મહમદ

[૧૪૦૮૫]



(૩૦)

## સ્વ. હાજી મહમ્મદ

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મી તારીખે એલિન્સ્ટન કલેજમાં નવા સ્થપાયેલા ગુજરાતી મંડળનું 'મંગલ બાપણ' હું કરતો હતો, તે વખતે મહેને ખખર ન્હોતી કે હેને આગળ જ દિવસે એક વિરલ સાહિત્ય-સેવક અસ્લાહના દરબારમાં ચાલી ગયો હતો. તા. ૨૩ મીની સાંજે મહારી પુત્રીએ કહ્યું કે હાજી મહમ્મદ ગુજરી ગયાની ખબર મુ'બાઈમાં ઠાક કનેથી મહારા જમાઈ સાંભળી આવ્યા. આ પછી પાંચ છ દિવસે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સના મુઝિયમના ક્યુરેટર રા. ચૂનીલાલ ઘોડી સાંટાકુઝ સ્ટેશનની બહાર મહેને મળ્યા, હેમણે આ શોકબરી વાતને સાચી કહી: હાજી મહમ્મદ જોડે મહારો પરિચય માત્ર છ વર્ષનો જ હતો; પરંતુ આ આઘાત મહેને હવે લાગ્યો કે જાણે લાંબા સમયનો મિત્ર મહે' ગુમાવ્યો હોય. મહે' અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે—જીવનનું માપ વર્ષો વડે નથી થતું, પ્રસંગોની તીવ્રતા, બળ, ધન્યાદીથી થાય છે. છ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં હાજી મહમ્મદ સાથે એટલા સતત, નિકટ, પરિચય-પ્રસંગો આવેલા કે હેમની જોડે લગભગ તેર ચૌદ વર્ષના કાલમાનથી જ મપાયેલા અનુભવવાળા કરતાં દરાગુણ મહારું ઓળખાણ અને સ્વભાવપરીક્ષા હતાં. તદ્વસ્તુ.

આ આઘાતની સાથે જ મહારા મનોમનમાં અનેકાનેક સ્મરણતારક-ગણ તરવરી રહ્યા. એ તારકોનાં પ્રતિબિંબ પાડવાનો પ્રયાસ આજ કરું છું.

સમય—ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખની સાંજ; સ્થળ—ખેતવાડી મેદાન રોડના દ્રામ સ્ટેશનથી ચૂનામઝરી રોડ તરફ જનારી ગલી. પ્રસંગ આ હતો: દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા મોહનલાલ કરમચંદ

ગાંધી તથા હિંમતના પત્ની સૌ. કસ્તુરબાના સત્કારાચ' મેળાવડો. ત્યાં હું, નલિનકાન્ત, તથા પુત્રી લવંગિકા દ્વામમાંથી જિતરીને ગલીમાં જતાં હતાં. એ જ દ્વામમાંથી જિતરેલા જોયા, ફલંગો ભરતા, તરુણ યોગ્ય ગૃહસ્થે આવીને હમને પકડી પાડ્યા નલિનકાન્તે ઓળખાણ કરાવ્યું: આ હુણ મહમ્મદ અલારખ્યા શિવજી—આ ક્ષણે બીજ રોપાયું. કાલક્રમે રોહના અંકુર પૂટી મનોહર વૃક્ષ પ્રગટ થયું.

ઓમાર ખાખામની ફિઝઝ જેરાહ કૃત રુઆયાનનો અનુપમ સંગ્રહ, વિવિધ પ્રસિદ્ધિયોનો, સચિત્ર, હુણ મહમ્મદને ઘેર છે એમ બહુ વખતથી સાંભળેલું. જઈને જોવાના મનોરથ કરેલા, નલિનકાન્ત જ ત્યાં લઈ જવાનો હતો. પછી એ દોઢ માસ પછી છેવટની માંદગી બોગરી એ માસની અંદર જીવનનો પ્રયાણનો દરવાજો વટાવીને ચાલ્યો ગયો. તેથી વાત અટકી પડી. આમ ઓળખાણ કરાવી જોડી જનારા વિરલા આત્માને વિષયમૂત કરનારા કાવ્ય—‘રમરણસંહિતા’—ની પ્રમિદિમાં હુણ મહમ્મદ સરિવ્યમાં સદાયમૂત થયા, એ રોહવોકનાં સૂક્ષ્મ બજોનું અણગોઠું જ પરિણામ હતું. કેટલાક માસ પછી રોહીવર્ગ સાથે હું એ સંગ્રહ જોઈ આવ્યો. મ્હારી પત્નીથી હુણ મહમ્મદના મહાનના સખત દાદરા ચઢવા અસાધ્ય હતા; તેથી એ સંગ્રહનો મુખ્ય મુખ્ય ભાગ હુણ મહમ્મદ બીજે પ્રસંગે મ્હારે ઘેર, વાંદરામાં, લાવીને બતાવી ગયા. કાલક્રમે રોહના તન્તુના તાણાવાણા વણાયા. ‘રમરણસંહિતા’નું કાવ્ય મ્હારે ઘેર હુણ મહમ્મદ આવીને સાંભળી ગયા. ગમ્યું. છપાવવા માટે ચિત્રોની યોજના, પુસ્તકના બાહ્ય સ્વરૂપની ઘટના, છત્પાદિ કરવાનું હુણ મહમ્મદ પોતાની ધરજાથી માથે લીધું, ને પાર જિતાર્યું. આ માટે કેટકેટલી દુકાનોએ, કેટકેટલા કલાકારો પાસે, એ અને હું જતા હતા, તે ગણાવવા જતાં કંટાળો આવે—સાંભળનારને. આ સર્વ હમારી મુલાકાતો અને સહકારિતાનો યોગે હુણ મહમ્મદ જોડે જે હૃદયની નિકટતાથી પરસ્પર વાતો ચતી તે મિત્રતાના મનિરના અમૂલ્ય સુવર્ણલેપનું કાર્ય જ કરતી હતી. દ્વામમાં, વિક્ટોરિયામાં, હીંડતા, મ્હોટા રસ્તામાં, ગલીગૂંચીમાં, નાટકમાં, સિનેમામાં, સર્વ સયોગોમાં હુણ મહમ્મદ મ્હને

ચોતાનીંભેડે ફેરબાના અનેક પ્રસંગો મનોનયન આગળ ઉપસ્થિત થાયછે, ત્યારે આ પરિચય, વિસ્તારમાં તેમજ ઊંડાણમાં, અમેય થતો લાગેછે.

હાજી મહમ્મદની સ્વભાવધટનામાં હાસ્યરસને સ્થાન હતું?—આ પ્રશ્ન શા માટે પૂછું છું? ત્યારે અનુભવ પ્રમાણુ આપવાને બસ નથી? પણ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે. હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથમાં એક શાણા લેખકે લખ્યુંછે કે હાજી મહમ્મદના મ્હોટા મનમાં મીઠી મજાક—મજાકલરી નિન્દા—જેવી ન્હાની વાત કદી જ આવી સકતી નહિં. મીઠી મજાક અને પરનિન્દા સમર્થ શક્તિવાળા અને શુદ્ધિશાળી પુરુષોને “મ્હોટા બાળક” બનાવેછે એમ એ શાણા લેખકે સૂત્ર સ્થાપ્યું હતું; શા પ્રયોજનથી તે તો તે જાણે અને પ્રશ્ન જાણે. હું તો “મ્હોટા બાળક” ગણાવામાં ધન્યતા જ માનીશ. હાજી મહમ્મદ પણ “મ્હોટા બાળક” હતા હેનો અનુભવ મ્હને અનેક વાર થયોછે. હેણે કાંની મીઠી મજાક કરી નથી? હેના “વીસમી સદી”માં અનેક હાસ્યરસના લેખોને સ્થાન મળ્યાંછે, ત્હેના ઉત્પત્તિ ઇતિહાસથી મ્હને વાકફ કરીને હાજી મહમ્મદે પોતે હેવા “મ્હોટા બાળક” હોવાની ધન્ય પદ્ધતી પ્રાપ્ત કરી જ હતી એમ મ્હેં જાણ્યું હતું કિયા પ્રમંગો વર્ણવું? એક જ બસ થશે “વીસમી સદી”માં એક લેખમાં એલિફાંટની ગુફા જોવાને એક મહામંડળ ગયેલું ત્હેની આખનીતી રસ બિખજે હેવી વર્ણવાઈ હતી. એ બનાવનો પડદા પાછળનો ઇતિહાસ હાજી મહમ્મદે ત્યારે ઘેર એક વાર સવિસ્તર કહેલો ત્હેમાં હેમની મીઠી મજાકનો સ્વભાવ બિહારાઈ જતો હતો. એસિફાંટ જવા માટે શી શી સહાયતા કરી, પાછા આવતે આગખોટને હોડી સાંધીને મંડળને મુંબાઈ લાવવામાં શા પ્રસંગો ઉત્પન્ન થયા, આગખોટમાં આવનાર ગૃહસ્થે, અજાણમાં જ, એ મંડળના નેતાને કેવી વાણીથી વધાવી લીધા, ઇલાદિ કયા રસિક રીતે અને રસ લઈને હાજી મહમ્મદે ત્યારે કુટુંબમંડળ આગળ કહી; તે જેણે સાંભળી હોય તે તો હાજી મહમ્મદની હાસ્યરસની વૃત્તિ માટે શંકા આણે જ નહિં.

હાજી મહમ્મદનો વિસ્તીર્ણ મિત્રવર્ગ હોવાને લીધે વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિયોનો મ્હને અનુભવ થયો હતો. હેમજ માળામાં હેમની નીચેના ખંડમાં

જ એક મિત્ર-જાતે જોગ-તરણ વધના રહેતા હતા. હેમની સાથે અસહ નંદપારમાં હાજી મહમ્મદને સંબંધ હતો, કડવા અનુભવ થઈને હેમનાથી છૂટા પડ્યા હતા, છતાં મિત્રતા, હાજી મહમ્મદની સુગનતાને લીધે જ, ચાલુ હતી. હેમની એ આંદ્રિસ રૂમમાં અનેક વાર ઉત્તમ મ્હા પીવા હમે ખેડેલા, તે વખતે એ ગૃહસ્થના જાપાન વગેરે દેશોની મુસાફરીના અનુભવોનાં વધુ નોની રસિકતા હજી મન ઉપર ચોટી રહી છે. ‘મસ્તફકીર’ ની સંગાથી લેખો લખનાર આ ગૃહસ્થની આંદ્રિસમાં હતા. હેમનો પરિચય હાજી મહમ્મદે પોતાના ઉપરના નિવાસના ખંડમાં મ્હને કરાવ્યો તેજૂલાય એમ નથી. ‘વીસમી સદી’ ના આરંભકાળમાં બિલાડના સંવનનની કથા બહુ જ રસમય રીતિમાં પ્રગટ થયેલી મ્હેં વાંચી ત્હારથી એ લાઈની રમૂજી લેખક તરીકે શક્તિ માટે મ્હને બાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી “મસ્તફકીર”-ને બોલાવ્યા, જોગખાણ કરાવ્યું; મ્હારા મિત્ર સ્વ. મથિશંકર રત્નજી લઢના નિકટના સગા એ તો નીકળ્યા. ‘મસ્તફકીર’ની એક ખાસિયત જણાઈ: લેખ લખવાની શક્તિ પોતાનામાં નથી એમ હેમણે કબૂલ કર્યું: લેખનો વિષય લેખરૂપે જ બોલી જાય, બોલે તેમ તેમ ખીજે માણસ લેખ જિતારી લે, તો જ હેમની શક્તિ ખીલે; એ વિલક્ષણ શક્તિઅશક્તિ હેમની હેમણે જણાવી; અને પોતે ધારેલા ધણા લેખોનાં જોખાં,—જોખાં થુ, ‘સમગ્ર લેખ જ,—મ્હારી સમક્ષ બોલી જઈને આનન્દ મ્હને આપ્યો. હોરાજીની મળકનાં ગીતો,—“ફાગત તતો કરો, મધેરા ફાગત તતો કરો,” એમ સર થતું ગીત, ‘જાફરભાઈની જાન’નું ગીત જેમાં ઘોડે ચઢેલા ‘જાફરભાઈ પતાક લઈને પરા,’ ઇત્યાદિ રમૂજી ભરી પંક્તિઓવાળું ગીત, વગેરે અનેક રમૂજી ગીતો ‘મસ્તફકીર’ ના મુખમાં જે સોભા પામતાં જોવાં છે તે અન્યના મુખમાં અલબ્ધ છે. હેમાંના એક ગીતની નકલ એ લાઈ કનેથી હજી મ્હારે મ્હેણી છે, કોઈ દિવસ વચન, સાંભરશે તો, પાઞ્ચરો ખરા.

આ અનુભવ પછી હું કેમ કહીશ કે હાજી મહમ્મદ મીઠી મળકના સેવક, “મ્હોટા બાળક”, ન્હોતા ?

૨૧. જ્ઞાનાલાલ કલપતરામ કવિની સાથે મ્હારે એક પ્રસંગે ગેરસમજ

થયેલી, “ગુર્જર સલા”મા એક વાર કોઈકનું ભાષણ હતું, સ્વ ગોઠળદાસ કહાનદાસ પારેખ પ્રમુખસ્થાને હતા. ભાષણ ચર ચતા પૂરેલા હું પ્રેક્ષક મંડળમાં મેંડો હતો, ત્હાથી ગોઠળકાકાએ મહેને પુન પુન આગ્રહ કરીને પોતાની પામે બોનારી લીધો. રા નહુનાલાલ પ્રેક્ષક મંડળમાં હાજર હતા, હેમને આ વાત ના ગમી (પાછળથી મ્હે એ બાબતનો ખુલામો રા નહુનાલાલને કર્યો તે વખતે હેમણે એ અરુચિ સ્પષ્ટ સબોમાં જણાવી હતી હાજી મહમ્મદને વેગ જ.—પણ હું આગગ દોડી જાઉં છું) એ ભાષણ પછી બધા શ્રોતાજનો ગળે મળીને વાતે વગગ્યા નહુનાનાને મ્હે મોધ્યા, મિત્રમંડળથી વીટાઈ ગયેતા નહુનાવાવ અદશ્ય હતા હું ચાલ્યો ગયો આ પછી બીજે કે નીજે દહાડે એક મિત્રે મ્હેને પૂછ્યું “નહુનાનાને ત્હમે મળ્યા?”, મ્હે કહ્યું. ‘હીહા’ આ વાત નહુનાનાલને કાને પહોચી વૈમનસ્ય થયું મ્હેને ખબર પડી હાજી મહમ્મદે વાત જાણી—જાણ્યામાં મ્હારી જ કનેથી જાણી થોડા દિવસ પછી હાજી મહમ્મદે પોતાને ચેર હમને બનેને—નહુનાલાલને તથા મ્હેને—મોનાચા સાથે જમાડ્યા, કાઈ જ બન્યું નથી એમ વાતો થઈ આ વખતે પેની ગોઠળકાકાની નાત મ્હે ખુનાસારપે કહી, હું નિરુપાય હતો તે કહ્યું તો કે “I don't not like that on Goknaldas' part” ગોઠળાસના સતત આગ્રહને કુતકારી કાઢવો એ મ્હેને ઠીક લાગ્યું નહોતું આ મ્હારો મચાવ આ વાતને આટલું મધુ મહત્વ રા માટે આપ્યું દરો? પ્રશ્ન જાણે

પેની બીજી બાબત—‘નહુનાલાલને મળ્યા?’ ઉત્તર—‘હીહા’, એ બાબત—વિશે રે ખુનામો મોર્ડો ત્હમો બહુ સોધ્યા પણ મિત્રમંડળમાં ત્હમે ઘેરાઈ ગયા હતા એટલે મ્હે પ્રવલ્ત ઊડી દીધો આ વાત કાઈક મનમાં ઊડી રામીને બીજા એક અથ ગૃહસ્થ સાથેના પ્રસંગ વિશે રા નહુનાનાને પોતાનું એક વર્તનસૂત્ર કહી સલગાવ્યું “I believe in reciprocity (પરસ્પર સમાનવર્તનને હું અકારુણ્ય)” પ્રગટ બોલ્યો કે નહિ તે યાદ નથી, પણ મ્હારા અતરમાં વાક્યનો બિનિ થયો reciprocity થી રીતે સધાય? આરમ્ભ બેમાથી કાણે કરવો

બનેએ કસુંબા પીધા. હાજી મહમ્મદની પ્રબળ ઇચ્છાને બળે જ આ સિદ્ધિ થઈ.

સૂરતમાં પાંચમી સાહિત્યપરિપદનો પ્રસંગ;—‘વસન્ત’ને એ સંયોગમાં મ્હારી છબી જોઈતી હતી. તાજી છબી એક પણ નહોતી. મુ’બારકમાં મરાઠી સાહિત્યસંમેલન, જળ્યામાં માધવબાગમાં મેડા ઉપર ભરાયું હતું. હું અને મ્હારો જમાઈ, પ્રિયંવદ મહેતા, અને હાજી મહમ્મદ ત્યાં ગયા. પ્રમુખની પુરાણી જુવા જેવી કથાથી હમે કંટાળ્યા હતા. અંદર અંદર વાતો હમે ગૂંચપૂંચ કરતા હતા, આ છબીની વાત નીકળી તત્કાળ સિદ્ધિસાધક હાજી મહમ્મદ બિઠ્યો; બિધડી બિઠિયો વેગે હાજી તહિં. “ચાલો, હમણાં જ તારાપુર ફોટોગ્રાફરને ત્યાં.” હમે ત્રણે બેપજ્વા. તારાપુર હાજી મહમ્મદનો પૂર્ણ સ્નેહી હતો. ખીજાં કામ ઝટ આટોપાવી દઈને મ્હારો ઘાટ ધડવાનું શરૂ કરાવ્યું. હાજી મહમ્મદે અનેક સુદમરસિક કલાસાધક સૂચનાઓ તારાપુરને આપી, અને છબી પડી.—જોઈ. પછી યાદ આવ્યું. હજમન વધેલી હતી!—બલે, એ પણ સ્વાભાવિક દર્શન સારું જ ગણ્યું.

છબી છપાઈ તૈયાર થઈ ગયા પછી ધણે દહાડે હાજી મહમ્મદ મ્હારે ઘેર એક વાર આવેલા ત્હારે એક વિધાન હેમણે કયું : આ છબી ત્હમારી સર્વ છબીઓમાં ઉત્તમ છે; અને Pose કેવો છે ? “હવે ક્રિયા સાક્ષરને બેપાકું અને હેનો ઘાટ ધડું ? એમ વિચાર ત્હમે કરતા લાગોછો !” આમ મીઠી મગ્નક એ “મ્હોટા બાળક” કરી—સૂરતમાં સાહિત્યપરિપદની બેકક ભરાઈ હતી. બાપજો વગેરે ચાલતું હતું, તે વખતે ટપાલ આવી ત્હમાં ‘હિન્દી પંચ’માં મ્હારા ચિત્ર સાથે એક રમૂજી દુચકા આવ્યો હતો તે હાજી મહમ્મદે મોકલેલો મળ્યો. આસપાસ બેઠેલા મિત્રોને મ્હેં એ બતાવ્યો. “મ્હોટા બાળક” હાજી મહમ્મદની ‘મીઠી મગ્નક’નો આ વળી વધુ નમૂનો.

હાજી મહમ્મદને ફોટોગ્રાફ પાછળ બહુ જ ઘેલાઈ હતી. પોતાના પુત્ર અને મ્હારી છબી હેના મકાનની સાંકડી અગાશીમાં પ્દરાણે મ્હને બેસાડીને લેવડાવી તેટલાથી ના ધરાતાં, એ પુત્રને બધી ફોટોગ્રાફની સામગ્રી લઈને પાંદરે મ્હારે ઘેર મોકલ્યો; કુટુંબના અનેક જણની છબીઓ બંગલા નીચેની

જગામાં પાડી. પછી ધરની અંદર મ્હારી બેઠવા બેસવાના રૂમમાં, ચાંપડી-  
ઓનાં shelves આસપાસ રહેલાં, હું આરામ ખુરશી ઉપર ધરનાં  
કપડાં—ધોતિયું, સાદો કોટ,—પ્હરીને બોલેલો, હેવી છમી લીધી. અને એ  
ખરેખરી ઉત્તમ નીવડી. મ્હારી કને એક જ પ્રત છે. તે પણ કોઇક કનેથી  
પાછી આવશે ત્હારે.

હાજી મહમ્મદના સંયોગથી અનેક વ્યક્તિયો સાથે મ્હારે યોગબાણ  
થવાની વાત હું કહી ગયો છું. કેટલાં નામ ગણાવું? વિદ્યાવિજયજી,  
હન્દ્રવિજયજી, અને વિજયરાનમુરિ એ જૈન સાધુઓને અપ્રસ્થાને મૂકું?  
હેમાંના પ્રથમ એ જણા હાજી મહમ્મદને ઘેર પ્રથમ મળ્યા; પછી ગોડીજીના  
અપાશરામાં ત્રણેની મુલાકાત હાજી મહમ્મદ જોડે હું ગયો ત્હારે સર્વ.  
ત્હાં એક તરુણ, તેજસ્વી, સાધુનો સમાગમ થયો; નામ—મુનિ ન્યાપવિજય.  
હેમની જોડે ગુજરાતી શબ્દોની અમુક વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા થતાં એક  
ઉત્સર્ગ વિશે એ ઢઠ પકડી રહ્યા; ખીજી વાર મ્હેં એ ઉત્સર્ગની પ્રતિષ્ઠાનાં  
જથાબંધ ઉદાહરણો ટાંકી બતાવ્યાં. ઉત્તર મળ્યો નહિં. “અધ્યાત્મનિરાલોક”  
નામનો હેમનો રચેલો ગ્રન્થ મ્હને બેટ મળ્યો; પદ્યમાં છે; વિવેચનાનો  
છતાં કાવ્યમાં પ્રસાદમય, વાણીમાં માધુર્ય, વગેરે સુન્દર લક્ષણો હેમાં  
પ્રત્યક્ષ થાયછે. વાત આડી ગઈ.—આ ત્રણે સાધુઓને યોગે ઈંગ્લાંડની  
રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના તંત્રી અને ઈન્ડિયા ઓફિસના કાયદેશિયન,  
ડૉ. દામસ જોડે પરિચય થયો, જે પરિચય કાયમના સંબન્ધમાં પરિણામ  
પામ્યો છે. આ પરંપરાનાલ એ હાજી મહમ્મદને ખાતે જમે કુંડું.

અમલમાં આણતા, કાષ્ટ રીતે માફું લગાડતા નહિં. એક ચિત્રમાં સુતેલી ઉર્વશીના વસ્ત્રસંસ્થાનાદિકમાં કાંઈક બદલ જિઠાડાપણું આવેલું મ્હેં ઢંકાવ્યું. હેમણે તરત અમલ કર્યો.

ચિત્રકાર ધુરધરને ઘેર “સ્મરણસંહિતા” માટે પૂઠા ઉપરની છાપનું રેખાચિત્ર કરાવવા હુણ મદમ્મદ મ્હને લઈ ગયેલા; તે પ્રસંગ પાછી ધુરં ધરનું ઓળખાણ થયું. ગોરક્ષકર ચિત્રકારે તો “સ્મરણ સંહિતા” ની અંદર મૂકેલાં ચિત્રોમાના કેટલાક કરી આપેલા; તે પ્રસંગે મ્હારા કાવ્યના અંતર્ગત ભાવ સમજાવીને ફેરફાર કરાવવાનો પ્રમંગ આવ્યો હતો. ધુરધરને ઘેર અનેક વાર હુણ મદમ્મદ જોડે જવું પડ્યું,—કલાકારને સુલભ કાર્યની શિયલતાને લીધે તે પ્રસંગે પડોશમા શ્રીમાન પુરોષોત્તમના નિવાસમાં મ્હને હુણ મદમ્મદ લઈ ગયા, ઓળખાણ કરાવ્યું, હેમની ચિત્રકલાના નમૂના બતાવડાવ્યા.

ખરી ચિત્રકલાના ઉપર પ્રભુત્વ અદ્ભુત જેનું હતું હેવો ચિત્રકાર મૂલર નામનો ફાંણે નથી જાણ્યો? મુખાર્ષના કલાપ્રદશનમાં હેણે આંદ મેળવેલું રામ સીતા વનવાસનું સમર્થ ચિત્ર હમેશ મ્હારા મનોનયન સમક્ષ તરેછે. એ કલાનાયનું ઓળખાણ પણ હુણ મદમ્મદે કરાવ્યું. ક્રીઅર રોડ ઉપર એક મકાનના બે માળ ઉપર ન્હાની ઓપડીમાં હેનો નિવાસ હતો, અત્યંત સાદા જીવનના ચિહ્ન નજરે પડતાં હતાં, માત્ર ચિત્રકલાના નમૂના ચારે બાજુ આકર્ષણ કરતા હતા. એ દીન નિવાસસ્થાનમાં હુણ મદમ્મદ મ્હને લઈ ગયો. અડધા કલાક ઉપરાંત ઉચ્ચ આનન્દમાં ગાળ્યો.

હુણ મદમ્મદને પ્રતાપે મુખાર્ષની રગભૂમિના કેટલાક ઉત્તમ નટની કલાનું દર્શન મ્હને થયેલું. ત્હેમા “ફાંકટો ફિતૂરી” ના નાટકમાં ‘માસ્તર’ મોહન અને મિસ ગૌહરની અદ્ભુત સંગીતકલા અને પ્રતિભાસુક્તા અભિનયકલાથી હું મુગ્ધ થયો હતો. અર્ધશિક્ષિત તરંગાળાગણુમાના નટોને ધિક્કારી કાઢનારાએ આ ખરી કલાનું દર્શન કરેલું જ ના હોવું જોઈયે.

એક દીન સ્વભાવના, દીનદેખાવના, હિન્દી બાપાના સાહિત્યર્મેવકને નહિં બૂલું. “ત્રેમીજી” તખત્તુસથી એ પરિચિત છે. “વીસમી સદી” માં



“દેશદશન” “નામનો લેખ હિન્દીના ભાષાન્તરરૂપે આવ્યો હતો (ભવ્યામાં હવે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયો છે), તે લેખને અંગે “ત્રેમીજી” ને હેના મૂળ લેખકે બહુ હેરાન કરેલા વગેરે કરુણ વર્ણન હાજી મહમ્મદને ઘેર લેખકે કરેલું. કોર્ટમાં ધસડવાની ધમકીઓ વગેરેને પરિણામે બનારસ વગેરે રથજે અથડાવુ પડેલુ ઇત્યાદિ વીગનો અહિં અસ્થાને છે એ “ત્રેમીજી” નો ઉલ્લેખ હમણા થોડી વાર પછી પ્રસંગવશાત્ આવશે આ શિવાય અનેક મૂતિચીના સમાગમ હાજી મહમ્મદના મધ્યસ્થપણાથી થયેલા ગણતે તાગ નહિ આવે કોઈ મૂર્તિ મ્હને મુરબ્બી દાવો કરનાર જેવા પ્રશ્નો પૂડે: “હાલમાં આપની માહિત્યપ્રતિ શી ચાલે છે?” હું ઉપરજીવતા ઉત્તર વાળો હતો કોઈ વળી કાઈ બીજી જ રમુજ આપે એ બધુ ચિન્તન ચાલુ ગયુ —એક ગૃહસ્થને નહિ બૂતું હાજી મહમ્મદની પત્નીના બન્ધુને રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ઘેર હાજી મહમ્મદ વાવ્યા હતા, હેલે પોને ઈરાનનો પ્રવાસ કરેલો, ત્યાં કેવું મોજીલુ જીવન માળેતું, ઇત્યાદિ અત્યંત રસ પડે હેવા વર્ણનો કરીને પોતાની જીવનકથાનો ભાગ મંજળાવેનો તે નવી જ દુનિયાનું દર્શન કરાવનારો હતો.

હાજી મહમ્મદે “ચીસમી સદી” માસિકનું સાહ્ય વિષમ સન્મેગો રહામે મુદ્દ કરીને માથે લીધું હતું, તે વિષમતાઓ તો બૂવાઈ જગે, એ સાહસનો ગુણપક્ષ જ કાયમ રહ્યો એ માસિકને અમેરિકન માસિકોના નમૂના ઉપર ચલાવતા હતા હેમા એક પ્રત્યાવર્તી મ્હોટા પુરુષોની પામે ઉત્તર લખાવવા માટે કાઢી હતી ‘તહમારુ પ્રિય પુસ્તક કિયું?’ “તહમારુ પ્રિય કુસુમ કિયું?” —ઇત્યાદિ પ્રશ્નો હતા મ્હને આ યોજના મમી ન્હોતી વારુ આ માસિક માટે અથાગ શ્રમ હાજી મહમ્મદ કરતા હતા ત્હેને અંગે પ્રખ્યાત પુરુષોને પકડવા, હેમના ફોટોગ્રાફ લેવા, હેમને પ્રશ્નો પૂછવા, ઇત્યાદિ પ્રકારો હાજી મહમ્મદ ઉદ્ધાસથી પ્રયોગમાં આણતા આ પ્રયોગમાં સર જગદીશચન્દ્ર બોસને હાથ કરવા માટે શી શી મુસીબતો નડી એ મહાપુરુષનું બહુર પ્રજાથી રક્ષણ કરનારા ચોકીદારો—મુબારકના પ્રસિદ્ધ પુરુષો સ્વનિર્માણથી બનેલા આકોશરો—કેવા હેમને નહ્યા, સર્વ દિવન ઇચ્છાને

પોતે કેવો વિજય મેળવ્યો,—એ કથા હાજ મહમ્મદે મ્હને રસમય રીતે કહેલી.

આ પ્રયોગમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને હાથ કરવાનો મનોરથ હાજ મહમ્મદને થયો એ કથા રમણીય છે. કહું? અમદાવાદની સાહિત્યપરિષદ ઈ. મ. ૧૯૨૦ માં પૂર્ણ ચર્ચા તે પછી રવીન્દ્રનાથ મુંબઈ આવ્યા, કોલાખામાં એસ આર ખમનજીના ધરમા ગીતયાં. જોડે હેમનો નિયત સહચારી મિત્ર મિ. એંડ્ર્યૂઝ હતો. અમદાવાદ જતે રવીન્દ્રનાથ સર લક્ષ્મીભાઈ શાહના ધરમા એક દિવસ હતા, તે વખતે, મિ. એંડ્ર્યૂઝ જોડે ઓળખાણ મ્હારુ રવીન્દ્રનાથે કરાવ્યું હતું હમારા બેના પાટલા સાથે મંડાયા હતા. મ્હારો રવીન્દ્રનાથ જોડે હેમના પિતા, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, તથા બન્ધુ સત્યેન્દ્રનાથ એ બેની દ્વારા મ્હારા પિતાના વખતથી નિકટ પરિચય હતો. આ બધી વાત હાજ મહમ્મદથી અજાણી નરોત્તી. મ્હને હાજ મહમ્મદે આ દુર્ગ શતવામાં સહકારી બનાવ્યો. એક દિવસ હમે બંને રવીન્દ્રનાથને ગીતારે ગયા. ખમનજી અને એંડ્ર્યૂઝ બંને બહાર ગયા હતા; શિકાર મુક્તલ હતો. હમે ધરમાં દાખલ થયા. રવીન્દ્રનાથ ખાનગી ખંડમાંથી—હમને ચાકી જેવા ભાગમાંથી જતા જોઈને—આભ્યા-પસાર થતે અનાવાસ નજરોનજર મળી જવાથી હેમણે ઇશારત સાથે કહેલું:—એમો આવુંજું. હમે અગ્રભાગમાં જઈને બેઠા. રવીન્દ્રનાથને હાજ મહમ્મદનું ઓળખાણ કરાવ્યું. બહુ સારી રીતે વાતો કરી. પછી હાજ મહમ્મદે બ્રહ્મત્વ પોતાનું છોડ્યું: આપનો ફોટો લેવડાવવાની મ્હારી પ્રજ્ઞા છે.” (“વીસમી સદી” માટેજ; તે કહ્યું.) અત્ર સ્ફુળ થયું. “આવતી કાલે નવ વાગ્યે આવજો”—ફોટોગ્રાફરને લઈને આવવાનું હતું. (એક જણે તો હેમને એક ખૂણાખોયરિયા મકાનમાં વિવમ દાદરા ચઢાવીને ફોટો લીધો હતો. આ તો ઘેર બેઠે બધો વિવ વનાનો હતો.) હાજ મહમ્મદે પેલી “પ્રજ્ઞાવલી” (“Confessions”) બતાવી; મ્હેં હાજ મહમ્મદને એ વાત માટે દળાણ કરવાની ના કહી. રવીન્દ્રનાથે મ્હારા અભિપ્રાયને અનુમોદન—કદર સાથે—આપ્યું. હમે વદાય લીધી. મિ. એંડ્ર્યૂઝ આવી પહોંચ્યા. હાજ મહમ્મદને મ્હેં ઓળખાવ્યા.

હાજી મહમ્મદે સાધનકલામાં ખામીનું પગલું લઈું. એકદમ જ એંડ્ર્યુઝને કહ્યું. "I want your photo." ઉત્તર કાંઈક અપ્રસન્નતાથી આવ્યો; "No, Thanks." મ્હને લાગ્યું કે પોતાની ચાંદી નહોતી તે વખતમાં રવીન્દ્રનાથને હમે પકડ્યા તે હેને રુચ્યું નહિં.—ચલું. વિપમતાનું બીજ વવાયુ હમે દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયા. આવતી કાલ્ય માટે સર્વ યુદ્ધસામગ્રીનો ખર્ચાજસ્ત કર્યો. આ તા. ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૯૨૦ ની વાત.

✓ બીજો દિવસે સ્વવારે સાત વાગ્યે વાંદરેથી ગિપડીને હું મુંબાઈ ગયો. ડોટમાં દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયો. એ મર્વ સાધન સાથે તૈયાર હો. હાજી મહમ્મદની વાલ્ય જોઈ આવ્યા. વિક્ટોરિયામાં કેમરા વગેરે મામત્રી ભરીને હમે બધા ગિપડયા. કોલાબા સ્ટેશન પાસે હાજી મહમ્મદે હમને ઘોભાવ્યા. અમુક ટ્રેનમાં 'પ્રેમીજ' (ઉપર નામ વગેરે કહેલું છે તે) આવ્યા. હેમને રવીન્દ્રનાથનાં દર્શનની ઈચ્છા હોવાથી હાજી મહમ્મદે આ સરગમ્મા બંગા રાખવાની યુક્તિ માધી હતી. મ્હને આ ખેલ ના ગમ્યો. બમનજીને ધેઠ બધા વધોડો ગયો. બીજા બધાને નીચે રાખીને હાજી મહમ્મદ તથા હું ઉપર ગયા.—“કવિ માંદા છે! જરાક તાવનો અણસારો છે” હું બોલો. એંડ્ર્યુઝ તથા બમનજીએ આ ખેલ રમ્યો. હા. માસીના આવ્યા, જોઈ ને ગયાં. હાજી મહમ્મદને તો બમનજીએ પ્રથમ પગથે જ હાંડા કરી દીધા : મ્હેં ત્હમારું આ appointment (મળવા માટેનું યોજન) નથી કર્યું.”—એમ! એ ચોકીદાર મારફત જ કામ કરાયા નહિં તો આમ કથગાવે. “કાલે આવજો” એમ કાંઈક કહ્યું. પણ હાજી મહમ્મદ સમત્રી ગયા; કટાળ્યા. નીચે હમે બંને જિતયાં, દેવારેને વીંત્રે મ્હેંએ પાછો મોકલ્યો. હાજી મહમ્મદ, હું અને પ્રેમીજ કોલાબા સ્ટેશનથી માદાનવની ટ્રેનમાં ગિપડયા. પ્રેમીજ બિચારા નિરાશ થયા; રવિનાં દર્શન સ્વામ બનમંડળના આવરણને લીધે ના થયાં! “રાજા ઔર પ્રજા” એ નામનું પુસ્તક હિન્દીમાં રવીન્દ્રનાથના બંગાળી ગ્રંથનું લાપાન્તર પોતે કરેલું ‘પ્રેમીજ’ લાખ્યા હતા; એ મહાપુરુષને બેટ હું આપીશ, એ પ્રસન્ન થશે, હું ધન્ય થઈશ.—હેવા હેવા પ્રેમીજના હૃદયના છાના ઉલ્લાસ હૃદયમાં જ

ગયા !—એ પુસ્તક ટ્રેનમાં ‘મેગીજી’એ મ્હને ભેટ આપ્યું ! હેમાં શો સંતોષ !  
પણ વારુ.—હમે પોતપોતાને ઘેર ગયા. વિનાચક્રપ્રસાદેન ધ. વાળું બોધવચન  
આ પ્રસંગે અનુસર્માં નહિં તેથી હુજી મહમ્મદે વિજય ના મેળવ્યો.

હુજી મહમ્મદના સ્મરણચિહ્ન તરીકે હેની એક પણ જામી  
મ્હારી કને નથી. એક ઉત્તમ પ્રકારની અમેરિકન hot water bag (શેક  
✓ કરવા માટેની ગરમ પાણી ભરવાની રબરની કાથળી), વગર પ્રયોજને વગર  
માગ્યે, કેવળ પોતાના હૃદયના ઉજાળાથી, હુજી મહમ્મદે મ્હને ભેટ  
આપેલી સંઘરી રાખી છે વાપરિયે પણ છિયે.—જામી નથી ત્હેમા શુ ?

નથી તો શુ બિલુ ? મુજ હૃદયમાં હેની છબિ ને  
જયાર્થ મ્હોડી તે સ્થિર રહી કદિં ભય ન જીને.  
કદી કાળે પેલી જડ છબિ ચિતારો પડી જશે,  
અને આતો મ્હાદે હૃદય જડી તે ત્હાંજ જડી તે

મ્હારા મનોગમનમાં રમી રહેવા આ સર્વ સ્મરણતારકમણુ પ્રથમ આધાત  
મમયે તગવરી રહ્યા, ને ભ્રમણ કરી રહ્યા, ત્હાં અર્થાત્કિક ઉપા આવી જ  
અગમગતી, અને એ અમર આત્માનું દર્શન થયું !



ગૌ. લલિતા



नालिनदान्त

[१२८७]

(૩૧)

સ્વ. નાલિનકાન્ત તથા સ્વ. સૌ. ઊર્મિલા

હાજી મહમ્મદ જોડે પ્રથમ ઓળખાણ મદારા પુત્ર નસિને કરાવ્યું હતું એ વાત હેત્ત્રા મુકુરદર્શનમાં જોઈ હતી. તેથી આમ એ પ્રિય પુત્રનું સહજ રીતે મુકુરમાં પ્રિય પડે છે કે શું ? નસિન મદને હાજી મહમ્મદનો અમૂલ્ય મંધ-સમ્રદ—ઉમર ખત્યામની રુબાયાતનો—જોવાને સર્થ જવાનો હતો, એ સંજોગ ના જ બન્યો, એ પણ કહી મર્યાદા. હાજી મહમ્મદ જોડે હેને ઓળખાણ મદારી અગાઉ થયેલું તે પ્રસંગ પણ સાદિસપ્રવૃત્તિના યોગથી જ બન્યો હતો; “નૂર જવાન”ની વાર્તા નસિનકાન્તે જોગેન્દ્રસિંહના અંગ્રેજી ઉપરથી કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કવિતા પૃથ્વી હાજી મહમ્મદની “મહેરુનિસા” જોઈ જવાની જરૂર હતી. અને તે પ્રયોજને એ બે વચ્ચે મેળાપ કે પત્ર-વ્યવહાર થયાનું યાદ આવે છે. હવે, “સ્મરણ સંહિતા”નો વિવરણ નસિન એ મદારા કાવ્યની પ્રસિદ્ધિને અંગે હાજી મહમ્મદનો સહકાર; એ પણ આજના મુકુરદર્શનનું પ્રેરક બળ થાય છે.

દરિકીર્તન કરવાનો આરમ્બ મહેં ૧૮૯૧ માં કર્યો, તે પછી થોડી મુદતે બીજું કીર્તન કર્યું. તે પછી અનેક વર્ષે સાન્તાકુઝમાં કંદાનજી રોડને બંગ્લે કીર્તન કર્યું તે વખતે મદારી જોડમાં સંગીતસહાયક થયેલાં મદારા બને સંતાન—નસિન અને ઊર્મિલા—પ્રત્યેક કીર્તનમાં એ ધ્યાન લીધે ગયાં. હેમના અવસાન પછી કેટલીક મુદતે મદારા કીર્તનની માગણી નિત્રા કરતા ત્યારે મદને બળ કહિયો પણ મળતું નહિ; હજી પણ મળતું નથી. મદારો ડાબો ને જમણો બને હાથ ભાગી ગયા છે. છતાં હેમને હાજર

માનીને જ હરિકીર્તન કરું છું અને—વાચકને હૃદયનું રહસ્ય કુ ?—એ હાજરી ટ્રાન્સ વાગ પ્રેરકબળ બને છે તો કાંઈ વાર ક્ષોભકબળ પણ બને છે તદસ્તુ

શિશુ નનિનને જોઈ છું મોલાપુર જિલ્લાના માળશિરસ તાલુકામાં હું સકુદ્રબ્ય સવારીમાં ફરતી વખતે એનું મુખ જોઈને મહે મહાગ બધું પત્રમાં લખ્યું હતા મુખસૌન્દર્ય વિશે એ નજીવી વાત છે પરંતુ એ શિશુ અનસ્થામાં ભવિષ્યનું કલિહરખીજ વનાયુ મતારા જિલ્લા અને માળશિરસ તાલુકાની સમાન સીમા ઉપર—સતાગની હદમાં આવેનું—શિશુપુત્રના મહાદેવન ગ્યળ જોવાને હમે ગયા રમણીન લગ્ન પર્વતમાળમાં સ્થાન સુંદર તગાવતી સમીપ ગમણીય હતું ત્યાં કોઈક અદૃષ્ટ રોગખીજ એ શિશુ શરીરમાં પે, —લાખી માદગી પ્રગ્ન થઈ પછી પાછો સુધારો થઈ ગયો પરંતુ મ્હને લાગે છે કે કેવટ સૂધી કેટલીક શરીરખીડા ચૂદ રહી ત્યેનું ખીજ એ વખતનું જ —આ તો વિચયાન્તરતા થઈ એ શિશુ નમળો પડ્યા પછી રીખતો રીખતો હેની દાદ ખૂણાબે વો મોગી જ્હેન ઊર્મિલાના ઉપર મુવેલા મગડા જમીન ઉપરથી પકડી પકડીને ફેંકીને ચીડવે છે અને પુશ થાય છે —આ જૂનું ચિત્ર તથા હમકા ઉપરનું જૂનું ચિત્ર સદુથી પ્રથમ પ્રગ્ન થાય છે અને કરુણ રસદકાર્થ જઈને આર્દ્રાસ્પરસ દેખા દે છે

કાગનાગમાં ઈ સ ૧૮૮૨ માં હું ગયો ચાર વગસ રહ્યો એ ગાગામાં આરગ્લતા સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષનો નવિન બાલુવામાં પોતાની માતાને શ્રમ આપતો જોઈ છું અક્ષર લખે તે પણ અણધાર માતાને નિરાશા થાય છે, આ છોકરાને કદી પણ લખતા આવડશે ? મ્હેડો થયો ત્યાં સૂધીમાં એ જ છોકરાના અક્ષર સુંદર બની ગયા ઉચ્ચાર ? ક વર્ષને બદલે ચ વગ ચાન તુમચુ જલ્લી દિયા ? હમ તુમચુ જાની દિયા ? એમ હિન્દુસ્તાનીમાં લલતો, ચાર વર્ષનો બાનક, ઓટલા ઉપર વાકો વાકો થઈને બોલે છે—એ ચિત્ર નજર આગળ આવતા રમજ બપજે છે —ભાઈ જ્હેનની જોડી બાલકાળથી અવિરોધ્ય હતી જ્હેને લખ કરી લીધું તે બાલુતા ભાઈની પ્રથમ માગણી એક એટલી કે હમારી પાસેથી દૂર એ ના જાય આ ભગિનીરનેહની



તીવ્રતાનો છેવટનો પ્રસંગ ચિત્રપટ ઉપર આવેછે સત્તાવીસ વર્ષની ઉમરે એ ભગિની પ્રભુના દરબારમા ગર્ભ, વાંદરાનો સમુદ્ર હેનું સનાતન શોકમાન ગાતો હતો, રાત્રિનો આગમ્ભ તારાજડિત આકાશમા તિમિર અને તેજના મિશ્રણથી ઝણઝણકાર કરતો લાગતો હતો, શોકમાન લયમા મિત્ર-આપ્ત-જન આગમ્યા ખડમા બેસી રહ્યા હતા “મહેને એક વાગ હેનું મુખ જોવા દ્યો.” —મન્ધુની મામણી ચર્ધ હેને રાતનું દર્ગન કરાવ્યું મરણમા પણ દિવ્ય કાન્તિથી દીપિત શાન્ત સૂતેલીને જોઈ હાથ જોડી પ્રાર્થના કરીને નનિન પાડો આગમ્યા ખડમા આવી મેજ પામે બેઠો “નનિન! અંજગિયાને ચિટ્ટી લખીને ખબર કરવ.” —મ્હારી આ આરા પાગતા, લખતા લખતા કાગળ ઉપર પેનસિલ અટકી પડી, અને નલિન મૂર્છાનશ થયો, માયુ મેજ ઉપર ઢળી ગયું “શો પત્તાયો! હજી પત્તાઈછું મ્હારા વજ્રહૃદયને શું કરું? મહે જાતે જ શા માટે લખવાનું ના સ્વીકાર્યું?”

ચિત્રપટ ખમેડી દઉં —પાડો બાલ્યકાળમા જઈ કારવારથી પદરેક માદલ દૂર બેવીરનીના સગકારી બગયો સમુદ્રના તરંગ મણુનો ઊભો છે, ત્યાં એક મે મહિનામા હમારી સ્થિતિ હતી હું અને પુરપુત્રી અદિત પની વર્ષાઋતુનો અચચર એકાએક ગાજનીજ માથે એક વર્ષાઋત પડયો —મધે આનન્દ આનન્દ પસર્યો નમિનના હૃદયનો આનન્દ શરીરમાથી ફૂટી નીકળ્યો અને દર્પનર્તનમા પ્રગટ થયો એમ નાચવા દોડવા માટે હમે હેને વાર્યો (શા માટે? યાદ નથી મૂર્ખતાજ) આરા માની નમિનનું તલ બન્ધ થયું? છેક નહિ. રૂપાન્તર પામ્યું ધીમે ધીમે પણ લા...બી લા...બી ફલગોથી વરડામા આલવાની ક્રિયામા હર્ષના ભાવના ઊભરો વલ્લો આ ચિત્ર હજી આનન્દ આપેડે

બીજું એક ચિત્ર ઈ સ ૧૯૦૨ મા ફૂલાબામા દીધગમા દરિયા કિનારાનો એક બંગનો; મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ એ ચાગ દિવસ રહેવાને હમારે ત્યાં આવેલા તે ગાવાને બેઠા નલિન ચૌદ વર્ષની ઉમરનો જોડે હાર્મોનિયમ વગાડવા બેઠો. મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) કદમાનમા પૂરા પ્રવીણ તાન પસરા લેવા લાગ્યા; નલિનની કમોટી લેવા માટે, હેને જુલાવવા માટે

બહુ તાન પવટા લીધા, પણ એ લગારે ચૂક્યો નહિ આ વખતની હેની  
જમી લઈ લેના જેવી હતી હાર્મોનિયમ ઉપર આગળીઓ રમત રમતી જાય,  
નનિનની નજર મનુષ્યાર્પના મ્હો તરફ સ્થિર, અને વગાડતી વખતે મ્હો  
ફાળુ કરીને ડોક વાકુ રાખેલું-હેવો આ છોકરો ચીતરી લેવા જેવો હતો

સંગીત શિક્ષણ ન્હાનપણમાં થોડક મેળવેલ પછી આપબળ, મિત્રો  
કનેથી પૂછી પૂછી શીખી લેવાની કળા અને સતત અભ્યાસ એ સાધનો  
વડે નનિન હાર્મોનિયમ અને વાયોલીન વગાડતા શીખ્યો, કઠંગાનમાં પણ  
અકુશલ નહોતો શાન્તારામ નામના મિત્ર કનેથી એક રાગની ચીજ,  
માગણી કર્યા કરી છતા, કસનચોરી કરનારા એ ગૃહસ્થ કનેથી નલિનને  
ના જ મળી એ વાત પૂર્વના મુકુર દશનમાં આવી ગઈ છે.† સંગીત સાથે  
હાસ્યરસના મિશ્રણનું એક ચિત્ર હુ રત્નાગિરિમાં નાંકીને લીધે રહેતો હતો,  
કુટુંબ વાંદરામાં રહેલું હતું (વહાઈ ચવાયી નહિ, છોકરાને મુ'બાઈમાં  
શિક્ષણ આપનાન માટે) વખતો વખત 'કિરકોળ રમ્મ લઈને હુ વાં રે  
આનનો હેવા એક પ્રસંગે ઊર્મિલાએ કે મુશિલાએ કહ્યું “ નલિનનો  
વાયોલીન ઉપરનો એક ખેલ જોયોછે ? ”—નનિને થોડીક આનાકાની પછી  
વાયોલીન હાથમાં લીધું, એક ઝડપ ભરેલી ગીતપદ્ધતિ વગાડતો ગયો અને  
તોફાની નૃત્યમાં પગ ઊછાળતો ગયો અને હાલિમાં ફરી વળ્યો—પછી  
થાક્યો આ આનન્દવર્ષી સ્વભાવના બળનું જ પરિણામ હતું હેનું ‘હાટ’  
કેટલું રોગાવિષ્ટ હતું તે કોઈને તે વખતે જાણવામાં નહોતું જે રોગે હેનો  
અત આજ્યો

કાંઈ ને કાંઈ શરીરની વ્યાધિઅસ્ત દશા છતા, નિસર્મલબ્ધ આનન્દી  
સ્વભાવની પ્રખલતા—એ નનિનનું ખાસ લક્ષણ હતું હેના એ લક્ષણના  
અનેક નમૂનામાંથી થોડાકનું જ દર્શન કરીશું એ આનન્દી સ્વભાવનું એક  
રૂપ હાસ્યરસની વૃત્તિ છે તે નલિનમાં સ્વભાવસિદ્ધ હતી એ હેની રમૂજમાંથી  
કોઈ પણ માણસ મુક્ત નહોતું રહેતું, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જોવા  
આવેલા મોગા ગામડિયાને ઇલેક્ટ્રિક લાઈટની આપ (supply) બીજા

મિત્ર કને ગુપ્ત રીતે દનાવડાવીને અત્યક્ષ દર્શનમાં ફૂક મારીને એ દીવો હોલવી બતાવીને આશ્વન મૂઢ કરવો એ બહુ મોટી રમૂજ નહોતી એ કંવેજમાં લેકચર આસતે ખાનગી રમૂજ સહાધ્યાયી જોડે ચતા બને ખૂબ હસ્યા અને પ્રેક્ષકોને જાને તે દિનસે કાઢી ચૂક્યા તેથી મિત્ર ના ચતા ઘેર આવીને રમૂજ રૂપે જ કથા કહી, એ બનાવમાં પણ નિરોધ ચમત્કાર નહોતો, પરંતુ કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષને જોતા વાત, કોઈ પણ બનાવ બનેયો જાણવાની સાથે, હેમના રમૂજ અશનુ દરિયું હેને તત્કાળ ચતુ એક વાર દ્રામમાં પાચ સાત ગામડાયા—ગુજરાત તરફના—ચલ્યા, દ્રામ એ ફાટામાંથી એક ફાટા તરફ ચાલી, ગામડાયાઓને મીશ બાજુથી જતુ હતુ તેથી કડકટરને કહેવા લાગ્યા: "હવે આમથી જ હાકોને, એ દોઢિયા વધારે આલીશુ" એ દોળામાંથી એકની દ્રામ ટિકિટ હાથમાંથી બહાર ગઈ એટલે આખુ દોળુ ફૂકફૂક કરીને બિલુ ચતુ ને બિતરી પડ્યુ,—આ બનાવો નજરે જોઈને ઘેર આવીને રમૂજ સાથે નવિને કહેવા ઘરમાં મહારી પણ લસવા જેની રીતિયોની નકલો કરતે ચૂક્યો નથી પોતાની માને તો રમૂજને વિષય અનેક વાર બનાવેલી માથેરાનમાં ઘોડા ઉપર બધા ફરવા ગયા, હેના ઘોડાને ઘેર પાછા આવતે બિધગશ આવી એના નેન બોલે ' ઘોડા ! ત્હને બિધરશ ઘઈ છે ? કાઈ નહિ, ઘેર જઈ ન ત્હને ગળપગે બાધીશુ અને માતીરાણાની ગોળી ખવડાવીશુ '—પોતાની મા જરાજરામાં આ નિધિ હેના ઉપર ચલાવતી હતી, તે વાતને લક્ષ્ય કરીને આ વચન કહેતુ ચાટલામાં મોઢો જોઈને પોતે નાઈ-૪૦-૫૦ તરેહના વિકૃત મોઢો કરેતા અને પછી મુખના રનાયુ થાટી ગેના, બને પાનજો એમને એ જાડી મુન્દરાનાઈ નામ ની યુવતીની નકલ કરતે એ હાથ ફૂલ્લીમાંથી નિસ્તારીને, માલ ફૂવાવીને, હેના જડપણની નકલ કરી, વગેરે અનેક ચૂલ્લે હેના બન્ધના કરણ ગમ્યી—ગૂઢ કરણ ગમ્યી—દનાવડા હેને પ્રજ્ઞ રાખતુ હતુ ગ્લાગિનિમાં એકનાર ખરેઘાટ જજ અને હેમના પત્ની, તથા જે નયુ ચલુત મિત્રોને આ પીવાને હમે બોલાવ્યા, તે વખતે કોઈ ખેલ કરવાનો આજોડે એમ નામ દીધા વગર મિત્રોને સુચના આપી; પછી પડદા પાછળથી નલિન નીકળ્યો પારસી હેની વૃદ્ધ માતા અને ત્રીજુ એક પાત્ર હેમની વચ્ચેના ચવાદની,

પેતે જ બનીને, નકલ અસન્ત રમૂજ ભરેલી, તાદ્રશતાથી અકિત કરી, વળી અગ્રેજ ડોની, બગાળી બાબૂ, વગેરે એ ત્રણ જણની The Charge of the Light Brigade ખેલી બતાવવાની હાસ્યરમભરી નકલો કરી વગેરે ન્હાતું સરખું પ્રોગ્રામ બજારીને મધ્ય મંડળને દસાવી માર્યા - વધારે કિદાહરણોથી લખાણ કરવું અનિષ્ટ છે પણ હેતો રમૂજ સ્વભાવ વિષમદુ ખમા પણ કે વો સ્ટુરી નીકળતો તે દર્શાવનાર એક ચિત્ર પ્રગટ થાયડે સધિ વાતની વિષમ અસલ, પીડાથી હેતી છેન્ટની માદગીમાં નક્કિન પીડાતો હતો તે વખતે પણ એક નરી નસ આતી તે અસાધાગલ્ય પુષ્ટ શરીરની દીરી, નામ નર્મદાખાઈ સાબળ્યુ એટલે નવિન હમને કહે 'નર્મદાના પૂલનું ભૂગણુ !', આજ ખાવાનું વધારે ખામ વધારે, રધાવળે '

આમ છતાં, બાલ્યકાળમાં, કોઈ ધૃષ્ટ મશ્કરી કરે તો નનિન મહન કરતો નહિ ઈ મ ૧૮૯૬-૭ માં હૈદરાબાદ (સિંધ) માં હમે હતા, સરહદ ઉપર ન્હાની લઠાઈ થનાનો સભન હતો તે વખતે એક લશ્કરી અમનદાર, ઈંગ્લેન્ડ સ્નેહ નામનાની સાથે હુ મુઝી ખાતા તરફથી મદદમાર તરીકે transport આરુ ગધેડા ખગેદ કરાવવાને ગયો - હસવાનું હામાં નથી, એ તરફના ગધેડામાંથી ઉમદા નમની કમિનો ૨૦૦) રૂ ૨૫૦) રૂ ૩૦૦) રૂ સંધી થતી હતી અસ્તુ, આ પ્રસંગે નનિન મહારી સાથે (આઠ વરસની ઉમરનો નક્કિન) બિ'નામાં ફરનાને એકવેળા આગ્યો હતો ઈંગ્લેન્ડ સ્નેહના મદલરે નવિનને એક મુકામે ચીઢવનાને કે રમૂજ માટે કહ્યું "બાબા! ખીડી પીએગા." "ચૂપ રેતો! હમ તુમહારા સાનકો ખોત દેગા." કહીને નવિને માળક છતાં મ્હોની ઉમરનાનું ગોરવ ધારણ કર્યું - એ મુદતમાં હૈદરાબાદમાં એક મુસનમાન દરજી હમારે ઘેર રીતવાને ખેસાડ્યો હતો તે કહે- "બાબા! અકલ બડી કે બેસ?" તરત નવિન ખોલ્યો "ચૂપ! તુમહારે હમ જ્યારે પઢા હે "

આ લક્ષણરેખામાં ગૂઢ અગો શા હશે? અમુક પ્રકારના લોકો તરફ અત કરણની વિમુખતા, એ બીજા હશે હુ બાલ્યજી, અમદાવાદમાં એક ધૃષ્ટ, દુષ્ટ, પુરુષ હતો, સારાં સારાં ઘરમાં પ્રવેશ પામેલો એ હતો એ

બાળક નલિનને વાટે ને ઘાટે સલામ કરે, બોલાવે, પણ નલિન હેનો ગૌરવયુક્ત અનાદર જ કરતો. હેના દુર્ગુણથી નલિન અબલ થયો હતો. છતાં હેનું જિંદૂ હૃદય જ એ દુષ્ટ તરફ અણગમો કરાવતું હતું. નલિનના અતર્કુટ આત્મિક સૌન્દર્યનું દર્શન એક મિત્રે મળે કરાવેલું પ્રત્યક્ષ -રુદ્ધ એ મિત્રને નલિનનો પરિચય અપ જ થયેલો, હું તો એ મિત્રને ઓળખતો પણ નહોતો, નલિનના અવસાન પછી આશ્વાસનપત્ર લખતા એ મિત્રે લખ્યું હતું કે “He had inherited not only the best traits within you, but he had more valuable additions in his intellectual calibre and moral stamina—things for which credit was due to his own soul rather than to any heredity.”

જરાક અણધર વાણીમા, છતાં શુદ્ધ ભાવથી, મુલ્યવર્ધન આ વચનોમા કહેતું છે

નલિનની સલ અને શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિનું ખીજ પણ હેના આ અવભાનમા જણાય છે એક પ્રસંગ મળે જુલ્મમાથી મચાવનારો પ્રમથ આશરે પદર વર્ષ ઉપર મુબાઈના નાગરમહળના નાર્ષિક સમારમ્ભમા પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની માગણી કરનારે રા હિમ્મતભલ ગણેશજી અંજારિયાના નેતૃત્વ સાથે કાઠિયાવાડી નાગર મૂલસ્થો ચાર પાંચ જણા બંનૂ બગે મગરા આ ના મહે હેમની ઇચ્છા પ્રબળ માનીને હા પાડી વીમનોની ચર્ચા કરતે કરતે મહારા હાથમા મૂકેલા છાપેલા કાગળિયામાથી પ્રોગ્રામની ત્રત ઉપર આરમ્ભમા “હાટકેશ્વરની સ્તુતિ” એ ચબ્દો તરફ નલિને મહારુ ખ્યાન બેસ્યું મહે તરત જ ક્ષમા માગી લીધી અને મ મતિ પાછી લઈ નેનાની છૂટ માગી કારણ દર્શાવવાનો આગ્રહ એ લાઇખેનો થનાથી ખરુ કારણ કહ્યું મહારા ધર્મ સબન્ધી મતને ક્ષોભ આપવો પડે એમ આ વિષયથી થશે તે કારણ બતાવ્યું રા અંજારિયા કહે ‘હાટકેશ્વરની સ્તુતિ’ એ વરતુ પ્રોગ્રામમાથી બાતલ કરિયે મહે જોરથી ના કહી ‘ મહારા વ્યક્તિગત વિચારને ખાતર મહળ સમસ્તના ઉપર એ ભાર મૂક જ નહિ ” આ બતાવ

પછી મડળમાતા કેટલાક ભાષ્યો તરફથી મળે અનેક અપવાદનો સંગ્રહ મળેયો, એ વાત અહિં અપ્રસ્તુત છે નવિન વિગેની વાત જ મુખ્ય છે

નવિનકાન્તની મતદહનાનું એક બીજું ઉદાહરણઃ ઈ સ ૧૯૧૪ ના ડીમેમ્બરમા નંગનલ ડોંગેસને પ્રસંગે નલિન કેટલાક મ્હારા મેહીઓની માથે મદરાસ મળેયો તે વખતે ગ ગિગ્ગશકર ત્રિવેદીની જોડે કેટલાક સ્થળ જોવાને એ ગયો એક મહાદેવના દેવાવધમા એ ગયા પૂજારીએ બધું ફરીને બનાવ્યું છેવટે આસ્તીની યાજ હેણે ધરી હેમા ગિરગ્ગશકરે પાનલી કે કાઈક નાખ્યું તરત નનિને હેમને અડાવ્યા “ત્હમે હાવા ચુરત પ્રાચના સમાજ ચર્ચને આ શુ મ્યુ ?” ગિગ્ગશકરે ફાફા મારીને બચાવ કર્યો “એ તો હેણે બધું ફરીને બનાવ્યું ને માટે ‘ગક્ષીમ’ આપી ” નનિન કહે “બક્ષીસ આપવી’તી તો એમને એમ પછીથી આપવી’તી, પણ આસ્તીમા શા માટે મૂક્યું ?”-ગિરગ્ગશકરે જૂન્ય કળૂલ કરી

આ મદરાસની નલિનની મુસાફરીની માથે એક કરુણ પ્રસંગ તરી આવેછે હેણે મળે ત્યાંથી લખેયો એક પત્ર જોઉછું, હેમા હેના હૃદયની ગૂઢ વ્યથા મિત્રવત્ત પુત્રે લખી જણાવીછે આ સુક્ષ્મ, પવિત્ર, રહસ્ય પ્રગટ કરું ? કરીશ જ, એ નમજ હૃદયનું ખર પ્રતિમિમ્મ પાડના માટે એ કર્તવ્ય રૂપ મણ્ડુ આ માટે ઇ સ ૧૯૧૩ મા પાછા જવું પડશે એ નાના દુનાળામા હમે દાજી લિગ ગયા હતા ત્યાં એક પ્રતિષ્ઠિત બગાળી કુટુંબ સાથે હમારો સર્નનો પગિચય બધાયો હેમા એક તરુણ કન્યા તરફ નવિનનું હૃદય આકર્ષાયું, વાંદરે આવીને મ્હને પોતાનું હૃદયરહસ્ય કહ્યું —એક ચિટ્ટીમા લખી જણાવું હમે કેટલાક મિત્રો માગફત માથું મોકલ્યું, ઉત્તર સબ્ય નકારનો આનો, નવિન નિરાશ થયો મલકમે વાત ઘસારે પડી પણ દોઢ વર્ષે આ મદરાસની મુમાડીમા એ કન્યાના માતાપિતા તથા એ કન્યા નવિનને મળ્યા, મદરાસમાજ મળ્યા હેને જોલાવ્યો. સબ્યતાના વ્યવહારથી મળવા ગયો હૃદયનો ગૂઢ વણ તાન્ને થયો પર મ્હને લાખો લખ્યો; આ બનાવ કરુણ વાણીમાહેણે હૃદય જિવાડીને વર્ણવ્યો —કરો ઉપાય નહોતો મદરાસથી પાછા આવતે દેનમા મિત્રો ચાર પાચ હતા હેમા એક દાકતર હતો માછને

આ હૃદયરક્તચની ખગર નહોતી દ્રેનમા રસ્તામા એક વખતે નનિન મૂર્છા વશ થયો. ઉપચાર કર્યાથી સ્વસ્થ થયો. અહિ આબા પછી એ દાકતરે મહેને કહ્યું ? નનિનને *major ophthalmia* નો નિકાર છે તે ત્હમે જાણો છો ? — મ્હે જા કહી આજ કાયિક નિકાર એ હશે, હૃદયનુ ઊંડુ રક્તચ દુજ જાયતો હતો કાષ્ટને કહેવાય એમ નહોતું

આન્ટ મેડિકન ફાનેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ રમણભાઈનું 'રાઈ નો પર્વત' નામ ભજવવાનું ધાર્યું. મ્હારી તથા નનિનની અમુક ખામતમા મદદ હેમણે માગી. મ્હે સર, નામો ની હમની મુત્તધારની પ્રસ્તાવના રચી આપી નવિન દરેક *rehearsal* (અભ્યાસ પ્રયોગ) મા મદદ કરવાને જવા લાગ્યો. એ પ્રસંગમા *rheumatic fever* (સધિવાત જ્વર) ના જન્તુઓએ અનુક્રમ પ્રવેગ કર્યો. નાટક ભજવાતું જોવાનો વારો આવ્યો જ નહિ, એ જન્તુઓએ જીવનેષુ વ્યાધિથી નવિનને ઘેર્યો. એ અઠનાડિયાની અસહ્ય માદગી ભોગનીને હેણે દેહત્યાગ કર્યો. આ માદગીમા સનિપાત અવસ્થામા હોને પેની હેના હૃદયમા મતામલી કન્યાના દર્શન થયા. સાવધ અવસ્થામા પોતાની માતાને નાનને પૂછ્યું "મુશીલાં અહિ નવિની આવી હતી ખરું ? મ્હારી સારનાર કરતી હતી. માતાએ જુકી હા કહી

ધણી વાર વિચાર આવેછે તે વખત, નનિનના અવસાન પછી તરત વિચાર આવ્યો હતો, કે હેનું *heart* (હાર્ટ) વિકારથી વધેતું હતું અને તેથી સધિવાતે *pericarditis* ઉત્પન્ન કરી હેનો અત આણ્યો તે ખરું તથાપિ એ કાયિક વિકારને આધાત મળ્યો આ ભગ્નાસતાને લીધે અને ખરે, મહાપ્રવેતાના પ્રેમાધાતથી પુંડરીકનુ અવસાન થયું, હેવાજ આ પ્રકાર કાઠક હતો

એક ચિન પ્રગ્ન થાયછે તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ જીવનચિત્ર વિનોપનના દસ દિવસ પૂર્વે — કરુણાશકર માસ્તર હેમના શિષ્યમિત્રમડળ સાથે મળવા આવ્યા (૧૪ મીએ એ મડળ સાતેક વાએ આવેલું, હુ મુબાઈ જતો હતો, પાછો હુ ૧૧ વાગ્યા પ્હેલા નહિ આવી સકું કહેડું તો કહે હમે ખનશે તો રોકાઈશું, ખરે, તે રોકાયા જ હતા, ચાર કલાક સુધી, અને ધરમા

આવ્યા પછી નવિન માટે છતાં આરમ્ભની માદગીમાં તણાઈને બહાર આવીને કરુણાશંકર જોડે વાતોમાં ભાગ લેવાને આવીને ખાખલામાં પડ્યો હતો. —આ બીજી તાર ખાસ નલિન માટે આવ્યા) નલિન વધારે માટે હતો, છતાં તેમને હેણે અદર બોલાવ્યા, એ આવ્યા, હેમની સાથે નવિને સુરેખ વાતો કરી લવવા કરવાનું તે વખત જતું રહ્યું હતું આ પ્રસંગની નાંધ જ બિતારું “લનગીએ નલિનના ખાટલા પાસે બેઠાંને મન્દસ્વરે” પ્રેમસિન્ધુ! પ્રેમનો પ્રસાદ સર્વને” એ ભજન ગાયું નલિન પણ ગાવામાં ઝીણું સ્વરે શામિલ થયો આખું ભજન ગાયું. What a sweet and sacred sight it was! Oh! Lord!

ખરે દેહ કરતાં આત્મા વધારે બલવાન છે વરાધિની પીડા દૂર સરી ગઈ, તત્કાળતો દુખાર્થ ગઈ

એક તીવ્ર સવેદન મૂકે નિરંતર દમ્મા કરે છે નલિન પદરેક વરસની ઉમરનો હતો, ભગવાનદાસ માધવદાસના ઘરમાં, મુંબાઈમાં હમે પુરુષો છતાં નલિનને કાર્થિક મન્દ જોઈને મ્હે કારણ પૂછ્યું, “કાર્થિક જાણે!” એ ભાવ દર્શાવનારી હાથની ચર્ચા કરી, મુખચર્ચા પણ વિચિત્ર કરી, મ્હે હેની સૂક્ષ્મ લાગણી જોડે સમભાવ ના સાધ્યો, બેપરવાપણા માટે મ્હે સખન ટપકો દીધો થોડી ગમે શાન્ત હમે બને થયા, દીનતાથી નલિન મ્હારી કને આવ્યો ‘નનુભાઈ! માફ કરો!’ મ્હે હેને વત્સલભાવે આશ્વેષમાં લીધો આ નજીવી વાત તમે પણ આ પછી અનેકવાર વાંદરામાં કાયમ મ્હારું કુટુંબ સ્થપાયું તે ગાળામાં નલિનને મ્હે નિરર્થક દૂર ટપકો દીધેલા યાદ આવે છે, અનેકવાર પરસ્પર ગર્હસમઝ થયેલી અને હેના મનને ઉદ્દેગ કરાવેલો યાદ આવે છે, —ત્હારે મ્હેને જે પશ્ચાત્તાપ હવે થાય છે, તે શી રીતે પ્રગટ કરું? હૃદયના લોહીના અશ્રુમાં લેખતી બોગીને લખુ તોપણ ખરું પ્રતિબિમ્બ નહિ પડે. મ્હેને ખાતરી છે કે એ મ્હેને ક્ષમા આપી ચૂક્યો છે, “અન્યના ઉર વાચતા ક્ષમાધર્મ સંધાય છે” (Tout comprendre c'est tout pardonner,) એ જેનું જીવનસત્ હતું તે હવે મ્હારું ઉર વાચી જ સકે છે એમ માનું છું માટે આ શ્રદ્ધા છતાં મ્હારી જાતને ક્ષમા આપી સકતો નથી



આ અગ્રિય દર્શન હુમ થાયો ! સામ્ય સંબંધ તો હમારો વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠાનો જ હતો. એટલુંજ નહિં મિત્રવત્ત્વ પુત્ર મ્હારો નિત્યસહચારી હતો. દાણસિંગ મ્હારા કરતાં એ અઠવાડિયાં અગાઉ એ ગયો હતો. હું, મુશીલા અને લવંગિકા ત્યાં પ્હોચ્યાં. હિમાલયના જરફની શૃંગશોભા મ્હને દર્શાવવાને નલિન અતિશય ઉત્સુક હતો. એ શોભા પ્રગટ થતાં ઉદ્ધાસથી મ્હને દર્શાવી. હમે સાથે એ સૌન્દર્યનું પાન કર્યું. આ પ્રસંગોનું અન્ય સ્થળે મ્હેં અનુસંક્ષિપ્ત કર્યું જ છે; હું અને જ્ઞાનગિરિનાં શૃંગને ભક્તિ-કિરણો રંગતાં એ આત્મિક સૌન્દર્યદર્શન પણ ત્યાં કર્યું છે.

એ નિત્યસહચાર જૌતિક તેમ જ હૃદયવર્તી પણ હતો. જૌતિક સહચાર જોનારો મ્હારો પ્રિયમિત્ર શ્રીધર ભાવગારકર મુંબઈ પ્રાર્થનામંદિરમાં નલિન વિનાનો મ્હને જોઈને બોલ્યો : ““You are alone”. આ ત્રણ જ શબ્દો કેટલા ઊંડા, સૂક્ષ્મ, એકબધાં સમભાવના શબ્દો ! મ્હેં કહ્યું : “હા, હું એકલો !”—ખરે, મુંબઈમાં તે સમયમાં જ્યાં જ્યાં હું ફરતો ત્યાં ત્યાં સહચારીની જનતા, મ્હારી હૃદયસ્પર્શતા, મ્હને વીજળીના આધાનો વારંવાર આપતી. “હા, હું એકલો હવે છું !”—જીવનવનમાં પણ એકલો છું ? ના, ઈશ્વરે એ એકલાપણામાં ભાગ લેનારું એક હૃદય સાચવી રાખ્યું છે. અને—“પદપદે પ્રત્યક્ષ તું” એમ કહેનારો હું એકલો નથી.

### બિમ્બલા

હું એકલો એ જ્ઞાન મ્હને તીવ્ર શા માટે હતું ?

નલિનનું અવસાન હોતી પ્રિયભગિનીના અવસાન પછી સપ્ત વર્ષમાં જ આવેલું તે કારણનો મ્હારી એકલદસાના સવિદ્યના કાંઈક અંશ ખરો. આ પ્રસંગે મ્હને બર્કેનું એક વચન યાદ આવે છે :

“They who ought to have succeeded me have gone before me; they who should have been to me as posterity are in the place of ancestors.”†

§ “સ્મરણ સહિતા”, ખંડ ૧ કો. ૨, શ્લોક. ૨૫-૨૬-૨૭.

† Burkes' "Letters to a noble Lord."

(Chambers Encyclopædia of English Literature Vol. II p. 549.)

આ પુત્રીનું પુનર્દર્શન કરુ

“નનુભાઈ! મ્હને બેટી કહો”, તણ વધથી પણ ન્હાની, શેશવની મુગ્ધ દશામા, તેજસ્વી નારંગી રંગના સાન્ધ્ય વ્યોમમા બાલશુકતારાની પેઠે, વિહરતી પુત્રીનું આરબ્હમા પ્રત્યક્ષ દર્શન થાયછે. આ ચિત્રમા રંગ પૂરવાની જરૂર નથી હૃદયમા એ ચિત્ર પ્રગટ થતા વાત હૃદય જ રંગ પૂરી દેછે. હેની પ્રતિબિમ્બમુદ્રા છાપવી અશક્ય છે.

આ કરતા પૂર્વે અતિશૈશ્વ કાળનું ચિત્ર આવેછે. સુબાઈમા રાત્રે આન્ડ્રોડ સ્ટેશન ઉપર, અમદાવાદ જવાની મેલટ્રેન સાધનાને હમે જઈએ છીએ, વિક્ટોરિયામા મ્હારી સાથે બેઠેલી હેની માતાના ઉછરગમા એ નાલકા સૂતી છે. સૂતી સૂતી બેઠે જાડના ડાળી પાંદડાની પાર રહેલા વ્યોમદીપત્રે, રૂપેરી તારાગણ તરફ, વાણીનો ઉચ્ચાર આવડેનો નહોતો એવે મૂક લાવે અશુભીનિર્દેશ કરીને હમારુ ધ્યાન તે તરફ દોરેછે. હેનો ધ્વનિ શો હશે? એ તારાગણમાની હુ એક તારાકણી આ માનવલોકમા ઊતરી આવીધુ એ મ્હારી સખીઓનું સૌન્દર્ય જુવો.”—આ હેની આત્મકથા હશે?

વાચાશક્તિ પ્રગટ થયેલુ વય આવ્યુ. સુબાઈથી શેલાપુર અને શેલાપુરથી સુબાઈ અનેકવાર પ્રયાણ હમારી સાથે બાળક ઊર્મિલાએ કર્યાં, તે સમયે આગભાડીના વેગગતિથી લોખંડના પાટા ઉપર નૃત્ય કરતા પયડાનો નાદધ્વનિ સાલણીને હેનું અનુકરણ એ બાળકીએ અપૂર્વ જ કર્યું. ઉદરનિર્વાહ માટે દૃષ્ટિ રાખનારા, ઘાટ ઉપર રેલવે બધાતી વખતે મજૂરી હમે જનારા, ધાત્રીઓ પોતાના જીવનવ્યવહારને અનુરૂપ અનુકરણ કરેછે. ક્યાં સાઠી? પોટા સાઠી, સઘાઘાન્યા ઘાટા સાઠી—એ અનુકરણથી લિખ જ ઊર્મિલાનું અનુકરણ. “ફૂકે ફૂકેમ્હટા, લપી લપી લાડ” હામા અર્થ કરેશો નહિ, માત્ર નાદધ્વનિનું રૂપાન્તર, પૂર્વાર્ધમા ભાડીના પયડાનો ધ્વનિ, ઉત્તરાર્ધમા એજિનના ફૂફાટાનો ધ્વનિ. આ નાદધ્વનિના રૂપમા ફૂ જેવા ઉચ્ચારવિષમ સચુકતાક્ષર કરતા પણ વધારે વિષમ ‘મ્હટા’ એ સચુકતાક્ષર ઉપરથી એક સ્મરણ પ્રગટ થાયછે. બાત્યકાળથી જ એ બાલિકાના મખ્દોચ્ચારની શુદ્ધિએ સ્વ માધવદાસ રઘુનાથદાસનું ધ્યાન ખેંચેલું હેમને ધેર હમે અનેકવાર ઊતરતા હેમના દૌહિત્ર બાલકો વિલક્ષણ ગડબડિયા,

સ્ખલન યુક્ત,† ઉચ્ચાર કરતા તે મનમાં હોઈને માધવદાસ બોલતા “આ, બુવો ઊર્મિલા કેવા સૂધું ઉચ્ચાર કરેછે!” માત્ર એક અપવાદ હતો: મ્હારો ભત્રીજો, સત્યેન્દ્ર. ઊર્મિલાને માથામાં ટપ્પણી મારતો એટલે કહેતી; “ન્યાપા ફૂટી?” એટલે “માથું ફૂટશે.” ‘માથું’ શબ્દનો ‘ન્યાપુ’ એ શા વાગ્યારને નિયમે વિકાર થયો હશે તે હજી મ્હને જડ્યું નથી. કેશવલાલ-ભાઈ ધ્રુપને પૂછ્યું પડશે. સત્યેન્દ્ર (હાલ એ પણ પરબુમિમાં પ્રવેશ કરી ગયોછે, તે) ઊર્મિલા મ્હોટી ચયા પછી પણ “ન્યાપા ફૂટી!” એમ કહીને હેને મ્હુ ભાવે ચીડવતો તે મધુર દર્શન કદી લુપ્ત નહિં યાય.

એક બીજું ન્હાનું ચિત્ર: ઊર્મિલા પાંચ વર્ષની બાળકી હતી તે વખતે મ્હારી બદલી કારવાર—કાનડા જિલ્લામાં—થઈ તે માટે આગબોટમાં મુંબાઈથી ઊપડીને હું સકુદરખ કારવાર જતો હતો. શન્ય, વેરાન, સમુદ્રમાં આગબોટ જતી હતી; ડાબી બાજુ કોકણપટ્ટીનો કિનારો છેક અદસ્ય નહિં, છેક રપટ્ટ નહિં, એમ સરકતો જતો હતો. જમણી બાજુ કેટલાક ખરેખરી એકલદશા ભોગવતા ખડકો હમારી પાછળ ચાલ્યા જતા હતા. સમય સન્ધ્યાકાળનો; આગબોટ સમુદ્રમાં સરી જતી હોય તે વખતે આ સન્ધ્યા સમય હમેશાં મુનમુનકારભર્યો ભાગેછે. આ સમયે પેલા ખડકો તરફ નિર્દેશ કરીને બાલક ઊર્મિલા પૂછેછે: “નનુભાઈ! આ ખડકોને અહિં એકલા કેમ ગમતુ હશે?” \*—હમે માનવસંઘમાંથી છૂટાં પડેલાં હતાં તે સ્થિતિની ડાયા આ વિચારમાં આડકતરી હશે. પરંતુ હેનું જીડું બીજ તો માનવજાતિના સમાજજીવી સ્વભાવમાં વિશેષ છે.

આ હૃદયસ્વભાવના તત્ત્વદર્શનનો વિષય; હવે માનસશાસ્ત્ર.

† નહિં ઢ, નહિં ધ, હેવા મિત્ર અથવાજ્ઞા હચ્ચાર મારે  $\frac{ધ}{૬}$  એમ પ્રતિબિમ્બ હું આ ક્ષણે ચોભુકું. વાણીનું અસામર્થ્ય જાણીતું છે, તેમ વાણીના રૂપ-બિમ્બનું અસામર્થ્ય પણ છે, એ બાબ અનુભવ ચાયછે. મુંબાઈનિવાસી સંપર્કથી રૂપિત સંસ્કાર સેનાશ તાલબ અને દંત્ય સં એ બેનું મિશ્રણ પણ દેવું જકરેછે.

\* “સ્નેહીઓનાં સહજવન” નામના મ્હારા લેખમાં આ બાલક વિચારનો હલ્લેખ નામનિર્દેશ વિના મ્હેં કર્યોછે. ‘વસન્ત’, માધ સં. ૧૯૭૦, પૃ. ૧૫ મું જુરો.

(Psychology) ને અથવા અતિલૌકિક શાસ્ત્ર (Metaphysics) ને સામગ્રી પૂરી પાડનારા બાલવિચારોમાંથી એક નમૂનો 'મુકુર'માં આવેલે: સમય, ઈ. સ. ૧૮૮૬, સ્થળ હૈદરાબાદ (સિંધ); ઊર્મિલા હવે ૯-૧૦ વર્ષની થઈ છે એક વાર કાંઈ પણ પ્રસંગ વિના જ એ પૂછવા લાગી: "નનુભાઈ! આપણે બધાં જનવરોનાં કે કશાનાં નામ કહિયે છિયે, તે મૂળમાં તો ગાયો જ મારેલી કની?" હું સમજ્યો નહિ; ખુલામો પૂછ્યો. ઉત્તર આપ્યો. "ગાય હોય; ત્હેને 'ગાય' એમ નામ પાડ્યું તે પ્રથમ તો ગષ મારીને જ કની?" હું હવે સમજ્યો. મિલ્ટને Paradise Lost માં ચિત્ર આપ્યું છે આદમની આગળ યઈને બધાં પ્રાણી ચાત્યાં જાય છે અને પ્રત્યેકને એ જાતિવાચક નામ આપે છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ માનવમંડેતમાં છે કે કેમ—એ કૂટ પ્રશ્નના આ ખુલાસા છે. બાલક 'ઊર્મિલા'એ પણ ભાષાનું નિહાનદર્શન આર્તિસંકેતમાં, યદ્યચ્છાકલ્પનમાં, કર્યું. અલબત્ત, એ દર્શન કાંઈ સાત્ત્વીય પરીક્ષણશક્તિના વ્યાપારથી નહોતું જ; કેવળ ઈશ્વરી પ્રેરણા-રૂપ હતું.

કાલક્રમે ઊર્મિલા મ્હોટી થઈ. કેટલાક લુલ્પના આધાતોને પરિણામે હેની લુલ્પદશા બદલાઈ. મુંબાઈના "સેવાસદન"માં આઘવિધાપિકાઓમાં સ્થાન લીધું. કેટલીક ગૃહસમજ્યોને પરિણામે ત્યાંથી મુક્ત થઈને વાંદરામાં સેવાસદન સ્થાપ્યું; ચલાવ્યું;—એ સર્વ વ્યાપૃતિને અંગે કાંઈ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી. ચિત્રકળામાં નૈસર્ગિક શક્તિને બળે મુન્દર વિજય મેળવ્યો. હેના હાથનાં ત્રણ ચિત્રો મદારા સ્થળના એક ખંડમાં નિલરમારકરૂપે ટંગાયાં છે. બીજી કળાઓ—ગૂંચણ કામ ઇલાદિ—માં પણ હેની ઉચ્ચ કારીગરીના નમૂના સ્મારકરૂપે રાખ્યા છે.† મુંબાઈના સેવાસદનમાં એક આંધળી છોકરીને લેસ ગૂંચતાં શીખવવા માટે ઊર્મિલાએ પોતે પોતાની આંખો બંધ કરીને મૂંથી; પછી છોકરીના હાથ જાલીને શીખવ્યું. સ્વકીય કલ્પનાનો વ્યાપાર આમ ચલ્યો. સંગીતનું શિક્ષણ બાલ્યકાળમાં આરમ્ભાયલું, પણ પાછળથી પોતાના જ પ્રયાસથી કેળવેલું હતું. સત્તાર શીખવનાર એક

† આ કારણથી જ હમણાં થયેલા "અર્મિનીસમાજ"ના પ્રદર્શનમાં Not For Sale 'લેખવાના નથી' એ સંજ્ઞાના ચક્રામાં એ નમૂના મૂક્યા હતા.

ગુરુ આવતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ નામના, તે ગમે તેમ શીખવતા તે ઉપરાંત ઊર્મિલાએ પોતાની શુદ્ધિ ગતોનાં પ્રતિબિમ્બ કાગળ ઉપર નવીન પ્રકારથી જ યોજ્યાં હતાં;—એ જોઈને મહારા મિત્ર મેરવાન કારભારી (હાઇ કોર્ટ પ્લીડર)—સંગીતકળામાં નિપુણ છે હેમણે એ યોજનાની અપૂર્વતા વખાણી હતી.

“ઉપાનન્દિની” (“Heifer of the Dawn” નામના Bain ના પુસ્તકનું ભાષાન્તર), ‘કમલિની’ (Mrs. Satyanathan ની ‘કમલા’ નામની વાર્તાનું) ભાષાન્તર) એ એ ઊર્મિલાની મુખ્ય કૃતિયો ગુજરાતી વાચક વર્ગની સમક્ષ મૂકાઈ છે. એમાંની એકે પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવાને એ રહી નહિ. હેના અવસાન પછી એ માસના અંતરે “ઉપાનન્દિની” પ્રગટ થઈ; “કમલિની” એક વર્ષને અંતરે.

એ ભગિનીને અનુપમ રનેહથી મ્હાનારો બન્ધુ નલિન પણ એ સાહિત્ય કૃતિયો પ્રસિદ્ધ મૂકી ગયો છે: ‘નૂરજહાન’ (સરદાર જોગેન્દ્રસિંહની અગ્રેજી વાર્તાનું) અને ‘મન્દુકલા’ (બેઈનના “The Digit of the Moon” નું) ભાષાન્તર. ‘નૂરજહાન’ તો હેના જીવનકાળમાં પ્રગટ થઈ; પણ ‘મન્દુકલા’ હેના અવસાન પછી.

બંનેની અપ્રસિદ્ધ કૃતિયો, ગદ્ય તેમ જ પદ્ય, હજી પડી રહી છે. હેમાં ગુણયુક્ત હશે તે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનો મનોરથ મ્હારે સફળ થશે તે હું જાણુતો નથી.

બંને સંતાનોના અવસાન પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનો વખત મ્હારે આવ્યો. ‘કમલિની’ માં “ત્રિકાલં સ્વપ્ન” એ કાવ્યદ્વારા હૃદયના તાજા ઉદ્ગાર કાઢ્યા. આમ મ્હારાં પૂર્વજનું સ્થાન લેનારાં અનુભવી ઉત્તરક્રિયા અનેકવિધ મ્હેં કરી.

ફરી મનમાં થાય છે હું એકલો છું? ઉત્તર પૂર્વવત્. અહિં એક વાર્તાનું સ્મરણ થાય છે. એ ક્યાં હતી?—હા, જડી વિસ્મૃતીલામાં “જ્ઞાનબાતે”† આપી છે, તે જ અહિં આપું: (વંદના એક અપ્રખ્યાત પાત્ર છે.)

“દક્ષિણના એકાન્ત પ્રદેશમાં શાન્તનીરા સરિતા વહેછે; ત્યાં મહા દષ્ટિ અત્યારે ફરેછે; નદીના પાવમાં એક ન્હાનો એટ જોઉં છું; એટમાં જોય પ્રયંડ આવળનાં જાડની વિશાળ ઘટ્ટામાં એક બે ધર્મિયા તંબૂ જોઉં છું, તંબૂની બધાર એક બાર્ષ અને હેની દાસી બેઠાંછે; સમય બપોરનો છે, એટમાં સર્વત્ર ગમ્भीર શાન્તિ છે. જુઓ, સાલજો:

બાર્ષ:—“સફીના ! આ જાડની ઘટ્ટામાં કેટલા બધા દોલા લાગ્યા”  
કે દે...કે ? કે દે.....કે !” કરી ગમગિનીના મૂર ખંચતા લાગેછે !”

દાસી: બાર્ષ સાહેબ ! એ તો એક જુદી માની વાત છે. જાણોછો ! એક જુદીના બે જવાન છોકરા એક પછી એક મુઝરી ગયાં; એક છોકરી અને એક છોકરી. પછી એ જંગલમાં છોકરાંને મોઢતી, પુકારતી ફરવા લાગી. ‘લેજા તું ! લેકી તું !’ ખુદાને હેના ઉપર રહેમ આવી તેથી એકદમ હેને હોશી ખતારી દીવી; ત્યારથી દુનિયામાં બધાં દોલાં આમ બેઠેછે, ‘લેજા તું ! લેકી તું !’

આટલું બોલી એ વક્તા એકાએક સ્વપ્નદર્શન હુમ યર્ષ ચમક્યો હોય તેમ જાગૃત યર્ષ બોલ્યો:—

“બાર્ષ ! શું એ દૂર, દૂરતમ, ગયેલું સ્વપ્ન ! ત્યાર પછી લગભગ ત્રણ દાયકા ગયા, અને પ્રભુએ મ્હારાં પ્રિય લેક લેકીને બોલાવી લીધા. આ બે અંકોડા શું વિચિછળ ગયુરો ? પેલો દૂરતમ અંકોડો તે આ છેવટના અંકોડા જોડે આગામિ સૂચનના સંબન્ધથી જોડાયેલો ન્હોતો ? કશું કહી સકશે ?”

આટલું જ કહી ‘લેજા તું !’ ‘લેકી તું !’ એમ કરુણધ્વનિ કરતો કરતો એ અર્ધ ઉન્મત્તની પેડે ચાલ્યો ગયો. પેલી બાર્ષ તે હેની પત્ની હતી. કયા આત્મકથા હતી.”

હું પણ લેજા તું ! લેકી તું ! એ ઉદ્ગાર કરતો જીવનના અધુરપણમાં જાટકું છું.

સમાપ્ત.

પાંચો ૪  
૨ મોડો ૨  
૩૦ ૧૦૧  
૩૩૫

## શુદ્ધિપત્ર

	પાંખિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૬૭૮	૧	તેથી	યતુ તેથી
૧૧૬૭૯	૩	ગાધ	ધગ
૧૧૬૮૦	૧	સુધા	સુધારા
૧૧૬૮૧	છેલ્લેથી ૫ મી	વાઘ	વાઘ
૧૧૬૮૨	૪	ગાણુ છુ. કે	ગાણુ છું કે
૧૧૬૮૩	૧૦	કિસ્મત	કિસ્મત
૧૧૬૮૪	૧૦	ત્હમને	(એ શબ્દ છેકી નાંખવે)
૧૧૬૮૫	૧૭	મનસુખરા	મનસુખરામ
૧૧૬૮૬	૭	રખૂજત	રખૂત
૧૧૬૮૭	છેલ્લેથી ૬ ફી	મંડળી	મંડળ
૧૧૬૮૮	૧૮	પરિપદ્	પરિપદ્
૧૧૬૮૯	૧૩	લ ઘુ	લક્ષણુ
૧૧૬૯૦	૧૩	ફલણુજી	ફલણુજી
૧૧૬૯૧	૧૩	કુલાવટ	કુલાવટ
૧૧૬૯૨	છેલ્લેથી ૩ જી	પગટાવીને	પગટાવીને
૧૧૬૯૩	૧૨	દાસે	દીમે
૧૧૬૯૪	૭	મનયા	મનમાં
૧૧૬૯૫	૧૪	દય	લક્ષ્ય
૧૧૬૯૬	છેલ્લેથી ૪ થી	વીકાર્ય	સ્વીકાર્ય
૧૧૬૯૭	૨	ઝાકરદીન	ઝાકરુદીન

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫૮	૩	મંગીત પરિપદ્ધ	સંગીતપરિપદ્ધ
"	૯	પરિપદ્ધમાં	પરિપદ્ધમાં
"	"	હિન્દુસ્તાન	હિન્દુસ્તાન
"	૧૦	સર્વોત્તમ	સર્વોત્તમ
૨૬૫	૧૦	અ	અમામર્થ
૨૬૭	૫	જલ	જય
૨૬૮	૧૧	તોડ	ફતોડ
૨૭૧	૧૯	લક્ષિત્ય	લાક્ષિત્ય
૨૭૪	૫	ન ની નીચે ૦ ચિહ્ન ન મૂકવું	
૨૭૫	૧૧	'છે' અને 'કે' વચ્ચે '૧૭' છે તે કાઢી નાંખો	
૨૭૬	૪	જૂનો	જૂનો
૨૭૯	૧૦	ભિન્નતાને	ભિન્નતાનો
"	૧૮	તાનમાં	તાનનાં
૨૮૧	૬	અમનોક્ષના	અમનોક્ષતા
"	૧૨	ખૂખી	ખૂખી
૨૮૨	૮	"	"
"	છેલ્લેથી ૩ છ	ગમ્ય	અગમ્ય
૨૮૩	૧૪	મૂર્તિ	મૂર્ત
"	છેલ્લેથી બીજી	આઠાથ	આઠ
૨૮૫	૧૩	ધસાદી	ધસાદિ
૨૮૮	૧	તરુણ	તરુણ
૨૯૧	૧	મ્હારી	એ સખ્ત છેડી નાંખવો
"	૩	હેવી જખી	હેવી મ્હારી જખી
૩૦૦	૧૪	સુશિલા	સુશીલા
૩૦૧	૭	હેમના	હેમનાં
૩૦૩	૧૩	કહેવું	કહેલું.
૩૦૫	૩	કહ્યું?	કહ્યું: